

אוניברסיטת בר אילן

"יש פתרון לכל מתיישב"

היבטים קהילתיים של שיקום מפוני גוש קטיף

חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת:

שי בן יוסף

המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן

שבט, תש"ע

רמת-גן

עבודה זו נכתבה בהדרכתה של פרופסור יונה גינזברג
מהמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בר-אילן.

תודות

מדובר באנשים

שנעקרו מביתם ומחלום חייהם
והסכימו לאפשר לי להיות אתם בימים קשים.
תודה לאנשי גוש קטיף על הנכונות ועל הפתיחות.
אני מתפלל לטוב ביותר האפשרי בעבורכם.

תודה לנעמה שהראתה לי את הדרך, לאילנה סילבר שפתחה לי את הדלת
וליונה גינזברג, שהוליכה אותי צעד צעד, בדרך המפותלת. תודה על הזכות ללמוד ממך.

לנעמי, תודה על החברות, התמיכה והשותפות.
לכל יקירי, תודה על העידוד והסבלנות.

תוכן ענינים

א	תקציר
1	מבוא
7	חלק א' - רקע תיאורטי
8	פרק 1 קהילה
8	1.1 קהילה וחברה – שאלת היסוד של הסוציולוגיה הקהילתית
13	1.2 קהילה כמוסד חברתי – חמישה ארכיטיפים
17	1.3 קהילתיות כמאפיין תרבותי
19	1.4 החיפוש אחר הגדרה ל'קהילה'
22	פרק 2 היבטים קהילתיים בתהליכי שיקום
22	2.1 הגדרת 'אסון קהילתי'
24	2.2 היבטים חברתיים של אירועי אסון
27	2.3 התמודדות ושיקום אוכלוסיות מפונות
28	2.4 היבטים קהילתיים בשיקום
34	2.5 הניסיון הישראלי בשיקום קהילות מפונות
36	פרק 3 תאוריית המערכות – גישת המורכבות
36	3.1 תאוריית המערכות החברתיות
38	3.2 תאוריית המערכות החברתיות המורכבות
44	3.3 יישום תאוריית המורכבות בחקר היבטים קהילתיים של שיקום
45	3.4 תרומתה של תאוריית המערכות המורכבות למחקר זה
46	פרק 4 מטרות המחקר ושאלותיו
46	4.1 הצורך במחקר
47	4.2 ייחודו של מחקר זה
47	4.3 שאלות המחקר
48	סיכום
49	חלק ב' מערך המחקר
50	פרק 5 - שיטת המחקר
50	5.1 הגישה המחקרית, איכותנית – מבנית
51	5.2 בחירת אוכלוסיית המחקר
52	5.3 מקורות המידע
53	פרק 6 – הליך המחקר
53	6.1 מיקומי כחוקר (positionality)
55	6.2 ניתוח הנתונים
58	פרק 7 - אוכלוסיית המחקר
58	7.1 קהילת כפר דרום
59	7.2 קהילת הגוש המאוחד
60	7.3 ועד מתיישבי גוש קטיף
60	7.4 ארגוני הסיוע
62	פרק 8 – כלי המחקר - מודלים לניתוח הממצאים
62	8.1 תבנית רב ממדית לניתוח התנהלות קהילות ומערכת הסיוע
64	8.2 מודל ממש"ק לניתוח תהליכי התמודדות ושיקום
68	סיכום

69	חלק ג' ממצאים
70	פרק 9 התמודדות - ימי התנתקות, עקירה ופינוי
71	9.1 כפר דרום
80	9.2 הגוש המאוחד – אשקלון
81	9.3 השוואה בין הקהילות
85	סיכום ומסקנות
89	פרק 10 התאוששות - מגורים ארעיים, התארגנות ראשונית
89	10.1 כפר דרום
102	10.2 הגוש המאוחד
107	10.3 השוואה בין קהילות
113	פרק 11 לקראת שיקום - מגורים זמניים, לקראת יישובי קבע
114	11.1 כפר דרום
115	11.2 הגוש המאוחד
118	11.3 ניתוח תבנית רב ממדית
133	11.4 מנהיגות
138	סיכום ומסקנות להתנהלות הקהילה בתקופת השיקום
139	פרק 12 - ועד המתיישבים
140	12.1 התמודדות
153	12.2 התאוששות
164	12.3 תחילת שיקום - מגורים זמניים, לקראת יישובי קבע
174	סיכום
175	פרק 13 - מערכת השיקום – ההקשר הקהילתי
175	מבוא
176	13.1 שלב ההכנות
186	13.2 לאחר ההתנתקות
201	סיכום
204	חלק ד' דיון
204	מבוא וסיכום עיקרי הממצאים
206	פרק 14 המודל הרב ממדי – שיקום קהילה ורשתות
206	14.1 שיקום קהילתי אתגר רב ממדי
208	14.2 רב הממדיות של הקהילה
209	14.3 המודל הרב ממדי – נקודת מבט איכותנית על רשתות חברתיות
214	סיכום
211	פרק 15 קהילה
211	15.1 הצורך האנושי בקהילה
212	15.2 אפיוני קהילות בשיקום
222	סיכום
223	פרק 16 מערכת השיקום – אוכלוסיות עקורות וארגוני הסיוע
223	16.1 סיוע ממשלי לקהילות בשיקום
225	16.2 סיוע אזרחי לקהילות בשיקום
227	16.3 התהוות 'ארגון מיידי' והתמסדותו
228	16.4 מודל ממש"ק – האם הכלי מועיל?
229	16.5 אמון – הדלק של מערכת השיקום
230	סיכום
231	סיכום הדיון

233 אחרית דבר

234 מקורות

257 נספחים:

258 נספח א' - שאלות שעלו במהלך ניתוח החומר

261 נספח ב' - רשימת מרואיינים

262 נספח ג' - הצעה לטיפול בקהילות 13/2/2006

264 נספח ד' - טיוטת מסמך הבנות ממשלה-מתיישבים

266 נספח ה' – הצעת החלטה להסכמות, כפר דרום

I תקציר באנגלית, English Abstract

רשימת טבלאות ותרשימים

טבלה 1 : מטריצה חלקית של קהילת תבנית (גאוגרפית) – עמ' 15

טבלה 2 : חמישה מודלים לקהילות עמ' 17

תרשים 1 : טיפולוגיית מבנה / פעילות עמ' 25

טבלה 3 : ניתוח ממש"ק עמ' 65

תקציר

המחקר בנושא **היבטים קהילתיים של שיקום מפוני גוש קטיף** בחן את תהליך שיקום קהילות 'כפר דרום ו'הגוש המאוחד' ממועד ה'התנתקות' – אב תשס"ה (8/2005) עד אב תשס"ז (8/2007).

הרקע, המטרות ומעמד המחקר

במחקר זה משולבים שני תחומי ידע: **קהילה ושיקום אוכלוסיות**.

הקהילה היא ישות חברתית חיונית ומורכבת (Bauman 2000, Gilchrist 2004).

שיקום קהילות עקורות מאופיין ברב-גוניות המשימות, בריבוי הארגונים המעורבים וברב-ממדיות (Drabek & Evans 2005, Quarantelli, 1985, Peterson 1999). מהלך שיקום מוצלח מבוסס על שיתוף פעולה ועל התאמה הדדית בין הקהילות הנפגעות לארגוני הסיוע (Buckle 2001, Pyles 2007).

למרות הכרה בהיותן של קהילות גורם משפיע על תהליכי השיקום, חסר ידע על דרכי התנהלותן ויחסי הגומלין בינן לבין ארגוני הסיוע לאורך תהליך שיקום ממושך (Pyles, 2007, Rubin 2009).

מטרת המחקר היא לשפר את הבנת תהליך שיקום קהילות עקורות בסוגיות הבאות:

- תפקיד הקהילות בתהליך השיקום בעבור פרטים ומשפחות ובעבור ארגוני הסיוע
- תהליך שיקום קהילתי - הגורמים המשפיעים עליו והתופעות המאפיינות אותו
- מערכת השיקום – קשרי גומלין והשפעות גומלין בין הקהילות לבעלי עניין המעורבים בשיקום

המחקר נערך בשיטה **איכותנית – קונסטרוקטיביסטית** (מבנית) המתאימה לחקר תהליכים חברתיים דינאמיים רב-ממדיים (צבר בן-יהושוע 1999, 2001, שקדי 2003). התשתית התאורטית למחקר היא

תאוריית המערכות המורכבות (ריצר 2006, Luhmann 1995, Battram 2003).

המחקר משווה בין התנהלות השיקום של קהילות בעלות משתני רקע שונים:

האחת - קהילת כפר דרום: קהילה דתית בעלת לכידות גבוהה שנאבקה נגד ההתנתקות;

האחרת - קהילת 'הגוש המאוחד': קהילה רופפת שהתהוותה באשקלון וכוללת משפחות שנענו להנחיית הממשלה. שתי הקהילות שהן מרבית תקופת המחקר באשקלון.

בחינת 'מערכת השיקום' כוללת את התארגנות כלל קהילת עקורי גוש קטיף במסגרת 'ועד המתיישבים', את ארגוני הסיוע הממשליים (משרדי ממשלה ושלטון מקומי) וארגוני הסיוע האזרחיים.

למחקר זה חמישה מאפיינים יחודיים:

- קהילה כבחירה: לעקורים הוצע מסלול שיקום עצמאי שלא במסגרת הקהילה.

- טווח בינוני: מרבית המחקרים מתמקדים בסיוע לעקורים בטווח המיידי. מחקר זה בוחן תקופה של שנתיים.

- מחקר אורך: ליווי תהליך השיקום לכל אורך השנתיים הראשונות

- זמן אמת: תיעוד נקודת המבט של בעלי עניין שונים, בד בבד עם ההתרחשויות

- נקודת מבט מורכבת: השימוש בתאוריית המערכות וכלי מחקר תואמים אֶפְשָׁר לאתר השפעות של קשרי גומלין מורכבים בין בעלי העניין המעורבים.

ממצאים:

1. הממצא הבולט ביותר: ההעדפה הברורה של העקורים להישאר במסגרת הקהילתית, על פני שיקום עצמאי.
2. שיקום קהילתי מתחולל בעת ובעונה אחת בממד החומרי, הארגוני, הרגשי והערכי. בין ממדים אלו קיימת השפעת גומלין מתמדת. רב-ממדיות זו מאפיינת את קשרי הגומלין במערכת השיקום. פעילות הממשלה התמקדה בהיבטים החומריים של השיקום הקהילתי ומיעטה להתייחס לאחרים.
3. בתהליך השיקום אובחנו שלושה דגמי התנהגות קהילתית: קהילות 'עבר' הנשענות על מוטיב הרציפות וההמשכיות; קהילות 'עתיד' השואבות עצמה לתהליך השיקום מהיערכות לקראת עתיד משותף וקהילות 'הווה' המתנהלות להשגת אינטרסים משותפים בתהליך השיקום עצמו.
4. נמצא כי השפעת משתני רקע של הקהילות על מהלך השיקום רבה מזו של רמת ההכנה המוקדמת. משתני הרקע הם: מיקוד שליטה, חוסן קהילתי, הון חברתי, מעמד סוציו-אקונומי, ערכים ואמונות.
5. מנהיגות – חלה שחיקה במעמד המנהיגות הקהילתית לאורך תהליך השיקום, בעיקר בעתות מעבר (תסמונת משה). בשתי הקהילות אובחנה צמיחת מנהיגות נשים.
6. פיצול מנהיגותי פונקציונלי - מנהיגות הקהילות חילקה בתוכה אחריות בהתאם לממדי השיקום: מנהיגות רוחנית בממד הערכי, מנהיגות מוכוונת משימה במישור הארגוני והחומרי ומנהיגות חברתית במישור הרגשי.
7. סולידריות חברתית - בשתי הקהילות פותחו ונשמרו מנגנוני תמיכה באוכלוסיות חלשות.
8. ארגוני הסיוע האזרחיים מהווים השלמה משמעותית לסיוע הממשלי. הארגונים התארגנו לסיוע בזריזות, השכילו לפעול באמצעות המנגנונים הקהילתיים והועילו בתחומים רבים ולאורך זמן.
9. ארגון סיוע מיידי – ימים ספורים ממועד ההתנתקות הוקם ארגון הסיוע 'למען אחינו'. ארגון זה הפעיל אלפי מתנדבים במגוון רחב של תחומי פעילות. 'למען אחינו' שימש כרכז של רשת סיוע ענפה שכללה ארגוני סיוע אזרחי רבים והיה בקשר עם ארגוני סיוע ממשליים. 'למען אחינו' סייע למנהיגות קהילות העקורים להשתקם והיה תשתית להקמת 'ועד המתיישבים'.
10. התגלה פער משמעותי בין הכוונות המוצהרות של הממשלה לתמוך בשיקום קהילתי לבין הקושי שלה להיערך לתמיכה ולממששה. לפער זה שלוש סיבות מרכזיות:
משילות – לממשלה יש קושי לבצע פעילות החורגת מדפוסי הפעולה השגרתיים.
מוכוונות - הממשלה אימצה נקודת מבט בסיסית של פיצוי ולא של שיקום.
תאימות – הממשלה מתקשה לזהות קהילות, להכיר בהן כישות הזכאית לתמיכה ולהתאים את פעילותה לצרכים השונים והמשתנים של קהילות שונות.
11. השפעת העקורים על מדיניות הממשלה - 'ועד המתיישבים' ונציגי הקהילות, בשיתוף שדולת חברי כנסת חוצת מפלגות, אילצו את הממשלה לפעול לשיקום במסגרות הקהילתיות. מהלך זה נעשה בעקיבות משלב החקיקה, במהלך השיקום ועד לחתימת 'הסכם חברי הכנסת' והקמת ועדת חקירה ממלכתית.

מסקנות:

התנהלות קהילות בתהליכי שיקום - הקהילה היא גורם חשוב ופעיל במערכת השיקום וצורך אנושי של אוכלוסייה עקורה. דפוסים קהילתיים שאפיינו את הקהילה טרם האירוע ממשיכים לאפיין את התנהלותה לאחריו. בד בבד עם היותה בתהליך שיקום עסוקה הקהילה באופן אינטנסיבי בעבר, בהווה ובעתיד. לשם כך ביצעו הקהילות התאמה מבנית כגון: פיצול צוותי עבודה שונים להנצחה, לחיי ההווה ולתכנון העתיד.

להתנהלות מנהיגות הקהילה יש משקל רב בתהליך השיקום. המנהיגות מתמודדת עם אתגרים במישור האישי, הקהילתי והחיצוני. שלבי השיקום השונים מצריכים סגנון מנהיגות מותאם ויכולת איזון בין עמידה על אינטרסים קהילתיים לבין התפשרות לצורך שמירת רציפות מהלך השיקום.

הדינמיקה וקשרי הגומלין במערכת השיקום – יחסי אמון בתוך הקהילות, בין לגורמי הסיוע ובתוך מערכת הסיוע הם תנאי להצלחת תהליך השיקום. חוסר אמון והיעדר גישה בסיסית של שילוביות וקישוריות במערכת השיקום פגעו בתהליך השיקום. המבנה הביורוקרטי של ארגונים ממשליים פוגע ביכולתם להגיש סיוע אפקטיבי לקהילות ולהשתלב עם גורמי הסיוע האחרים. ארגוני סיוע אזרחי יכולים להיות גורם מתווך וזרז לבניית רשתות סיוע רב תחומיות חוצות מגזרים. ארגון סיוע מיידי – הגורמים שאפשרו התארגנות מהירה ומועילה היו: קרבה תרבותית וקשרים טובים לקהילות ולגורמי הסיוע, פשטות תפעולית, ביזור הפעילות וריכוז המידע.

להצגה ולניתוח הממצאים פותחו ונבחנו במחקר זה שני כלי מחקר שהשימוש בהם נמצא מועיל:

מודל ממש"ק – מודל ממש"ק הוא כלי לניתוח דיפרנציאציה (בידול) ואינטגרציה (תכלול) במערכת השיקום בארבעה פרמטרים: משימות, מוסדות, שילוביות וקישוריות. השימוש במודל אֶפְשָׁר להשוות בין אוכלוסיות המחקר, להבחין בשינוי התנהלות לאורך תהליך השיקום, לבחון את יחסי הגומלין בין הגורמים המעורבים וכבסיס להשוואת הממצאים לספרות הרלוונטית.

התבנית הרב-ממדית – ארבעת הרכיבים: חומרי, ארגוני, רגשי וערכי מאפיינים את בעלי העניין המעורבים במערכת השיקום ומשפיעים במידה רבה על יכולתם לקשור יחסי הגומלין מועילים. השימוש בתבנית סייע להציג את המורכבות של שיקום קהילות. אפשר להציע מודל לחקר התופעה הקהילתית ולהבנתה. כמו כן משמש המודל תשתית לגישה איכותנית לחקר רשתות חברתיות.

מן המסקנות עולה כי דרושים מחקרים נוספים כדי לחזק את יכולת ההכללה. הכלים שפותחו ויושמו במחקר, המודל הרב-ממדי ומודל ממש"ק בוודאי ישתפרו ככל שיעשה בהם שימוש נוסף.

מבוא

המחקר בנושא **היבטים קהילתיים של שיקום מפוני גוש קטיף** בוחן את תהליך שיקום קהילות 'כפר דרום' ו'הגוש המאוחד' ממועד ה'התנתקות' – אב תשס"ה (8/2005) עד אב תשס"ז (8/2007). באוגוסט 2005 נסוגה ממשלת ישראל מרצועת עזה. במסגרת זו בוצע "פינוי ישראלים ונכסיהם מחבל עזה וצפון השומרון".¹ מהלך זה לווה במאבקים פוליטיים ואידאולוגיים אשר שיקפו מחלוקות יסוד המפצלות את החברה הישראלית. בעבור מתיישבי גוש קטיף היה בכך משום התנפצות חלום, שִׁבְרוֹ של חזון אידאולוגי וחווית גירוש² מביתם. מכאן ואילך נאלצו העקורים לרקום מחדש את מעגלי חייהם. תהליך העקירה והשיקום של אנשי גוש קטיף נוגע ברמת הפרט, המשפחה, הקהילה והחברה הישראלית כולה.

הגעתי ללימודי תואר שלישי לאחר שנים של עיסוק בפרקטיקה קהילתית. רציתי להבין טוב יותר את מורכבותן של קהילות. תכננתי לחקור צמיחת קהילות במרחב עירוני, ואז הגיעה ההתנתקות. כמו ישראלים רבים גם בלבי נחרטו תמונות הפינוי. בתוך כך סקרן אותי לדעת האם יבחרו האנשים לשמר את המסגרות הקהילתיות, ואם כן, מה תהיה הדינמיקה של השיקום במסגרת הקהילתית. בעצה אחת עם המנחה פרופ' יונה גינזברג בחרתי לחקור סוגיה זו. מאז נגלה לי עולם אנושי ומקצועי מרתק. מטרת המחקר היא לתרום להבנה טובה יותר של היבטים קהילתיים של שיקום אוכלוסייה עקורה. המחקר יעסוק בהתנהלות מערכת השיקום - קהילות וארגוני הסיוע ממשליים ואזרחיים³ - ממועד הפינוי ועד שנתיים אחריו.

רקע

ההתיישבות הישראלית ברצועת עזה הוקמה ביזמת ממשלות ישראל החל משנות השבעים, כחלק מתפיסת ביטחונית והתיישבותית (הוברמן 2005, שלום 2008). בטכס העלייה של נצר חזני על הקרקע, בפברואר 1977, אמר ראש הממשלה דאז, יצחק רבין: "זהו יום גדול למדינה ולהתיישבות, יום המסמל את ביסוס אחיזתנו באזור, שמאז מלחמת ששת הימים נעשה לחלק בלתי נפרד מהמדינה וביטחונה." בספטמבר 1995 (הסכם אוסלו ב') הועברה רצועת עזה לשליטת הרשות הפלשתינאית למעט אזורי ההתיישבות הישראלית, צירי תנועה אליהם ואזורי ביטחון סביבם.

בספטמבר 2000 החל גל נוסף של התקוממות פלשתינאית נגד ישראל. מבצע 'חומת מגן' הביא לרגיעה מסוימת ביהודה ושומרון אך ברצועת עזה הסלימה הלחימה וגבתה קרבנות רבים.

בדצמבר 2003 הצהיר ראש ממשלת ישראל אריאל שרון על 'תכנית ההתנתקות'. עיקרה של התכנית היה פירוק ההתיישבות הישראלית ונסיגת חד צדדית של צה"ל מאזור חבל עזה כולו ופינוי ארבעה יישובים

¹ כלשון חוק יישום תוכנית ההתנתקות התשס"ה 1 2005 (1) – יקרא להלן 'חוק ההתנתקות'.

² הביטויים 'גירוש', 'פינוי', 'עקירה' והתנתקות' שנויים במחלוקת. בהמשך המבוא יבורר השימוש בהם במחקר זה.

³ 'ארגוני סיוע ממשליים' כוללים: משרדי ממשלה ושלטון מקומי וארגונים הפועלים מטעמם. ארגוני סיוע אזרחיים הם ארגונים שעיקר מקורות המימון שלהם הם באים מאזרחים ומתאגידים לא ממשלתיים והם גם אלה הפעילים באותם הארגונים.

ישראליים בצפון השומרון. 'תכנית ההתנתקות' עוררה התנגדות פוליטית ומחאה ציבורית רחבה.⁴ באוגוסט 2004, בעת שהוקמה מְנִהֶלֶת סל"ע (סיוע למתיישבי עזה וצפון השומרון) אמר העומד בראשה יונתן בשיא: "בצוות המנהלה מודעים היטב למגוון ההשלכות האישיות, החברתיות והכלכליות של מהלך זה על המתיישבים ויעשו (מי?) יש כאן לשון פגומה. נא בדוק. אם זה ציטוט השאר) ככל יכולתם כדי לסייע למתיישבים בדרך הרגישה ביותר, ההוגנת ביותר והמקצועית ביותר." (14/9/04)⁵. ב 15 באוגוסט 2005 החלו כוחות צה"ל ומשטרת ישראל לבצע פינוי כפוי של מתיישבי גוש קטיף. ב 22 באוגוסט הסתיים פינוי יישובי צפון השומרון. ב 12 בספטמבר, עזבו כוחות צה"ל את חבל עזה.

מחקר זה, העוסק בהיבטים קהילתיים של תהליך שיקום אוכלוסייה עקורה, משלב שני תחומי ידע סוציולוגיים: **קהילה ושיקום אוכלוסיות**.

הקהילה היא ישות חברתית המלווה את האנושות משחר ההיסטוריה ועדיין קשה להגדרה (Homan 1999:110, Scillio 2002, בהם 1997, Nisbet 47:). הקהילה שהייתה בעבר מוסד מוגדר, הפכה בדורות האחרונים לישות חברתית חמקמקה ומורכבת (סדן 2004, 2009, Gilchrist 2004, Wheatley & Kellner-rogers 1998). ההתארגנות בקהילה וההשתייכות אליה עונות על הצורך האנושי לשייכות, לביטחון, להשפעה, להשתתפות רגשית ולערכים משותפים (Cohen, 1982, Bauman 2000). במקרים רבים הופכות קהילות הסמויות מן העין בחיי היום יום לרשת ביטחון מועילה בעת צרה (Mann 1954, Warren 1977: 260).

שיקום קהילות לאחר פינוי כפוי ואירועים טראומטיים בכלל נחקר במסגרת הסוציולוגיה של מצבי אסון (Disaster Sociology) (Pettersen 1999, Drabek 2005, Dynes & Quarantelli 2008). העתקת קהילות אינה מסתכמת בהעברת אנשים בלבד, היא העתקת מרקם חיים שלם (Dynes 1985: 11). מהלך שיקום מוצלח מבוסס על שילוב מיטבי בין הקהילות הנפגעות לארגוני הסיוע ומאפשר התאמת הסיוע לקהילות השונות זו מזו (Buckle 2000, Flint & Luloff 2005, Pyles 2007). תהליך התמודדות ושיקום אוכלוסיות מתאפיין במגוון רחב של תחומי פעולה (טיפול בנפגעים, פיצוי כספי, בנייה מחדש, שיקום כלכלי וחברתי, הנצחה ועוד), מעורבים בו ארגונים רבים, והוא מחייב התאמה מתמדת לצורכי האוכלוסייה ולתרבותה (Drabek 2005, Quarantelli 1985, Pettersen 1999).

קהילה ושיקום קהילתי הם תופעות מורכבות המתנהלות על גבול הכאוס (Kreps & Drabek. 1996), התפתחותם אינה סדורה, וקיים בהם מגוון רחב של השפעות גומלין ונתיבי פעולה (Stacey 2000, Kreps et al. 1994). חקר תופעות חברתיות מורכבות הביא בעשור האחרון להתפתחות תאורטית שניתן לכנותה 'תאוריית המערכות המורכבות' (Urry 2005, Gharajedaghi 2006, Raymond et al. 1997). גישה זו תשמש כפרספקטיבה תאורטית מרכזית במחקר זה ותשפיע על מערך המחקר, על הצגת התוצאות, על הדיון ועל המסקנות.

⁴ על תכנית ההתנתקות והמאבקים הכרוכים בה נכתבו ספרים ומחקרים. אמנה להלן אחדים מהם ובהם פירוט ביבליוגרפי נוסף: משגב ולבל 2009, רוט 2005, צור 2006, דון יחיא 2006, מאיר ורהב-מאיר 2006, שלג 2007, מוזס 2009.

⁵ הורד מאתר משרד רה"מ (26/4/10):

<http://www.pmo.gov.il/PMO/Communication/Spokesman/2004/09/spokemes140904.htm>

בספרות המחקרית אין די ידע על אופיים של היבטים קהילתיים בתהליכי שיקום לטווח ארוך ועל יחסי הגומלין בין קהילות וארגוני סיוע (Rubin 2009, Smith & Wenger 2006, Pyles 2007, Tootly 2007) פער זה מהווה אתגר לחוקרים מחד גיסא, אך הוא גם מקשה על הפרקטיקה של תהליכי שיקום קהילות (Swamy 2005, Flint and Luloff 2005) מאידך גיסא.

מטרת המחקר היא לשפר את ההבנה התאורטית לגבי תהליך שיקום קהילות עקורות בתחומים הבאים:

- תפקיד הקהילות בתהליך השיקום בעבור פרטים ומשפחות ובעבור ארגוני הסיוע
- תהליך שיקום קהילתי - הגורמים המשפיעים עליו והתופעות המאפיינות אותו
- מערכת השיקום – קשרי גומלין והשפעות גומלין בין הקהילות לבעלי עניין המעורבים בשיקום

ייחודו של מחקר זה בחמישה עניינים:

1. הקהילה כבחירה - במחקרים אחרים על קהילות שנעקרו מבתייהן המשכיות המסגרת הקהילתית היא 'ברירת המחדל'. במקרה של עקורי גוש קטיף הוצע להם מסלול שיקום עצמאי, כאשר הבחירה בהשתייכות לקהילה הייתה כרוכה באי ודאות רבה.
2. מחקר אורך - ליווי תהליך השיקום לכל אורך השנתיים הראשונות
3. זמן אמת – כאשר המעורבים בתהליך שיקום נחקרים לאחר זמן, הם נוטים לארגן לעצמם את הסיפור באופן שיצדיק את התנהלותם (ליבליך 2007: 477). במחקר זה תועדו נקודת המבט של בעלי עניין שונים, בד בבד עם ההתרחשויות.
4. טווח בינוני – רוב המחקרים עוסקים בניהול מצב החירום או בצעדי שיקום מיידיים. במחקר זה נבדקים תהליכי התמודדות ושיקום לאורך שנתיים.
5. פרספקטיבה מורכבת – הגישה המנחה מחקר זה מניחה רב-ממדיות של המערכת הקהילתית והשפעות גומלין מרובות בין בעלי העניין הפנימיים והחיצוניים בתהליך שיקום הקהילה (ריצר 2006, Luhmann 1995, Lansing 2003). עריכת המחקר וניתוח הממצאים מנקודת מבט של תאוריית המורכבות יאפשרו לאתר דפוסים המאפיינים את מערכת השיקום אך אינם נחשפים בשיטות מחקר אחרות (Mitleton-Kelly 2006).

תרומה צפויה

למחקר זה תרומה בארבעה מישורים:

1. תאורטי – המחקר יאפשר להרחיב ולהעמיק את הידע התאורטי על בסיס תאוריה הצומחת מן השדה לגבי התנהלות קהילות עקורות בשיקום ולגבי יחסי הגומלין בין לבין ארגוני הסיוע.
2. אמפירי – אימות הממצאים לגבי מקרה זה ועימותם עם הידע התאורטי על שיקום קהילתי
3. יישומי – מטרת המחקר לשפר את ההבנה של תהליכים ותופעות חברתיות ולא לגבש המלצות לפעולה. עם זאת, יש בו כדי ללמד על דרכי פעולה המועילות לשיקום קהילות או מכשילות אותו.
4. פיתוח שדה המחקר – לצורך מחקר זה פותחו כלים לניתוח תהליכי שיקום קהילתי: תבנית רב-ממדית ומודל ממש"ק. שימוש מועיל במודלים אלו יוכל לפתוח פתח לשימוש בהם במחקרים נוספים. בנוסף לכך עריכת מחקר זה תאפשר לזהות סוגיות הראויות למחקרים נוספים.

מעריך המחקר

אופיו האינטגרטיבי והדינמי של שדה המחקר והגישות התאורטיות המורכבות שהוצגו בסקירת הספרות, הובילו לבחירה בשיטת מחקר איכותנית-קונסטרוקטיביסטית (Guba & Lincoln 1989, צבר בן-יהושע 1999, 2001, שקדי 2003). השיטה מניחה כי תופעות חברתיות אינן ניתנות לכימות או לפירוק רדוקציוניסטי בהיותן 'שלם השונה מחלקיו' (בקרמן 2006, וגנר 2006). המחקר האיכותני שומר על המורכבות של התופעות בכך שהוא מאפשר למידע הנאסף מן השדה להבשיל לכדי ממצאים ומסקנות בדרך של חשיפת המשמעויות הגלומות בו (שקדי 2003). לצורך המחקר נבחרו שתי קהילות בעלות משתני רקע שונים (שתי הקהילות שהו מרבית התקופה בעיר אשקלון):

קהילת כפר דרום: קהילה המונה 57 משפחות דתיות-תורניות שחבריה נאבקו נגד מהלך ההתנתקות עד אשר פונו בכוח מבתייהם ביישוב כפר דרום. לאחר שהות של ארבעה חודשים במלון בבאר שבע הגיעה קהילת כפר דרום למגדל דירות באשקלון, שם תכננה לשהות פרק זמן קצר ואחריו לעבור להתיישבות חלופית.

קהילת 'הגוש המאוחד': קהילה המונה כמאה משפחות חילוניות ומסורתיות, רובן יוצאות ניסנית. רוב משפחות 'הגוש המאוחד' נענו להנחיות הממשלה, פינו את בתיהן מבעוד מועד ושכרו דירות באשקלון. שם, מתוך תחושת שותפות גורל ורצון למיצוי זכויות, התארגנו כקהילה.

המחקר משווה בין התנהלות השיקום של שתי הקהילות, וכמו-כן הוא בוחן את שיקום הקהילות בהקשר המערכתי של התנהלות 'מערכת השיקום'. מערכת השיקום כוללת את הקהילות עצמן, את התארגנות כלל קהילת עקורי גוש קטיף במסגרת 'ועד המתיישבים', את ארגוני הסיוע הממשליים (משרדי ממשלה ושלטון מקומי) וארגוני הסיוע האזרחיים.

שאלות המחקר

שאלות הקשורות לקהילה

1. מה מקומו של ההיבט הקהילתי בשיקום, כאשר לעקורים מוצעת חלופה לא קהילתית?
2. מהם הגורמים המעצבים את תהליך ההתמודדות והשיקום של קהילה עקורה?
3. מהן התופעות החברתיות האופייניות לקהילות במהלך תהליכי התמודדות ושיקום?
4. מה ניתן ללמוד מהתנהלות קהילות לאחר אסון לגבי טיבה של התנהלות קהילות בשגרה?

שאלות הקשורות לשיקום

1. מהי מידת ההשפעה של ההכנה מוקדמת לקראת הפינוי על התנהלות השיקום אחריו?
2. מהי מידת המשכיות דפוסים חברתיים בקהילה או השתנותם בתקופת השיקום, לעומת התקופה שלפניו?
3. מהם קווי הדמיון והשוני בין תהליכי השיקום שעוברות קהילות עקורות בעלות משתני רקע תרבותיים, חברתיים וכלכליים שונים?
4. מהם יחסי הגומלין בין הגורמים ב'מערכת השיקום' ומהי השפעתם על תהליך השיקום?

מינוח

מחקר זה עוסק באוכלוסייה שאולצה לעזוב את ביתה על ידי ממשלת ישראל. המונחים המשמשים לעניין זה: התנתקות, פינוי, עקירה, גירוש והעתקה טעונים משמעויות. שאלת המינוח הראוי לתיאור התופעה, זכתה להתייחסות ועדת החקירה⁶ (7: 2009) ואף הגיעה עד בג"צ (2009). לאור זאת יש לברר מהו המינוח שנכון יהיה להשתמש בו במחקר זה.

מילון ספיר מגדיר 'עקירה' כ "העברת אוכלוסין ממקום למקום על כורחם" (1997: 843). קליאוט ואלבק (1996) בבואם להגדיר מצב שבו כופים על אוכלוסייה לעזוב את ביתה נוקטים את המונחים 'עקירה', 'עקורים', 'פליטים' ו'מהגרים' שלא מרצון. המונח 'עקירה' לגבי פינוי כפוי של מתיישבים שימש חוקרים נוספים (רייכל 2005, של ומשעל 2005). המונח 'פינוי' רווח במחקרים על פינוי יישובים מסיני בשנת 1982 ומגוש קטיף (טוביאנה מילגרם ופלח 1988, שגיא 1984, שלג 2007). בלשון המחקר מקובל להשתמש בביטוי 'Evacuation' לתיאור מצב של פינוי זמני במטרה לחזור (קליאוט 2005, Sorensen & Sorensen 2006:3), ועם זאת ניתן לראות כי, המונחים 'פינוי' או 'פינוי כפוי' משמשים גם גורמים רשמיים בישראל ובכללם ועדת החקירה (טרואן 2005, ועדת החקירה 7: 2009, בג"צ 2009). ראש הממשלה שרון השתמש בביטוי 'העתקה' (מרכוס 2004) - מינוח שגור בשפה האנגלית (Relocation) לתיאור העברת אוכלוסיות במצבי סיכון (Lieber 1977, Dynes 1985, Quarantelli 1985, Perry & Lindell 1997, 5). שוהם (2007) בחרה להשתמש בביטויים 'גירוש' ו'מגורשים' מתוך רצון לכבד את הדרך שאנשי גוש קטיף בחרו בה לכוונת את עצמם.

עניין המינוח עלה בעתירה לבג"צ שם נקבע בפסק הדין (בתיק 7192/08) כי כדי להימנע מנקיטת עמדה פוליטית ניתן להשתמש במונחים 'עקירה' ו'פינוי כפוי' אם כי ניתן להשתמש גם במונח 'גירוש'. לסיכום, במהלך עבודה זו אשתמש בעיקר במונחים 'פינוי' ו'עקירה'. כאשר אתייחס לעמדת העקורים אשתמש לעתים במונח 'גירוש', וכאשר אתייחס לתכנית הממשלה אשתמש בביטוי 'התנתקות'.

חלוקה לתקופות

תהליך שיקום מתאפיין בשלבים שונים. עניין זה זכה לדיון ואף יוצג בסקירת הספרות. לצורך מחקר זה אתייחס לארבע תקופות:

1. הכנה – כל התקופה שלפני מועד ביצוע הפינוי (עד 15/8/2005)
2. התמודדות – התקופה שמתרחש בה פינוי האנשים והנכסים. פרק זמן של כחודש ימים מתחילת פינוי התושבים ב 15/8/2005 ועד שרפת בתי הכנסת לאחר עזיבת חיילי צה"ל ב 12/9/2005
3. התאוששות – תקופה שמייצבים בה את חיי הקהילה ומתארגנים לקראת תקופת השיקום הממושכת. בעבור כפר דרום זו תקופת השהייה במלון בבאר שבע. לקהילת ה'גוש המאוחד' הייתה זו תקופת ההתארגנות כקהילה (מ 13/9/2005 ועד 1/1/2006).
4. שיקום – התקופה שנערכים בה להתיישבות חלופית ורוקמים מחדש את מעגלי החיים. לצורך מחקר זה היא מתוחמת במסגרת הזמן שבין 1/1/2006 ועד סוף תקופת המחקר 15/8/2007.

מהלך הצגת המחקר

⁶ הכינוי 'ועדת החקירה' יישמש במחקר זה ככינוי מקוצר ל'ועדת החקירה הממלכתית בנושא טיפולן של הרשויות המוסמכות במפוני גוש קטיף וצפון השומרון'.

החלק הראשון יוקדש לרקע תאורטי בשלושה תחומים: קהילה, שיקום אוכלוסיות עקורות ותאוריית המערכות המורכבות. לאחר מכן יוצגו מטרות המחקר ושאלותיו.

בחלק השני יוצג מערך המחקר הכולל: שיטת המחקר, הליך המחקר, אוכלוסיית היעד וכלי המחקר.

בחלק השלישי יוצגו הממצאים: שלושת הפרקים הראשונים יוקדשו לתיאור ולניתוח של תהליך השיקום של קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד'; הפרק הרביעי יעסוק ב'ועד מתיישבי גוש קטיף' ובקשרי הגומלין שלו עם הקהילות; הפרק החמישי יציג את מערכת השיקום תוך שימת דגש בקשרי הגומלין בין ארגוני הסיוע הממשליים ובין האזרחיים והקהילות.

החלק הרביעי יוקדש לדיון בממצאי המחקר ולהצגת מסקנות המחקר והמלצות למחקר נוסף.

מבוא

מחקר זה, העוסק בהיבטים קהילתיים של תהליך שיקום אוכלוסייה עקורה, משלב שני תחומי ידע סוציולוגיים: קהילה ושיקום אוכלוסיות. ממחקרים שנעשו בעשור האחרון עולה תמונה המציגה כי הן קהילות (Gilchrist 2004) והן תהליכי שיקום (Drabek & Evans 2005) מתאפיינים במורכבות. תאוריות סוציולוגיות מערכתיות, דינמיות ואינטגרטיביות מספקות מסגרת מושגית המאפשרת לתאר מצבים חברתיים מורכבים אלו (ריצר 2006, Luhmann 1995). שלושה רכיבים אלה: קהילה, שיקום וגישת המערכות המורכבות, עומדים במרכז סקירת הספרות שלהלן.

הדיון בנושא הקהילה יכול סקירת התפתחות הגישות הסוציולוגיות ל'קהילה'. הדיון על קיום הקהילה בחברה המודרנית, תיאור סוגי קהילות, הגישות לקהילה כמוסד חברתי ולקהילות כמאפיין תרבותי ולבסוף הצגת אופיין המורכב של קהילות בנות ימינו.

שדה המחקר העוסק בשיקום קהילות מפונות, כלול בשדה הרחב של הסוציולוגיה של אירועי אסון. הפרק העוסק בשיקום יפתח בסקירת ההגדרות למונח 'אסון קהילתי', יתאר את התפתחות המחקר ואת המושגים מרכזיים בחקר היבטים חברתיים של שיקום קהילות נפגעות אסון בכלל ומפונות בפרט. בתוך כך נעסוק בניסיון הישראלי בשיקום קהילות מפונות.

הפרק העוסק בגישת המערכות המורכבות יציג את ההתפתחויות בתאוריית המערכות. בתוך כך יציג בקצרה את העקרונות הבסיסיים של תאוריית המורכבות ויישומה במדעי החברה ויסקור באופן מפורט מחקרים הקושרים את תאוריית המורכבות להיבטים קהילתיים של שיקום אוכלוסיות.

בסיום חלק זה יוצגו מטרות המחקר ושאלות המחקר.

פרק 1 - קהילה

1.1 קהילה וחברה – שאלת היסוד של הסוציולוגיה הקהילתית

הקהילה היא מערכת חברתית המושכת תשומת לב רבה של אנשים העוסקים במדעי החברה, ובכל

זאת נדמה כי מהותה הֶאֱמָתִית חמקמקה וקשה להגדרה (סדן 20: 2010, בהם 1997: 39, Hillery 1955, Nisbet 1969:47, Bell & Newbay 1971:252, Bernard 1973:4, Cohen 1982, Scillio, 2002:59). נקודת המוצא ההיסטורית של הדיון הסוציולוגי על הקהילה היא הניגוד המהותי בין התפתחות חברת ההמונים לבין המודל הקהילתי של "השתתפות ישירה ובלתי אמצעית בסדר החברתי והתרבותי" (אייזנשטדט 11: 2002). פרדיננד טאניס (Toennis), אבי הסוציולוגיה של הקהילה, פרסם בשנת 1887 את ספרו Gemeinschaft und Gesellschaft על קהילה וחברה (הגרסה האנגלית: Toennis 1963). הוא מבחין בין קהילה מסורתית (Gemeinschaft) הנשענת על היכרות אישית, מנגנונים ותהליכים מסורתיים וסולידריות גבוהה לבין חברה מודרנית (Gesellschaft) המושתתת על קשרים פונקציונליים, מנגנונים ותהליכים ביורוקרטיים, ורמת הלכידות בה נמוכה.

בעיני טאניס הייתה ה'קהילה' אמת מידה למודל החברתי הראוי. בל וניובי תיארו במעט אירוניה את ההשקפה הדומיננטית שעיצבה את השקפת הסוציולוגיה על הקהילה: "ככל שהיו הסוציולוגים חלוקים בנושאים שונים, הם היו מאוחדים בהתרפקות נוסטלגית על 'הקהילה הטובה' שהייתה טרם עליית הקפיטליזם ואיננה עוד" (Bell & Newby 1971:22). גישה זו הטביעה חותמה על המסורת המחקרית והקשתה להפריד בין ניתוח מהותי של הקהילה כמוסד חברתי לבין עמדות ערכיות באשר לתפקידן החברתי של קהילות (Bauman 2000, פרסטון 2005, Bell & Newbay 1971:27). קושי זה השפיע על הסוציולוגיה של הקהילה במהלך המאה העשרים בשני מאפיינים (Amit 2002: 1-2):

- ההתחבטות המתמדת בדבר עצם הישרדות הקהילה בחברה המודרנית, דבר שהתבטא בקושי המתמיד להגדיר 'קהילה מהי?'
- ההנחה בסיסית כי קיים ניגוד בין חברה מודרנית ללכידות חברתית, שהתבטאה בהתמקדות בחקר האנומיה החברתית, הסטייה, השוליים וקבוצות המיעוט.

הטענה על היעלמות הקהילה כמוסד

בראשית המאה העשרים חקר גיאורג זימל את החברה העירונית בברלין, והגדירה כ'חברת חוזה' המתבססת על קשרים שאינם אישיים-רגשיים ואינם מאפשרים הצמחת קהילות. טענת התפוגגות הקהילה כמוסד חברתי נתמכה מאוחר יותר על ידי פארק ווירט', ממובילי אסכולת שיקגו (משוניס 570: 1999) ובהמשך על ידי טלקוט פארסונס, שטען כי קהילה אינה מוסד קונקרטי, אלא "האספקט של מערכות חברתיות, המתייחס למיקום הטריטוריאלי של אנשים ופעילותם" (Parsons 1960: 73). מוריס סטיין (Stein, 1960:115) תיאר בספרו The Eclipse of Community את חלקם של תהליכי תיעוש, מִסְחור וביורוקרטיזציה בהיעלמות הקהילה. מרגרט סטייסי (Stacey 1960) טענה כי מאחר שהמונח קהילה משמש לתיאור "כל דבר ובעצם שום דבר" יש להימנע משימוש בו בלקסיקון המדעי (ואכן בספר

המבוא לסוציולוגיה של משונים (1999) ובספר על תאוריות סוציולוגיות מודרניות של ריצר (2006) אין כל דיון בנושא הקהילה, ומושג אף אינו מופיע באינדקס שבסופם.

גורם מרכזי לקושי להכיר בקיום הקהילה כמוסד חברתי, הוא העובדה שלקהילה אין מעמד מוכר. רוב המוסדות החברתיים במדינה המודרנית זכו להכרה רשמית. הקהילה - לא. כך למשל, למשפחה או לרשות מקומית יש מעמד על פי חוק; עמותה או חברות הן ישות משפטית; ולשכונה בעיר יש מעמד מנהלי. לקהילה אין מעמד חוקי, משפטי או מנהלי, מצב הגורם לקושי להגדירה ולהעלות הטענה כי הביטוי 'קהילה' מתאר 'אווירה' אך חסר משמעות מעשית. גישה זו אומצה על ידי רבים (פרסטון 2005, וראו סקירה אצל: Wellman 1999:4-8, Bernard 1972, Bell & Newby 1971).

רוברט ניסבט במאמרו 'The Quest for Community', אינו מתעלם מאבדן של הקהילה הישנה, אך מציע לעמיתיו לחפש את התשובה במקום אחר: "הבעיה האמיתית אינה אבדן ההקשר הישן, אלא הכישלון של החברה התעשייתית-דמוקרטית ליצור הקשר חדש אשר יאפשר לאנשים להתארגן בקבוצות בעלות לכידות מוסרית שתהיינה משמעותיות [לחבריהן ולסביבתן] מבחינה פסיכולוגית ותפקודית" (48: Nisbet 1969). לשיטתו של ניסבט, השאלה המרכזית של הסוציולוגיה הקהילתית נחלקת לשתיים: שאלת ההיבט החברתי העוסק במעמדם ובשייכותם (Status & membership) של אנשים בחברה ושאלת ההיבט הפוליטי העוסק במיקום ובתפוצת (Location & Distribution) הכוח בחברה (שם עמ' 34). ניסבט אמנם מציע לסיים את האבל על אבדן הקהילה, אך עדיין כותב מתוך נקודת מוצא של חקר הקהילה כחיפוש אחר החברה הראויה שאיננה עוד.

גילוי מחדש של הקהילה

כנגד הטענות להיעלמות הקהילה בחברת ההמונים, קמו החל ממחצית שנות החמישים חוקרים שטענו כי הקהילה לא אבדה, אלא שינתה את דפוסיה. מוריס ג'אנוביץ' (Janowitz 1952) בדק ומצא כי בשכונות שיקגו מופצים עיתונים קהילתיים רבים. ניתוח התוכן שלהם העלה מגוון רחב של התארגנויות קהילתיות סביב מגוון עניינים משותפים. ג'אנוביץ' כינה התארגנויות קהילתיות אלו בשם: "community of limited liability" (קהילה בע"מ). לשיטתו של ג'אנוביץ', נבדלות קהילות אלו מהקהילה המסורתית בשני מאפיינים מבניים:

חלקיות - אנשים מעורבים בקהילה בהתאם לתחומי עניין כגון: חינוך, סביבה, דת או ועדי בתים. בחירה - לפרט יש אפשרות לבחור את הקהילה או את הקהילות שישתייך אליהן ואת רמת המחויבות. כך לדוגמה אדם יכול לבחור להשתתף בקהילת בית כנסת לצורך טקסים דתיים, בקהילה גאוגרפית לצורך מאבק בנושא תחבורה ובקהילת ידע לצורך התפתחות מקצועית.

מאן (Mann, 1954) חקר דפוסי קהילתיות במערב ציטייר באנגליה ומצא כי קיימת 'שכנות סמויה' (Latent neighborliness) הבאה לידי ביטוי כאשר רגשות סולידריות מתעוררים והופכים להתארגנות גלויה לנוכח נסיבות חיצוניות מסוימות. לטענתו, דפוסי הקהילה עברו שינוי מ'קהילת הכפר הפונקציונלית' לקהילה כבסיס לסולידריות בתוך חברת ההמונים. הרברט גאנס (Gans 1962) מצא קשרים קהילתיים קרובים ותלות הדדית גבוהה בין יוצאי איטליה, עובדי צווארון כחול, החיים במרחב אורבני. הכינוי שטבע להגדרתם הוא 'כפר עירוני' (urban village).

ההסבר של וורן (Warren 1972:70) להתפתחות מודל 'קהילות בע"מ' הוא כי הקהילה אינה אי בודד (מודל הגמיינשאפט) אלא מערכת פתוחה, המושפעת מזיקות גומלין בשני ממדים: אנכי ואופקי.

הדפוס האנכי - כולל את יחסי הגומלין בין הקהילה כמוסד חברתי לרבדים החברתיים שהיא פועלת בתוכם כגון מרחב אזורי / עירוני / ממשלי, ובין אלו הכלולים בתוכה כגון קבוצות חברתיות / משפחות גרעיניות / מוסדות.

הדפוס האופקי - מתייחס הן למערכות היחסים שבין המוסדות החברתיים בתוך הקהילה והן במערכות היחסים שבינם לבין מוסדות מקבילים בסביבתם. כגון: היחסים בין בית הספר למתנ"ס השוכנים באותה השכונה והיחסים בין שניהם גם יחד לבין אלו שבשכונה הסמוכה.

לטענת וורן חיזקו התהליכים החברתיים במהלך המאה העשרים את הממד האנכי של הקהילה והחלישו את הממד האופקי. תופעה זו מפחיתה את ריכוזיותה של הקהילה ואת היותה מובחנת מסביבתה ולכן מאפשרת צורות השתייכות שונות. בנסיבות האלו הסוציולוגיה של הקהילה היא חיפוש אחר תשובה לשאלה: "האם החלקים המתפרדים והולכים, יכולים להישאר מתואמים? האם קבוצות המתארגנות למען עניין ייחודי, יכולות למצוא מטרה קהילתית משותפת?" (Warren 1972:70)

לצד הניסיון לנתח את הדינמיקה של התפתחות קהילות, טענו רבים כי התארגנות בקהילות טבועה **בטבע האנושי**. ג'ראלד סאטלס (Suttles, 1972:7-18) טען כי קהילה היא מוסד אנושי הצומח באופן טבעי בין אנשים החולקים מרחב מחיה משותף, גם אם דפוסי התארגנות הקהילה ועצמתם שונים ממקום למקום, בין השאר בהשפעת מוסדות ותרבויות הסובבים את הקהילה. מרגרט ויטלי ומיירון קלנר-רוג'רס (Wheatley & Kellner-rogers 1998:9) תיארו את ה'**אינסטינקט קהילתי**' כגורם לנטיית אנשים להתארגן בקהילות גם כאשר הסביבה החברתית הרחבה עוברת שינויים יסודיים.

מכאן ואילך התמקדה הסוציולוגיה הקהילתית בחקר השפעת הסביבה האורבנית על התפתחות קהילות (Bell C & Newby H. 1971:41, Bernard 1972:9). סאטלס (Suttles, 1972:21-33) השווה בין צמיחה הקהילות העירוניות במרכזי ערים לבין צמיחתן באזורים פריפריאליים וכמו כן השווה את אופי הצמיחה האופייני לאוכלוסיות הנבדלות זו מזו במיצובן הסוציאקונומי והתרבותי. קלוד פישר (Fisher 1984:101-103) מצא קשר בין אופי סביבת המגורים לבין עצמת הקשרים הבין-אישיים ותחושת הלכידות המאפשרת התגבשות דפוסי שייכות קהילתיים. **מחקרים אלו העמידו את הזיהוי של 'קהילה' כדפוס חברתי המתהווה במרחב חיים משותף.**

קהילה שאינה תלויה מקום

במחצית השנייה של שנות השישים של המאה העשרים, חל מפנה נוסף בהתייחסות לקהילה. עליית המודעות החברתית והפעילות הקהילתית הביאו להכרה כי הקהילה היא מרחב להתארגנות משותפת של קבוצות, להשגת איכות חיים ואורח חיים המתאימים להן ולהשגת מטרות חברתיות, לאו דווקא על בסיס גאוגרפי (בהם 1997:50, Rubin & Rubin 2001:117, Homan 1999:26, Alinsky 1971, Webber 1963). קהילות אלו נקראו '**קהילות פונקציונליות**' או '**קהילות עניין**'.

הכרה זו ניתקה את הקישור ההכרחי בין קהילה למרחב גאוגרפי. מבקרי הגישה הגאוגרפית טענו כי הגברת הניעות החברתית, התרחבות אמצעי התקשורת והנגישות התחבורתית הקטינו את משקל הגורם הגאוגרפי בעיצוב קהילות (Ray 2006:84). אנתוני ריצ'מונד (Richmond 1969:278) הגדיר את הדפוס הקהילתי החדש כקהילה פוסט-תעשייתית המבוססת על רשתות חברתיות, טכנולוגיות תקשורת ותחבורה מתקדמות, על תנועה ועל הגירה מתמדת של אנשים בין מרכזים עירוניים. וולמן (Wellman 1999:11-12)

טוען כי התייחסות לקהילה כתלויה מרחב פיזי, מחמיצה קשרים משמעותיים הנוצרים מעבר לגבולות המקום.

מפנה זה סימן פיצול לשני סוגים של מבנים קהילתיים: האחד - קהילת עניין המתגבשת סביב מכנה משותף ייחודי, והאחר - קהילת רשת חברתית המושתתת על מערכות יחסים בין פרטים וקבוצות (Nisbet 1969:35-38, Amit 2002: 1-2, Wellman 1999:53, Bernard 1973:4, Bell & Newby 1972:21) עניין זה יפורט בהמשך.

התעוררות העיסוק בקהילות

שנות התשעים של המאה הקודמת מסמנות פריחה מחודשת למונח 'קהילה' בשיח הציבורי ובמחקר האקדמי. החוקרים שמו דגש בצמיחת הקהילה מן הפרט אל הכלל. בתוך כך נוצרו המונחים: '**תחושת קהילה**' (Sarason 1974, Talen 1999), '**קהילות מדומיינות**' (אנדרסון 1999), '**קהילת זהות**' (Ulrich 1994, Taylor 1998), ו'**קהילת מעשה**' (Wenger 1998, 1994). וולמן ופטר (Wellman & Potter 1999:49-75) חקרו ופיתחו את הבנת הקהילה כ**רשת היחסים** הצומחת מן הפרט אל הכלל (The Personal Community). רוברט פטנאם ראה בקהילה מקור לפיתוח **הון חברתי** (Putnam 1995, Putnam & Feldstain 2003) ואִמְתִּי עיצוני חידש את גישת **הקהילתנות** (Etzioni 1998) הרואה בחידוש חיי הקהילה מתכון ליצירת חברה בריאה. התפוצה הגוברת של השימוש באינטרנט ובתקשורת סלולרית הגבירו את העניין **בקהילות וירטואליות** (Amit 2002, Wellman 1999) המבססות קשרים בין אנשים וקבוצות על מדיה ממוחשבת.

בשנות התשעים התרחב העיסוק בתחום הקהילתי מעבודה סוציאלית קהילתית (סדן 2010, יורק וחבריו 1993, Rothman 1968, 1996) לדיסציפלינות רבות (כורזים כץ וכרמון 2009: 31) כגון: חינוך קהילתי (גולדברג 1991), שיטור קהילתי (גימשי 1999), בריאות הקהילה (דונחין 2005), תכנון אורבני (רונן 2006, Churchman & Ginsberg 1984), איכות הסביבה (פרומקין ופרומקין 2002: 17-22), ניהול מצבי חירום (Peterson 1999), ניהול ידע (הסגל 1994) ואפילו בִּמְנָהֵל עסקים (זיכלינסקי וחבריו 2003). **תופעה זו מעידה על כך שדווקא בעידן של גלובליזציה, נגישות תקשורתית ותחבורתית ורב תרבותיות גובר הצורך החברתי במוסד הקהילה.**

באומן (Bauman 2000:114-116) טוען כי החיפוש הגובר אחר 'קהילה' הוא למעשה ניסיון למצוא מרחב מוגן חברתי 'גטו וולונטרי' מפני עולם חסר גבולות. גיילכריסט רואה בקהילה "מנגנון של השתלבות בתוך החברה - סולידריות ללא שליטה רשמית... מנגנונים לפתרון בעיות קולקטיביות צומחים ונשמרים באמצעותה בצורה לא רשמית." (Gilchrist 2000:270). טענה זו זכתה לתמיכה בעקבות ממצאים שעלו ממחקרים בנושא התמודדות במצבי חירום, כך לדוגמה, קתלין טיירני (Tierney 2003) מצאה כי הקשרים הקהילתיים שיפרו את יכולת ההתמודדות עם הפיגוע במרכז הסחר העולמי בניו יורק 2001.

קהילה כמערכת מורכבת

בעשור האחרון התפתחה תאוריית המערכות המורכבות (Complexity Theory) בסוציולוגיה ובכלל זה בחקר קהילות (Urry 2005, Stones 2006). תפיסה זו הוצגה על ידי גיילכריסט:

מוטיב יסודי בתאוריית המורכבות הוא תכונות-העל המופיעות כתוצאה מיחסי גומלין מקומיים... קהילה משמשת בתפקיד זה בעולם של אי ודאות. ... פעילויות המרכיבים שלה מתואמות אולם לא מאורגנות למשטר מסוים... ניתן לראות את 'קהילה' כתכונת-על ברמת המקור, הצומחת מיחסי גומלין מורכבים ברמת המיקרו (Gilchrist 2000:268).

גישת המורכבות במדעי הטבע והחברה צמחה מתוך התנגדות לגישות הרדוקציוניסטית והלינארית. הגישה הרדוקציוניסטית מבוססת על ההנחה כי אפשר להבין תופעות חברתיות מתוך הבנת הגורמי המרכיבים אותן שכן השלם הוא סך כל חלקיו. כתב על כך ברנרד:

"This paradigms must be stated in the 'if... then' form. If such and such conditions prevail, then such and such results can be expected ... The catch lies in the fact that we do not know what the 'if's' are" (Bernard 1973:8).

בשונה מכך, תאוריית המורכבות גורסת כי השלם גדול או שונה מסך חלקיו (Stones 2006:85). תאוריית המורכבות תוצג להלן (פרק 3) באופן מפורט. נסתפק כאן בהדגשת ההשלכות שלה להבנת התהוות והתפתחות קהילות.

ניקלאס לואמן (Luhmann 1985, 1995, ריצר 2006:212) הוא הבולט בין מפתחי הגישה המורכבת בסוציולוגיה. לטענתו, מערכות חברתיות הן דפוסי תקשורת בין אנשים. על פי לואמן מערכות חברתיות, וקהילה בכללן, מארגנות את עצמן באופן מתמיד כדי ליצור סביבת מיקרו פשוטה יחסית בתוך סביבות מקרו מורכבות. גידנס (Giddens 1994) תיאר תהליך דואלי שבו המבנה החברתי (Structure) מתהווה באופן מתמיד מן הפעילות (Agency) המחוללת אותו כאשר היא עצמה מוכתבת במידה רבה על ידי ההקשר המבני שהיא מתרחשת בו. ווייק מתאר תהליך ספיראלי של מעשה המחולל משמעות המחוללת מעשה (Weick 2001:346,354).

התובנות המרכזיות על אופי הקהילה העולות מגישת המערכות המורכבות:

- קהילה כמנגנון חברתי המבוסס על התארגנות עצמית
 - קהילה כתוצר של קשרי גומלין המצויים בהתפתחות מתמדת
 - קהילה כמוסד 'מתווך' המאפשר הסתגלות בסביבה מורכבת
- גישה מורכבת לקהילה רואה בה מוסד חברתי דינמי, המופיע במגוון מבנים והקשרים חברתיים, כפי שתוארו לעיל, כגון: קהילת זהות, קהילת עניין, קהילת מקום או קהילת 'ביטחון'.

בשולי הדברים נדגיש כי התארגנות קהילתית היא צורך אנושי בסיסי (Suttles, 1972:7-18, Wheatley & Kellner-rogers 1998:9). ההתארגנות בקהילה וההשתייכות אליה עונות על הצורך האנושי למרחב שייכות, להשפעה ולהשתתפות רגשית ורוחנית. צורך זה יתמלא במודל שהוא רחב מהמשפחה הגרעינית אך אינטימי מהחברה הרחבה. **מכאן שהשאלה מרכזית אינה עצם קיומן של קהילות אלא הדפוסים המשתנים שלהן בהתאם לשינוי הנסיבות החברתיות הרחבות שהן מתקיימות בתוכן.** בפרק הבא יוצגו חמישה אבות טיפוס של קהילות המתגבשים מתוך הספרות כ'טיפוסים אידיאליים'.

1.2 הקהילה כמוסד חברתי – חמישה אבות טיפוס

מתוך עיון בספרות הסוציולוגית ניתן לסמן חמישה דפוסים המייצגים שלבים מרכזיים בהתפתחות המודל הקהילתי, בעיקר בציוויליזציה המערבית:

1. קהילות מוצא
 2. קהילות כוללניות (טוטליות)
 3. קהילות גאוגרפיות
 4. קהילות עניין (קהילה בע"מ)
 5. קהילות 'ענן' - רשתות בחברה מורכבת
- מיון תופעה חברתית מורכבת לחמישה דפוסים שונים עלול להיתפס כניסיון לפשטנות יתר. דגמי הקהילות שיוצגו להלן הם 'מודל אידאלי' שנועד לאפשר המשגה ודיון. המציאות החברתית מזמנת מפגש וחפיפה בין טיפוסי הקהילות המתקיימים זה לצד זה וזה בתוך זה. במקרים רבים אדם יכול להשתייך בעת ובעונה אחת לקהילות שונות בתכלית, כגון לקהילת מוצא - מהגרים ולקהילת רשת - חברים מהעבודה, או לקהילה כוללנית - בית סוהר ולקהילת עניין - קהילה דתית.
- שני המודלים הראשונים מתייחסים לקהילות שהיו נפוצות יותר בחברה המערבית הקדם מודרנית. שלושת המודלים האחרונים נשענים במידה רבה על טיפוסי קהילות שהציעו אנתוני ריצ'מונד (Richmond 1969) ובארי וולמן (Wellman 1999). ריצ'מונד מבחין בין שלושה סוגי קהילות: מסורתית, תעשייתית ופוסט-תעשייתית (אצל Bell & Newby 1971:47). וולמן (שם עמ' 53) מציין שלושה דגמים:
- community Lost : דגמי הקהילה המסורתיים אשר המשך קיומם שנוי במחלוקת
 - community saved : הניסיונות להחייאת הקהילתיות במרחב המודרני
 - community Liberated : הדגם שבמרכזו רשתות חברתיות במהלך הצגת הטיפוסים להלן אקשר מושגים אלו לדגמים שהציעו וולמן וריצ'מונד.

קהילת מוצא (Origin community)

קבוצות ההשתייכות האנושיות הבסיסיות הן קבוצות מוצא. קבוצות אלו אפשרו למין האנושי מאז שחר ההיסטוריה להתארגן כדי לספק צרכים בסיסיים. בחברות בלתי מתועשות קבוצות שארים משמשות בדרך כלל לטיפול בבעיות שהמשפחות ומשקי הבית אינם יכולים להתמודד עמן בכוחות עצמם, כגון בעיות של הגנה, הקצאת נכסים או ריכוז משאבים (הבילנד 1999: 262-287). במופע הקדום הראשוני שלהן, קיימו קהילות המוצא קשר מצומצם עם החברה הרחבה (אם הייתה כזאת בתקופתן) וגם הוא התאפיין במפגשים מוגבלים בזמן ובמקום שכל מטרתם מאבק או שיתוף פעולה בעניין נקודתי.

קהילות המוצא בחברות בנות ימינו הן למשל החמולות בחברה הערבית. כך גם קהילות מהגרים או קהילות אתניות. לדעת באומן (Bauman, 2000:89) קהילות אלו הן הגלגול העדכני של אותן קהילות מוצא בראשיתיות, אם כי התפתחותן מתרחשת בתוך הקשר חברתי רחב ומורכב יותר.

קהילה כוללנית (Total community)

אירווינג גופמן (Goffman 1963, גופמן 1961 בתוך ליסק 1973) מגדיר 'מוסד כוללני' כמערכת חברתית שפעילויות המחיה, העבודה והפנאי שלה מתרחשות במרחב טריטוריאלי תחום, והיא מקיימת קשרים מעטים, מבוקרים ומפוקחים בין יושביה לבין החברה הרחבה. קהילות כוללניות מתאפיינות בפרמטרים אלו.

דיויד הלד תיאר את החברה האירופית שלפני מחצית המאה השבע עשרה: "בעולם ההוא התפתחו קהילות אנושיות בבידוד יחסי וכמעט ללא מגע זו עם זו" (7: 2005). בכפר אריסים, בחצר מלוכה או בקהילה היהודית חיו אנשים מלידה ועד שיבה. בתקופה זו המודל הקהילתי הרווח היה הקהילה הכוללנית. קהילה זו התאפיינה בפיקוח חברתי הדוק, בתהליכי חברות ממוסדים ובמערך תפקידים פנימי מוגדר.

מעטות מאוד, אם בכלל, הן הקהילות הטוטליות כיום. אפיונים קרובים לכך ניתן למצוא בקהילת מתבודדים מבקשי רוחניות, ביחידות צבא שמעבר לים ובמידת מה בארגונים עסקיים או בארגוני מודיעין היוצרים מרחב פנימי נוקשה של קודים תרבותיים ייחודיים ומקיימים בקרה הדוקה על גבולותיהם.

קהילת מקום (Territorial Based Community)

על פי פרסונס: "קהילה היא האספקט של מערכות חברתיות, המתייחס למיקום הטריטוריאלי של אנשים ופעילותם ... מחקר המבנה הקהילתי הוא ... גישה אקולוגית, לחקר תופעות חברתיות" (Parsons 1960: 73). קהילת מקום מכונה ע"י ריצ'מונד 'קהילה מסורתית' ועל פי וולמן 'קהילה אבודה'. קהילה זו מהווה מושא המחקר הקלאסי של הסוציולוגיה הקהילתית מאמצע המאה העשרים (Bell & Newby 1971: 54-185, Bernard 1973: 3-4). מודל זה מבוסס על ההנחה כי בתוך מרחב מחיה מוגדר מתפתחים מבנים חברתיים המקיימים תפקידים שונים ובסך הכול נוצרת מערכת חברתית המקיימת יחסי גומלין עם סביבותיה. כך לפי ברנרד: "קהילה היא מערכת המכילה תת-מערכות פונקציונליות ואינטגרטיביות המשרתות אוכלוסית תושבים..." (Bernard 1973: 163). מגמת החוקרים הייתה לאפיין את המבנים והתפקידים החברתיים המתהווים במרחב אורבני נתון (גישה פונקציונלית-סטרוקטורלית). וורן (Warren 1977: 260) אפיין חמישה תפקידים של קהילת מקום: **השתתפות מקומית בייצור ובשירותים,**

חברות, פיקוח חברתי, השתתפות חברתית ותמיכה הדדית.

ניתן לראות בקהילת מקום כעין מטריצה המחברת בין השחקנים בזירה הקהילתית (יחידים/קבוצות/מוסדות) לבין תחומי עניין.

הנחת היסוד של נקודת המבט הפונקציונליסטית-סטרוקטורלית היא שככל שהמטריצה רחבת היקף וצפופה יותר כך תפקוד הקהילה גבוה יותר והיא בריאה יותר ולהפך.

טבלה 1: מטריצה חלקית של קהילות תבנית (גאוגרפית) לדוגמה :

נושא / שחקן	חינוך	בריאות	איכות סביבה	כלכלה
בית הספר	תפקיד מרכזי	חינוך לבריאות	פרויקט לאיכות הסביבה	מספק תעסוקה
מעון יום	מחנך ילדים והורים	מחנך לבריאות הגיל הרך	דואגים לסביבה מטופחת	מאפשר יציאת הורים לעבודה
מרכז קהילתי	חינוך לא פורמלי	קיום יום בריאות שנתי	קבוצת פעילים 'רוקים'	מעסיק מדריכים מקומיים
מרכז מסחרי	חנות ספרים וצורכי לימוד	במרכול מוכרים מזון בריאות + בית מרקחת	ועד הסוחרים מקדם טיפוח סביבתי במרכז המסחרי	טיפוח יזמות כלכלית

ההתבוננות התבניתית אינה נחלתן הבלעדית של קהילות גאוגרפיות, ואפשר להחילה גם על קהילות עניין (יפורט בסעיף הבא). לפי גישה זו השלם הקהילתי הוא סך כל חלקיו. פעולה מיטבית של הקהילה תהיה כאשר כל חלק ממלא את תפקידו תוך תיאום עם האחרים. כך לדוגמה: אם יש בעיה בתפקוד הקהילה (למשל קיימות תופעות של עבריינות נוער) סביר להניח שמרכיב ממרכיביה (בית ספר? משטרה? תנועת נוער? אחר?) אינו ממלא את תפקידו כראוי. מתוך כך התפתחו שיטות לבדיקת רמת קהילתיות וכישורי הקהילה (גולדשטיין 1991) ואף מתודות לפיתוח קהילות (סדן 2010)

קהילת עניין – (Community of Interest)

סדן מגדירה את קהילת העניין כ"התארגנות דינאמית של אנשים הרואים במאפיין המשותף שלהם בסיס לסולידריות ומתארגנים לשינוי המצב החברתי בו הם נתונים" (62: 1999). בשנות החמישים מצא ג'אנוביץ (Janowitz 1952) כי הגורם הגאוגרפי אינו המאפיין המרכזי בקהילות עירוניות. מכאן ואילך פחת משקלו של מרחב המחיה המשותף כתנאי לקהילה (Webber 1963). מאמצע שנות השישים החל המחקר לעסוק בהתארגנות אנשים לקהילות על פי עניין משותף: מקצועי, חברתי או משימתי (Suttles 1972:44, Homan 1999:110, Rubin & Rubin 2001, בהם 51: 1999, סדן 1997). נקודת מבט זו מדגישה את ההיבט המוסדי: הקהילה כבסיס להתארגנות פורמלית ולא פורמלית של חברה.

קהילות העניין נפוצות ביותר בשדה העשייה החברתית והמקצועית (Alinsky 1971, Rothman 1968, Jeffries 1996, Homan 1999, Rubin & Rubin 2001, וקסמן ובלאנדר 2002). כינוי נוסף לקהילות אלו הוא 'קהילות מעשה' (Community of Practice). קהילות אלו הן 'קהילות בעלות זהות מגובשת ואחידה של אנשי מקצוע מסוים, המתייחסות לעצמן כבעלות מערכת ערכית ומוסרית שונה מהארגונים ואפילו מהחברה שהן מתפתחות בה' (הסגל 2004: 27).

המודל המשוכלל ביותר של קהילות העניין מתפתח בסביבה הווירטואלית (Cyber Space). לפי האוורד ריינגולד **קהילה וירטואלית** היא "התקבצויות חברתיות הצומחות מן הרשת. כאשר מספיק בני אדם מתמידים בשיח [ויוצרים] רשת קשרים אישיים" (Rheingold 1993:1). סביבה זו יצרה מרחב חלופי לסביבה הגאוגרפית, מרחב השונה אמנם במהותו, אך מאפשר גם הוא פיתוח קשרים קהילתיים. תפוצתן של קהילות אלה גדלה והולכת ככל שמתפתחות תשתיות חמרה ותכנה (ellman 1999, Amit 2002, Hesselbein, et al. 1998:93-124).

קהילת ענן⁷ – רשתות בסביבות מורכבות (Cloud' Community- Social Networks at complexity)

'קהילת הענן' היא בעצם כינוי עדכני לישות שריצ'מונד (Richmond 1969:272) הגדיר כקהילה פוסט-תעשייתית. קהילה זו מתאפיינת באינטראקציה באמצעות רשתות חברתיות, במעבר מתעשייה מכנית לאוטומטית, בריבוד חברתי המושתת על הישגיות (Meritocracy), בתקשורת מבוססת אלקטרוניקה ובדינמיקה של מעבר אוכלוסין חופשי ומתמיד. קהילות אלו הוגדרו על ידי וולמן (Wellman 1999:53) במונח community Liberated – קהילה משוחררת מגבולות גאוגרפיים וחברתיים ומתאפיינת בהתארגנות עצמית מתמדת וברמה גבוהה של התנדבות. לפי גישה זו **הקהילה היא רשת של יחסים ודפוסי תקשורת** הנוצרים מתוך קשרי גומלין בין פרטים וקבוצות, תוך יצירת גבול (תודעתי בעיקרו) בינם לבין סביבתם (Luhmann 1995: 137-175, Wellman 1999:15-18).

דימוי החברה לרשת יחסי גומלין פתח שדה מחקר ועיצב עולם מושגים. קלוד פישר (Fischer 1982) השתמש במושג The Personal Network - לתיאור רשת קשרים המתהווה מן הפרט אל הכלל בחברה עירונית. וולמן ופוטטר חקרו התהוות רשתות חברתיות בעיר טורונטו בקנדה ומצאו כי הקשרים מן הפרט

אל הכלל יוצרים 'קהילה' שהיא ישות בפני עצמה וכינו אותה בשם The Personal Community (Wellman & Potter. 1999:49-75), פיתוח המושג אצל קרוס (cross 2001). מחקרים עדכניים על התהוות, התפתחות ותפקודן של רשתות חברתיות מלמדים כי יש להן חלק משמעותי בהתהוותן ובהפצתן של תופעות חברתיות בכלל וביכולתם של פרטים וקבוצות לצבור השפעה בפרט (ריצר - 2006: 334, 338, Castells 1996, Graanovetter 1983, Wellman 1999:17-18). ברוח זו הגדיר פק את הקהילה כ"קבוצת אנשים אשר למדו לתקשר מתוך אמון הדדי, יחסיהם מעמיקים לאחר שהסירו מסכותיהם... פיתחו מחויבות משמעותית לשמוח יחד, להתאבל יחד... חברי הקהילה יבטאו את תחושתם באמירה כי 'כאן אני מרגיש בטוח' (Peck 1987:59). גיילכריסט מתארת את קהילות ימינו כמבנים חברתיים רופפים על סף הכאוס (Gilchrist 2004:85-90). ברבאשי (2003: 30) מדמה את היווצרות הקהילה לשינוי מצב צבירה: כפי שמולקולות החומר נדחסות והופכות מגז לנוזל, כך קשרים בין-אישיים, כאשר הם מתהדקים, בכוחם להפוך חברה או קבוצה ל'קהילה'.

תאוריות המורכבות והרשתות החברתיות בכללן הוצגו לעיל ועוד יוצגו בהמשך. די אם נזכיר כאן כי במישור המעשי גישה זו תורמת לשינוי הגישה של אנשי מקצוע וארגונים הפעילים בקהילה מגישה מטריציונית לפיה 'כל אחד יעשה את שלו והשלם ישתפר' להבנה כי ההשפעה המכרעת על התנהלותה של הקהילה טמונה דווקא בקשרים ובהשפעות הגומלין בין חבריה ובין הקהילה כולה לבין סביבותיה (כורזים וחבריו 2009, ובהרחבה אצל Lansing 2003).

⁷ הכינוי 'ענן' הוא בחירה שלי בהתאם לאופיין של קהילות אלו המתקבצות במרחב ונעות בו. לעתים מתגבשות ומתלכדות עם אחרות ולעתים מתפוגגות. הן מתאפיינות בקשרים רופפים בין חבריהן, באי בהירות ביחס לגבולות, ברגישות לשינויים סביבתיים ובמגוון הדפוסים שהן מופיעות בהם.

טבלה זו משווה ומסכמת את סיכום חמש הגישות שהוצגו כאן:

טבלה 2: חמישה מודלים לקהילות:

סוג קהילה	מאפיין מרכזי	משמעות לחברה	משמעות לפרט	תפקידים מרכזיים	מבנה הקהילה	גבולות הקהילה
קהילת מוצא	קרבת דם / שבטיות	קבוצת השתייכות מרכזית	משפחה מורחבת	הגנה הקצאת נכסים ריכוז משאבים	פטריארכאלי על פי קשרי דם	דרגות שארות
קהילה טוטלית	אינטראקציה פנימית גבוהה, חיצונית מבוקרת	יחידה מבודדת תפקיד חברתי מוגדר	רוב מוחלט של המגעים החברתיים	רוב מוחלט של צורכי הקיום	סדר פנימי נוקשה פיקוח על הגבולות	גבולות מוגדרים ומפוקחים
קהילה גיאוגרפית	חיים במרחב גאוגרפי מוגדר	חלק פונקציונלי מהסדר החברתי הרחב של חברת המונים (גישה ביורוקרטית)	נגישות, השפעה וביטחון יחסי בחברת ההמונים	תשתית לחברה אזרחית והתארגנות למימוש אינטרסים	חלוקה מבנית-תפקידית מגוון ארגונים והתארגנויות	גבולות המרחב הטריטוריאלי
קהילת עניין	עניין משותף השתייכות וולונטרית	גרעין לחברה אזרחית	שותפים לדרך	התארגנות משימתית	מוכוון פעילות (Doing)	רמת מחויבות מוגדרת לעניין
קהילת ענן רשת בסביבה מורכבת	הקהילה כתופעה מתהווה תוך דגש בקשרים ובתקשורת	תשתית לפיתוח הון חברתי והתארגנויות	מרחב הזדמנויות אמצעי להתארגנות קידום אינטרסים	תשתית לקשרים ולתקשורת במרחב חברתי מורכב	רשת קשרים, היכרויות, התארגנויות אד-הוק (חלשות)	הקהילה שבתודעה או 'רשימת כתובות'

1.3 קהילתיות כמאפיין תרבותי

תרבות על פי הגדרתו של הבילנד היא "מכלול הערכים, האמונות ותפיסות העולם המופשטות, המשתקפים בהתנהגותם של הבריות" (1999: 48). על פי גירץ (1990) תרבות היא הדרך האנושית ליצירת משמעות, והדרך שאנשים מפרשים בה את סביבתם משפיעה באופן רחב על התנהלות החברה. השיח על הקהילתיות כמאפיין תרבותי התפתח מאז סוף שנות השישים של המאה העשרים בשני ערוצים, אשר יוצגו בסקירה שלהלן:

1. גישה סוציולוגית פרשנית הרואה בקהילתיות מצב תודעתי סובייקטיבי
2. גישה אונטולוגית הרואה ב'קהילה' מוסד חברתי המייצג מכלול מסוים של ערכים ונורמות

קהילתיות כמצב תודעתי

מקס ובר (אצל משונים 1999: 108 [1904], Weber, 1958) טען כי התנהגות שחקנים בזירה החברתית מודרכת במידה רבה על ידי המשמעות הסובייקטיבית שהם מייחסים לפעולתם. טענה זו היא הבסיס לגישת האינטראקציוניזם הסימבולי ולסוציולוגיה הפרשנית בכלל (Schutz 1970, Goffman 1963, Blumer 1969). המהות החמקמקה של המושג 'קהילה' הופכת אותה למושא נוח לגישה הפרשנית. מאחר שקהילה אינה ישות משפטית והיא חסרת מעמד חוקי ותיחום גאוגרפי, הרי שהדרך להנחה כי הקהילה מתקיימת בעיקר בתודעתם של אנשים - קצרה. היטיב לנסח זאת אנדרסון (1999) כאשר טבע את המושג 'קהילות מדומיינות' שמשמעותו תחושת סולידריות הנשענת על תודעת שייכות וזהות משותפות. **קיום תודעה קהילתית אינו בהכרח השתייכות רצונית. לעתים אנשים חשים כי הם נוטלים חלק בקהילות על כורחם.** בכל מקרה, עצם תודעת ההשתייכות היא פרשנות מתמשכת שמפרש האדם את מצבו. פרשנות זו נשענת על פעילות גומלין יום יומית של הפרט עם סביבתו החברתית.

אנתוני כהן מתאר את תודעת הקהילה כתוצר של קשרים בין-אישיים. קשרים אלו עמוקים דיים כדי ליצור תחושת מחויבות ועניין בין חברי הקהילה, וזו כשלעצמה יוצרת סדר. בלשוננו, "קהילה מאפשרת לאנשים לכוון (adjust) את עצמם אלו לאלו על מנת להפיק ולייצב סדר ועקביות (coherence)" (Cohen, 1982:11). עמדה דומה שמקורה בשדה הפסיכולוגי, הוצגה על ידי סארסון

(Sarason 1974). לטענתו, 'תחושת הקהילה' (Sense of Community) היא מכלול תחושות שייכות ואחוזה בין אנשים. משנות התשעים ואילך, עם התפתחות גישות פוסט מודרניות ורב תרבותיות, הורחבה משמעותו של המושג 'תחושת קהילה' למגוון רחב של דפוסי 'תודעת שייכות' קבוצתית (Fisher et al. 2002, Amit 2002). כך למשל ההבחנה של אפאנדורי (Appandorai 1996) בין שכנות (Neighborhoodness) המתייחסת למצב עובדתי, לבין מקומיות (Locality) המתייחסת לתחושת שייכות לקהילת המקום.

קהילתיות כמייצגת ערכים מוגדרים

טאניס, אבי הסוציולוגיה הקהילתית, ייחס לקהילה (גמיינשאפט) מאפיינים תרבותיים של שימור מסורת, לכידות וסולידריות (Toennies 1963 [1887]). מאז נמשך הניסיון לזהות את הקהילה עם מכלול ערכים מסויים. כך למשל רוברט ניסבט אפיין קהילה כנשענת על "רמה גבוהה של קרבה בין-אישית, עומק רגשי, מחויבות מוסרית, לכידות חברתית ורציפות לאורך זמן" (Nisbet 1967:47).

גישה זו, אשר זכתה לפופולריות רבה בעיקר בארה"ב בשנות התשעים, מזוהה בדרך כלל עם גישות חברתיות שמרניות. רוברט בלה (Bellah 1995) מתאר את הקהילה כחברה המושתתת על ערכים ומטרות משותפים (Common good) בניגוד ל'חברת החוזה' המושתתת על הסדרים. בלה (שם עמ' 18) מפרט ארבעה ערכים המאפיינים קהילה במיטבה: קדושת האדם, סולידריות, ריבוי השתייכויות ואחריות משותפת. ורד עמית מתארת מהלך זה ומסכמת: "הספרות האנתרופולוגית והקשורה אליה עשתה תפנית מהתייחסות לקהילה כאל תצורה חברתית להתייחסות לקהילה כאל מושג המבטא סוג מסויים של איכות חברתית" (Amit 2002:3).

התנועה הקהילתנית (Communitarian) בהנהגתו של אֶמְתִּי עציוני מייצגת באופן מובהק מגמה זו. לשיטתו של עציוני, קהילה היא "רשת של קשרים חברתיים המטפחת משמעויות משותפות ומעל לכול ערכים משותפים" (Etzioni, 1998 xii). הקהילתניים רואים בקהילה מוסד המאזן בין צורכי הפרט לצורכי הכלל ותורם לשימור ערכי מוסר ומשפחה.

הזיהוי של 'קהילה' עם מערכת ערכים מוגדרת זכה לביקורת רבה. טענתם העיקרית של המבקרים הייתה כי ישנן קהילות בעלות ערכים שונים, ולעתים קרובות אף מתגלעות בהן מחלוקות ערכיות פנים קהילתיות (Etzioni, 1998 xix, באומן 2007:149-151). ביקורת מסוג אחר נכתבה על ידי קרוס (cross2001) שטען כי טענת הקהילתניים על הקהילה כמוסד הממשטר את הפרט, סותרת ממצאי מחקרים רבים על קהילות ימינו הנבנות מן הפרט אל הכלל. בכל אופן, גם הביקורת כלפי הקהילתניות אינה מערערת על מרכזיותם של ערכים ביצירת הלכידות הקהילתית. כך לדוגמה, לויטן מצא כי לערכים "משמעות מרכזית ביותר בקביעת רמת מחויבותם הארגונית של חברים בקיבוץ" (2006: 145).

לסיכום, בשני העשורים האחרונים גוברים הקולות המוציאים את המונח קהילה מכלל מוסד חברתי ורואים בו עניין של תודעה או של ערכים שאינם כרוכים בהכרח עם מבנה חברתי קונקרטי.

גישות לקהילה – סיכום

סקירה זו נפתחה בדיון על עצם קיומה של הקהילה בחברה המודרנית. בהמשכה ראינו כי החל ממצחית המאה העשרים ובמיוחד בשני העשורים האחרונים, יש עיסוק רחב בסוציולוגיה של הקהילה. בתוך כך רווח השימוש במונח קהילה בחיי היום יום וגוברת ההכרה כי הכרת הקהילות והיכולת לפעול עמן היא תנאי הכרחי לפעולה ממשלית ואזרחית אפקטיבית.

סקרנו את התפתחות מחקר הקהילות, שאלת היסוד של שימור המבנה הקהילתי בתוך חברת ההמונים והמחלוקת על עצם הישרדותן של קהילות בסביבה אורבנית. מכאן התפתחה גישה פונקציונליסטית סטרוקטורלית המזהה את המבנים והתפקידים החברתיים של קהילות. התפתחות המחקר ניתקה את הקשר בין הקהילה כתופעה חברתית לבין סביבה גאוגרפית מסוימת. מתוך כך עוצבה הגישה של השתייכות חלקית ל'קהילה בע"מ' ול'קהילות עניין'. מפנה נוסף חל כאשר נחקרה הקהילה על פי גישת הרשתות החברתיות ומכאן קצרה הדרך להבנת קהילה כהתהוות חברתית – התארגנות עצמית מתמשכת בעולם מורכב.

לאחר מכן הוצגה טיפולוגיה ובה חמישה דגמים של קהילות: מוצא, כוללניות, גאוגרפיות, עניין וענן. טיפוסים אלו מתקיימים אלו לצד אלו ולעתים אלו בתוך אלו בחברה הרחבה. לצד ההתייחסות אל הקהילה כמוסד חברתי עמדנו על המגמה המתייחסת לקהילתיות כאל מאפיין תרבותי בין אם במובן הסובייקטיבי של 'תחושת קהילה' או כמייצג מערכת ערכים ונורמות מסוימת. מגוון גישות אלו מעיד על הקושי להסכים על הגדרה למונח 'קהילה'.

1.4 החיפוש אחר הגדרה ל'קהילה'

לצד הדיון על הישרדות הקהילה בחברה המודרנית, מתמשך החיפוש אחר הגדרה מתאימה לקהילה. נקודת ציון בניסיון להגדיר קהילה היא מחקרו של הילארי (Hillery 1955) שניסה ללא הצלחה לאתר מכנה משותף בין 94 הגדרות שונות שניתנו למונח קהילה. רוברט ניסבט (Nisbet 1969: 47) תיאר את הקהילה כ"יחידה הסוציולוגית הבסיסית והקשה ביותר לתפיסה". בל וניוביי טענו כי מעולם לא גובשה הגדרה מספקת לקהילה (Bell & Newby 1974: xliii). בהם (1999: 39) כתב כי הקושי להגיע להגדרה מוסכמת של קהילה משקף את האופי החמקמק של המושג.

הקושי לגבש הגדרה מוסכמת לקהילה נובע מנקודות המבט השונות שהמושג נבחן דרכן במחקר ומכך שהקהילה אינה משתבצת בסוגי המוסדות הפורמליים המאפיינים את החברה המודרנית

(סדן 20: 2010, Homan 1999: 109, בהם 1997: 52-42, גולדברגר 1991: 153, Bell & Newby 1972). הגדרה על דרך השלילה – הטוענים על אֶבְדֵן הקהילה אומרים כי השימוש הנרחב במושג 'קהילה' רוקן אותו ממשמעות ממשית (פרסטון 2005, Stacey 1960). לכן יש לתחם תחילה את גבולות המושג. קהילה שונה מקבוצה חברתית ומן החברה. טוניס (Toennis 1963[1887]) הבחין בין 'קהילה' הנשענת על קשר אישי וסולידריות ל'חברה' המושתתת על מנגנונים פורמליים ולא אישיים.

ההבחנה בין 'קבוצה חברתית ראשונית' ל'קהילה' היא ש'קבוצה' יכולה לכלול מספר קטן של אנשים שיש ביניהם קשר אישי ומתמיד (משוניס 1999: 171) בעוד שב'קהילה' יש תחושה של אינטימיות על אף שמטבעה היא עשויה לכלול אנשים רבים.

קהילה כמרחב חיים טבעי - קומט מגדיר 'קהילה' כ Natural Habitat, מרחב החיים הטבעי של האדם (אצל Bell & Newby 1974: 22). הברמס (1991: 16) ממשיך באותו כיוון ויוצר הנגדה בין המוסדות

החברתיים המאורגנים שהוא קורא להם 'מערכת' לבין 'עולם החיים' שהוא מרחב קהילתי שמתנהלים בו יחסים אנושיים שאינם מתווכים על ידי מוסדות.

קהילה על פי הגישה הפונקציונליסטית-סטרוקטורליסטית - ברנרד הגדיר קהילה כ"מערכת חברתית הקשורה לטריטוריה, או קבוצה של תת מערכות תפקודיות (בהיבט כלכלי/פוליטי /דתי /אתני/חינוכי...) הקשורות זו בזו, משרתות אוכלוסיית תושבים ומשתמשות במרחב פיזי משותף" (Bernard 1972:163).

קהילה על פי גישת האינטראקציה הסמלית - ניתנה על ידי ג'ון דיואי בשנת 1916: "אנשים חיים בקהילה (community) בשל הדברים שיש להם במשותף (common). תקשורת (communication) היא הדרך שבה דנים בנושאים אלו במשותף. מה שדרוש להם כדי ליצור קהילה או חברה הם: מטרות, אמונות, שאיפות, ידע והבנה משותפת." (דיואי תש"ך (1916) בתוך: גולדברג 1991: 157)

כמאה שנה לאחר שחובר, נראה הניסוח של דיואי כאחד הניסוחים הקולעים ביותר למגוון דפוסי קהילות שנחקרו שנים רבות מאוחר יותר: הביטויים 'מטרות' ו'שאיפות' מתייחסים לאפיון של קהילת העניין, הביטויים: 'התקשורת' ו'הדיון המשותף' מייצגים את היבט הרשתי, הביטוי 'אמונות' מייצג את ההיבט הערכי. הגדרה דומה ניתנה ע"י רוברט בלה (Bella 1995).

בהגדרות אלו הקהילה נתפסת כמוסד חברתי אשר 'חיים בתוכו' וחסר את ממדי החלקיות והבחירה המאפיינים את קהילות זמננו (Janowitz 1952). בארקר מגדיר את הקהילה כמוסד חברתי הנבנה מן הפרט אל הכלל ואינו תלוי מקום: "קהילה היא] קבוצת פרטים או משפחות החולקים יחד ערכים מסוימים, שירותים, מוסדות, אינטרסים, או אזור גאוגרפי" (Barker 1995:68).

מילון אוקספורד למונחים סוציולוגיים הולך צעד נוסף בהגדרה רופפת של ה'קהילה' ומגדירה כ"מערך קשרים חברתיים המבוסס על מכנה משותף בין חבריה, בדרך כלל תחושת זהות משותפת" (97: Marshal 1998). הקהילה בהגדרה זו היא רשת – "מערך של קשרים חברתיים" יש לה עניין – "מכנה משותף" ו"תחושת זהות משותפת". חסרונה של הגדרת מילון אוקספורד הוא בהיותה כוללת עד כדי התאמה כמעט לכל סוג של התארגנות אנושית. חסר בה האזכור המפורש של קהילה כבסיס להתארגנות או כמבוססת על ערכים משותפים.

קהילה בתחושה בין-אישית המניעה לפעולה - הגדרתו של מארק הומן מדגישה את היסוד התודעתי ואת מרכזיות הפעולה הקהילתית:

קהילה היא קבוצה של אנשים החולקים אזור מגורים, אמונות, אינטרסים, פעילויות או עניינים אחרים, אשר מגדירים את המשותף ביניהם ואת המפריד בינם לבין האחרים. הגדרה זו מובהקת דיה כך שחברי הקהילה יכירו בה. פעולה קהילתית יעילה תסייע להם להתפתחות אישית ומשותפת טובה יותר. (Homan 1999:110)

הגדרה זו כוללת למעשה את כל הרכיבים שתוארו בסקירה שלעיל ומדגישה במיוחד שלושה היבטים: קהילה כבחירה - חיוניות ההכרה העצמית של חברי הקהילה בכך שהם מהווים קהילה קהילה כמשאב חברתי - הקהילה כמרחב להתארגנות עצמית ופעולה לשיפור אורח חיים ואיכותם קהילה מן הפרט אל הכלל - הקהילה כמוסד חברתי הצומח ומתארגן באופן מתמיד מהמיקרו למקרו. מבנה ההגדרה המסורבל מעיד על הניסיון לכלול נושאים רבים מבלי להיקלע לפשטנות.

סיכום

ההגדרות שנסקרו כאן מספקות ארבעה ממדים לתופעה חברתית המכונה 'קהילה':

1. ההיבט המוסדי - מערכת חברתית הכוללת התארגנויות שונות, פורמליות ולא פורמליות, וביניהן רשת קשרים בין אנשים
2. ההיבט של מערכת יחסים – קהילה היא גוף המבוסס על קשרי גומלין בין אנשים המפתחים תחושת אחריות משותפת ואכפתיות
3. ההיבט התרבותי - תחושת השתייכות, הזדהות, ערכים משותפים ואמונות
4. מרחב מחיה – ה'קהילה' כביטוי לחיים במקום משותף או כאוסף הקשרים שאינם מתווכים על ידי מוסדות. המרכיב הגאוגרפי נשמר ברוב ההגדרות כבסיס אפשרי נוסף להתגבשות קהילה. מעל לכול עומד אופיה של הקהילה בת ימינו כתופעה חברתית מורכבת. משמעותה של מורכבות זו תזכה להתייחסות נוספת בהמשך הסקירה (בפרק 3).

פרק 2 - היבטים קהילתיים בתהליכי שיקום

מבוא

שיקום קהילות לאחר אירועים טראומטיים ובכללם פינוי כפוי זכה למחקרים רבים. מחקרים אלו נערכו בדרך כלל במסגרת תחום הידע המכונה סוציולוגיה של מצבי אסון (Disaster Sociology) או במסגרת תחום הפסיכולוגיה החברתית העוסק, בין היתר, בחקר תגובות פוסט-טראומטיות. שאלת היסוד במחקרים אלו היא: כיצד מגיבים אנשים וארגונים לאסון? שאלה זו עמדה במרכז מחקר החלוץ שערך סמואל פרינס (Prince 1920) על פיצוץ ענק בנמל האליפקס בדצמבר 1917 שנספו בו כ-2000 איש. מסקנותיו של פרינס היו מפתיעות: אין פאניקה! אנשים-פרטים מגיבים לאסון באופן מחושב, ודווקא ארגונים הם אלה המתקשים לתפקד. התנהגות אנטי-חברתית כגון ביזה אינה נפוצה. הקהילה מהווה מקור תמיכה. מאז מחקרו של פרינס ועד היום ממשיכה הסוציולוגיה להפריך מיתוסים על התגובה החברתית למצבי טראומה ולתת כלים בידי המתמודדים עם תוצאות אירועי אסון להבין טוב יותר את זירת פעילותם (Drabek 2005, Dynes & Quarantelli 2008).

לסוציולוגיה של מצבי אסון שלושה תחומי עניין (Marshall 1998:162, Drabek 2005:5):

1. התגובה לאירועים - הבנת השפעתם של אסונות על דפוסי התנהגות של פרטים וקבוצות
 2. אירועי אסון כהזדמנות ללמידה על התנהגות חברתית של יום יום – ההתנהגות החברתית במצבי אסון חושפת תרבות, תהליכים ומבנים חברתיים שבחלקם סמויים מן העין בימים רגילים. לפיכך חקר התנהגות חברות לאחר פגיעה מרחיב את הידע על החברה בכלל.
 3. ניהול התמודדות במצבי חירום (Emergency Management) – חקר התגובה של אוכלוסיות וארגונים לאירועי חירום כבסיס לפיתוח פרקטיקות לניהול התמודדות אפקטיבית במצבי אסון
- בסקירה שלהלן אעמוד תחילה על הקריטריונים להגדרת אסון קהילתי, לאחר מכן יסקרו המגמות המרכזיות שהובילו את המחקר ומושגים מרכזיים בתחום שיקום קהילות, ולבסוף - מחקרים על הניסיון הישראלי בשיקום קהילות עקורות.

2.1 הגדרת 'אסון קהילתי'

ההתייחסות הסוציולוגית ל'אסון' נשענת על מגוון פרמטרים – בכללם: מאפייני האירוע, הסיבות להיווצרותו, היקף הנזק ועצמתו וטווח הזמן הנדרש להתאוששות ולשיקום. קרנטלי (Quarantelli 1999:1) מדגיש כי לא כל אסון הוא בהכרח 'קהילתי'. הקריטריונים להגדרת אסון כקהילתי מייצגים קשת של פרספקטיבות סוציולוגיות.

הגדרת 'אסון קהילתי' על בסיס גישה מטראליסטית ופונקציונאלית ניתנה ע"י דראבק: "אירוע שנגרם בו נזק לרכוש ולאדם אשר אין לקהילה הנפגעת המשאבים הנדרשים כדי להתמודד עמו" (Drabek & 2005:4). גישה זו הביאה להכרה כי התמודדות אוכלוסייה עם אסון היא חלק ממשחק הכוח החברתי הרחב (גישת הקונפליקט). גישה זו מדגישה את יכולתה של הקהילה כקולקטיב להתארגן ולהשפיע. פילס (Pyles 2007) תיארה כיצד עובדים סוציאליים סייעו לקהילות נפגעות הסופה 'קטרינה' להתארגן לשיקום לאחר האירועים.

דיינס (Dynes 1970:162) פיתח מודל פונקציונאלי-סטרוקטוראלי, לפיו מצב אסון הוא מצב הדורש היערכות מבנית מיוחדת כגון הקמת צוותים מיוחדים למשימות לא שגרתיות כמו למשל שיקום פיזי או טיפול בנפגעים (יוצג בהמשך).

ישנן גישות המתמקדות בעצמת הנזק. לפי בריטון (Britton 1987), אירוע ייחשב ל'אסון קהילתי' אם הוא מתאפיין בלחץ מתמשך על כלל אוכלוסיית הקהילה. פישר (Fischer 2003) הציע סולם לדירוג אסונות קהילתיים ובו שלושה מדדים: (1) היקף המערכת הנפגעת (גודל אוכלוסייה, שטח גאוגרפי וכו') (2) עצמת הנזקים לאדם ולרכוש (3) משך תהליך התאוששות הצפוי. בשלב הנמוך בסולם מצויים אירועי חירום יומיים (רמה 1) ובשלב הגבוהים - פגיעה מאסיבית בערים גדולות (רמה 8) והשמדה המונית (רמה 10). אנריקו קרנטלי (Quarantelli 1998) מייצג את גישת האינטראקציה הסימבולית. לטענתו, 'אסון קהילתי' אינו רק עניין כמותי המוגדר על פי תוצאותיו או על פי הסוכנים שחוללו אותו. קרנטלי טוען כי הפרשנות המתקבלת בחברה, היא המעניקה את התיוג 'אסון' לאירוע או לתבנית אירועים קונקרטיים. כך ניתן לדעתו להסביר את ההתגייסות הרחבה לסיוע לנפגעי טורנדו לעומת רתיעה מפני סיוע לנפגעי איידס. חוקרים הנוטים לגישות מבניות, נוטים להגדיר אסון כ'קהילתי' על פי התהוותם של מבנים ומוסדות, והיווצרות קשרים ומשימות חדשות בעקבות התרחשויות (Kreps & Drabek. 1996, Stallings 1995, Petterson, 1999; Tierney 2003:3).

החל משנות התשעים החלה להתפתח גישה ביקורתית המדגישה את העובדה של'אסון' יש השפעה שונה על אוכלוסיות שונות. בדרך כלל אוכלוסייה במצב סוציו-אקונומי נמוך תיפגע קשה בעוד שאוכלוסיות חזקות נפגעות פחות ולעיתים אף מפיקות רווחים ממקרי אסון. כך שהגדרת 'אסון' היא סובייקטיבית ותלויה האוכלוסייה הנפגעת ולא אובייקטיבית ותלויה עצמת הפגיעה (Hewitt 1998, Tedeschi & Calhoun 1996, Millett 1999, Wisner 2002, Flint & Luloff. 2005:401). חסידי גישה זו קוראים להגדיר 'אסון קהילתי' לא על פי עצמת הנזק אלא על פי רמת הפגיעות (Vulnerability) של האוכלוסייה הנפגעת ושל רגישותה.

בנקוף (Bankoff 2003: 6) הציע כי ככל שיחסי התלות ההדדית בחברה מורכבים יותר כך תגדל רמת פגיעותה. המחשה לכך ניתן לראות באפקט הרחב של התמוטטות שוק ההלוואות בארה"ב בשנת 2008. לסיכום, ראינו כי בדיון הסוציולוגי יש הסכמה בין רוב החוקרים על כך שהגדרת אירוע כאסון אינה תלויה בסיבות להיווצרותו אלא בהשפעותיו על סביבה, רכוש ואנשים, ובדרך שהחברה בוחרת להתייחס אליו. הגישה הביקורתית במחקר הסיטה את המוקד מעצמת האירוע לרמות הפגיעות השונות של אוכלוסיות שונות כך שיש לבחון את רמת ההשפעה של אירוע בהתאם לאופיה של כל אוכלוסייה בנפרד.

האם שיקום עקורי גוש קטיף יכול להחשב כשיקום נפגעי אסון קהילתי?

מהלך ההתנתקות נתפס כמהלך מדיני שתוכנן ובוצע על ידי ממשלת ישראל. האם ניתן להחיל על מקרה זה את ההגדרה 'מקרה אסון'? האם ספרות המחקר העוסקת בשיקום קהילות נפגעות אסון רלוונטית לשיקום עקורי גוש קטיף? נבדוק את התשובה לשאלות אלו על פי ארבעה תבחינים: הגורם המחולל, הנזק שנגרם, התיוג החברתי ותהליך השיקום.

הגורם המחולל – הטענה הרווחת בספרות הסוציולוגית היא כי אין הבדל משמעותי בין אוכלוסייה הנפגעת מאסונות מעשה ידי אדם לבין זו הנפגעת מאסונות טבע (Mileti 1999, Drabek 2005, Hartman & Squires 2006).

זאת ועוד, ניתן לייחס לתכנית ההתנתקות שני פרמטרים המופיעים תדיר בקטגוריות 'אירועי אסון': האחד, 'פינוי כפוי' (Dynes 1985, Buckle 2000, Perry & Lindell 1997). השני, עקירת אוכלוסייה עקב נסיבות מלחמתיות. ממשלת ישראל החליטה כי עדיפה נסיגה על המשך הלחימה עם הפלשתינאים.

נסיבות מלחמתיות נחשבות כאחד הגורמים המרכזיים לאסונות אנושיים (Drabek 2005, Sperl, & De Vriese 2005). לא ברור איך אלו הם פרמטרים המשתייכים 'תדיר' להגדרה הכללית של אסון!!

הנוק שנגרם – מתיישבי גוש קטיף איבדו בהתנתקות את ביתם ובמקרים רבים גם את מקור פרנסתם. בנוסף לנזק החומרי, סבלו רבים מהם מפגיעה רגשית ונפשית (חן-גל וסימן טוב 2009, ו' חקירה 2009). נזק בהיקף רחב שנגרם לקהילה כולה מתאים להגדרות של דראבק ופישר למצבי אסון קהילתיים (Fischer 2003, Drabek 2005).

התיג החברתי – 'אסון' על פי קראנטלי הוא אירוע אשר החברה מייחסת לו משמעות שכזו ומתגייסת להתמודדות עמו (Quarantelli 1998). הפינוי הכפוי ותהליך השיקום זכו לעניין ציבורי רחב, לחקיקה מיוחדת ולהקמת ועדת חקירה. מתנדבים וארגונים רבים נחלצו לסייע לעקורים. כל אלו מעידים על קיומה של תודעה ציבורית משמעותית.

תהליך השיקום – תהליך השיקום לווה בהיערכות ארגונית ובפעילות ממשלתית ייחודית. בנוסף לכך קמו ארגונים והתארגנויות רבות מן המגזר השלישי והעסקי. בכך, מתאים מקרה גוש קטיף לפרמטרים שתארו דיינס ואחרים (Dynes 1970, Stallings 1995, Kreps & Drabek. 1996, Petterson, 1999).

מכאן עולה כי אירוע עקירת האוכלוסייה מגוש קטיף תואם את התבחינים המוכרים בספרות לאירוע 'אסון קהילתי'. קביעה זו אינה נוגעת לשאלת הצדקתו של מהלך ההתנתקות כשלעצמו או לשלילתו.

2.2 היבטים חברתיים של אירועי אסון

לאחר מלחמת העולם השנייה החלה בארה"ב התייחסות ממשלית שיטתית לנושא התמודדות עם אירועי אסון. התייחסות זו עוררה גל מחקרים אקדמיים (Quarantelli 1999). בסקירה שלהלן תוצג התפתחות הגישות המרכזיות בסוציולוגיה של מצבי אסון משנות החמישים ואילך: גישת הפיקוד והשליטה, גישה מבנית-תפקודית, גישה משלבת, גישת הקיימות, גישת הפגיעות והגישה המורכבת.

גישת פיקוד ושליטה - בייקר וצ'פמן (Baker & Chapman 1962) מתארים כיצד אומצו, לאחר מלחמת העולם השנייה, דפוסי התנהלות ושליטה צבאיים לניהול אירועי אסון. ההנחה הייתה כי מצב אסון עיקרו הפרת הסדר החברתי הקיים. ההתמודדות עם אסון מחייבת החזרת השליטה במצב ועשיית סדר בטווח הקצר

(Buckle 2000: 9-10, קרנטלי ודיינס 1972: 30) ושיקום פיזי בטווח הארוך (Mileti 1999:315).

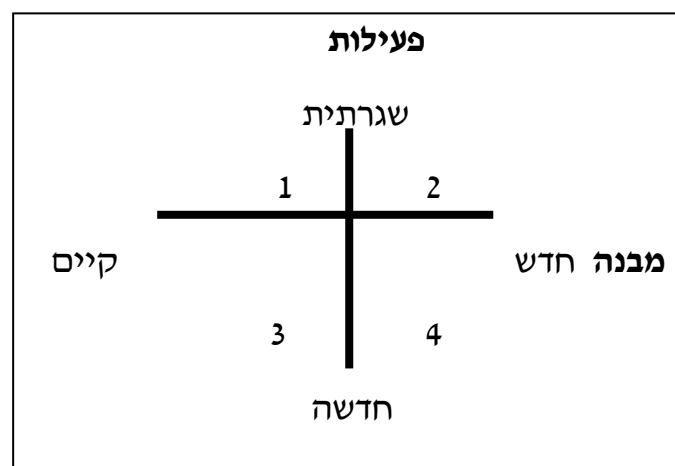
מחקרים שיטתיים שנערכו על ידי המרכז לחקר אסונות באוהיו החל מ 1963, הובילו להכרה במרכזיות המרכיב החברתי בתהליכי שיקום ובצורך למקצע את תחום 'ניהול החירום'. המסקנות המרכזיות של מחקרים אלו כפי שסוכמו על ידי קרנטלי ודיינס (1972: 30) היו:

1. קהילות מגלות מידה רבה של יכולת התארגנות עצמית במצבי אסון. שיעור ההתנהגות האנטי חברתית זניח.
2. לקהילות יש קושי להסתייע במומחים ובארגונים חיצוניים. אנשי המקום חשים כי זהו האסון 'שלהם' ורואים בסוכנויות הממשל ובארגוני סיוע חיצוניים גופים מנוכרים וחסרי רגישות לצורכיהם.
3. שיטות של פיקוד ושליטה בסגנון הצבאי אינן יעילות לטיפול במכלול האתגרים הכרוכים במצבי חירום.

גישה מבנית-תפקודית - לאור הביקורת על גישת 'פיקוד ושליטה' הציע דיינס גישה המשלבת בין שמירת רציפות תפקודית של המערכות האזרחיות לבין ההתאמות הנדרשות בתחום המבנה והפעילות (Dynes 1970:162).

דיינס מסווג את ההיערכות לטיפול במצבי חירום לארבע קטגוריות (תרשים 1):
 (1) המשך פעולות שגרה במבנה קיים (2) התאמת המבנה לצורך המשך פעילות שגרה (3) שימוש במבנה קיים למשימות המיוחדות לחירום (4) הקמת מבנה ייחודי לצורך משימות לא שגרתיות.

תרשים 1 : טיפולוגיית (Dynes 1970) מבנה / פעילות :

כך למשל המשך אספקת מים לאזור אסון על ידי ספק המים הרגיל תהיה בקטגוריה 1; המשך הפעלת מוסדות חינוך על ידי צוותי מתנדבים יתאים לקטגוריה 2; הפעלת פקחים עירוניים לסיוע לאוכלוסייה נפגעת יהיה בקטגוריה 3, והפעלת מתקני שהייה לחסרי בית תתאים לקטגוריה 4.

גישה משלבת - השלב הבא בהבנת תהליכי התמודדות ושיקום קהילות היה תוצר של פרויקט מחקר רב משתתפים באמצע שנות השבעים בריכוזם של ווייט והאס (Mileti 1999:14, Drabek, Haas et al. 1977, White & Haas 1975, Evans 2005:4). התובנות המרכזיות של פרויקט זה היו:

- מעבר מהתמודדות בתיקון הנזק הפיזי להכרה במרכיב החברתי כחלק מגישה רב ממדית לשיקום
 - תהליך התמודדות עם אסון הוא "סדור, מודע וחזוי" (Pettersen 1999:6) ומתאפיין בשלבים
 - הכנה ראויה ותגובה שיטתית עשויות להקטין באופן משמעותי נזקי אסון
- מחקרים שנערכו החל מתחילת שנות התשעים הראו כי תהליכי ההתמודדות והשיקום אינם סדורים, בלתי צפויים ומושפעים מגורמים רבים (Berke et al 1993, Rolfe, & Britton 1995, Kreps & Drabek. 1999). (Pettersen 1999)

מכאן ואילך החלו לאמץ שתי תפיסות חדשות כלפי קהילות נפגעות אסון:

גישת הקיימות (Sustainable Hazards Mitigation) - גישה אקולוגית השמה דגש ביכולת הקהילה להשתלב בהתאמה לסביבותיה (טבעית, טכנולוגית, אנושית) בטרם אסון ולאחריו (Mileti 1999, Drabek 2005:9, Wisner, & Adams 2002:71-82).

גישת הפגיעות (Vulnerability) - גישה המסיטה את הדגש מהנוזקים (הצפויים או הממשיים) של אירוע אסון אל השוני בין רמות פגיעות של קהילות שונות ואוכלוסיות שונות למצבי אסון (Buckle 1998, Petterson 1999, Flint and Luloff 2005:401). חוקרים מאסכולה זו מדגישים את השפעתם של הבדלים סוציו אקונומיים, תרבותיים ופוליטיים על פגיעות של קהילות ועל שיקומן (Rolfe and Britton 1995, Hartman & Squires 2006). המחשה להשפעתה של גישה זו היא התפתחות המודעות לטיפול באנשים בעלי צרכים מיוחדים במצבי חירום (ברנדר 2009).

גישת המורכבות - המפנה הבא בהבנת הדינמיקה של התמודדות חברות עם אירועי אסון חל במהלך שנות האלפיים. תקופה זו התאפיינה בתשומת לב מחקרית רבה לחקר אירועי אסון כגון פיגועי טרור של ה-11/9/2001 בניו יורק ואסונות טבע בקנה מידה רחב כגון הצונאמי באוקיינוס ההודי בדצמבר 2004, סופת 'קטרינה' בדרום ארה"ב באוגוסט 2005 ועוד. על פי מחקרים אלו, הצלחת ההתמודדות והשיקום היא תוצאה של השפעות גומלין יחסי הגומלין המתפתחים בין בעלי העניין המעורבים, כגון: שירותים ממשליים, ארגוני סיוע אזרחיים (NGO's) והקהילות הנפגעות (Benini 1998, Scillio 2002:59, Tierney 2003, Kirchnbaum 2004, Tootley 2007:8). התפתחות זו עולה בקנה אחד עם התפתחות המחקר על התנהגות חברתית בתנאי כאוס ומורכבות (Bar-yam 2004, Gharajedaghi Luhmann 1984, Batram 1998). עיקרי גישת יחסי הגומלין להיבטים חברתיים של מצבי אסון הם (על פי Benini 1998, Tierney 2006, Dynes & Quarantelli 2008, Flint & Luloff. 2005):

- ההתנהלות במצבי אסון ותהליכי השיקום היא תוצר של דפוסי התקשורת והשפעות גומלין בין המעורבים לא פחות מאשר חלוקת התפקידים והמשימות ביניהם.
- בעלי העניין המעורבים במצבי אסון (כגון: קהילות נפגעות, גורמי סיוע מקומיים וחיצוניים, מחוקקים, תקשורת ההמונים, מערכת המשפט, קבלנים, ארגוני חברה אזרחית ועוד) הם 'סוכנים מסתגלים'. כל אחד מהם משפיע על התנהלות האחרים ומושפע ממנה.
- בתהליך ההתמודדות והשיקום נוצרת 'מערכת חברתית' (כהגדרתו של Luhmann 1995). מערכת זו מפתחת דפוסים ייחודיים לה המשפיעים באופן ניכר על התפתחות תהליך השיקום.
- מהלך התמודדות ושיקום הוא דינמי ומפתיע, נושא אופי של 'מערכת בהתארגנות עצמית' ומחייב התאמה מתמדת של תכניות למציאות המשתנה.
- נראה כי רשימת המאפיינים שנסקרו כאן מתארת מצב שבו קשה מאוד להגיב באופן אפקטיבי למצבי אסון, אך למעשה אין הדבר כך. קרפס וחבריו (Kreps et al. 1994) ניתחו 1062 עדויות על אסונות ומצאו כי לאחר אסון מתהוות התארגנויות ספונטניות לפעולה משותפת על בסיס תחום עיסוק, פעילויות משותפות, משאבים זמינים ומשימות נדרשות (יפורט להלן 3.3).
- בעשור האחרון מתפתחות גישות ופרקטיקות המאפשרות יצירת סינרגיה (אגבור) בין המעורבים בתהליכי שיקום. כך לדוגמה: התארגנות רשתות פעולה בין ארגוניות שנמצאה כיעילה ברעידת אדמה באפגניסטן (Benini 1998) וגמישות מבנית שנמצאה כמפתח לחוסן קהילתי וארגוני בניו יורק שאחרי

הפיגוע במגדלי התאומים (Tierney 2003). פלינט ולולאוף הציעו את גישת היכולת המשולבת (Interactional Capacity) בין ה'שחקנים' בכלל והקהילה הנפגעת בפרט להתמודדות במצבי חירום (Flint & Luloff, 2005). סנאודן ובון (2008) הציעו מודל המאפשר למקבלי החלטות לנקוט אסטרטגיות פעולה שונות המותאמות לרמת המורכבות של סוגי האתגרים: פשוטים, מסובכים, מורכבים וכאוטיים (יפורט בהמשך 3.3).

2.3 התמודדות עם אירועי פינוי ושיקום אוכלוסיות מפונות

סורנסן וסורנסן (Sorensen & Sorensen 2006:4) מצאו כי יש דמיון רב בהתנהלות השיקום במקרי פינוי אוכלוסייה, גם כאשר יש שוני בנסיבות היווצרותם (אסון טבע, פינוי מתוכנן, מצב מלחמה...). דיינס (Dynes 1985: 11) סקר שורת מקרים של העתקת קהילות במצרים, בתורכיה ובארה"ב וטוען כי לא מדובר בהעברת אנשים אלא בהעתקת 'דרך חיים' ('A way of life') ממקום למקום. לטענתו, פעולה ממשלתית להעברת אוכלוסיות שאינה מכוונת להעתקת רשתות חברתיות ומגננוני תמיכה, שהם ליבת החיים החברתיים, יוצרת טראומה כפולה: האחת בצורך להיפרד מנכסים חומריים והאחרת בצורך להסתגל לאתרי מגורים זמניים ללא הנכסים החברתיים והתרבותיים. לטענתו, כאשר מדובר בתכניות של העתקה קהילתית (relocation) הקהילה יודעת מה נכון לה, לא פחות מהמומחים המקצועיים ובדרך כלל טוב יותר מהם. **המסקנה הנובעת מכך היא כי שמירת רציפויות חברתיות ושיתוף הקהילות הם מפתח להתמודדות ולשיקום מוצלחים.**

כהשלמה לכך, עומר ואילון (1994) מונים במסגרת שמירת הרציפות החברתית והבין-אישית את הרשתות החברתיות שהאדם משתייך אליהן: משפחה, עבודה, יישוב, חברים, מפלגה ועמיתים למקצוע ולתחביבים. ובמסגרת הרציפות האישית-היסטורית את אמונותיו של האדם ביחס לעצמו, למשפחתו ולקהילתו. בכל אלה הם רואים גורמים התורמים ליכולת ההתמודדות במצבי חירום.

מודל BASIC Ph שפותח על ידי להד ואילון (2000: 33) מציין את חשיבות הגורם החברתי בהתמודדות עם לחץ ומשבר. לטענתם היכולת למלא תפקיד חברתי, לקבל תמיכה חברתית ואף לתתה לאחרים חיונית לפרט.

שיתוף ה'קהילה' עלול להיות פתח להשגת השפעה לא הוגנת של קבוצות כוח על מערכת השיקום. קרנטלי ודיינס (Dynes & Quarantelli 2008:2) מצאו כי מדיניות השיקום הממשלתית נוטה להיטיב עם בעלי הכוח. לטענתם, לחצים מנוגדים של בעלי הכוח גורמים, לא אחת, לחוסר עקיבות בתכנון מדיניות השיקום ובמימושה. **בכל המקרים שנבדקו מתואר הצורך של האוכלוסייה העקורה לשימור המסגרות הקהילתיות והנכונות לשלם על כך מחיר, כולל בהאטת תהליכי השיקום** (פלץ 11: 2005), (Dynes & Quarantelli 2008:2, Sorensen & Sorensen 2006:4).

פינוי אוכלוסייה מחייב מאמצים לוגיסטיים שהם בדרך כלל מעבר ליכולתם של ארגוני סיוע ממוסדים, כולל החזקים שבהם. **פער זה מתמלא לרוב על ידי מתנדבים מקומיים**. הטיפול במתנדבים מחייב התארגנות. במחקר על מקרי פינוי נמצא כי "לרוב האנשים הלהוטים לעזור, לא הייתה הכשרה מתאימה ו/או לא הופעלו אמצעים מאורגנים לניצול הכישורים שהיו להם" (סקנלון 20: 1993). קראנטלי מסכם מחקרים על העתקת קהילות ומציין, בין השאר, את הנקודות הבאות: מדובר בהעתקת 'דרך חיים' ולא אנשים בלבד; ההעתקה כרוכה בדרך כלל במאבקים פוליטיים ודורשת היערכות מדוקדקת ומותאמת לאוכלוסייה ולמקום; ההעתקה מחייבת גם הסרת מכשולים מוסדיים (ממשל חוקיים ועד קשיים

תרבותיים). לסיכום הוא מצרף אזהרה: "אם אנשי מְקָשָׁל אינם מסוגלים או מעוניינים להתמודד עם כללים אלו, קרוב לוודאי שאינם מסוגלים לבצע העתקה קהילתית כראוי." (Quarantelli, 1985:14-15)

2.4 היבטים קהילתיים בשיקום

פלינט ולולאוף (Flint & Luloff 2005:406) תיארו שלושה משתנים המשפיעים על הצלחת קהילה להתמודד עם אסון:

1. עצמת הפגיעה והיקפה והנזק ביחס לרמת הפגיעות (Vulnerability) של הקהילה
 2. ההבניה החברתית של המצב – רמת הנכונות הקהילתית להתגייס
 3. יכולת התארגנות הקהילה – גיוס אנשים, קבוצות ומוסדות קהילתיים לפעולה משותפת
- בהתאם לשלושת המשתנים שנמנו, מחולקת הסקירה שלהלן לשלושה חלקים: הראשון: הטיפול בנזקים - סוגיות הקשורות ב'תהליך השיקום' על ציר הזמן. השני: סוגיות הקשורות ב'מערכת השיקום' המתייחסת אל קשרי הגומלין בין הקהילה לכלל בעלי העניין המעורבים בשיקום. השלישי: מושגים מרכזיים הקשורים להיבטים קהילתיים בשיקום: רשתות והון חברתיים, העצמה קהילתית וחוסן קהילתי.

2.4.1 תהליך שיקום קהילתי

פרויקט המחקר של האס ווייט (White & Haas 1975) הגדיר ארבעה שלבים עוקבים להתמודדות עם אסון⁸:

1. מוכנות (Preparedness) – המשאבים (חומריים, ידע ומידע, התארגנויות, תכניות) המצויים ברשות הקהילה, טרם האירוע
 2. תגובה (Response) – הפעולות הננקטות כל עוד לא חלפה הסכנה לאדם ולרכוש
 3. התאוששות (Recovery) – הפעולות המאפשרות שגרת חיים במצב שנוצר לאחר האירוע
 4. שיקום (Mitigation) – פעולות הננקטות כדי להחזיר את המערכת החברתית לתפקוד מיטבי ולהביאה למוכנות טובה להתמודדות אירוע עתידי
- המעוררים על שיטת ה'שלבים', טענו כי במציאות תהליך השיקום הנו כאוטי, דינמי ואינטראקטיבי יותר מאשר סדור והדרגתי (Pettersen 1999:6; Tootley 2007:8, Miletti 1999). חוקרים אלו מדגישים כי אוכלוסיות שונות מגיבות לאירועים זהים לכאורה בקצב שונה, וגם לאחר שהוכנה תכנית סיוע ראשונית, צפויים רגעי משבר וקושי. למרות זאת, החלוקה לשלבים, גם אם היא לוקה בפשטנות יתר של המציאות המורכבת, עדיין מתארת באופן נאמן את המתווה הכללי של תהליך השיקום ונפוצה במחקר.
- שאלת מידת הרציפות בתהליך השיקום זכתה להתייחסויות רבות. דיינס מצא (Dynes, 1985: 2,13) כי המעבר מהצלת חיים תוך התרחשות האירוע לאספקת צרכי חיים לניצולים עלול להיות כרוך, בפרט במקרים של פינוי אוכלוסייה, באבדן רציפויות חברתיות, ובכך נגרמת לאוכלוסייה 'פגיעה משנית'. הוא ממליץ להתאים את פעולות השיקום לאנשים יותר מאשר לנסות להתאים את האנשים לדפוסי השיקום.
- פרטר ולינדל (Parter & Lindell 2000:81) עומדים על הצורך לאזן בין חובתן של הרשויות המוסמכות להפיק תקנות וחוקים ולתת תחושת בהירות ביחס למטרות השיקום לסוכנויות הביצוע לבין

⁸ תרגום המונחים אינו מדויק מבחינה מילולית אך תואם את המשמעות המיוחסת לביטויים אלו בעברית. חשוב לציין כאן כי קיים שימוש נפוץ במונח 'שיקום' לתיאור כלל התהליך וכך גם אצלי, כאשר לא נדרשת הפרדה לשלבים.

שמירת היכולת לבצע התאמה מתמדת לנסיבות הנוצרות במהלך השיקום. ניסיון לממש 'תכניות מגירה' להתמודדות עם מצבי אסון נמצא כאחד מגורמי הכישלון האופייניים כיוון ש"אף אירוע לא נראה כמו זה שהתכוננו אליו" (דיינס וקרנטלי 1972, 1999:8, Petterson).

המעבר מהתאוששות לשיקום כרוך בנכונות להיפרד מן הטראומה, להשלים עם האבדן (שפירא וכן-גל 2009) ולהתמקד בבניית עתיד. מעבר זה ידוע כבעייתי, והוא מתאפיין בהפחתה ניכרת של כמות ארגוני הסיוע, באי עמידה של גורמי הסיוע (ממשלות ואחרים) בהבטחות למתן משאבים ובהקטנת תשומת הלב הציבורית (כ"ץ וחבריו 2007, 2007:16, Tootle). בניני מצא כי רשתות סיוע שהתארגנו ופעלו בהצלחה להגשת סיוע מידי לנפגעי רעידת אדמה התקשו לשרוד את שלב המעבר לשיקום והתפרקו (Benini, 1998:15).

קרנטלי ודיינס (Dynes & Quarantelli 2008:2) סקרו מחקרים שעסקו בשלב השיקום והבנייה מחדש והעלו בין השאר את הלקחים הבאים:

1. **עיונות** - תהליך השיקום מעורר ניהודי אינטרסים היוצרים קונפליקטים חברתיים. הנפוצים שבהם: הבדלי חזון בין קבוצות אליטה שונות, פער בסטטוס חברתי הגורר פער בנגישות למשאבי הסיוע וטענות בגין חוסר שוויון או התחשבות בשונות.
2. **המשכיות** - תופעות חברתיות רבות הצצות אחרי אסון הן המשך ישיר של תופעות שקדמו לו.
3. **יתרון לחזקים** - בדרך כלל אוכלוסיות חזקות ייהנו מתהליך השיקום על חשבון אוכלוסיות חלשות ויצדיקו זאת בטענה של טובת ה'קהילה'.
4. **התמקדות בפיזי** - תהליך שיקום ובינוי מחדש הוא יותר עניין חברתי מאשר טכנולוגי או הנדסי. למרות זאת הגורמים בעלי ההשפעה הקרובה ביותר על מהלכו הם הגורמים הפיננסיים והנדליניים.
5. **השפעות גומלין** - ככל שמתארך תהליך הבנייה מחדש נפגעים ומתעכבים גם היבטים שיקומיים אחרים (משפחה, תעסוקה, קהילה).

2.4.2 הקהילה כחלק ממערכת השיקום

מערכת השיקום מאופיינת בשילוב בין גורמים מקומיים וגורמים חיצוניים, ארגונים בקנה מידה שונה והתארגנויות המתהוות במהלך הפעילות (Benini 1998, Petterson 1999, Tierney 2003). קשרי גומלין מורכבים אלו מועילים ככל שקיימת מערכת תיאום המסוגלת לשלב לאורך זמן בין הגורמים הפעילים לארגונים ולהתארגנויות המצטרפים והמתהווים (פלץ 2005: 13, 2005: 20, Quarantelli 1997).

נקודת המוצא לגבי קהילות נפגעות אסון הייתה התפיסה כי מדובר באנשים חסרי ישע התלויים בסיוע חיצוני כדי לשוב לחיים נורמליים (Flint and Luloff 2005, Tootley 2007:7). ככל שהתקדם המחקר השיטתי התברר כי לרוב מסוגלת האוכלוסייה לנהל את מרבית צורכי השיקום בכוחות עצמה ואף להשפיע באופן משמעותי על הסיכוי לשיקום מוצלח. התובנות שעורר צוות מחקר בראשות מילטי (Mileti 1999), הולידו גל מחקרים המצביעים על חוסר הערכת תפקידן הפעיל של קהילות בהיערכות ובהתמודדות עם אסונות (Tootle 2007:8, Flint and Luloff 2005:402, Petterson 1999:7).

באקל (Buckle 2000) סקר מגוון אירועים שאירעו באוסטרליה, את ההתמודדות עמם והשיקום שאחריהם ומצא כי התאמה תרבותית של גורמי סיוע חיצוניים לתרבות הקהילתית המקומית היא מפתח

להצלחה. הנחות אלו אושרו בשורה ארוכה של מחקרים נוספים (Zinher & Williams 1984, Wisner 2002, Scillio 2002, Victoria 2003). היכולת לשלב נכון את אנשי הקהילה הנפגעת בתהליך השיקום נמצאה כתורמת להצלחה ומפחיתה כישלון (Bucle 1998:21, Scillio Dynes & Quarantelli 2008:3, 2002:59). פטרסון טוענת כי יכולתה של קהילה להשפיע על מהלך השיקום היא תוצאה של הגורמים הבאים: עצמת הפגיעה, מידת הסיפוק של צורכי מחיה בסיסיים, יכולת המנהיגות, הכנה מוקדמת וכו' פוליטי (Petterson 1999).

'מערכת השיקום' כוללת, בדרך כלל, מאות ארגונים שונים שבפעילות רבים מהם יש כפילות וחוסר רלוונטיות (Quarantelli 1999:1). זומת שיקום מצליחה מסוגלת לגבש קואליציה של בעלי העניין המעורבים ולהגיע אתם להסכמות על אתגרי השיקום, הפתרונות המיטביים והדרכים למימושם (Parter & Lindell 2000:81).

הארט וחבריו (Hart et al. 1993) ניתחו שורה רחבה של מחקרים על אסונות והגיעו למסקנה שונה. לטענתם, הצלחת השיקום אינה נשענת על בניית הסכמות. המפתח להצלחה, על פי הארט וחבריו, הוא יכולת פעולה עצמאית ושיתוף במידע המאפשרים לארגונים גדולים ולקבוצות קטנות לתרום לשיקום ללא צורך בהתארגנות משותפת. מסקנה זו מקבלת חיזוק ממחקרים רבים המתארים תופעה של התהוות מערכת שיקום 'מלמטה למעלה' המשלבת אנשי מקצוע, נציגים של ארגוני סיוע ומנהיגות הקהילות הנפגעות (רוזנברג ורוזנפלד 2007, Victoria 2003, Tierney 2003, Benini 1998). ברקה וחבריו (Berke et al. 1993) מצאו כי קשרים אופקיים הדוקים מועילים להיערכות הקהילה להתמודדות ולשיקום במצבי חירום, וקשרים אנכיים מיטיבים את נגישותה למשאבי הסיוע.

חוקרים רבים סבורים כי **שילוב יעיל של הקהילה הנפגעת במערכת הסיוע הוא תנאי מרכזי להצלחת הסיוע**. צוות מומחים בראשות דניס מילטי מצא כי הרמה הקהילתית היא המשמעותית ביותר הן בתהליכי ההכנה והן בתהליכי השיקום:

Research has also shown that recovery is most effective when community-based organizations assume principal responsibility, supplemented by outside technical and financial assistance (Mileti 1999:22).

במחקר על נפגעי רעש אדמה בקובה (יפן) ובגי'ארט (הודו) נמצא כי: "בשתי הקהילות, למרות השוני התרבותי והסוציו-אקונומי הרב, נמצא כי בכל שלבי תהליך ההתמודדות עם האסון שיחקה הקהילה את התפקיד החשוב ביותר בין כל בעלי העניין האחרים." (Nakagawa & Shaw 2004:18) ג'ני הארלברט ועמיתיה חקרו התנהגות אוכלוסיות בעת סופת 'קטרינה' ולאחריה ומצאו כי הרשתות החברתיות בקהילה היו הגורם המשפיע ביותר על התנהגות האוכלוסייה (Hurlbert et al. 2005). ביטוי ציורי לעניין זה נכלל בהמלצת מרכז המחקר של האו"ם: "מה יתקבל ע"י הקהילה?" חשוב יותר מ'מה נחוץ לקהילה?' (Bishnu & Okazaki 2005:7)

אין מדובר רק ביכולת הקהילה להביע עמדה או להשתתף בתהליכי קבלת החלטות. ככל שאנשי הקהילה מצליחים לקחת אחריות, להוביל את השילוב בין גורמי הסיוע ולתפוס עמדות מפתח בניהול השיקום, כך גדלים הסיכויים להצלחתו (Mileti 1999:18, Bucle 2001:13). בניתוח פעילות סוכנויות האו"ם וגורמים נוספים ביישוב מחדש של 272,000 פליטים בסיירה ליאונה בשנים 2000-2004 נמצא כי

ההצלחה ביישוב מחדש הייתה במידה רבה הודות לצוות מנהיגות שהשכיל להפיץ מידע, לסגור פערים ולשלב היטב פעילויות של סוכנויות שונות כולל ארגונים בינלאומיים, ממשל מקומי ומעורבות פעילה של הקהילה עצמה בתכנון ובביצוע (Sperl, & De Vriese 2005:1).

עומר (1991) מציין כי שיתוף הפעולה הפנימי בין גורמי הקהילה השונים חיוני אף הוא להצלחת השיקום. הוא מנה, בין השאר, את יכולת ההתארגנות, את רמת השירותים ואת רשת התקשורת היעילה בין הארגונים הקהילתיים. פלינט (Flint and Luloff 2005:407) ערכה מחקר השוואתי בין שש קהילות שנחשפו לסכנת אסון אקולוגי באלסקה ומצאה הבדלים דרמטיים ביכולתן להגיב. ההבדלים נובעים מהשוני ברמת המעורבות והלכידות הקהילתית של הקהילות השונות.

2.4.3 היבטים קהילתיים בשיקום

העצמה קהילתית - מפתח להתמודדות אפקטיבית במצבי אסון

המושג 'העצמה קהילתית' (סדן 1997, 1999) מתייחס לתהליך שינוי שבו מתחזקת האמונה והיכולת של אנשי הקהילה לשלוט בחייהם, להתארגן לפעולה ולהשתתף בקבלת החלטות הנוגעות לגורלם ולעתידם. נושא ההעצמה הקהילתית זכה למחקרים רבים, ועל בסיסם התפתחה קשת רחבה של פרקטיקות המאפשרות לאנשים לצבור עצמה כקהילה - עצמה שטייב להובילם להתמודד עם אתגרים משותפים (סדן 1997, Rubin & Rubin 2001, Homan 1999).

קהילה 'מועצמת' מכירה ביכולותיה ומפתחת תחושת מסוגלות הנשענת על מיקוד שליטה פנימי. תחושת המסוגלות העצמית (Self Efficacy) נמצאה על ידי בנדורה כמרכיב מרכזי ביכולת ההתמודדות עם מצבי לחץ (Bandura 1986). בנדורה מצא דפוס של כעין נבואה המגשימה את עצמה: מיקוד שליטה פנימי מחולל תחושת מסוגלות, וזו מאפשרת להתמודד טוב יותר עם מצבי משבר. על ידי כך מתחזקת תחושתם של הנפגעים שהדברים במידה רבה בשליטתם וחוזר חלילה. בן נשר וחבריו (2002) מנו את 'מיקוד השליטה הפנימי' בין ששת מרכיבי החוסן קהילתי הנדרש להתמודדות במצבי חירום.

מושג מיקוד השליטה (Locus of Control) זכה להתייחסות רחבה במחקר הפסיכולוגי. לפי רוטר (Rotter, 1966) בעלי מיקוד שליטה פנימי – הם אלו הנוטים להאמין כי מצבם תלוי בעיקר בהתנהגותם, ביכולתם ובמאמציהם. לעומתם, נוטים בעלי מיקוד שליטה חיצוני להאמין כי מצבם הוא בעיקר תולדה של כוחות חיצוניים. במצבי עמימות מתחזקת הנטייה לייחס את עיקר ההשפעה ל'מיקוד שליטה' התואם את השקפת המתבונן, הווה אומר: בעלי מיקוד שליטה חיצוני ימעיטו במשקל שהם מייחסים להשפעת פעילותם על המציאות, ובעלי מיקוד שליטה פנימי יחוו שיש ביכולתם להשפיע על המצב במידה רבה.

אחת מנקודות הכשל של ארגוני סיוע נעוצה בהמעטה בהערכת יכולת ההתארגנות העצמית של

האוכלוסייה הנפגעת (Pettersson 1999:16) שכן גישה זו מעצימה את תחושת חוסר האונים של הנפגעים. מחקרים על התמודדות קהילות במצבי אסון מעידים כי שימוש בפרקטיקה של העצמה קהילתית תורם להצלחת שיקום הקהילות הנפגעות (Couto 1989, Victoria 2003, Bishnu, & Okazaki 2005). באקל (Buckle 2000) מצא כי בהתמודדות עם מצבי אסון בויקטוריה באוסטרליה היוו הקהילות את העוגן המרכזי לפעילות. שיתוף אנשי הקהילה וטיפול יכולתם לשתף פעולה עם גורמי ממשל וסיוע היו מפתח להצלחה. ממצאים דומים מצאו ספרל ודה-ורייס לגבי יישוב מחדש של עקורים בסיירה ליאונה (Sperl & De Vriese 2005:1,89-92).

הון חברתי – הרשת הקהילתית כנכס שימושי בשיקום

אחד הביטויים להבנת מרכזיותם של קשרים חברתיים בהתהוות קהילות ותפקודן הוא התפשטות השימוש במונח 'הון חברתי' (Social Capital). גישת ההון חברתי רואה בקשרים החברתיים נכס המאפשר שגשוג לפרט ולחברה ואף להתמודדות מוצלחת עם משברים (ביליג וסוקראוט 2008: 16). הון חברתי מבוסס על יחסי אמון והדדיות מוכללים. יחסי אמון מבוססים על תחושה של הפרט ושל הקבוצה כי האחרים יפעלו באופן הוגן כלפיהם. יחסי הדדיות מבוססים על ההנחה כי פעולה של נתינה ועזרה תזכה לתמורה דומה בזמן ובנסיבות שזו תידרש. מושג ההון החברתי הפך בשני העשורים האחרונים למושג מפתח בשיח הסוציולוגי (מנחם 2006, Coleman 1989, Bourdieu 1986). תנופה משמעותית לעיסוק בהון חברתי בהקשר הקהילתי נתן רוברט פטנאם (Putnam & Feldstain 2003), שחקר את התופעה באיטליה ובארה"ב ואיתר את תרומתו של ההון החברתי כגורם לשגשוג של חברות או לדעיכתן.

פטנאם הבחין בין שלוש תצורות מבניות של הון חברתי:

1. הון מגבש (Bonding): קשרים היוצרים לכידות פנים קבוצתית ומאפשרים לקבוצות להשיג את מטרותיהן

2. הון מגשר (Bridging): קשרים בין קבוצות המאפשרים להן להוות משאב זו לזו. גרנובטר מצא כי דווקא לקשרים רופפים חוצי השתייכות קבוצתית הייתה השפעה קריטית על יכולתם של אנשים להשיג עבודה, להפיץ אָפְנָה ואפילו למצוא בן זוג (Graanovetter 1983).

3. הון מקשר (Linking): קשרים חוצי מעמד חברתי. קשרים אלו הם למעשה ה'ציר האנכי' שתיאר וורן (לעיל 1.1) שהוכחו כמסייעים לקהילות להשיג משאבים חיצוניים במצבי חירום (Victoria 2003, Berke et al 1993).

ככל שרמת הנוכחות של שלושת סוגי ההון החברתי גבוהה יותר כך גדלה הנגישות של חברי הקהילה למשאבים המאפשרים להם לשפר את נסיבות חייהם. לפי פטנאם, התנאים המאפשרים צבירת הון חברתי הם: רשתות והתארגנויות חברתיות, קיום אמון חברתי מוכלל ונורמות של הדדיות.

פקסטון (Paxton 2002) מבחינה בין הון חברתי אובייקטיבי המתבטא ברשתות חברתיות ובהתארגנויות לבין הון חברתי סובייקטיבי הנוגע לתחושת האמון והמחויבות לנורמות.

התפקיד המשמעותי של רשתות חברתיות והון חברתי בתהליכי שיקום אושש במחקרי שדה רבים בשנים האחרונות. במחקרים על שיקום קהילות נפגעות בקנדה, בארה"ב, ביפן ובהודו, נמצא כי הון חברתי ורשתות חברתיות מהווים משאב שיקומי מועיל (Hurlbert et al, nakagawa & Shaw 2004). בן ויזנר ערך מחקר השוואתי על היערכות לאסונות בערים גדולות (Megacities) בעולם ומצא כי המפתח להיערכות אפקטיבית של הרשויות טמון במיצוי ההון החברתי של ארגונים אזרחיים הנהנים מאמון האוכלוסיות הפגיעות ביותר (Wisner 2002).

בהשלמה לכך טוענת קורדסקו (Cordasco 2006), על סמך מחקר עם ניצולי סופת 'קטרינה', כי בעוד שבתקשורת ההמונים שודרו מסרים ברורים על הצורך לפנות את ניו-אורלינס, רבים העדיפו להאמין למסרים הפוכים שהועברו ברשתות החברתיות על ידי שכנים וחברים ונמנעו מלנקוט פעולה חיונית בטרם אסון. ממחקרים אלו עולה כי קיימת הכרה גוברת והולכת במרכזיות ההון החברתי והרשתות החברתיות בתהליכי שיקום קהילות נפגעות אסון.

חוסן קהילתי (Community Resilience) – תפיסה מורכבת להתמודדות קהילתית בחירום

מושג החוסן (Resilience) הובא לשדה החברתי מן השיח האקולוגי ומהשדה הפסיכולוגי.

המונח חוסן (Resilience) בהקשר האקולוגי, על פי אדגר (Adger, 2000:347-351), משמש לתיאור היכולת של מינים לשרוד ואף להתפתח גם כאשר חלים שינויים קיצוניים בסביבה. אדגר מתאר שני היבטים מרכזיים של חוסן חברתי:

– עמידות: היחס בין עצמת הפגיעה לבין ערעור יכולת התפקוד של המוסדות החברתיים

– התאוששות או שיקום: משך הזמן הנדרש למוסדות החברתיים לחזור ולתפקד לאחר הפגיעה

המונח חוסן (hardiness) בהקשרו הפסיכולוגי פותח על ידי קובסה (Kobasa 1979) שמצאה שלושה רכיבים תומכי חוסן: אמונה ביכולת לשלוט במצב, מחויבות לפעולה ותפיסת המצב כמאתגר יותר מאשר כמאיים. גישה זו נתמכת על ידי מחקרים רבים בפסיכולוגיה של התמודדות עם טראומה (Antonovsky, 1979, Bandura 1997, Lazarus, & Folkman 1984).

אמית ופליישר (2005: 5-10) ערכו סקירת ספרות מקיפה בניסיון לגבש מדדים לחוסן קהילתי וחברתי. לדעתן התשתית לחוסן קהילתי בנויה מרמת הלכידות ומתחושת המחויבות הנגזרת ממנה של פרטים וקבוצות כלפי המערכת החברתית. פלד מגדיר חוסן קהילתי במונחי פעולה: "סך כל המאמצים של הקהילה לנקוט פעולה מכוונת, המשלבת את היכולת האישית והקולקטיבית של תושביה ומוסדותיה ומגיבה ביעילות על שינוי ביטחוני, חברתי או כלכלי כדי להשפיע על מהלכו ועל השלכותיו העתידיות על הקהילה" (פלד 1: 2004). בסופו של דבר, החוסן הקהילתי הוא תוצר של יכולת התמודדות רב מקצועית ורב מגזרית (מְמָשֵׁל, חב' אזרחית, מגזר עסקי) המשלבת ידע מקצועי וידע מקומי (בן נשר ואחרים 2002, זיגלמן ואחרים 2006, אמית ופליישר 2005).

מדדים לחוסן קהילתי פותחו על ידי איילון אילון? ולהד (2000) במודל – גש"ר מאח"ד (BASIC PH). מודל זה מציג גישה רב ממדית להתמודדות הפרט, המשפחה והקהילה במצבי חירום. המודל מציג שבעה מרכיבים לחוסן: (1) גוף – ממד חומרי (2) שכל – היכולת לגבש הערכת מצב קוהרנטית (3) רגש – היכולת להתמודד עם תחושות אבל לחץ ומצוקה (4) משפחה – חוסן התא המשפחתי (5) אמונות – היכולת לתת משמעות ולהתנהל לאור ערכים (6) חברה – קיום תמיכה חברתית (7) דמיון – היכולת לחשיבה יוצרת, להסחת דעת ולפיתוח חזון במצב טראומטי.

חוסן קהילתי נמצא כקשור במידה רבה למידת התלות, הֶאֱמָתִית או הנתפסת, בגורמים חיצוניים לצורך התמודדות מוצלחת במצב החירום (Adger 2000:361 אמית ופליישר 2005: 3). במחקרים שונים נמצא מתאם בין רמת ההון החברתי בקהילה לרמת החוסן החברתי שלה (ביליג 2008: 16, Adger 2000, אמית ופליישר 2005).

לסיכום

1. שיקום מוצלח של אוכלוסיות נפגעות מחייב טיפול בהיבטים חברתיים וקהילתיים נרחבים.
2. להתנהלות הקהילות הנפגעות השפעה מכרעת על התנהלות השיקום. ככל שהן ממלאות תפקיד משמעותי במערכת השיקום כך עולים הסיכויים להצלחתו.
3. ככל שקהילות מאמינות בכוחן, מאורגנות ומסוגלות לקחת אחריות לפעולה, כך ייקל מהלך שיקומן.
4. הון חברתי, העצמה קהילתית וחוסן קהילתי עשויים לבוא את מידת יכולתן של קהילות להתמודד עם תהליכי שיקום מאסון.

2.5 הניסיון הישראלי בשיקום קהילות מפונות

עוד בראשית ימי המדינה ננקטה מדיניות של שיקום קהילתי של מתיישבים שנעקרו ממקומם במלחמת השחרור, במימון ובהדרכת המוסדות המיישבים. ברוכי (44-42: 2008) תיאר את פעילות היישוב מחדש של חמישה מקיבוצי הקיבוץ הדתי לאחר מלחמת השחרור. חברי הקיבוצים שוכנו באתרים זמניים, רובם ככולם, כולל אלמנות כפר עציון, שאפו להמשיך ולהתיישב מחדש עם הקהילה המקורית. פעולת היישוב מחדש התבצעה תוך פחות משנה. כך למשל, חברי כפר דרום, שנאלצו לנטוש את ביתם ביוני 1948, עלו על הקרקע במקומם החדש בטכס ממלכתי במרץ 1949 (שם, 95-97). השיקום הנמרץ של קיבוצי הקיבוץ הדתי וקהילות רבות שנאלצו לנטוש את ביתן במלחמת השחרור התאפשר בזכות קיומם של מדיניות התיישבות ממשלתית, שטחים זמינים להתיישבות, תנועות התיישבות שליוו את המהלך ומוסדות מיישבים שסיפקו אמצעי ייצור ומשאבים.

פעולה ממלכתית נוספת לשיקום קהילות עקורות הייתה לאחר פינוי היישובים מסיני, במסגרת הסכם השלום עם מצרים בשנת 1982. רוב היישובים הכפריים של פתחת רפיח בחרו להמשיך לקיים את קהילותיהם וזכו לסיוע ממשלתי להקמת מושבים וקיבוצים חדשים. רובם הוקמו תוך שנה, וחלקם נשארו במסגרת אותה המועצה האזורית (אשכול) שטיפלה בהם טרם הנסיגה מסיני.

הקמת היישובים החדשים בוצעה בד בבד עם תכנית הפינוי, והם עלו על הקרקע בסמיכות למועד הפינוי (וייסמן 1990, שדה בק 2000, קליאוט 2005).

מחקרים שנערכו על שיקום אוכלוסייה זו הצביעו על חשיבות הממד הקהילתי בתהליכי ההיערכות לפינוי ולשיקום (Rozenfeld et al. 1984, 1985, 1987, טוביאנה ואחרים 1988, שגיא 1984, 2005,

שדה-בק 2000, רייכל 2005). דסברג ושפּלר (Dasberg & Seffler 1987) חקרו את תהליך הפינוי והשיקום של היישוב 'נווה' והמליצו להעדיף העתקת קהילות למקום התיישבות חלופי ומשותף, להעניק למפונים סיוע נפשי בנוסף לפיצוי הכספי וליצור בעבור הקהילה זיקה לאתוס ולחברה של אזור ההתיישבות המיועד. טוביאנה וחבריו (1988) חקרו אוכלוסיית מפונים והמליצו על מערך תמיכה קהילתי מקצועי לליווי המפונים. נורית קליאוט חקרה היבטים חברתיים של הפינוי מסיני והמליצה להעדיף התיישבות חלופית במסגרת קהילתית תומכת על מתן פיצויים כספיים (קליאוט 2005, קליאוט ואלבק 1996).

ליאב שדה-בק הייתה בת 6 כשמשפחתה פונתה מנתיב העשרה. קהילת המפונים שכללה את הוריה, הקימה את מושב עין הבשור בחבל אשכול. כשנה לאחר שחוותה פינוי התיישבה הקהילה במקומה החדש במבנים זמניים ולצדם של אלו הוקמו בתי הקבע. מפרספקטיבה של 18 שנה חקרה ליאב היבטים של שיקום היישוב וקהילות אחרות, כחלק מעבודת התזה לתואר שני. להלן מקצת מן התובנות וההמלצות שהעלתה (שדה-בק 2000. מספרי העמודים מצוינים בסעיפים):

1. בפינוי מסיני לא הייתה מדיניות של התערבות ותכנון..., שהביאה בחשבון את הצרכים החברתיים של האוכלוסייה ושל מגזרים שונים בתוכה. (עמ' 84)
2. הקהילה העניקה לתושבים רשת תמיכה חברתית וסיפקה להם מסגרות ממוסדות לבטא את רגשותיהם בעקבות חווית הפינוי. (עמ' 7)
3. הפינוי היה בעבור המתיישבים אירוע טראומטי ביותר, ועד היום קיימים בתוכם כאב ומרירות על המחיר הנפשי, החברתי, הכלכלי והאישי שהם נאלצו לשלם בעבור השלום, מבלי שזכו להכרה ולהערכה ... מצד הממשלה והחברה הישראלית. (עמ' 86)
4. המתיישבים צריכים להיות חלק פעיל ומרכזי בתהליך קבלת ההחלטות לגבי השיקום בכלל והיישוב מחדש בפרט. (עמ' 89)

שלג (2004) כתב מסמך עמדה על 'המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים ביש"ע' והמליץ להעביר את המתישבים ליישובי המשך תוך שימור המסגרות הקהילתיות. מניתוח שיקום מפוני מלחמת השחרור ומפוני חבל ימית עולות שתי מסקנות מרכזיות: **האחת: גם בתנאים קשים יש רצון עז לשמר את המסגרת הקהילתית ולהתיישב מחדש.** **האחרת: מדיניות ממשלתית תומכת והיערכות מותאמת של המוסדות המיישבים מאפשרות שיקום מהיר לקהילות מפונות.** מסקנות אלו תואמות את הידוע מהמחקר העולמי כפי שהוצג לעיל.

שיקום קהילות - סיכום

שיקום קהילות מפונות נחקר כחלק מהעיסוק הרחב בסוציולוגיה של מצבי אסון. סקרנו הגדרות למצבי אסון, את התפתחות הגישות המרכזיות בחקר הסוציולוגיה של מצבי אסון ואת ההיבטים הקהילתיים של תהליכי שיקום ומערכות שיקום.

המסקנות המרכזיות העולות מניתוח הספרות בתחום זה הן:

1. חשוב להבין כי שיקום קהילות מפונות הוא 'העתקת דרך חיים'. זהו תהליך רב ממדי הכולל היבטים חומריים וחברתיים שמטרתו השתלבות מיטבית של הקהילה המפונה בסביבתה החדשה.
 2. חשוב להכיר בקהילה הנפגעת כגורם משפיע מרכזי במערכת השיקום ובתהליכי השיקום. בתוך כך, הבנה גוברת והולכת בצורך לשיתוף מרבי של הנפגעים בקבלת החלטות ובביצוען בתהליך השיקום.
 3. שילוב 'שיח הצדק החברתי' לשדה השיקום מאסונוות, מתוך הבנה כי אוכלוסיות חלשות מבחינה סוציו אקונומית או יכולת התארגנות מתקשות יותר להשתקם הוא בעל חשיבות רבה.
 4. חשוב להכיר כי תהליכי התמודדות ושיקום קהילתיים מאירועי אסון מתאפיינים במורכבות גבוהה, עקב השפעות גומלין מרובות בין בעלי עניין רבים ושינויים תכופים ובלתי צפויים במהלכם. לפיכך שימוש באסטרטגיות של תיאום, העברת מידע וסיוע הדדי יאפשר לגורמים המעורבים להועיל למהלך השיקום יותר מאשר דפוסים של 'פיקוד ושליטה'.
- בתוך כך ראינו כי הניסיון הישראלי בשיקום קהילות מפונות תואם את הידוע מהניסיון העולמי.

פרק 3 - תאוריית המערכות – גישת המורכבות

מבוא

הפרק השלישי של סקירת הספרות מציב את תאוריית המערכות כנקודת מוצא תאורטית למחקר זה. בפרק זה תוצג התפתחות תאוריית המערכות בסוציולוגיה, כחלק מהתפתחות תורת המערכות במדעים בכלל.

תאוריית המערכות החברתיות (Social Systems theory) שמה את הדגש בתקשורת, בהשפעות גומלין ובתלות הדדית בין אנשים ומוסדות כמפתח להבנת הסדר החברתי. (ליסק ומיטשל 1984: 90, Holmwood 1998:621, 2006:587, Marshall). מורכבותם הגוברת והולכת של קשרי הגומלין והשפעות הגומלין בחברה בת ימינו הניבה תובנות חדשות על הדרכים ש הסדר החברתי מתקיים ומשתנה בהן, (Held 2000, Pieterse 2004).

תאוריית המערכות שואבת בשנים האחרונות רעיונות והבנות מתורת הכאוס, מחקר הרשתות ומתאוריית המורכבות המשתייכת לתחום המדעים המדויקים ומדעי הטבע. מתוך פרספקטיבה זו היא מתבוננת מחדש בדרכים שאנשים וקבוצות יוצרים, משמרים ומשנים באמצעותן סדר חברתי וגם מושגים כמו: גבולות חברתיים, נורמה וסטייה, המשכיות ושינוי, הסכמה וקונפליקט ושוליים ומרכז (Battram 1998, 2006:587, Gilchrist 2004, Lansing 2003, 1993, ברבאשי 2003, עפרון ויחזקאלי 2007). תובנות אלו זכו לכינויים שונים.⁹ כאן הן יכונן תאוריית המערכות המורכבות (Complexity Systems Theory). טבעם המורכב של קהילות ותהליכי שיקום הביא לבחירה בתאוריית המערכות המורכבות כפרספקטיבה תאורטית למחקר זה. גישה זו תשפיע על בחירת מערך המחקר, אוכלוסיית המחקר, ניתוח הממצאים, הצגתם והדיון בהם. הפרק יפתח בהצגת תאוריית המערכות וגישת המורכבות, ימשיך בהצגת השימוש שנעשה בגישה זו במחקרים קודמים על קהילה ושיקום ויסיים בהצגת התרומה של תאוריית המערכות המורכבות למחקר זה.

3.1 תאוריית המערכות החברתיות

ההצגה הסדורה הראשונה של תאוריית המערכות בספרות הסוציולוגית מיוחסת לפארסונס (Parsons 1951) בספרו The Social System. על פי הגישה הפונקציונליסטית סטרוקטורליסטית מתאר פארסונס את החברה כמערכת של רכיבים בעלי תפקידים משלימים היוצרים תפוקה משותפת. במונחיו של פארסונס מערכת חברתית היא מצב של יחסים יציבים בין ישויות חברתיות, הנשמרים באמצעות חילופי מידע ובקרה. מערכות חברתיות חותרות לשיווי משקל באמצעות יחסי חליפין חוצי גבולות עם סביבתן. במהלך שנות השישים התפתח העיסוק בתורת המערכות הכלליות כתאוריה חוצת דיסציפלינות מדעיות (Bertalanffy 1968). בתקופה זו הציג פארסונס גרסה מתקדמת של תורתו, המבדילה בין תכונות מערכתיות כלליות לכל המדעים לבין התכונות הייחודיות של מערכות חברתיות. לפי פארסונס, למערכת חברתית ארבע פונקציות ייחודיות (AGIL) (ריצר 2006: 110):

הסתגלות (Adaptation) – היכולת של חברה להתנהל בהתאמה לסביבה החומרית שלה

השגת מטרות (Goal attainment) – היכולת של מערכת להציב מטרות, להיערך ולפעול להשגתן

⁹ רזי ויחזקאלי (2007) קראו לכך – 'תורת המערכות המורכבות', בר ים (Bar-Yam 2004) - 'Complex Systems' לנסיג (Lansing 2003) - 'Complex Adaptive Systems', בטרם וסטונס (Battram 1998, Stones 2006:84) - 'Complexity Theory', אורי (Urry 2003:17) - 'The complexity turn', לוי (2009:113) – 'גישת המורכבות'

שילוב (Integration) – היכולת של מערכת לקשר ולתאם בין רכיביה באופן שיוביל להתנהלות מערכתית משולבת

שמירת דפוסים (Latency) – הערכים, האמונות, הסמלים הלא מוחשיים והמשמעויות המקובלות המשפיעים על התנהלות המערכת החברתית

מודל ה-AGIL זכה לביקורת (ריצר 2006: 127,74) בעיקר לגבי שני מרכיבים: ההנחה שמערכת חברתית מאורגנת סביב מטרות משותפות (G) וההנחה שהיא מקיימת אינטגרציה פנימית (I). לאור הביקורת פיתחו אלכסנדר ואחרים (Alexander 1987) גישה ניאוו-פונקציונליסטית למערכות חברתיות. לפי גישה זו הסדר החברתי אינו תוצר של מטרה משותפת אלא של **דפוסים המתפתחים מתוך יחסי גומלין** מרמת המיקרו לרמת המקרו. השילוב (I) אינו תנאי לקיום מערכת חברתית אלא אחת האפשרויות לקיומה. לפיכך, היכולת של מערכת לקיים **תרבות משותפת** המסוגלת להכיל מחלוקות ומתחים [ולא התנהלות הרמונית] (ריצר 2006: 134) היא המפתח לאינטגרציה.

הביקורת על פארסונס הניעה את בארנס (Burns 1966) להציע גישה פלורליסטית למערכות חברתיות (Plural Social systems). לטענת בארנס, במערכת חברתית פועלים בד בבד מגוון כוחות: מערכת כללים פורמליים, תחרות על כוח, ושאיפות שונות של חלקיה. זו הסיבה לכך שמערכת מסוג זה **אינה יציבה ואינה חותרת לשיווי משקל**.

הברמס (עפ"י: ריצר 2006: 460, Holmwood 2006: 588) מקבל את הגישה של ריבוי פנים במציאות החברתית. הוא מבדיל בין שתי דרכים שונות להתבונן ב'מערכות חברתיות': הסתכלות 'מערכתית' ומבט של 'עולם החיים'. **'המערכת החברתית'** היא תועלתנית מטבעה, ניתנת לתיאור 'אובייקטיבי' על בסיס מבנים, תפקידים ויחסים פורמליים. מערכת זו מיוצגת על ידי מוסדות בירוקרטיים. **'עולם החיים'** הוא ההתנהלות הסובייקטיבית של אנשים, על בסיס וולונטרי, מציאות הנחוות על ידם ואינה כפופה להגדרות חיצוניות. 'עולם החיים', לפי הברמס, הוא חיי הקהילה (1991: 16). בעולם המודרני דפוסי התקשורת ה'מערכתיים' משתלטים על המרחב הציבורי ודוחקים את 'עולם החיים'.

מודל מתקדם של **גישה מערכתית פלורליסטית** הוצג ע"י גהראג'אדי (Gharajedaghi 2006: 43). לטענתו, הפלורליזם של מערכת חברתית מתאפיין בשלושה תחומים:

- **מבנים** – כל רכיב ב'מערכת' משויך ל'תת מערכות' אחדות. כך למשל, יכול אדם להיות פעיל בתת מערכות שונות כגון: פקיד עירייה הפעיל בארגון התנדבותי ונמנה עם קהילת מהגרים.
- **תפקידים** – לרכיבי המערכת יכולים להיות תפקידים רבים. כך למשל, ארגון לעזרה עצמית יכול להיות גם חלק מקהילת זהות של מהגרים ושותף בשולחן עגול של ארגוני בריאות ועם זאת לנהל עסק כלכלי.
- **תהליכים** – תופעות חברתיות אינן לינאריות או דטרמיניסטיות. במערכת חברתית יש ריבוי אפשרויות התפתחות. תנאי פתיחה זהים מובילים לתוצאות שונות, ותופעה חברתית מסוימת עשויה לנבוע מתהליכים שונים. המשמעות היא חוסר היכולת לקשור באופן מוחלט יחסי סיבה-תוצאה. כך למשל פיצול בארגון חברתי יכול להיות תוצאה של גורמים רבים, גלויים וסמויים, קרובים בזמן או מרוחקים, תלויי נסיבות פנימיות או חיצוניות. הפיצול יכול להוביל לשגשוג שני הפלגים (חלקים גדולים מהשלם) ואולי לדעיכה של שניהם (שלם גדול מחלקיו) או לאפשרויות רבות נוספות.

גידנס מבקר את ההפרדה בין 'מבנה' (Structure) ל'פעולה' (Agency). לטענתו, מערכת חברתית מתאפיינת בדינמיקה מתמדת על בסיס דואלי. הפעילות מחוללת שינוי מבני המשפיע על שינוי דפוס הפעילות וכך הלאה (ריצר 2006: 514). על פי **גישת הבניה** / המבנה? (Structuration) של גידנס, שני הגורמים המשפיעים על המבנה החברתי הם הכללים (ערכים/נורמות) והקצאת המשאבים

(חומריים/סמכויות) (Giddens 1994, Holmwood 2006:588). גורמים אלו נמצאו כמשפיעים ביותר בתהליכי שיקום אוכלוסיות נפגעות אסון (Dynes & Quarantelli 2008:2, Powers 2006:32). ההבנות המרכזיות העולות מסקירה זו:

- המערכת החברתית אינה מושתתת על מבנה, פעילות ותרבות, אלא על מבנים, פעילויות ותרבויות.
- המערכת החברתית אינה יציבה ואינה חותרת לשיווי משקל אלא דינאמית ומשנה את מגמתה באופן לא לינארי.
- המערכת החברתית היא אינטגרטיבית, והתכונות המצרפיות שלה אינן ניתנות לרדוקציה של מבנה/פעולה או סיבה/תוצאה.
- המורכבות המצטיירת כאן, עולה בקנה אחד עם המורכבות הגוברת והולכת של החברה האנושית בעשורים האחרונים (הלד 7: 2005). התפתחות תורת הכאוס והמורכבות במדעים המדויקים ובמדעי הטבע הביאה רעיונות חדשים לפיתוח השלב הבא של תאוריית המערכות – תאוריית המערכות המורכבות.

3.2 תאוריית המערכות החברתיות המורכבות

המונח 'תאוריית המערכות המורכבות' הגיע לסוציולוגיה כחלק מגישה מדעית שהחלה להתפתח בשנות השישים של המאה העשרים (גליק 1991, עפרון ויחזקאלי 2007) וזכתה להכרה עולמית במהלך שנות התשעים (Urry 2005, Stones 2006).

תאוריית המערכות המורכבות נשענת על ההנחה שתופעות עולם החומר, הטבע והחברה אינן יכולות להיות מוסברות על ידי פירוקן למרכיביהן ('ה'שלם' שונה מ'חלקיו'). לדברי אחד מאבות הגישה הביולוג אהרון קציר: "הפירוש הנפוץ של הסיבתיות הוא מוטעה... תפיסה מעמיקה יותר מניחה זיקה הדדית בין תופעות טבעיות, והיא המוליכה למושג של פעילות גומלין כוללת בין כל החלקים המהווים את העדות האינטגרלית של המערכת העולמית" (54: 1972). כתב על כך ג'ונסון: "המורכבות שולטת בתופעות יום יומיות ובתחומי מדע נרחבים. התפקיד העיקרי של מדע המורכבות הוא לאתר את הקשר בין תופעות שנראות לא קשורות לכאורה, בין דיסציפלינות מדעיות שונות". (Johnson 2007:15).

גישה זו הביאה לפריחה מחקרית שהביאה לפריצות דרך רבות בתחומי המתמטיקה (ברבאשי 2003) הפיזיקה (Wolfram 2002), הביולוגיה (Kauffman 1993), התכנון ההנדסי (Johnson 2007:6-9) ועוד. התפתחויות אלו במדעים המדויקים ובמדעי הטבע משתלבות היטב במגמה שריצר מכנה "התפתחויות אינטגרטיביות אחרונות בתאוריה הסוציולוגית" (2006: 403-469) שעיקרן ההכרה כי השפעה הדדית ותלות הדדית בין תרבות, מבנה ותהליכים חברתיים יוצרות דינמיקה של התהוות מתמדת. אם כך הדבר, טוענת תורת מערכות המורכבות, יש למקד את המחקר והתאוריה בהבנת קשרי הגומלין יותר מאשר בתופעות עצמן (שקדי 25: 2003, Wolfram 2002, Bar-Yam 1997).

גישה זו הניבה הבנות והמשגות במדעי החברה (Raymond et al. 1997, Battram 1998), בפיתוח פרקטיקות בְּמִנְהָל עסקים (Gharajedaghi 2006, Battram 1998), בְּמִנְהָל ציבורי (עפרון ויחזקאלי 2007, Bar-yam 2004) בעבודה קהילתית (Gilchrist 2000) ובהתמודדות עם אסונות (Kreps & Drabek 1996). האנתרופולוג סטפן לנסינג כתב:

"בשביל מתמטיקאים ופיזיקאים ההפתעה הגדולה היא כי מורכבות מתהווה מתוך מערכות פשוטות ביותר. בשביל ביולוגים זו ההבנה כי ברירה טבעית אינה המקור היחיד לסדר בטבע. אבקש להציע כי בתחום מדעי החברה תהיה להכרה כי לתופעת ההתהוות (Emergence) – הופעת דפוסים חברתיים

מורכבים כתוצאה של אינטראקציות חברתיות פשוטות ביותר, יכולה להיות השפעה [מהפכנית] דומה." (Lansing 2003:192)

ההשפעות החברתיות של רמת המורכבות

על פי לואמן (Luhmann 1995) **מערכת חברתית**¹⁰ **מבוססת על תקשורת**. המערכת אינה האנשים או הקבוצות הכלולות בה אלא התקשורת המתחוללת ביניהם. מאחר שיכולתם של רכיבי המערכת לתקשר ביניהם מוגבלת, גידול מספר רכיבי המערכת יגרום לצמצום החלק היחסי של חלקים המסוגלים לתקשר זה עם זה. **ככל שגדלים קשיי התקשורת, כך עולה רמת אי הוודאות והסיכון במערכת**. ככל ש'מערכת' פועלת בסביבה מרובת שחקנים, כך גדלים רמת אי הוודאות והסיכון אל מול הסביבה החיצונית. ככל שה'קצרים' בתקשורת הפנימית והחיצונית רבים יותר, עולה רמת המורכבות. לכן, על פי לואמן, **התפקיד המרכזי של מוסדות חברתיים הוא לפשט את פעילות התקשורת** ובכך לסייע לאנשים להקטין את רמת המורכבות של המערכת החברתית ביחס לסביבות החיצוניות (ריצר 2006: 210). לדברי לואמן, ככל שרמת המורכבות בסביבת המערכת עולה כך נדרשת העלאה של רמת המורכבות הפנימית שלה, שכן "רק מורכבות יכולה להתמודד עם מורכבות" (Luhmann 1995:26). תופעה זו של עליית המורכבות הפנימית מפחיתה את יכולת המערכת לשמר את הקוהרנטיות בתוכה. יש קושי גובר בתקשורת בין רכיבי המערכת, לחלוק מידע ולתאם פעילות. תהליך זה מגלם מתח בין שתי מגמות סותרות:

- **הפשטה** - הצורך לשמור על רמת מורכבות פשוטה בפנים לעומת המורכבות שבחוץ. כך למשל, ארגון המתמחה בפרויקטים הנדסיים יעדיף שלא לטפל בכל המורכבות האנושית הכרוכה בהם.

- **הגוונה** - הצורך להתאים את רמת המורכבות הפנימית לרמת המורכבות החיצונית. ארגון המנהל פרויקט הנדסי בעל השפעה חברתית משמעותית שיקים צוות מקצועי לטיפול באוכלוסייה ייטיב להתמודד עם האתגרים האנושיים הכרוכים בו.

בר ים (Bar-yam 2004:201-216) חקר ממשק בין מערכות על פי תאוריית המורכבות ומצא כי אחת הסיבות לכישלון מאמצי סיוע של הבנק העולמי למדינות מתפתחות היא הכוונת הסיוע אל אחת מהרמות של החברה (הפרט או אל הרמה הלאומית) בלבד במקום אל כלל רמותיה (פרט משפחה, קהילה, אזור, אומה). גיילכריסט (Gilchrist 2004:90) טוענת כי הקהילה היא מוסד חברתי חיוני בזכות היותה בעלת מבנה חברתי 'על סף הכאוס' (מידה מינימלית של סדר המאפשר המשכיות ומידה מספקת של 'אקראיות' המאפשרת שינוי) המאפשר התאמה מתמדת של רמת המורכבות הפנימית לסביבות החיצוניות המשתנות.

בעשורים האחרונים עולה רמת המורכבות של המערכות החברתיות (Pieterse 2004), באומן 2007,

קוקרין ופיין (2005). עלייה זו היא תוצאה מצטברת של ארבעה גורמים:

1. **עצמאות גדלה של השחקנים** – אנשים וארגונים בוחרים את דרכם בתוך מגוון רחב ביותר של אפשרויות ורמה גבוהה יחסית של חופש פעולה (וודוורד 2005). הגדלת אפשרויות הפעולה הסבירות של יחידים וקבוצות מעלה את רמת המורכבות של המערכת החברתית.

2. **הגדלת רמת השונויות** - כל רכיב (Agent) במערכת ממלא מגוון ביצועי זהות ותפקידים חברתיים ומעורב במגוון תהליכים (Gharajedaghi 2006:43). בכך גובר הקושי לסמן גבולות חברתיים, לתייג

¹⁰ תורת המערכות של לואמן רחבה ומורכבת. כך למשל, מבחינתו, קיימת מערכת חברתית אחת בלבד והיא 'החברה הכלל עולמית'. קצרה היריעה כאן לפירוט משנתו, לכן נקטתי את המושגים המקובלים. למשל: ההתייחסות כאן למערכות חברתיות היא למעשה לתת-מערכות עפ"י הטרימינולוגיה של לואמן.

אנשים או קבוצות על סמך מוצא/ לבוש/ קוד התנהגות/ תרבות וכו'. במצב זה קשה להכליל ולהמשיג תופעות חברתיות. ההתמודדות עם השונות מעלה את רמת המורכבות.

3. **קצב שינוי** - נידות גדלה והולכת של אנשים, רעיונות, מוצרים והון מגבירה את קצב השינוי בסביבות הפנימיות והחיצוניות של מערכות חברתיות (גידנס 2001). ניסיון אינו ערובה להצלחה. הצורך בהתאמה מתמדת לשינויים אלו מקשה על שימור דפוסים חברתיים.

4. **השפעות גומלין רחוקות** - ישנן השפעות גומלין רחבות היקף בין תופעות המרוחקות לכאורה בזמן, במקום ובעניין (הלד 28-34: 2005, פרידמן 2006). הביטויים המוכרים לכך: 'הכפר הגלובלי' או 'אפקט הפרפר'. קשה לאתר קשר ברור בין סיבה לתוצאה או להעריך נכונה השפעות ארוכות טווח של החלטות. ההקשרים הרבים של כל תופעה חברתית מקשים על יצירת 'תמונת מצב'. עכשיו יותר מתמיד יש תוקף לדבריו של פיטר ברגר "ראשית חכמה של הסוציולוגיה – דברים אינם מה שהם נראים" (30: 1970). כתוצאה מכך קשה לתכנן, לצפות מהלכים ולהחליט. **עליית רמת המורכבות בחברה אינה רק שאלה כמותית. החיים בסביבה מורכבת משפיעים באופן ניכר על דרכי התנהלות של יחידים, קבוצות, ארגונים וקהילות.**

כיצד משפיעה עליית המורכבות בחברה על עולם המושגים של הסוציולוגיה?

גישת 'המערכות המורכבות' היא כינוי כולל כולל למקבץ גישות אינטגרטיביות (ריצר 403-470: 2006, Stones 2006) המנסות להתמודד עם המורכבות החברתית. חלקן פורטו בסקירה לעיל: הדפוסים והמתחים של אלכסנדר, הפלוראליזם של גהראדגי, הסטרוקטורליות של גידנס, האבחנה בין 'עולם החיים' ל'מערכת' של הברמס והגישה של לואמן הרואה במערכת חברתית מכלול של דפוסי תקשורת. התבוננות בטבען של מערכות חברתיות מורכבות מעוררת שאלות על תקפותם של המונחים שאנשי מדעי החברה משתמשים בהם לתיאור תופעות חברתיות. אציג תחילה מעט מן השאלות, ולאחר מכן אציג את התשובות שמציעה תאוריית המערכות המורכבות:

- עד כמה וכיצד ניתן לייחס לחברה בעלת מורכבות גבוהה '**מבנה**' (Structure) – גבולות, תפקידים, יחסי גומלין פנימיים וחיצוניים סדורים?
- במערכת דינמית, הנמצאת בשינוי מתמיד, קשה לתאר יחסי הנעה-פעולה-תוצאה. אם התוצאה אינה נובעת מהפעולה,¹¹ מהי בעצם פעולה במערכת מורכבת?
- הגדלת השונות התרבותית מתבטאת במפגש הבין תרבותי ובהנמכת הגבולות בין תרבויות. האם ניתן להגדיר מאפיין '**תרבות**' בשני המובנים (Civilization, Culture) של חברה זו?
- לאור מגוון ביצועי התפקיד, מה המשמעות של זהות **השחקן** (agent / agency) החברתי במצב של ריבוי זירות פעולה, תפקידים וזהויות?
- לאור השונות הרבה וקצב השינוי, האם ניתן לייצר **הכללה** מתופעה שנצפתה בזמן מסוים ובמקום מסוים, על ידי צופה מסוים לגבי תופעות חברתיות אחרות?

¹¹ המונח Emergent Property שניתן לתרגמו ל'תופעה מתהווה', שגור בשפת המורכבות לתיאור תוצאות מערכתיות שלא ניתן לייחסן לפעולות מסוימות של שחקנים מוגדרים.

קסטלס טען כי המבנה החברתי בימינו הוא אוסף של 'גיוגלים פרושים' (אצל יוז ופרגוסון 2005: 200). יוז ופרגוסון (שם) מעדיפים לטעון כי מדובר בסוג חדש של סדר הנשען על דפוסים המתפתחים מתוך זיקות גומלין בין מרכיבי המערכת ובינם לסביבותיהם. כך לדוגמה, מוסדות חברתיים כגון: משפחה, עבודה ורווחה, משתנים כל העת אך אינם נעלמים. באומן (2007) ממשיך את התהליך לשינוי מצב צבירה ממצב 'מוצק' למצב 'נוזלי'. כשם שהחומרים שמצב הצבירה שלהם משתנה מסת החומר שלהם ממשיכה ונשמרת, כך החומרים המרכיבים את המערכת החברתית אינם נעלמים, אלא מתארגנים במרקם שונה, זמני, לא יציב. התארגנות מתמדת זו זכתה על ידי לוהמן (Luhmann 1995:34-36, Moeller 2006:215),

לכינוי ¹² 'Autopoiesis' שיתורגם כאן ל'התארגנות עצמית'.

התכונות המאפיינות מערכת בעלת התארגנות עצמית הן:

- רכיבי המערכת נוצרים מתוכה בתהליך מתמיד הדומה ל'חילוף חומרים' בגוף.
- גבולות המערכת נשענים על תודעה משותפת פרי הדפוסים התקשורתיים ולא על יחסי תשומה-תפוקה מול הסביבה. למשל: הגדרת 'עיר' היא תוצאה של הסכמה על שם מקום, נורמה הנקבעת ע"י משרד הפנים, שימוש שגור בפי העם וכו'.
- המערכת מקיימת תהליכי 'מודעות עצמית': היא מתייחסת לרכיביה, ליחסי הגומלין ביניהם וליחסי הגומלין עם סביבותיה.
- המערכת 'סגורה'. נקודה זו היא אחת הקשות להבנה במשנתו של לוהמן. בביטוי 'סגורה' אין הכוונה להיעדר קשרי גומלין עם סביבותיה, אלא לכך שהיא מתייחסת להשתקפות ה'סובייקטיבית' של סביבתה בתוכה ולא לסביבה ה'אובייקטיבית'. ביטוי נוסף לסגירות המערכת הוא קיומם של 'צפנים' המהווים שפה ייחודית לה. ביטוי מייצג לכך הוא - 'זר לא יבין זאת'.
- ההגדרה של לוהמן ל'מערכת חברתית' דומה למושגי ה'הביטוס' וה'שדה', שטבע בורדיה (1980[2005]). ה'הביטוס' הוא מכלול המנהגים המאפיינים המהווים תיוג וה'שדה' – מקבץ אנשים בעלי ה'הביטוס' דומה. שני מושגים אלו אחוזים זה בזה באופן אינטגרטיבי: ההביטוס יוצר שדה שמגדיר הביטוס וכו'. מכאן נובעת הגדרת 'גבולות חברתיים', שאינה נשענת על תיוגים פורמאליים אלא על דפוסי אינטראקציה ומאפייני פעולה.

דרך נוספת להמשיג את המבנה במערכות מורכבות היא הדימוי של 'רשת' (Fischer 1982, Bar-yam 2004:41-49, Graanovetter 1983, Wellman 1999). המערכת החברתית היא הצטברות של 'שחקנים' (מוצגים כ'צמתים' - Nodes) ו'קישורים'. גרנובטר (1973[1983] Granovetter) מצא כי 'קשרים רופפים' ברשת החברתית הם מפתח לתהליכי שינוי. וואטס וסטרוגאטס (Watts & Strogatz 1998) מצאו כי ניתן לאפיין את רמת הלכידות החברתית באמצעות 'מקדם התקבצות' (הקשרים בפועל חלקי הקשרים הפוטנציאליים). ברבאשי (2003) סקר את מחקריו ומחקרים של אחרים על הקשר בין מבנה הרשתות החברתיות להפצת תופעות חברתיות. תפיסת הרשת מתקשרת למושגי ההון חברתי וההון החברתי. ככל שהקשרים החברתיים רבים והדוקים יותר, כך עולה רמת ההון וההון החברתיים (אמית ופליישר 2005, Putnam 2000).

גישת הרשת לתפיסת הקהילה ולהתמודדות עם מצבי חירום, הוצגה לעיל.

¹² מושג זה הומצא ע"י הביולוגים Varella ו Maturana כחיבור המונחים היווניים 'אוטו'-עצמיות ו'פואסיס' – יצירה, לתיאור אורגניזם המשכפל את עצמו (Luhmann 1995:34-36).

מושג ה'פעולה' – מוכוונות, מושכים ותקשורת

אחת מארבע הפונקציות המערכתיות הבסיסיות שתוארו ע"י פארסונס היא היכולת להשיג מטרות (G). אקהוף (אצל Gharajedaghi 2006:36) מייין פונקציה זו לשלוש קטגוריות:

- **שימור עצמי** (A State Maintaining System) – המערכת מגיבה (React) לשינויים במטרה לשמר את מצבה בנסיבות משתנות.

- **מוכוונות מטרה** (A Goal-seeking System) – המערכת מסוגלת לפתח מענים (Respond) שונים אל מול נסיבות שונות בסביבות שונות עד להשגת תוצאה (מצב) רצויה.

- **מוכוונות מערכתית** (A Purposeful Systems) – המערכת מסוגלת לפעול (Act) במגוון דרכים לנוכח תנאים חיצוניים משתנים כדי להשיג מגוון מטרות. המערכת יכולה לשנות את מגמתה ומטרותיה ללא קשר לנסיבות חיצוניות.

גהראדג'י (Gharajedaghi 2006) מדגיש כי כל סוגי הפעילויות הללו מתרחשים בד בבד להשגת מגוון מטרות במגוון דרכי פעולה, באופן גלוי וסמוי, מתואם ובלתי מתואם. לפי גהראדג'י **ככל שרמת המורכבות הפנימית והחיצונית של מערכת עולה כך נדרש תחכום רב יותר לשמירת רמה מתאימה של אינטגרציה ודיפרנציאציה אל מול סביבות פנימיות וחיצוניות**. פונקציה זו מחייבת יכולת התבוננות עצמית ולמידה מתמדת (סנג'י 1998, 34-36: Luhmann 1995).

ווייק (Weick 2001) וסטייסי (Stacey 2000) הראו כי **תקשורת פתוחה ורחבה משפרת את יכולתם של ארגונים לתפקד בסביבה מורכבת**. מתוך כך עולה כי לרכיבי ההפצה והעיבוד של ידע ומידע השפעה גדלה והולכת על יכולתן של מערכות חברתיות לתפקד בסביבות מורכבות.

גורם נוסף המשפיע על פעילות מערכות בסביבה מורכבת נקרא **'מושך'** (Atractor). ה'מושך' הוא מגמת פעולה מסוימת שהמערכת נוטה אליה, מעין 'כוח כבידה' (גליק 1991: 43, רזי ויחזקאלי 2007: 46 Battram 1998:148-156). כך למשל, הנטייה הטבעית של חברה עסקית היא לפעול להעלאת הרווח הכספי שלה, ומשום כך כל פעולה הנתפסת כמנוגדת לנטייה זו תחייב השקעת מאמץ ניכר. במונחים סוציולוגיים, על פי מרקס, הגורם הכלכלי מהווה 'מושך' למערכת חברתית. בורדייה (2005 [1980]) מתייחס למושג ה'הון' (כלכלי, תרבותי, חברתי) כאל 'מושך'. הגישה הווריאנטית רואה ב'משמעות' - 'מושך'.

זיהוי כוח ה'מושך' הפועל על מערכת מסוימת, מאפשר להבין טוב יותר את 'ברירת המחדל' המכוונת את פעילותה.

לאור זאת ניתן לומר כי מערכות חברתיות המסוגלות לפעול בהתאמה לסביבות מורכבות, ניחנו בתכונות הבאות:

- יכולת להתאים את האמצעים והמטרות לשינויי הסביבה באופן מתמיד
- יכולת התאמה מתמדת של רמת האינטגרציה והדיפרנציאציה לרמת המורכבות הפנימית והחיצונית
- יכולת התבוננות עצמית ולמידה מתמדת של מצב המערכת המאפשרת לזהות את 'גורמי המשיכה' המהווים את 'ברירת המחדל' לפעולת המערכת

תרבות – אפשר בלעדיה?

הגישה הובראנית מייחסת ל'תרבות' השפעה מכרעת על התנהלות מערכות חברתיות. גישה זו שזורה כחוט השני בגישה הפונקציונלית ובזו הניאו פונקציונלית, בגישה האינטראקציוניזם הסימבולי, בגישה האתנומטודולוגית ובגישה הסטרוקטורליסטית (ריצר 2006).

ריבוי תרבויות מקשה על אבחון הממד התרבותי במערכות מורכבות. אנשי תאוריית הרשת טוענים כי הקושי לנתח את הרכיבים התרבותיים של מערכת חברתית נובע מהיותה רכיב 'סובייקטיבי' (Wellman 1983:162). לשיטתם, יש לנתח חברה על סמך נתונים 'אובייקטיביים' דהיינו כמותיים. ניתוח מערכות חברתיות על סמך נתונים כמותיים הביא לפריצת דרך בהבנת התנהלות מערכות חברתיות והתפתחותן (ברבאשי 2003). עדיין נשאלת השאלה: האם אפשר להבין התנהלות חברתית תוך התעלמות ממרכיבים תרבותיים?

חוקרים רבים העוסקים במורכבות רואים בתקשורת את לִבָּה של המערכת החברתית (Luhmann 1995). מכאן קצרה הדרך להבנה כי **ניתוח תרבות של מערכת מורכבת הוא ניתוח תרבות התקשורת** הכולל דיון בשפה, במשמעויות ובדימויים (Urry 2005). בנוסף לכך יש התעניינות רבה ב'מדיום' הכולל את הכלים המשמשים להעברת מסרים בחברה בכלל וטכנולוגיות תקשורת ההמונים בפרט (ריצר 2006: 273-271). מכאן עולה כי התעלמות מן הרכיב התרבותי עלולה לייצור תמונה חלקית ואולי אף מטעה של התנהלות מערכות חברתיות.

מושג ה'שחקן' - יחסי 'שלם' ו'חלקיו'

להשפעות הגומלין בין רכיבי המערכת ובינם לבין המערכת השלמה השפעה מכרעת על התנהלותה.

בר ים (Bar-yam 2004:23-29) מתאר שלושה מודלים של יחסים בין החלק למערכת:

1. **חוסר תלות** – עם הסרת חלק מן המערכת גם החלק וגם המערכת כולה ממשיכים לתפקד (כמו הוצאת כפית מים מכוס).

2. **תלות חד כיוונית** - הסרת החלק פוגעת בחלק עצמו ואינה פוגעת בתפקוד המערכת (כמו תלישת עלה מעץ).

3. **תלות הדדית** - הסרת חלק פוגעת בתפקודם של המערכת ושל החלק (כמו הפרדת הראש מן הגוף החי). גישה זו מציינת גישה דיפרנציאלית לקשר בין 'מיקרו' ל'מקרו'. לדוגמה: ארגון ביורוקרטי, שרמת **התלות ההדדית** באישורים (מְנָהליים, חשביים, משפטיים, הירארכיים) היא גבוהה, עלול למצוא עצמו מושבת כאשר אין שיתוף פעולה בין מרכיביו (נחמיאס וקליין 2002: 14). לעומת זאת, **חוסר תלות** וקשרים רופפים בין החוליות בארגון טרור מאפשר לארגון לשרוד גם לאחר שנוטרלו רוב תאיו (ברבאשי 2003: 289). מערכות התנדבותיות למשל מתאפיינות בדרך כלל בתלות הדדית נמוכה, וזו מאפשרת לחלקיה לפעול היטב גם בתנאי אי ודאות וגם כאשר חלקים מסוימים בתוכה אינם מתפקדים (כ"ץ ואחרים 2007).

לסיכום, ריצר טוען כי ההכרה בכך שמערכות חברתיות הן מורכבות מטבען קוראת תיגר על הגישה המפרידה בין פרדיגמות סוציולוגיות שונות:

העולם החברתי אינו מחולק באמת למישורים... למעשה המציאות החברתית אינה אלא מגוון עצום של תופעות חברתיות המקיימות אינטראקציות ונתונות לשינויים בלתי פוסקים... ההתמודדות עם מספר רב כל כך של תופעות חברתיות השונות זו מזו ושזורות זו בזו היא משימה קשה ביותר (2006: 561).

נראה להלן כיצד התמודדו עם אתגר זה בתחומי שיקום קהילות נפגעות אסון.

3.3 יישום תאוריית המורכבות בחקר היבטים קהילתיים של שיקום מאסונות

תאוריית הכאוס והמורכבות משמשת מאז מאז שנות התשעים של המאה העשרים כאחת הפרספקטיבות התאורטיות המרכזיות לחקר אירועי אסון.¹³ כדי להדגים כיצד מיושמת גישת המערכות המורכבות לחקר התמודדות של קהילות נפגעות אסון ושיקומן, אציג כאן את מחקריהם של קרפס, סנאודון ובון, בניני וטיירני.

אחת התופעות המאפיינות מערכות מורכבות היא 'תוצא מתהווה'¹⁴ (Emergent Property) של מבנה מורכב הנוצר בעקבות אינטראקציות פשוטות (גליק 1991: 26, 98, עפרון ויחזקאלי 2007: 185). קרפס וחבריו ערכו ניתוח תוכן ל 1062 ריאיונות מארכיון המרכז לחקר אסונות בקולורדו (DRC) במטרה לאתר דפוסי התהוותם של התארגנויות וארגונים חדשים לטיפול בצרכים המתעוררים לאחר אירועי אסון (Kreps et al. 1994). במחקר נמצאו 423 מקרי התארגנות עצמית (Kreps et al. 1994) וכן נמצא כי התארגנויות 'ספונטניות' נוצרות משילוב של ארבעה גורמים (מודל DART):

1. **תחום פעילות** (Domain) – תחום פעילות המחייב התמחות / מיומנות / אמצעים ייחודיים למשל: אספקת מזון, טיפול רפואי או בניין. כאשר עקב אירוע נוצר צורך מסוים הוא מושך אליו אנשים, ארגונים וקבוצות ומהווה הזדמנות להתארגנות משותפת.
2. **פעילות** (Activities) – אנשים וארגונים הפועלים כדי להתמודד במצב שנוצר, מושכים אליהם גורמים נוספים המעוניינים לסייע או נמצאים בסביבה להצטרף לפעילותם.
3. **משאבים** (Resources) – גורמים המספקים משאבים (כוח אדם, תקציב, ציוד, ידע) מהווים מקור משיכה לאנשים, לארגונים ולקבוצות ובכך מקדמים אפשרות להתארגנות משותפת.
4. **משימות** (Tasks) – משימות שאינן ניתנות לביצוע על ידי גורם בודד מהוות אף הן גורם מקדם התארגנות.

סנאודון ובון (2007) בחנו היבטים קהילתיים של אירוע חירום שאירע בשנת 1993 בשיקגו. מסקנתם הייתה כי היכולת של מערכות החירום להתאים את רמת המורכבות של התנהלותן לרמות שונות של מורכבות בסביבות הפעולה הובילה להתמודדות מוצלחת. מתוך כך ניסחו ארבע רמות מורכבות המופיעות במצבי חירום:

1. **סביבה פשוטה** – סביבה פשוטה כוללת: יחסי סיבה ותוצאה ברורים, פתרונות יעילים לבעיות מוכרות, ניהול מבוסס על עובדות, תהליך סדור ותוצאות. תפקיד המנהל - להגדיר היטב את הבעיה, לאפיין פתרון ולוודא ביצוע.
2. **סביבה מסובכת** – היכולת לאבחן קשר של 'סיבה-תוצאה' קיימת אך יש יותר מתשובה נכונה אחת. נדרש מאמץ של מומחים או שילוב בין-תחומי או בין-ארגוני כדי לגבש דרכי התמודדות. נדרש ניהול המבוסס על הגדלת הידע, ותפירת פתרון מתאים לאתגרים ייחודיים.
3. **סביבה מורכבת** – סביבה זו מתאפיינת בכך שאין יכולת לאבחן יחסי 'סיבה-תוצאה', בשינוי מתמיד ובריבוי קשרי גומלין המקשה על האפשרות לחזות את השפעת הפעילות.

¹³ מידע רב על כך, כולל רשימה ביבליוגרפית המכילה למעלה ממאה פרסומים, נמצא בסיכומים של כנס בינלאומי בנושא: "What Disaster Response Management Can Learn From Chaos Theory". המידע נמצא באתר: <http://www.library.ca.gov/crb/96/05/index.html>

¹⁴ המונח 'תוצא' - לפי תרגום של עמנואל לוטם לגליק 1991. 'תוצא מתהווה' הוא תרגום שלי למונח Emergent Property מדובר בתופעה הנובעת באופן פתאומי ממכלול גורמים שקשה לאתרם.

תפקיד המנהל – לאפשר לפתרונות להיווצר וליצור סביבת עבודה אשר תאפשר פעולה משולבת תוך התאמה מתמדת לסביבות משתנות מתוך מטרה להשיג יעדים ברורים.

4. **סביבה כאוטית** – מצב זה הוא בלתי ברור, קיים בו צורך בקבלת החלטות רבות בזמן קצר, והמחיר שיידרש במקרה של כישלון הוא גבוה. תפקיד המנהל - להגדיר 'איי סדר', לאתר דפוסים, ליצור הפרדה בין סביבות פעולה פשוטות / מסובכות / מורכבות. לפעול בסגנונות שונים אל מול מטרות שונות.

גישה זו מאפשרת להשתמש בכמה סגנונות בעת ובעונה אחת, בהתאם למשימה שניגשים אליה: לנקוט סגנון של פיקוד ושליטה בניהול מאמץ הצלת חיים (סביבה פשוטה), להשתמש בצוות רב-מקצועי לתכנון שלב השיקום בשיתוף הקהילה (סביבה מסובכת) ולשלב ארגונים ממשליים, עסקיים ואזרחיים למשימות נדרשות (שילוביות בעולם מורכב).

הצורך להתאים את רמת המורכבות של מערכות הסיוע לרמת המורכבות הגבוהה של המציאות החברתית לאחר אסון, מביא את גורמי הסיוע **לעבור ממודל ביורוקרטי הירארכי למודל התנהלות 'רשת'** (Bar- yam 2004:61-70). בניני (Benini, 1998:15) חקר את התארגנותם של ארגונים בין-לאומיים לסיוע לנפגעי רעידת אדמה באפגניסטן ומצא כי תוך ימים התארגנה רשת של שיתוף פעולה ותמיכה הדדית בין ארגונים. הרשת התנהלה ללא שליטה מרכזית, התבססה על העברת מידע והתפרקה תוך פחות מחודשיים.

זרימת מידע שוטפת ופתוחה מקלה על התנהלות ארגונים בתנאי מורכבות. טיירני (Tierney 2003) חקרה פעילות סיוע לאחר פיגוע התאומים בניו יורק ומצאה כי הצלחתם של ארגונים רבים ושונים לפעול בתהליך ההתמודדות והשיקום נבעה מיכולתם ליצור **הערכת מצב משותפת ודינמית על בסיס זרימת מידע שוטפת** ביניהם ומתוך כך להגמיש את פעילותם כך שתתאים לנסיבות המשתנות. לסיכום, תאוריית המורכבות היא המשך מסורת סוציולוגית המבוססת על ראייה מערכתית, אינטראקטיבית ודינמית של החברה. השימוש בתאוריה כתשתית קונספטואלית למחקרים בתחום היבטים קהילתיים של התמודדות ושיקום מאירועי אסון מאפשר לזהות דפוסי התארגנות המקדמים תהליכי שיקום או מעכבים אותם.

3.4 תרומתה של תאוריית המערכות המורכבות למחקר זה

מתוך סקירת הספרות עולה כי קהילה היא מערכת חברתית מורכבת. כמו כן עולה כי בתהליכי שיקום מאסון מתהוות מערכות חברתיות מורכבות. תאוריית המערכות המורכבות נותנת בידי אנשי מדעי החברה ידע ועולם מושגים המאפשרים תיאור וניתוח של התנהלות מערכות בסביבות מורכבות. טבען המורכב של התופעות הנחקרות מציב את האתגרים הבאים:

- בחירת שיטת מחקר המסוגלת לאתר ולתאר היבטים מורכבים של תופעות חברתיות.
- בחירת אוכלוסיות היעד למחקר כך שניתן יהיה לבחון את ההקשר הרחב של סביבות פנימיות וחיצוניות של הקהילות ומערכת השיקום.
- פיתוח תבנית לתיאור ולניתוח רב-ממדיים של ממצאי המחקר.
- פיתוח מודל לניתוח הממצאים כך שיבואו לידי ביטוי היבטים של אינטגרציה (תכלול) ודיפרנציאציה (בידול) המאפיינים מערכות מורכבות.

פרק 4 - מטרות המחקר ושאלות המחקר

נושא המחקר הוא ההיבטים הקהילתיים של שיקום מפוני גוש קטיף בתקופה שבין מועד ההתנתקות חודש אב תשס"ה (8/2005) ולמשך שנתיים עד חודש אב תשס"ז (8/2007).

במוקד המחקר יעמדו שתי סוגיות:

- **תהליך השיקום** - מהלך שיקום קהילות 'כפר דרום' ו'הגוש המאוחד' והתארגנות מסגרת משותפת לקהילות העקורים במסגרת 'ועד המתיישבים'.

- **מערכת השיקום** - פעילות הגומלין והשפעות הגומלין בין הקהילות לארגוני הסיוע הממשליים והאזרחיים.

4.1 הצורך במחקר

סקירת הספרות מלמדת על הבנה גוברת והולכת לגבי מרכזיות הקהילתיות בתהליכי שיקום אוכלוסיות נפגעות אסון. למרות זאת ישנו פער ניכר בין הבנה כללית זו לבין הידע המדעי והפרקטי על אופיים של היבטים קהילתיים בתהליכי שיקום בכלל ולטווח ארוך בפרט (Rubin 2009, Smith & Wenger 2006, Tootly 2007). נושא נוסף שטרם נחקר דיו, הוא השפעתם של יחסי הגומלין בין הקהילות לארגוני הסיוע על טיבו של השיקום (Pyles 2007:323). פערים אלו אינם רק אתגר לחוקרים. הם מקשים על מימוש עקרון שילוב הקהילות בפרקטיקה של תהליכי שיקום קהילות. שתי דוגמות בולטות (שעלו ממקרים שאירעו לאחרונה) לקושי לשלב את ההיבטים הקהילתיים בתהליכי שיקום, אפשר לראות בשיקום נפגעי הצונאמי בדרום מזרח אסיה בדצמבר 2004 (Swamy 2005) ובשיקום נפגעי סופת ההוריקן 'קטרינה' באוגוסט 2005 (Wiseman 2005, Rubin 2009:9).

הצורך במחקר על היבטים אלו של שיקום קהילתי זוהה והודגש ע"י חוקרים, ואצטט אחדים מהם: פלינט ולולאוף ציינו כי "נדרשים מחקרים על שיקום קהילתי מאסונות מעבר לטווח המיידי על מנת להקטין רגישות לאסון ושיפור יכולות השיקום". (Flint and Luloff 2005:402)

פיילס (Pyles, 2007:323) הצביעה על ההתעלמות הקיימת במחקר מההתארגנות העצמית של קהילות במצבי חירום ועל הצורך לפתח מודל תפיסתי שיזהה את הממשק בין הארגונים, את התארגנויות והקהילות הפעילים בתהליך השיקום.

טוטלי כתבה: "מחקרים על שיקום מאסונות נוטים להתמקד בניסיון ההתמודדות המיידי. ... מבט מוגבל זה מצמצם את ההזדמנות להבין את התנאים המאפשרים שיקום לטווח הארוך או מחזקים את החוסן הקהילתי". (Tootly 2007:9). קלייר רובין, חלוצת המחקר בתחום השיקום ארוך הטווח, כתבה לאחרונה: "יש חוסר התאמה חמור בין המחקר ובסיס הידע בתחום השיקום ארוך הטווח לבין הצרכים העכשוויים. זהו תחום ששדה מחקר ניהול חירום מתעלם ממנו". (Rubin 2009:1)

חקר ההיבטים הקהילתיים של שיקום עקורי גוש קטיף בטווח של שנתיים יוכל לשפר את ההבנה התאורטית לגבי תהליך שיקום קהילות עקורות בפרט ונפגעות אסון בכלל ולסייע בפיתוח עקרונות ושיטות פעולה לשיקום קהילתי אפקטיבי בתחומים הבאים:

- הדינמיקה והגורמים המשפיעים על תהליך שיקום קהילות
- קשרי הגומלין המתפתחים בין הקהילה לבין בעלי עניין ב'מערכת השיקום'
- זיהוי תופעות חברתיות המתהוות בתהליך השיקום ובמערכת השיקום
- תפקידן של קהילות בתהליך שיקום ביחס לפרטים ולמשפחות וביחס לארגוני הסיוע

4.2 ייחודו של מחקר זה

ייחודו של מחקר זה בחמישה עניינים :

1. **המשכיות הקהילה** – ברוב המחקרים נבדק שיקום קהילות במקרים שקהילות נעקרו מביתן באופן זמני, או הועברו יחד למקום יישוב חדש. במקרים אלו המשכיות הקהילה הייתה טבעית. במקרה של עקורי גוש קטיף הפיצויים הוגדרו כ'משפחתיים', ועל כן הבחירה להמשיך עם הקהילה או לפרוש ממנה ניתנה בידי כל משפחה לאורך כל התהליך.
2. **מחקר אורך** - מחקר זה נערך לכל אורך השנתיים הראשונות של תהליך השיקום.
3. **זמן אמת** – ברוב המחקרים נבדק תהליך השיקום לאחר זמן. בשלב הזה, נוטים המעורבים בתהליך לארגן לעצמם את הסיפור. לעתים נובע הארגון מרגשות אשם, או מרצון להאשמה או מתוך גישה אפולוגטית (ליבליך 2007: 477). מחקר זה ליווה את תהליך השיקום ב'זמן אמת' לאורך תקופת התרחשותו. כך התאפשר לתעד אירועים ולראיין אנשים בעת התהליך ולא מנקודת מבט שלאחר מעשה.
4. **טווח בינוני** – רוב המחקרים עוסקים בניהול מצב החירום או בצעדי שיקום בטווח הזמן המיידי (Tootly 2007:9, Flint & Luloff 2005:402). מחקר זה נערך לאורך שנתיים ונכתב מתוך פרספקטיבה של ארבע שנים, דרך עבודה שמאפשרת הבנה טובה יותר של תהליך השיקום.
5. **פרספקטיבה מורכבת** – הגישה המנחה מחקר זה מניחה רב-ממדיות של המערכת הקהילתית והשפעות גומלין מרובות בין בעלי העניין הפנימיים והחיצוניים בתהליך שיקום הקהילה. עריכת המחקר וניתוח הממצאים מנקודת מבט של גישת המורכבות יאפשרו לאתר דפוסים המאפיינים את מערכת השיקום, אולם אינם נחשפים בשיטות מחקר אחרות.

4.3 שאלות המחקר

נקודת המוצא במחקר איכותני (שיטת המחקר תפורט בפרק 6 להלן) מתמקדת בשאלות כלליות ונמנעת מלהציע השערות ובכך מאפשרת לתאוריה לצמוח 'מן השדה'. לדברי שטראוס וקורבין שאלת המחקר במחקר האיכותני היא: "הצהרה המזהה את התופעה הנחקרת. היא עוסקת במה את/ה רוצה להתמקד ומה את/ה רוצה לדעת על הנושא" (Strause & Corbin, 1990). שקדי כתב: "אנו זקוקים לשאלת מחקר שתנחה אותנו במהלך המחקר אך בה בעת תעניק לנו גמישות וחופש לחקור את התופעות לעומקן." (2003: 44) במהלך ניתוח החומר צפות ועולות סוגיות מרכזיות המחדדות את שאלות המחקר. להלן יוצגו השאלות הכלליות שהן נקודת המוצא למחקר:

שאלות הקשורות לקהילה

1. מה מקומו של ההיבט הקהילתי בשיקום, במצב שמוצעת בו לעקורים חלופה לא קהילתית?
2. מהם הגורמים המעצבים את תהליך ההתמודדות והשיקום של קהילה עקורה?
3. מהן התופעות החברתיות האופייניות לקהילות במהלך תהליכי התמודדות ושיקום?
4. מה ניתן ללמוד מהתנהלות קהילות לאחר אסון לגבי טיבה של התנהלות קהילות בשגרה?

שאלות הקשורות לשיקום

1. מהי מידת ההשפעה של הכנה מוקדמת לקראת הפינוי על התנהלות השיקום אחריו?
2. מהי מידת המשכיות דפוסים חברתיים בקהילה או השתנותם בתקופת השיקום, לעומת התקופה שלפניו?
3. מהם קווי הדמיון והשוני בתהליך השיקום של קהילות עקורות בעלות משתני רקע תרבותיים, חברתיים וכלכליים שונים?
4. מה הם יחסי הגומלין בין גורמים שונים בתוך 'מערכת השיקום' ומהי השפעתם על תהליך השיקום? שאלות אלה הן שאלות ראשוניות. שאלות נוספות שעלו במהלך סבבי הניתוח מפורטות בנספח א'.

סיכום

בסקירת הספרות נסקרו הידע והגישות בנושאי קהילה ושיקום אוכלוסיות עקורות. לאחר מכן הוצגה הגישה המערכתית שנבחרה להיות נקודת המבט התאורטית המובילה את עריכת המחקר. בסוגיה הקהילתית הוצג הדיון על עצם קיומן של קהילות בחברת ההמונים של היום. לאחר מכן נסקרו חמישה דגמים של קהילות וקהילתיות כמאפיין תרבותי. הסקירה הסתיימה בתיאור החיפוש המתמשך אחר הגדרה מוסכמת ל'קהילה'.

ביחס לסוגיית שיקום קהילות מפונות הוצגה התפתחות הגישות התאורטיות והפרקטיות לשיקום אוכלוסיות נפגעות אסון; נסקרו המחקרים המעידים על מרכזיותו, אופיו והשפעתו של הגורם הקהילתי על התנהלות מערכת השיקום ותהליך השיקום; הוצגו ממצאי מחקרים על תרומתם של הון חברתי, העצמה קהילתית וחוסן קהילתי להבנת התנהלות הקהילות בתהליך השיקום.

הסקירה הסתיימה בתיאור התפתחות תאוריית המערכות מאז הגישה הפונקציונלית-מבנית ועד לגישת המורכבות.

לאור סקירת הספרות הוגדרו הצרכים המחקריים, מטרות המחקר ושאלות הפתיחה של המחקר.

חלק ב': מערך המחקר

מבוא

אנשים הנעקרים מביתם בסערת מאבק פוליטי, בעין הסערה התקשורתית, זקוקים מאוד לרגע של שקט, להיות עם עצמם, לחבר מחדש את הפאזל האישי, המשפחתי, הקהילתי והלאומי. כשכל זה קורה בבית מלון, בפרטיות מעטה, מול עיניהם של המוני סקרנים, מתנדבים, פקידי ממשלה, נציגי ארגוני סיוע, בעלי מקצועות טיפוליים, פוליטיקאים, פקידי עירייה, עיתונאים ו... לא מעט חוקרים אקדמיים, אפקט הכאוס מומחש בהחלט.

במצב דברים זה, הניסיון להיות בשדה ההתרחשות כ'צופה משתתף', כ'מראיין' וכאדם הוא אתגר אנושי ומקצועי. רבים מהריאיונות שערכתי היו על הקו הדק שבין איסוף מידע לבין 'אירוע טיפולי' שאנשים פורקים בו את אשר על לָבָם. לעתים, בריאיון עם בעלי תפקידים, נראה כי לא פחות ממה שהם מתייחסים לשאלותיי הם דואגים לצייר את מעשיהם באור חיובי בתוך סיטואציה שמעורבים בה כל כך הרבה רגשות אשם והאשמות. במהלך המחקר עולים מתחים בין סובייקטיביות לאובייקטיביות בין קרבה לריחוק בין הזדהות עם מצוקה אנושית לבין נאמנות לאיסוף ממצאים.

בנקודת זמן מסוימת ראייתי בכיר בארגון סיוע ממשלתי ובמהלך הריאיון הוא שאל אותי: "האם אתה חושב שה'גוש המאוחד' הם קהילה?" לכל תשובה שהייתי בוחר לתת לשאלה זו, עשויה הייתה להיות השפעה על המציאות ובוודאי על המשך הריאיון. מאליה עולה השאלה: האם אני ניצב מחוץ ל'זירה' או שמא אני חוקר אירועים שעצם נוכחותי בהם והתנהלותי בתוכם משפיעה על התנהלותם?

כאזרח ישראלי, כתושב עפרה, כציוני דתי, אירועי ההתנתקות הטביעו את חותמם גם עליי. לתהליך המחקר מתגנב החשש 'עד כמה' עמדותי האישיות, ביחס לתהליך כולו וביחס לאירועים ולדמויות שאני בא אתם במגע במהלך המחקר, משפיעות על איסוף הממצאים ועל ניתוח החומר?

שאלות אלו ודומות להן, הן מנת חלקו של חוקר איכותני באשר הוא (שקדי 55-58: 2003, אלאור 47-84: 1998). סוגיות אלו עלו עוד במחקרו של וייט על חבורת קרן הרחוב, בשנת 1937, במהלכו חי עמם שלוש שנים ו"נעשה אחד מהם ממש" (הומנס 1968 אצל רוט-הלר ונוה עמ' 64). המודעות לאתגרים מתודולוגיים אלו היא חצי הדרך למציאת כלים המאפשרים עריכת מחקר מדעי בסיטואציה אנושית מורכבת. ובנוסף, ייתכן כי בחירתי לחקור את השיקום, הייתה דרכי להתמודד עם ההתנתקות מנקודת מבט מרוחקת מעט, אך לא מנותקת.

מערך המחקר, המוצג בחלק זה, נועד לסייע להשגת מטרות המחקר בדרך המאפשרת לחדור לעומקן של הסוגיות המורכבות הכרוכות בשיקום קהילות עקורות.

בפרק הראשון בחלק זה יוסברו שיטת המחקר, השיקולים לבחירת אוכלוסיית המחקר ומקורות המידע.

בפרק השני יוסברו הליך המחקר, כולל מיקומי כחוקר בזירת המחקר ומהלך ניתוח המידע שנאסף.

בפרק השלישי תוצג אוכלוסיית המחקר.

בפרק הרביעי יוצגו שני מודלים שפותחו במיוחד לצורך ניתוח הנתונים במחקר זה: המודל הרב-ממדי לניתוח היבטים קהילתיים ומודל ממש"ק לניתוח התנהלות מערכת השיקום.

פרק 5 - שיטת המחקר

5.1 הגישה המחקרית, איכותנית – מבנית

אופיו האינטגרטיבי והדינמי של שדה המחקר והגישות התאורטיות המורכבות שהוצגו בסקירת הספרות הובילו לבחירה בשיטת מחקר איכותנית-קונסטרוקטיביסטית (Guba & Lincoln 1989) אשר תכונה להלן איכותנית. השיטה האיכותנית מניחה כי תופעות חברתיות רבות אינן ניתנות לכימות (בקרמן 2006, וגנר 2006) שכן תופעה חברתית היא מטבעה 'שלם השונה מחלקיו'. תמונת המציאות תהא תמיד מורכבת יותר מהמידע הנאסף בידי החוקר. הקשר בין המשתנים אינו ישיר ויציב (Guba & Lincoln 1989:85).

הסבר מהימין וְאֶמְתִּי, טוען שקדי (2003: 26), שומר על המורכבות של התופעות, בכך שהוא מאפשר למידע הנאסף מן השדה להבשיל לכדי ממצאים ומסקנות בדרך של חשיפת המשמעויות הגלומות בו, ולא בהכרח בעניינים הקשורים להשערות מוקדמות. השאיפה של החוקר האיכותני היא להבין את התופעה הנחקרת בכללותה תוך התייחסות להקשר החברתי-תרבותי שהיא מתרחשת בו (Patton, 2002:3). מחקר איכותני הוא מאמץ שיטתי לאסוף נקודות מבט שונות על המציאות. ממצאי המחקר הם תוצר של נקודת המבט של החוקר, הליך המחקר, שיטות ניתוח הממצאים ולבסוף הפרשנות הניתנת להם.

המחקר האיכותני מניח כי היחס בין החוקר למושא המחקר במדעי החברה אינו יחסי סובייקט-אובייקט אלא יחסי סובייקט-סובייקט (דושניק וצבר בן יהושע 2001). דיווח על מיקומו של החוקר בשדה הוא חלק מהסבר מערך המחקר וכך אעשה להלן.

הגישה האיכותנית תופסת מקום גדל והולך במחקר הסוציולוגי מאז שנות השבעים, וככל שמתקדם הזמן משתכללות שיטות המחקר (ליבליך אצל שקדי 2003: 11). הקו המנחה לשיטת המחקר, כפי שתוצג להלן, הוא ההנחיות של אשר שקדי בספרו 'מילים המנסות לגעת' (2003) והנחיות לניתוח מחקר בגישת המורכבות שכתבה איב מיטלטון קלי (Mitleton-Kelly 2006).

ממצאי המחקר יהיו תוצאה של הקשרים והשפעות הגומלין בין ההתרחשויות בשדה המחקר, המידע הנחשף מאינפורמנטים שונים בשיטות שונות, הפרספקטיבות התאורטיות ולעתים אף יכולת הפרשנות של החוקר (דושניק וצבר בן יהושע, 2001). לכן, תיאור נרחב של מרכיבי שיטת המחקר וכן של איסוף הממצאים ועיבודם הוא חיוני וכך אעשה להלן.

הנחות היסוד המרכזיות של הגישה האיכותנית מבנית (שקדי 2003: 26) העומדות בבסיס מחקר זה :

1. **חיוניות ההקשר לצורך הבנת התופעה הנחקרת** – לצורך כך אשים דגש בהתייחסות לקהילה בתוך שני רצפים: (1) **מיקרו** – **מקרו**: הבנת הסביבה הפנימית - רמת הפרט, המשפחה, הקבוצה; והחיצונית - ממשל מקומי וארצי, ארגוני סיוע אזרחיים וממשקים עם בעלי עניין נוספים. (2) **עבר-הווה-עתיד**: הבנת התפתחות השיקום הקהילתי כמהלך מתמיד של פרשנות העבר, התנהלות בהווה וציפיות לעתיד. עיקרון זה משפיע על בחירת אוכלוסיית היעד למחקר, הקהילות, ההתארגנות האזורית ומערכות הסיוע.
2. **ארגון רב-ממדי של המידע** – ההיבטים הרב-ממדיים של תופעת הקהילה והשיקום שפורטו בסקירת הספרות ישמשו מסגרת תאורטית לעיבוד הממצאים. כמקובל במחקר איכותני גם המסגרות התאורטיות עומדות לביקורת על פי העובדות והתמות העולים מן הממצאים (שקדי 2003: 40-42). לאור עיקרון זה פותחו לצורך מחקר זה שני מודלים: תבנית רב-ממדית לניתוח הקהילות ותהליך השיקום ומודל ממש"ק לניתוח מערכת השיקום. הללו יוצגו בהמשך בפרק הנוגע לכלי המחקר.

3. **סיבתיות הדדית** – הגישה הלינארית מניחה כי המציאות מתהווה מתוך קשרי סיבה-תוצאה. לעומת זאת הגישה האיכותנית-מבנית מניחה השפעות גומלין בין כלל השחקנים והתופעות באופן התואם את גישת המערכות המורכבות. על כן יבחן מחקר זה את השיקום הקהילתי בהקשר של 'מערכת השיקום' הכוללת את הקהילות, הקהילה האזורית ('ועד המתיישבים') וארגוני הסיוע הממשליים והאזרחיים. טכניקת הסבבים לניתוח הממצאים והתייחסות רב-ממדית גם יחד תוכלנה לאתר במידע שיאסף, טווח רחב של השפעות גומלין.

הערך המוסף העיקרי של שיטה זו למחקר הוא היכולת לפענח את התהליכים והתופעות הקשורות לשיקום קהילות עקורות, מתוך המשמעות והפרשנות המוענקות להם על ידי הגורמים המעורבים בהן. התייחסות זו כוללת את ההקשר הרחב של מערכת השיקום ושל תהליך השיקום ואת המודל הרב-ממדי המשלב את הממד הערכי, הרגשי, הארגוני והחומרי.

5.2 בחירת אוכלוסיית המחקר

מחקר סוציולוגי נושא בדרך כלל אופי השוואתי. מחקרים על אוכלוסיות נפגעות אסון נוקטים במקרים רבים שיטה של השוואה בין קהילות ואוכלוסיות שונות (Buckland & Rahman. 1999, Nakagawa & Shaw 2004, Flint & Luloff 2005:407). השוואת בין תהליכי השיקום של קהילות שונות מאפשרת לאתר מאפיינים משותפים האופייניים לתהליכי שיקום בכלל ואחרים הניתנים להסבר על פי אופיין השונה של האוכלוסיות הנחקרות. במחקר זה ייבחנו לצורך כך שתי קהילות זו לצד זו. בחירת קהילות היעד למחקר מתוך כשלושים קהילות של עקורי גוש קטיף נעשתה מתוך רצון לבחור שתי קהילות השונות זו מזו במרבית מאפייני הרקע: תרבות, מצב כלכלי, לכידות קהילתית והיסטוריה ביטחונית אשר עוברות תהליך שיקום בסביבה דומה (יפורט בהמשך עמ' 58).

בנוסף לכך, לאור הגישות שהוצגו לעיל, נבחנו לעומק הקשרי המקרו והמיקרו של קהילות אלו. לצורך ממד המקרו אותרו במחקר זה שלושה שדות בעלי השפעות גומלין מהותיות על היבטים קהילתיים של תהליך השיקום. השדה הראשון: הקהילה האזורית של כלל עקורי גוש קטיף, כפי שבאה לידי ביטוי בפעילות 'ועד המתיישבים'; השדה השני: ארגוני סיוע ממשליים כולל מנהלת סל"ע, משרדי ממשלה והשלטון המקומי; השדה השלישי: ארגוני סיוע אזרחיים המשתייכים למגזר השלישי. ממד המיקרו נחקר באמצעות תופעות חברתיות פנים-קהילתיות המשפיעות על תהליך השיקום, כולל השפעת הקהילה על משפחות וקבוצות. הללו יתוארו כחלק מן הממצאים על הקהילות.

5.3 מקורות המידע

מחקר איכותני ראוי שיתבסס על מגוון רחב ככל האפשר של מקורות מידע כדי לאפשר הצלבת מידע (Triangulation) לצורך השלמת התמונה (Patton 2002:559). מקורות המידע כוללים מידע הנאסף באופן ישיר בשדה בעת ההתרחשות ומידע המתקבל מאינפורמנטים (מידע הנאסף לצורך המחקר ומידע המצוי במסמכים שנכתבו לצרכים אחרים). ישנם מקורות המספקים מידע כמותי ואחרים מידע רגשי. באיסוף המידע לצורך מחקר זה היה מאמץ לגוון ככל האפשר את שיטות איסוף המידע ומקורותיו. להלן תיאור מקורות המידע ושיטות איסופו:

מסמכים שמקורם בגורמים העוסקים באוכלוסייה הנחקרת או המעורבים בתהליך השיקום:

1. חומר רקע על גוש קטיף ועל הקהילות הנחקרות מתוך ספרים, מחקרים וארכיון גוש קטיף
2. מסמכים שהופקו על ידי הקהילות עצמן, כגון דפי מידע, עלונים ותכתובת רשמית
3. מסמכים של ארגונים ממשליים, כגון: כנסת ישראל, מבקר המדינה, מנהלת סל"ע ועיריית אשקלון
4. מסמכים שהופקו על ידי ארגוני סיוע אזרחיים, כגון: פורום המשפטנים, 'למען אחינו' ומהו"ת
5. ריאיונות וידאו שנערכו עם מדגם מפונים במסגרת פרויקט תיעוד. בריאיונות מספרים המרואיינים **בריאיון מאזכר**, על חוויית הפינוי והשיקום.

מקורות שנאספו לצורך מחקר זה:

1. **תצפית משתתפת** – לאורך כל תקופת המחקר מאז אוגוסט 2005 ועד אוגוסט 2007 הייתי במקומות שתהליך השיקום התרחש בהם. צפיתי באופן ישיר בשיבות עבודה, בשיחות בין אנשים ובאירועים רשמיים ולא רשמיים. במקרים רבים השלמתי את התצפית בשיחות הבהרה שקיימתי עם המשתתפים בעת האירוע ולאחריו. בסך הכול תיעדתי מאות אירועים ומפגשים קבוצתיים ואישיים. תצפיות אלו תועדו על ידי בעת ההתרחשות או קרוב ככל האפשר למועד זה. שיטה זו של תצפית משתתפת מאפשרת לי כחוקר לבחון תהליכים ואינטראקציות בזמן אמת תוך הקטנת התלות בפרשנויות של אינפורמנטים המרואיינים לאחר מעשה (משונים 1999: 45, שקדי 2003: 80). יתרון נוסף של התצפיות הוא האפשרות לקלוט את המידע בהקשר הרחב שלו, נקודה חיונית להבנת תופעות חברתיות מורכבות (Mittleton-Kelly, 2006:1).

2. **ריאיונות** - ריאיון מאפשר להבין את הדרך שאנשים המעורבים במצב תופסים אותו. בחירת המרואיינים הייתה על בסיס דגימת קריטריון (criterion sampling) המהווה חלק ממדגם מכוון (purposeful sampling) (Strauss & Corbin, 1998:211). הקריטריונים לבחירה היו מגוון 'תפקידים' (מנהיגים, בעלי תפקידים, אנשים מן הקהילה) המשקפים טווח רחב של עמדות ותפיסות באוכלוסייה הנחקרת (שקדי, 2003: 52). בשלבים מתקדמים של המחקר נקטתי את שיטת "הדגימה התאורטית". מושג זה, לקוח משיטת ה"תאוריה המעוגנת בשדה" (Glaser & Strauss, 1967, גבתון 2001: 204). על פי שיטה זו, הנתונים שאנו מוצאים, כמו גם הניתוח והפרשנות הראשוניים שלהם, מכוונים אותנו למרואיינים נוספים. הדברים אמורים גם לגבי מצב של גילוי פער במידע במהלך ניתוח החומר. לאורך תקופת השיקום ראייתי 38 אנשים **בריאיונות עומק**, רובם בעלי תפקידים בקהילות ובארגונים הממשלתיים והאזרחיים (רשימת המרואיינים מובאת בנספח ב'). במקרים רבים היו אלו ריאיונות חוזרים עם אותו מרואיין בנקודות זמן שונות לאורך תהליך השיקום.

פרק 6 – הליך המחקר

בתחילת הפרק אתאר את מיקומי כחוקר בזירת המחקר (positionality), לאחר מכן יפורטו ניתוח המידע שנאסף והדרכים שמצאתי להתמודד עם אתגרים מתודולוגיים הקשורים לכך לניתוח? למשהו אחר?.

6.1 מיקומי כחוקר (positionality)

6.1.1 חישה וחקר – להיות בשטח

צבר -בן יהושע (2001) מגדירה מחקר איכותני כמחקר עם נחקרים ולא על נחקרים, הגדרה זו מבוססת על שתי הנחות: האחת - ככל שהחוקר קרוב יותר לזירת ההתרחשות כך יקל עליו לעמוד על טיבה של תופעה חברתית. האחרת - הימצאות החוקר עם הנחקרים הופכת אותו לחלק מן ההתרחשות ולא ל'צופה מן הצד'. האמירה של לינקולן וגובה (Lincoln & Guba, 1985 בתוך שקדי 55: 2003) כי במחקר איכותני האדם הוא כלי המחקר מחדדת את הצורך להיות נוכח בעת התרחשות האירועים כתנאי לשימוש במרב החושים לקליטת המידע הנדרש.

לאורך כל שלב איסוף הממצאים נכחתי בפועל בהתרחשויות רבות שכל דיווח עליהן מכלי שני היה נראה שונה לחלוטין. כך לגבי המפגש הראשון בין אנשי 'ועד המתיישבים' למנהלת סל"ע במשרדי קואליציית הטראומה, כך לגבי אספת חברים סוערת ועמוסת רגשות של אנשי כפר דרום כאשר תחושת הפיצול המתקרב מרחפת באוויר, כך בחוויית הכניסה למשרדי מנהלת סל"ע המאובטחים, במפגש מרגש עם משפחות שעברו ממגדל באשקלון לקרוונים בשומרייה והמפגש עם אנשי 'הגוש המאוחד' במשרדם, כאשר התפאורה מדברת יותר מאלף מילים. נראה לי כי ללא ההתרשמות הבלתי אמצעית ייתכן שממצאיי היו נראים אחרת לגמרי.

בעת ניתוח הממצאים הייתי מודע למתח שבין המשמעות העולה מתמלילי השיחות לבין התחושות הנוספות שאגרתי (וחלקן אף תיעדתי) במהלך הנוכחות בשטח. השתדלתי להיות נאמן לאלה וגם לאלה.

6.1.2 נקודת מבט פנימית, חיצונית ומערכת יחסים עם 'בעלי העניין'

לביא וסוידנברג תיארו את עבודת השדה של האנתרופולוג כחציית גבולות: "אנתרופולוג, המחליט לצאת לעבודת שדה, מייצר שני מרחבים מופרדים לחלוטין: האחד המרחב ממנו הוא יוצא והמרחב השני אליו הוא יוצא. עצם המעשה מייצר שני מרחבים הנתפסים מובחנים כשגבול חד וברור עומד ביניהם. בין כאן לבין שם יש גבול ברור." (1995: 86).

במחקר הזה היו זירות מחקר רבות, כל אחת מהן חיצונית במידה מסוימת לאחרות. כאשר שהיתי במגדל המגורים באשקלון, משרדי 'ועד המתיישבים', עיריית אשקלון וירושלים נראו מרוחקים מאוד. כשישבתי במנהלת סל"ע בירושלים התבוננתי מרחוק על אשקלון. כשישבתי בבית לנתח את החומרים ממרחק זמן ומקום לא יכולתי לעצור את דמעותיי. תחושת ההזדהות, הנוכחות של המרואיינים בחדר והתמונות חדרו אל מרחב העבודה המרוחק לכאורה של החוקר. כך ניטשטשו להם גבולות המקום והזמן. האם הגבול ששירטטו לביא וסוידנברג ניתן לאיתור? האם ניתן במצב כזה לגבש פרספקטיבה מרוחקת?

כאן בא לעזרתי קווין פאטון שכתב: "הבנת היכולת להתבונן מתוך נקודות מבט שונות, פנימיות וחיצוניות, הן לב לבו של המחקר האיכותני. ההתנסות מעצבת את נקודות המבט ונקודות המבט מעצבות את ההתנסות." (Patton 2002:335) בתוך כך הוא מביא את סיפורה של ד"ר ברברה לי אשר ערכה מחקר על חולי נפש במוסד סגור תוך התנסות כמטפלת וכמטופלת. נסיונה מסתכם במשפט: "Nothing about us without us", אי אפשר לכתוב עלינו בלעדינו. מכאן עולה כי על החוקר לנהל את יחסיו עם שדות המחקר השונים בדינאמיות מרובה (Haney, 1996:760) תוך פיתוח היכולת להתבונן במתרחש מנקודת מבטם של האינפורמנטים אך גם להיות חיצוני להתרחשות (Kanuha, 2000:439).

הפרקטיקות שאפשרו לי לנהל את היכולת להתנהל בעת ובעונה אחת מתוך נקודות מבט שונות, היו: **סידור (Setting) ברור** - הבהרתי שוב ושוב בזירות השונות ובזמנים שונים כי אני עורך מחקר תוך קבלת הסכמה מדעת (informed consent) לתיעוד המתרחש. זאת על פי התפיסה שבמחקר איכותני נדרשת הסכמה מתמשכת ומפורשת של האינפורמנטים (Smith, 1990) אצל דושניק וצבר -בן יהושע, 2002: 353). **אמפתיה** - ניסיון מכוון להעמיד את עצמי במקומו של המרואיין או במקומם של הנוכחים בעת התצפית. עם הזמן גיליתי כי גם כאשר אני שומע נקודות מבט מנוגדות יש לי יכולת להזדהות עם הצדדים השונים. במקרה זה דווקא העובדה שעברתי בין הזירות: התרחשות קהילתית, ריאיון אישי, מנהלת סליי, ועד המתיישבים, מסמכים כתובים... אפשרה לי להיות באופן מלא בכל מקום מבלי להיתקע שם. **הצלבה (Triangulation)** - בשלב עיבוד המידע שנאסף הצלבתי מקורות שונים: בדרך כלל כאלו שתיעדתי לצורך המחקר עם אחרים שמקורם בכלל בעלי העניין במערכת השיקום. כך התאפשר לי לוודא שאיני מסתמך על התרשמות אישית בלבד.

מערכת היחסים שלי עם בעלי העניין במערכת השיקום לא התמצתה ביחסי 'חוקר' - 'אוכלוסיית מחקר'. בהיותי מוכר ופעיל בתחום הקהילתי כיועץ ומנחה, הזדמן לי ליצור קשרי עבודה עם חלק מהגורמים הפועלים בזירה. עבדתי בעבר עם המועצה האזורית חוף עזה, תקופה מסוימת ייעצתי מטעם מנהלת סליי וארגון מהו"ת ליועצים שעבדו עם הקהילות, קיימתי קשרי עבודה עם משרד הרווחה (בנושאים אחרים) וליוויתי תהליכים קהילתיים בקהילות עקורים בשומרייה, בשירת הים ובמקומות נוספים. העובדה שהיו לי יחסים והיכרות עם חלק מהמעורבים אפשרה לי ליצור אמון ואינטימיות. יתרון מסוים היה בכך שקשריי אלה היו עם כל הצדדים המעורבים ולא רק עם צד מסוים. לקהילות המיקוד בחרתי קהילות שלא היה לי קשר קודם אתן, בחירה שאפשרה ליצור מערכת יחסים ללא רקע קודם.

6.1.3 בין עמדה אישית לעמדה מקצועית

ישנו דיון מתמשך בשדה האנתרופולוגי, לגבי היתרונות והחסרונות של חוקר הבא מן החוץ לעומת חוקר הבא מתוך החברה המהווה את מושא המחקר ('אנתרופולוגיה ילידית'). וודס (Woods, 1996:51) כתב כי בכל מקרה, החוקר האיכותני אינו נמצא מעל למחקר או מחוצה לו, וכיוון שכך עדיף בעיניו חוקר שיש לו היכרות עמוקה עם שדה המחקר, נגישות רבה לאוכלוסייה וסיכוי לשיתוף פעולה מצד האינפורמנטים. מנגד, טוענים אחרים (Jackson, 1986:273, Aguilar, 1981), כי מחויבות אישית והזדהות יתר עלולים לייצור הטיה במחקר ומעניקים עדיפות ברורה לריחוק. נריין (Narayan, 1997:23) מערערת על עצם היכולת ליצור הבחנה ברורה בין 'זר' ל'מוכר'. לטענתה המושג הוא יחסי לעמדת המתבונן. למשל, במבט אמריקאי נראה כל ישראלי כחוקר 'יליד' ביחס לאנשי גוש קטיף. לעומת זאת לגבי אנשי קהילת כפר דרום חוקר מקהילת הגוש המאוחד יכול להיתפס כ'זר'. על כן טוענת נריין כי אין לדבר על 'זהות' החוקר כנתון אובייקטיבי אלא על 'הזדהות' שהיא כבר עניין ל State of Mind של החוקר.

ציינתי כי שדה המחקר במחקר זה מורכב מזירות רבות ושונות. בכל אחת מהן אני יכול להיחשב בעת ובעונה אחת כ'פנימי' וכ'חיצוני'. בכפר דרום אני יכול להיחשב 'פנימי' בהיותי מתנחל ו'חיצוני' בהיותי בעל השקפה דתית מתונה משלהם. בעיריית אשקלון אני יכול להיחשב 'עמית מקצועי' בתחום הקהילתי אך גם 'זר' החוקר את פעילותם. בעיני 'ועד המתיישבים' אני יכול להיחשב 'פנימי' כיוון שהייתי בקשר אתם במסגרת מטה היועצים הקהילתיים, אך 'חיצוני' כי היה לי קשר עם מנהלת סל"ע. וכך הלאה. בסופו של דבר השתדלתי למלא אחר עצתה של נריין, לא להתכחש לזהויות השונות שלי, אך עם זאת לפתח יכולת להזדהות במידה הנדרשת עם כל אחד מבני שיחי ובה בעת להישאר בזהות החוקר המשתדל כמיטב יכולתו לפענח את תמונות המציאות המורכבות הנגלות לעיניו.

6.2 ניתוח הנתונים

6.2.1 מאפייני ניתוח החומר

ניתוח שפע המידע הנאסף ממקורות שונים מהווה את לבו של המחקר האיכותני-מבני. שטראוס וקורבין מתארים את שלב ניתוח המידע כ"שילוב של אמנות ומדע, משחק הדדי בין החוקר למידע" (Strauss & Corbin, 1998:13). לניתוח המידע ארבעה מאפיינים מרכזיים:

1. **קידוד (Categorization)** – המידע מחולק לפי הסוגיות שהוא עוסק בהן. הקידוד מאלץ את החוקר לבחון את המשמעויות ולקשר בין קטעי טקסט (שקדי 98: 2003). מתוך כך נוצרות קטגוריות ממוקדות יותר. מיקוד זה מתואר כ'עץ קטגוריות' ההולך ומסתעף (שקדי 128: 2003). במחקר הזה הבסיס לניתוח היה עץ קטגוריות שאת 'הגזע' שלו היוו שלבי השיקום על ציר הזמן ו'הענפים' הראשיים היו ממדי השיקום (יפורט להלן). עץ זה הלך והסתעף לענפי משנה (כגון: מנהיגות, נשים, מעברים...) ככל שהתקדמו סבבי הניתוח.
2. **סבבים** – ניתוח המידע מתחיל בהבנות כלליות. הניתוח מציף מידע המאפשר מפגש חדש בין 'תאוריה המתפתחת מהשדה' (Grounded Theory) לבין הידע הקיים בספרות, השערות מוקדמות של החוקר ושאלות המחקר (Agar 1980, שקדי 2003: 199-63, צבר-בן יהושע 1990: 45). מפגש זה מחדד את הסוגיות ומאפשר דיוק רב יותר בסבב הניתוח הבא וכן הלאה. הדברים יתוארו בהמשך.
3. **הצלבה (Triangulation)** – אחת הדרכים להגדיל את מהימנות המחקר האיכותני היא באמצעות הצלבת נתונים ממקורות שונים (Berg, 1998: 3, Patton 2002:559). כך למשל מידע הנשען על תצפית, ריאיון ומסמכים גם יחד יהיה בעל תוקף רב יותר מאשר מידע העולה מריאיון או ממסמך בלבד. במקרים מסוימים, כאשר מידע הנראה חיוני אינו מאושש ממקורות שונים, יש לחזור אל השדה ולאסוף נתונים שיסייעו לאשש את המידע או להפריכו (Patton 2002:559).
4. **השוואה לספרות** – במהלך העיבוד יש עימות ואימות בין ממצאי המחקר לבין הידוע ממחקרים אחרים. ההשוואה לספרות מאפשרת לחוקר לתקף את ממצאיו ביחס לידע הקיים ומתוך כך לחדד את הסוגיות והשאלות הטעונות בירור בסבב הניתוח הבא. חשוב להדגיש כאן את ההבדל בין ההשוואה לספרות המלווה את תהליך העיבוד, לבין ההשוואה לספרות כשזו נעשית לאחר הצגת הממצאים הסופיים אל מול שאלות המחקר. האחרונה היא לב לבו של הדיון המוביל למסקנות המחקר.

6.2.2 שלבי הניתוח

א. שלב טרום ניתוח

טרם שלב הניתוח הרשמי רשמתי לעצמי הערות (שקדי 110: 2003, Charmaz, 2005:511) ששימשו אותי לצורך מיקוד המשך איסוף הנתונים וליצירת הבנה ראשונה ביחס לקטגוריות אפשריות וכיוונים תאורטיים שעליי לאתר בספרות המחקר. הקלדת חומרי המחקר ועיון במסמכים אפשרו לי מבט נוסף מפרספקטיבה מרוחקת מעט על הנתונים. כך נוצרה תמונה כללית שאפשרה החלטה על 'עץ הקטגוריות' לפיו ערכתי את החומר בסבב הראשון (יפורט להלן). כך למשל התבהרו לי ארבעת שלבי התהליך (הכנות, התמודדות, מגורים ארעיים, מגורים זמניים)¹⁵. ניתוח החומר נעשה בארבעה שלבים: ראשוני, ממפה, נושאי ותאורטי. אתאר כאן את תמצית הניתוח לפי שלבים אלו.

ב. סבב הראשון – ניתוח ראשוני

מטרת הניתוח הראשוני לסווג את החומר הגולמי שאספתי לקטגוריות על סמך ההבנות שעלו במהלך שלב האיסוף והפרספקטיבה המושגית שניגשתי אתה למחקר. מהלך זה הביא לעריכת הממצאים בחלוקה לקטגוריות ולקטגוריות משנה (שקדי 37: 2003, 4: Mitleton-Kelly).

הקטגוריה הראשונה הייתה '**תהליך השיקום**' – על ציר הזמן:

1. שלב מוקדם: **התכוננות** – עד תשעה באב תשס"ה (12/8/2005)
 2. שלב ראשון: **התמודדות עם הפינוי בזמן התרחשות** – מתשעה באב ועד ח' באלול תשס"ה (12/9/2005)
 3. שלב שני: **התאוששות** – מגורים ארעיים, מעבר למגורים זמניים – עד חנוכה תשס"ו (1/1/2006)
 4. שלב שלישי: **שיקום** – מגורים זמניים, התארגנות להתיישבות קבע – עד אב תשס"ז (31/7/2007)
- כל קטגוריה חולקה לתת קטגוריות לפי '**ממדי השיקום**' שנמצאו בשלב האיסוף, על בסיס התבנית הרב-ממדית (תוצג להלן 8.1) ונושאים נוספים, כפי שעלו מן החומר.
- בכל אחת מקטגוריות אלו חולקו הממצאים לפי מרכיבי '**מערכת השיקום**' שכללו את קהילת כפר-דרום, מנהלת סל"ע, 'ועד המתיישבים', עיריית אשקלון וכו'.
- מִדְרָג הקטגוריות יצר 'עץ קטגוריות'. יש לציין כי במקרים רבים אירוע אחד הופיע בכמה 'ענפים'. כך למשל עיריית אשקלון נתנה משרד לקהילת 'הגוש המאוחד' – אירוע זה התרחש בשלב ההתאוששות, בקטגוריות – המרחבית, הארגונית והרגשית, ובכל אחת מהן הוא מתייחס למעורבים בה: עיריית אשקלון וקהילת 'הגוש המאוחד'.
- במהלך סבב זה צפו שאלות בנושאי הקשר בין ההכנה לשיקום, המתח בין רציפות והתאמה לשינוי, פערים בין מדיניות הממשלה לביצוע וסגנונות התמודדות שונים של קהילות ומנהיגויות (פירוט בנספח א').

ג. סבב שני – ניתוח ממפה

מטרת הניתוח הממפה היא לאתר קשרים פנימיים וחיצוניים בקטגוריות השונות, לפענח משמעויות ולזהות דפוסים המצביעים על שיטתיות (שקדי 121-140: 2003, 4: Mitleton-Kelly). בשלב הזה מיקדתי את ניתוח הממצאים בסוגיות שעלו בסבב הראשון: סגנון קהילתי, מנהיגות, ייצוג הקהילות, ממשקים בין בעלי העניין (קהילות ארגוני סיוע אזרחיים, ממשלה, שלטון מקומי...)

¹⁵ המונח 'מגורים ארעיים' מתייחס לתקופת השהות בבתי המלון. המונח 'מגורים זמניים' מתייחס למגורים בדירות שכורות ע"י המדינה עד המעבר להתיישבות חלופית.

כאן נכנס באופן מרכזי הממד ההשוואתי. שלב זה כלל השוואה בין התנהגות הקהילות בשלבי תהליך השיקום, השוואה בין ציפיות והתחייבויות מתקופה קודמת למימושן והשוואה בין תגובות בממד הארגוני לתגובות במישור הרגשי וכדומה.

בסבב הניתוח הזה השתמשתי בפרמטרים של שטראוס (Strauss 1987: 144) ושל מיטלטון קלי (Mitleton-Kelly 2006: 4) כדי לזהות קשרים בין תופעות. הפרמטרים המרכזיים ששימשו אותי, התבססו על תובנות מתאוריית המורכבות. הפרמטרים לאיתור קשרים היו:

דפוסים – תופעה החוזרת על עצמה במקורות שונים ובאירועים שונים. כך למשל לגבי דפוסי מנהיגות.
מושכים (Atractors) – ברירת המחדל שהמערכת 'נעה' אליה - תופעה היוצרת שדה של תופעות (לעיל 3.2) – לדוגמה השפעת הפרמטרים 'להכרה בקהילה' של מנהלת סל"ע או השפעת הפער בין הנטייה של הממשלה ל'פיצוי' לעומת נטיית העקורים ל'שיקום'.

תוצא (Emergent Property) – תופעה חברתית המתהווה, לכאורה, ללא סיבות מיידיות נראות לעין. כך למשל הפיצול של הקבוצות בכפר דרום או סגנון התלות-התנגדות של מנהיגות 'הגוש המאוחד' מול 'ועד המתיישבים'. ניתן לאתר גורמים לתופעות אלו המרוחקים בזמן ובמקום מהתרחשותן.
התארגנות עצמית – התמסדות מבנים ופעילויות חברתיות ללא הנחיה או הכוונה חיצונית. כך למשל התארגנות ארגון הסיוע 'למען אחינו' או העדפה של אנשי כפר דרום לגור בשלב הארעי ובשלב הזמני בקרבת שכניהם מן העבר.

התוצרים של הסבב השני היו שאלות עמוקות יותר. גם שאלות אלו מובאות בנספח א'.

ד. סבב שלישי – ניתוח נושאי

מטרת השלב הזה להתחיל לברר את התאוריה העולה מן השדה (שקדי 2003: 156) אל מול הידע הקיים בספרות המחקר. עיקרו של סבב זה הוא ניתוח נושאי (Thematic Analysis) של הפרמטרים שעלו בסבב השני, בהסתמך על השאלות שעלו בסבבים הקודמים, הדילמות והתופעות שזוהו (צבר בן-יהושע 1990: 34, Mitleton-Kelly 2006). הנושאים שעלו בסבב השלישי מפורטים אף הם בנספח א'.
בסבב הניתוח השלישי נעשה שימוש בכלי ניתוח שפותחו לצורך מחקר זה: התבנית הרב-ממדית, מודל ממש"ק והידע מתוך הספרות העוסקת בקהילה, בשיקום ובמורכבות.
לאחר סבב זה כתבתי את פרקי הממצאים. הפרקים ערוכים לפי הקטגוריות המרכזיות, ובכל אחד מהם יש התייחסות לסוגיות שעלו מן החומר ולתאוריות רלוונטיות מן הספרות (שקדי 2003: 168-155).

ה. סבב רביעי - דיון

הדיון הוא המפגש בין שאלות המחקר, הראשוניות וכאלו שעלו במהלך ניתוח החומר, לבין ממצאי המחקר והידע התאורטי כפי שהוצג בסקירת הספרות. לִפְתֹּת הדיון תהיה גיבוש הממצאים לכדי תאוריה הצומחת מן השדה (גבתון 2001, Charmaz, 2000) שתספק הסבר רחב ככל האפשר לקשר בין הגורמים המרכזיים המשפיעים על היבטים קהילתיים של תהליך השיקום ובין מערכת השיקום.
מתוך הדיון עולות מסקנות המעשירות את הידע התאורטי ולצדן שאלות חדשות הפתוחות למחקר נוסף.

פרק 7 - אוכלוסיית המחקר

השדה החברתי העומד במרכז המחקר הוא קהילות אשר פונו מיישובי המועצה האזורית חוף עזה באוגוסט 2005. באזור זה, אשר זכה לכינוי 'גוש קטיף', חיו 1670 משפחות ב 21 יישובים דתיים, חילוניים ומעורבים; מושבים ויישובים קהילתיים.¹⁶ רוב היישובים התאפיינו בלכידות קהילתית גבוהה שהתחזקה במיוחד בעקבות מצב הלחימה המתמשך באזור מאז ספטמבר 2000 והמאבק בתכנית ההתנתקות מאז 2004 (ביליג 2006, Bilig 2006). יישובי גוש קטיף התאפיינו בהטרונגיות רבה: יישובים חקלאיים לצד יישובים קהילתיים, יישובים דתיים, תורניים וחילוניים, יישובים בעלי לכידות קהילתית לעומת כאלו שהתאפיינו בקהילתיות רופפת.

לאחר ההתנתקות התווספו לכל אלה גם השוני במיקום הגאוגרפי ופיצולם של יישובים מסוימים לתת קהילות ועוד.

בחירת קהילות היעד למחקר מתוך כשלושים קהילות של עקורי גוש קטיף נעשתה מתוך רצון לבחור שתי קהילות השונות זו מזו במרבית מאפייני הרקע: תרבות, מצב כלכלי, לכידות קהילתית, היסטוריה ביטחונית מחד גיסא, אך עוברות תהליך שיקום בסביבה דומה מאידך גיסא. לצורך כך נבחרו שתי קהילות ששהו מרבית תקופת המחקר בעיר אשקלון: 'כפר דרום' ו'הגוש המאוחד'. קהילות אלו מייצגות את שני הקצוות מרוחקים של מתיישבי גוש קטיף מבחינת סוג קהילות המוצא, רמת לכידות, אידיאולוגיה, דת והיחס להתנתקות.

בחירה זו מאפשרת לערוך השוואה לגבי ההיבטים הקהילתיים של השיקום באוכלוסיות בעלות הרכב סוציו-אקונומי שונה ואוריינטציה אידיאולוגית ופוליטית שונה.

הנחת המחקר גורסת שאם ימצאו ממצאים דומים על אף השוני הסוציו-אקונומי והתרבותי ניתן יהיה להכליל מכך על אוכלוסיות רבות, ואם יתגלה שוני בתהליך השיקום ניתן יהיה לבדוק עד כמה הוא מושפע ממשתני הרקע השונים. העובדה ששתי הקהילות מקבלות שירות מעיריית אשקלון מאפשרת לבדוד משתנה רקע נוסף והוא ההבדלים בין רמת הקליטה ברשויות מקומיות שונות.

חקר תהליך השיקום הקהילתי נעשה בתוך ההקשר הרחב של מערכת השיקום. לצורך כך נחקרו גם הקהילה האזורית וארגוני סיוע ממשליים ואזרחיים. הקהילה האזורית תוצג כאן כפי שהיא משתקפת בהתארגנות 'ועד המתיישבים'. ארגוני הסיוע הממשליים כוללים את מנהלת סל"ע, משרד ראש הממשלה, משרדי ממשלה, החטיבה להתיישבות של ההסתדרות הציונית ועיריות בארבע שבע ואשקלון. ארגוני הסיוע האזרחיים כוללים את: מהו"ת, הפורום המשפטי למען ארץ ישראל, 'למען אחינו' ותעסוקטיף. יובאו כאן תיאורים כלליים של אוכלוסיית המחקר תוך שימת דגש בקהילות הנחקרות.

7.1 קהילת כפר דרום

בכפר דרום חיו כשבעים וחמש משפחות אשר קיימו במקום יישוב קהילתי דתי, שהשתייך לתנועת 'אמנה'. כפר דרום עלה לראשונה על הקרקע בשנת 1947 וננטש לאחר קרב קשה במלחמת השחרור. בשנת 1970 הוקמה במקום היאחזות נח"ל והיא אוזרחה בשנת 1989. לאזור כפר דרום נשלחו על ידי 'אמנה' שני גרעיני התיישבות: האחד בעל אופי תורני והאחר - חקלאי. הפיצול בין הגרעינים יצר מתח שלווה את חיי הקהילה לאורך שנים.

כפר דרום התאפיין בחיי קהילה ערים ובמוסדות חינוך וחסד איתנים. הנהגת היישוב התאפיינה בנחישות ובריכוזיות. בין המנהיגים היו דמויות שהיו מופת לעמידה באתגרים ערכיים, ביטחוניים

¹⁶ רבים מן הנתונים והתיאורים על קהילות גוש קטיף מתבססים על ספרו של חגי הוברמן (2005) 'שורשים בחולות'.

וכלכליים. למנהיגות זו הייתה אופוזיציה שדרשה להגביר את שיתוף הציבור ולתת לגיטימציה להטרוגניות הפנימית. בכפר דרום התקיימו מוסדות תורניים וחינוכיים, מכון התורה והארץ וכולל אברכים.

התשתית הכלכלית נשענה על חקלאות חממות ועל מפעל 'עלי קטיף' (חסלט) לעיבוד ירקות. מאז מחצית שנות התשעים ניצב כפר דרום כיישוב מבודד בחזית הלחימה בפלשתינאים וספג התקפות רבות. בתוך כך נהרגו 8 מתושביו ורבים אחרים נפצעו. בשנת 2000 מנתה קהילת כפר דרום כשלושים וחמש משפחות. מאז פרוץ הקרבות עם הפלשתינאים נקלטו בכפר דרום 40 משפחות נוספות שבאו לחזק את היישוב על רקע אידאולוגי. מחציתן באו לחזק את היישוב לאחר ההכרזה על תכנית ההתנתקות. מגמה זו התחזקה ערב הפינוי, עת נאספו ביישוב אלפי בני נוער ומשפחות במטרה למנוע את הפינוי. בתוך מארג יישובי גוש קטיף היה כפר דרום 'סמן ימני'. אל היישוב התקבצו משפחות בעלות אופי תורני. לרב המקום הייתה השפעה משמעותית על התנהלות הקהילה. היישוב בחר בדרך עצמאית שלא במסגרת הקו המתון יחסית שהתווה ועד רבני גוש קטיף. בעת המאבק הוביל כפר דרום קו תקיף. תמונת הצעירים על גג בית הכנסת ריכזה תשומת לב רבה והייתה אחד מסמלי המאבק.

לאחר הפינוי בחרה קהילת כפר דרום לעבור יחד למלון פרדייז בבאר שבע. שם המשיכו לפעול מוסדות הקהילה: מזכירות היישוב, בית הספר והכולל. בדצמבר 2005 עברה קהילת כפר דרום למקום זמני במגדל מגורים באשקלון. בשלב הזה הכריזו רובן המוחלט של משפחות היישוב על רצון להקים יחד יישוב חדש. הקהילה שמרה על מוסדותיה כולל מסגרת ארגונית של אגודה שיתופית, מוסדות חינוך, מכון התורה והארץ ומפעל 'עלי קטיף'. שנתיים לאחר הפינוי התפצלה הקהילה לשתי קבוצות: האחת מבקשת להתיישב ב'כרמית' באזור צומת שוקת, והאחרת - ב'מרשם' במזרח חבל לכיש. בעת כתיבת שורות אלו, דצמבר 2009, קבוצת 'כרמית' נמצאת בשלבי הצטרפות כהרחבה למושב ניר עקיבא, וקבוצת 'מרשם' מתגוררת במחנה זמני ביישוב שומריה. שתי הקבוצות טרם התחילו את הקמת בתי הקבע.

7.2 קהילת 'הגוש המאוחד'

הקהילה כוללת יוצאי יישובים שונים, בעיקר מצפון חבל עזה, וכולם מתגוררים ברחבי אשקלון. אוכלוסייה זו ברובה התיישבה בחבל עזה שלא על רקע אידאולוגי או דתי. כאשר, טרם ההתנתקות, ביקר ראש עיריית אשקלון ביישובי צפון עזה והזמין את תושבי האזור לשכור דירות בעירו, השוכנת קילומטרים ספורים צפונית למקום יישובם הנוכחי ולבנות בה את בתיהם, נפלו דבריו על אוזניים כרויות. רוב תושבי יישובי צפון רצועת עזה, פעלו בהתאם להנחיות הממשלה ופינו את בתיהם לפני מועד הפינוי הרשמי ללא מאבק.

המשפחות שעברו לאשקלון סבלו מקשיי קליטה ומתחושות אָבדן. לנוכח הקשיים הרגשיים, קשיי תעסוקה והצורך לברר זכויות, התהדקו הקשרים בין משפחות העקורים באשקלון. תחושת הגורל המשותף, החברות והצורך להיאבק יחד על זכויותיהן גרמו להתארגנות קהילתית של כ-120 משפחות מפוני גוש קטיף שהיו פזורות ברחבי אשקלון, חלקן הגדול מהיישוב ניסנית. הקהילה התגבשה בסיוע 'ועד המתיישבים', הוכרה רשמית על ידי עיריית אשקלון ומנהלת סל"ע והחלה מקיימת מוסדות נבחרים ומתפקדת בתחומי רווחה, תעסוקה, חינוך, יישוב קבע ופעילות חברתית שוטפת. שנתיים לאחר העקירה הייתה קהילת 'הגוש המאוחד' במצב מורכב: אמנם נחתם הסכם המאפשר להם לבנות את בתיהם ב'מתחם הגולף' באשקלון אך עם זאת נתקלו המפונים בקשיים רבים במימוש ההסכם ובתחושת התפוררות ברמה הקהילתית והמשפחתית. בעת כתיבת שורות אלו, דצמבר 2009, משפחות בודדות כבר נכנסו לבתיהן ב'מתחם הגולף', הקשרים הקהילתיים נשמרים וכוללים גם את אלו שבחרו לבנות את עתידם במקומות אחרים.

7.3 ועד מתיישבי גוש קטיף

התארגנות זו מאגדת את קהילות יוצאי גוש קטיף וצפון השומרון לפעולה משותפת אל מול גורמי חוץ ומסייעת לקהילות בתחומים מגוונים. הגרעין המייסד של פעילי הוועד קם מתוך פעילי מטה המאבק שהיה פעיל בגוש קטיף עד רגעי הפינוי האחרונים. ימים ספורים לאחר הפינוי התעשתו מנהיגי הוועד והתארגנו לייצג את כלל קהילות המפונים. צעדי ההתארגנות הראשונים היו: קבלת לגיטימציה מוועד רבני גוש קטיף וממנהיגות מועצת יש"ע, קבלת סיוע ארגוני ולוגיסטי מארגון הסיוע האזרחי 'למען אחינו' וניהול מו"מ עם נציגי מנהלת סל"ע וארגוני סיוע אזרחי נוספים. הוועד המשיך להוציא מידעון שבועי בשם 'עדכאן' לכלל מפוני הגוש וסייע לארגוני ממשל וארגונים אזרחיים לנווט את פעילות הסיוע. בחודש דצמבר 2005 נתנו נציגי קהילות המפונים גיבוי לוועד לייצג את הנושאים המשותפים לכלל המפונים כלפי גורמי הממשלה וארגוני סיוע אזרחיים. בתוך כך זכה הוועד להכרה ולשיתוף פעולה מצד גורמי הממשלה כמייצג של כלל המפונים. 'ועד המתיישבים' מקיים קשר הדוק עם שדולת חברי הכנסת למען המפונים. הוועד מפעיל את היחידות הבאות: רווחה, תעסוקה, נוער, מורשת גוש קטיף, חינוך, מידע וקשר, קהילה וקשרי חוץ. יש לציין כי רמת שיתוף הפעולה וההיזקקות לפעילות הוועד שונה מקהילה לקהילה.

7.4 ארגוני סיוע

השחקנים המרכזיים במערכת השיקום, מלבד הקהילות עצמן ו'ועד המתיישבים', הם ארגוני סיוע ממשליים ואזרחיים. מדובר בעשרות רבות של סוכנויות ממשליות ואזרחיות. מוגבלות המחקר מחייבת להתמקד במרכזיות שבהן. להלן יפורטו הארגונים המרכזיים אשר פעילות הגומלין שלהם עם הקהילות תזכה לבדיקה ולהתייחסות במחקר זה.

7.4.1 ארגונים ממשליים

מנהלת סל"ע ומשרד רוה"מ - הגורמים הממשלתיים המתכללים את פעולות השיקום ומופקדים על ביצוע חוק יישום תכנית ההתנתקות

עיריית אשקלון – גוף המהווה רשות מקומית קולטת בעבור שתי הקהילות

כנסת ישראל – הכנסת הייתה שחקן פעיל ומשפיע לכל אורך התהליך. באמצעות חקיקה ותיקוני חקיקה, באמצעות ועדות שעקבו אחר דרגי הביצוע ובאמצעות שדולה של חברי כנסת חוצת קואליציה ואופוזיציה שהייתה בקשר ישיר עם נציגי העקורים וקיימה מעקב שוטף אחר התקדמות השיקום. גופים נוספים שפעילותם תאוזכר בהתאם לצורך הם בית המשפט העליון, מבקר המדינה ומשרדי השיכון, הרווחה, החינוך והתמ"ת.

7.4.2 ארגונים אזרחיים

מהו"ת (הקואליציה הישראלית לטראומה) – מהו"ת, מרכז להתמודדות בחירום בשומרון, הנו ארגון המתמחה בהכנת אוכלוסיות לקראת מצבי חירום וסיוע במצבי החירום בהתרחשותם. ארגון זה הנו חלק מקואליציית ארגונים המתמחים בחיזוק החוסן ובטיפול בטרומה של אוכלוסיות במצבי חירום. הקואליציה קמה על רקע אירועי הטרור בשנת 2002. במהלך ההכנות ובשלב השיקום התגייסה הקואליציה לסיוע לקהילות העקורים. ארגון מהו"ת ריכוז פעילות זו מטעמה. בנוסף לכך הצטרף ארגון מהו"ת לשירות הפסיכולוגי הייעוצי של משרד החינוך ולמנהלת סל"ע בסיוע לתושבים ולקהילות להתמודד עם ההתנתקות והשיקום.

הפורום המשפטי – הפורום המשפטי קם בזמנת נחי אייל (מזכ"ל האיחוד הלאומי) ועו"ד יצחק מירון בספטמבר 2004. הפורום איגד משפטנים מתנדבים במטרה "לסכל את תכנית העקירה ולמזער את הנזקים שייגרמו בגינה" (www.haforum.org.il). נציגי הפורום פתחו לשכת מידע לנושא זכויות העקורים. הלשכה פעלה לפני ההתנתקות ולאחריה. ראשי הפורום קיבלו ייפוי כוח מראשי ועדי היישובים וייצגו אותם במו"מ עם הממשלה טרם ההתנתקות ולאחריה. נציגי הפורום השתתפו בדיוני ועדות הכנסת והביאו לשינויים בהצעת החוק. גם לאחר אישור החוק בכנסת הגישו עתירות לבג"ץ כדי לצמצם את נזקי החוק.

'למען אחינו' – ארגון מתנדבים ספונטני שקם במהלך ימי ההתנתקות כדי לארגן פעילות סיוע התנדבותית של פרטים, קבוצות וארגונים. במסגרת 'למען אחינו' פעלו אלפי מתנדבים ועשרות ארגונים. ראשי 'למען אחינו' העבירו את ניהולו באופן הדרגתי לידי העקורים עצמם. תוך חודשים ספורים עבר הניהול באופן מלא לידי ועד מתיישבי גוש קטיף.

במערכת השיקום פעלו ארגונים אזרחיים נוספים, כגון: 'רבני צוהר' שהגישו תמיכה רוחנית, תעסוקטיף שפעל בנושא תעסוקה, ארגוני שירות לאומי, ארגון 'לב אחד' של סטודנטים וצעירים שסייעו למשפחות במעבר למגורים הזמניים ועוד. ארגונים אלו יוזכרו במידת הצורך במהלך הצגת הממצאים, אך אינם במוקד המחקר הזה.

פרק 8 – כלי המחקר - מודלים לניתוח הממצאים

שיטת המחקר משלבת בין הידע התאורטי לעבודת השדה לכל אורך תהליך המחקר. ניתן לדמות זאת לדיאלוג מתמשך המתחיל באיתור פער הידע שהמחקר מבקש למלא ובקביעת הפרספקטיבות התאורטיות לכניסה לשדה המחקר. בשלב ניתוח המידע התקיימו כל העת עימות ואימות של ממצאי המחקר עם הידע התאורטי הרלוונטי, ובדיון המסכם נעשה ניסיון להצמיח תאוריה 'מן השדה' המשתלבת בידע התאורטי הקיים.

כחלק מתהליך דיאלקטי זה, מצאתי לנכון לעצב מסגרות תפיסתיות המעוגנות בסקירה התאורטית ומשמשות כלי עזר לניתוח ממצאי המחקר.

- תבנית רב-ממדית לניתוח תהליך השיקום הקהילתי

- מודל ממש"ק לניתוח התנהלות מערכת השיקום

- שפת המושגים של תאוריית המורכבות לעיצוב תכנית המחקר והדיון על הממצאים

מסגרות תפיסתיות אלו עומדות אף הן לבדיקה. בעת הצגת הממצאים, ובמהלך הדיון תיבדק מידת ההתאמה של פרספקטיבות אלו לניתוח היבטים קהילתיים של שיקום קהילות עקורות. להלן תיאור המודלים התפיסתיים המוצעים:

8.1 תבנית רב-ממדית לניתוח התנהלות קהילות ומערכת הסיוע

מנקודות המבט השונות והמשלימות שהועלו בסקירת הספרות, עולה הצורך לגיבוש תפיסה רב-ממדית אשר יכולה לספק פרמטרים מנחים לחקר קהילה במחקר זה וייתכן שגם באחרים. בסיכום פרק הקהילה ציינו ארבעה היבטים המאפיינים את ה'קהילה': מגוון מוסדות חברתיים, קשרי גומלין מתמשכים ואישיים בקהילה, תרבות קהילתית משותפת ובמקרים רבים מרחב מחיה פיזי משותף. ארבעה ממדים אלו מהווים מודל רב-ממדי על פיו אנתח את שיקום הקהילות: החומרי, הארגוני, הרגשי והערכי:

הממד החומרי – סעיף זה מחולק לשניים:

1. השפעות הגומלין בין סביבת החיים והקהילה מהוות את נקודת המוצא המסורתית לחקר קהילות

(אנוך 8: 1985, Gilchrist 2004, Bell& Newby 1971, בהם 1999).

2. השימוש שהקהילה עושה בחפצים ובטכנולוגיות מעשה ידי אדם (artifacts): כלים, טכנולוגיות, יצירות אמנות..., המאפיינים את הקהילה ומשפיעים על התנהלותה (משוניס 72: 1999). רכיב זה כולל גם היבטים כלכליים של חיי הקהילה, כגון מיצוב סוציו-אקונומי או משאבים משותפים כגון תקציב חיצוני או הכנסות ממסי חברים.

הממד הארגוני - ממד המתייחס למגוון המוסדות (פורמליים ולא פורמליים) המתקיימים בקהילה, כולל רשתות חברתיות. למילה ארגון משמעות כפולה: כשם עצם היא מתארת מוסד חברתי, כפועל היא מתארת פעולה של הקמת מוסד כזה. כפל משמעות זה מבטא היטב את הדואליות והדינמיות הפנימית והחיצונית של מערכת מורכבת (Giddens 1994, Luhmann 1984, 1995). המוסדות בקהילה מהווים רשת דינמית של קשרים שחלקם הגדול חוצה את 'גבולותיה' (Wellman 1999, ברבאשי 2004). התפתחות קשרים אלו יוצרת דפוסים חברתיים (Lansing 2003, Gilchrist 2000) המהווים את הממד הארגוני.

הממד הרגשי - לוחמן (Luhmann 1995:137-175, Moeller 2006:225) טען כי דפוסי התקשורת הם הרכיב המרכזי של מערכת חברתית. קשרי הגומלין החברתיים מושפעים באופן ניכר מתבניות רגשיות ('Structures of feeling') (גולמן 1995: 137-143, Appandurai 1996:199, Fischer et al.2002). תבניות רגשיות אלו הן רכיב משמעותי בהתנהלות הקהילה בעתות שגרה ובזמני משבר (Zinher & Williams 1984, Wheatley Kellner-rogers 1998, Gilchrist 2004:3-12).

הממד הערכי – ערכים ונורמות הם אמות המידה להתנהלות הראויה בקהילה ובקשרי הגומלין בינה לבין סביבותיה. נורמות הן כללים וציפיות המנחים את התנהלות חברי הקהילה, מוסדותיה ובעלי העניין המעורבים במערכת השיקום (הבילנד 48: 1999, משוניס 67-72: 1999). הערכים מסמנים גבולות חברתיים (אנדרסון 1999, Fisher et al. 2002). על פי לוחמן, בבסיס הערכים של מערכת חברתית מצוי 'צופן' המסנן את המסרים המתקבלים על ידי המערכת (ריצר 221: 1996, Moeller 2006:216) או נדחים על ידיה. בספרות על שיקום קהילתי נטען כי תהליך השיקום משקף את הממד הערכי של בעלי העניין המעורבים בו יותר מאשר את הצרכים של הנפגעים (Powers 2006:32 Dynes & Quarantelli 2008:4). קתלין טירניי (Tierney, 2003:6) מצאה כי "Cognitive frames, ideologies, paradigms,... and tradition" השפיעו על יכולתם של ארגונים ליצור שיתוף פעולה מועיל בתהליך השיקום בניו יורק לאחר הפיגוע במרכז הסחר העולמי ב 2001.

לצורך הקיצור נכנה בהמשך את ארבעת הממדים האלו בשמות: **חומרי, ארגוני, רגשי וערכי** ואת המודל - בשם **'תבנית רב-ממדית'**. התבנית המוצעת מבוססת על הנחה כי במערכת חברתית מורכבת מתקיימים בעת ובעונה אחת שלושה מישורים של רב-ממדיות:

1. כל תופעה חברתית ניתנת לניתוח על פי ארבעת הממדים.
2. יחסי הגומלין בין 'בעלי העניין' במערכת החברתית מתנהלים בעת ובעונה אחת בכל ארבעת הממדים.
3. כל אחד מהממדים מושפע מהאחרים ומשפיע עליהם. כך ניתן לייחס תופעות רגשיות להשפעה חומרית, לראות בתופעות חומריות תוצא של היבט ארגוני ובעמדה ערכית תוצא של נסיבות רגשיות וארגוניות וכן הלאה.

התפיסה הרב-ממדית מאפשרת להתבונן בתהליכים ובתופעות בקהילה באופן רחב. **תפיסה זו תשמש כבסיס לניתוח ממצאי המחקר בהקשר הקהילתי ולהצגתם. במהלך הדיון תיבדק מידת ההתאמה של המודל הרב-ממדי לניתוח תהליכי שיקום, לחקר קהילות ולאפיון מערכות חברתיות בכלל.**

8.2 מודל ממש"ק לתהליכי התמודדות ושיקום

המורכבות הכרוכה בתהליכי התמודדות ושיקום קהילות מפותות מהווה אתגר לכל המעוניין לחקור תהליכים אלו ולהבין. חקר תופעה מורכבת וניתוח הממצאים שהוא מעלה דורשים שימוש במסגרת תפיסתית מורכבת. אסביר כאן מדוע המודלים המשמשים לניתוח תהליכי התמודדות ושיקום במצבי חירום אינם מורכבים דיים, ואציע מודל אשר ישמש בסיס לניתוח ממצאי מחקר זה.

מודל בסיסי המשמש לניתוח סיוע חירום הוא מודל 'צרכים ומענים'. זהו מודל תפוקתי הבוחן את היכולת של כלל המערכת לספק בלוח זמנים מוגדר מענה ראוי לצרכים המתעוררים עקב אסון. מודל זה שימש כבסיס לעבודת ועדת ביקורת המדינה בכנסת אשר ליוותה את שיקום עקורי גוש קטיף.

מודל מתקדם מעט יותר בודק גם את תהליך השיקום בשני היבטים מרכזיים: **האחד - תכנון מול ביצוע והאחר - עמידה בנהלים ובחוקים**. מודל זה שימש כבסיס לדו"חות מבקר המדינה (2006, 2009).

למודלים אלו נקודות תורפה מהותיות:

1. ההנחה כי מדובר בתהליך סדור של איתור צרכים <תכנון> ביצוע, בעוד טבעה המורכב של התמודדות עם אירועי אסון אינו סדור.

2. ההנחה שעמידה בנהלים ובתכנון היא אמת המידה להצלחה. הנחה זו הופרכה במחקרים שנסקרו לעיל.

3. ככל שמורכבות המצב גדלה כך קטנה יכולתם של מודלים אלו לאתר קשר סיבתי בין תשומות לתפוקות.

מסגרת ותיקה ומותאמת לניתוח שיטתי של תגובה למצבי אסון היא **הטיפולוגיה המבנית-משימתית** של דיינס (Dynes 1970:162, פורטה לעיל 2.2). המודל של דיינס מתייחס אך ורק להיבט הדיפרנציאלי של חלוקת התפקידים והמשימות במצב חירום. גלומה בו הנחה סמויה ולא מבוססת (האופיינית לגישה מבנית-תפקידית) כי האינטגרציה (תכלול) מושגת באופן טבעי או על ידי 'יד נעלמה' העושה סדר במערכת.

היכולת לשלב פעילות רב-מקצועית ורב-ארגונית היא קריטית להתמודדות ולשיקום מוצלחים של אוכלוסיות נפגעות אסון. באירועים כאלו מעורבים מאות ארגונים (Quarantelli 1997:13, 1999: 6) וישנן השפעות גומלין בין עשרות רבות של פעילויות המתבצעות בעת ובעונה אחת (Pettersen 1999, Parter & Lindell 2000, Tierney 2003).

קרפס וחבריו (Kreps et al. 1994) חקרו את הסיבות הגורמות לגופים שונים להתארגן יחד במצבי חירום (הוצג במפורט לעיל 3.3) ומצאו ארבעה גורמים (מודל DART) המחוללים התארגנות אפקטיבית במצב חירום:

שניים המתארים תוצאות: תחומי פעילות (D) ומשימות (T), אחד המתאר תשומות: משאבים (R) ואחד - תהליך: פעילויות (A).

קרפס וחבריו הלכו את כל הדרך מן המודל של דיינס לקיצוניות השנייה: מודל DART שהציעו כולל יסודות מתכללים בלבד ואינו משקף את מנגנוני הבידול (דיפרנציאציה) להקצאת תפקידים ומשימות. דוגמה מוצלחת לשילוב ראייה מבדלת ומתכללת לטיפול במצבי אסון מהווים הסטנדרטים להתמודדות עם אירועי אסון שנקבעו ע"י האגודה האמריקאית להגנה מפני אש (NFPA 1600, 2007).

החוסר במודל תפיסתי שיזהה את הממשק בין ארגונים, התארגנויות וקהילות הפעילים בתהליך שיקום הוצג גם במקום אחר (Pyles, 2007:323).

מודל ממש"ק

לצורך מחקר זה מוצע מודל משולב. המודל המוצע כאן מאפשר לנתח את התנהלות מערכת השיקום בשני ממדים :

1. **מבנה – פעולה** – המוסדות והמשימות המעורבים במערכת השיקום (הבסיס למודל של דיינס)
 2. **בידול – תכלול** – דרך ביצוע החלוקה והתיאום במערכת (הבסיס למודל של קרפס)
- מבנה זה יוצר כולל ארבעה גורמים :

1. **משימות** – מהן המטלות הכרוכות בתהליך השיקום ואיך בוצעו?
2. **מוסדות** – מי הם בעלי העניין המעורבים בתהליך השיקום ומה תפקידיהם?
3. **שילוביות** – מהם דפוסי יחסי הגומלין (הדגש בתיאום ובסיוע הדדי בין בעלי העניין)?
4. **קישוריות** – מהם המדיניות, האמצעים והפעילות להפצת מידע בין בעלי העניין?

טבלה 3 - ניתוח ממש"ק

	בידול (דיפרנציאציה)	תכלול (אינטגרציה)
פעילות (ממד דינמי)	1. משימות	4. קישוריות
מבנה (ממד סטטי)	2. מוסדות	3. שילוביות

מה הן התופעות הנבדקות במחקר זה במסגרת כל אחד ממשתנים אלו?

משימות – המשימות הן תכליות פעילות של מוסדות המעורבים במערכת השיקום. ייתכן שמישמה מסוימת תהיה משותפת לגורמים שונים – כך למשל 'תעסוקה' היא משימה של הפרט, של לשכת התעסוקה, של משרד החקלאות, של ארגון 'תעסוקטיף' ובמקרים רבים גם של מנגנונים קהילתיים. ישנן משימות שהן תוצאה של מצב העקירה כגון: 'פיצוי', ואחרות - שגרתיות שנדרש למלאן בדרך שונה, כגון: כביסה בבית המלון.

מוסדות – המוסדות הם הארגונים וההתארגנויות המעורבים ב'מערכת השיקום'. בהגדרה זו כלולים הקהילה עצמה, גורמי סיוע ממשליים, ארגונים אזרחיים ועסקיים. יש מוסדות שהיו קיימים טרם קרות האירוע ואחרים הנוצרים לצורך התמודדות ושיקום כגון: מנהלת סל"ע, 'שולחנות עגולים' לתיאום, אתרי אינטרנט (לב און 2009) או 'תעסוקטיף'. ויש מוסדות שהם בעצמם מטרת השיקום, למשל: הקמת יישוב חדש.

שילוביות – שילוביות היא הדרך שמוסדות מתאימים ומתאמים את פעילותם בעזרתה ואף מסייעים אלו לאלו במילוי משימות. המונח 'שילוביות' (Jointness) מתייחס ליכולת לשלב יתרון יחסי של מוסדות שונים לפעולה משותפת. יכולת זו היא תוצר מצטבר של תחושת אחריות להשגת מטרות משותפות, תחושת הצורך בשת"פ, יצירת מנגנונים ותהליכים מקדמי שיתוף פעולה. מקורו של המונח בתפיסת ההפעלה של הצבא האמריקאי (לניר 2007, Snider 1996, Fauta 2000). "שילוביות מלאה היא היכולת להשתמש ביתרון היחסי של האחר, כאילו הוא שלך." (אלטמן, פרסבורגר ורוזנשטיין 1: 2005) שילוביות נדרשת במיוחד במצב חירום בגלל חוסר היכולת לנהל באופן ריכוזי את כלל הפעילות (קרנטלי ודיינס 1972, Tierney 2003).¹⁷ במצב זה אין די בכך שכל גורם יבצע את תפקידו, גם אם יעשה זאת על הצד הטוב ביותר, אלא נדרשת תמיכה הדדית והתאמה מתמדת לסביבות הפעולה המשתנות (Buckle 2000, אלטמן וחבריו 2005, לניר 2007). לרמת השילוביות השפעה משמעותית על הצלחת תהליכי שיקום במצבי אסון (Benini 1998:16, Drabek & Evans, 2005, Tierney 2003, Baucom et al. 2006).

חוסר שילוביות מתאפיין בנקודות הבאות (Quarantelli 1997:13, 18):

- ריבוי כפילויות, נושאים לא מטופלים ועימותים על אחריות וסמכות בין בעלי העניין
 - הטיית משאבים רבים מן השיקום לשירות צורכי הכוחות המסייעים
 - ריבוי משימות לא רלוונטיות לתהליכי השיקום, עקב הניסיון להפיק רווחים משניים
- השילוביות תנותח במחקר זה בהקשר של השפעת קשרי הגומלין בתוך הקהילות ובמערכת השיקום על תהליך השיקום.

קישוריות – משמעותה של המילה קישוריות (Connectivity) היא תקשורת המידע.¹⁸ איסוף מידע, עיבודו והפצתו לכל בעלי העניין הם תנאי לקיום 'מדיניות בת שליטה' במצבי אסון (Quarantelli 1999:11, 22-23, ברזניץ וכרמיל 1995, Swamy 2005, Sylves, 2004:32). קישוריות גבוהה מתאפיינת בזמינותו של מידע אמין בזמן ובאופן המאפשרים שימוש בו. שקיפות המידע מאפשרת ליצור קשרים מועילים ולגבש תמונת מצב משותפת (Drabek 2005) או בלשונו של ווייק: "Collectivesense making" (Weick 1996:21). היכולת הטכנית להעביר מידע אינה מספקת במצבי חירום. בנסיבות אלה קישוריות טובה היא במידה רבה תוצר של אמון בין הגורמים המעורבים (Quarantelli 1997, Wisner 2002, Cordasco, 2006). גם לדפוסי העברת המידע יש השפעה משמעותית על רמת הקישוריות. רשת 'צפופה' של העברה שוטפת של מידע במינימום תיווך משרת מאוד את יכולתם של ארגונים רבים להבין את משמעות המצב שהם פועלים בו (Tierney 2003, ברבאשי 2004:284).

היעדר קישוריות מתאפיין במידור, בשימוש במידע כמקור לשליטה ומניפולציה וכיוצא בזה. כך למשל היכולת של קהילה לקבל החלטות על התיישבות קבע קשורה למידע שיש לאנשיה על זמינות של אתרי ההתיישבות ויכולת מימושם. מידע זה נמצא בידי הרשויות המקומיות, רשויות התכנון, מנהל מקרקעי ישראל ועוד.

¹⁷ גישה זו אומצה גם במשטרת ישראל <http://praxisisrael.wordpress.com/2008/12/09> (מעודכן ל 6/2/2009) ובפיקוד העורף <http://www.oref.org.il/83-he/PAKAR.aspx> (מעודכן ל 6/2/2009).

¹⁸ ראה, הסברו של Frankenston : <http://www.satn.org/about/separateconnectivity.htm> (הורד ביום 7/2/2009).

ניתוח רמת הקישוריות יתמקד בדרך שבעלי העניין אספו, הפיצו (אלו לאלו) וקיבלו (אלו מאלו) מידע בתהליך השיקום.

ארבעת רכיבי מודל הממש"ק שלובים זה בזה ומשפיעים זה על זה. כך לדוגמה: אוכלוסייה מפונה השוהה בבתי מלון זקוקה לסידורי כביסה. הצורך מוצג על ידי רכז מקומי (מוסד) לארגון מתנדבים ארצי (שילוביות) המפיץ מידע בין חבריו (קישוריות) על הצורך (משימות). למלון מגיעים מתנדבים. הם מאתרים את הרכז המקומי שמארגן אותם (מוסד) לטיפול בנושא (משימות). במקביל הגיע הצורך לידיעת (קישוריות) סוכנות ממשלתית המסייעת למפונים (מוסד). זו גייסה את הרשות המקומית (שילוביות) שמצאה מענה בדמותה של מכבסה מקומית (מוסד/משימה). בבית המלון נערכה פגישה בהשתתפות כלל הגורמים (מוסד) ומשימת הכביסה חולקה בין המכבסה למתנדבים (משימות/שילוביות) ופורסמו נוהלי כביסה למפונים (קישוריות). העניין הגיע לידיעת ריכוזי מפונים נוספים (קישוריות), וכך עשו גם שם (מוסד/משימה) וכך הלאה.

מודל ממש"ק ישמש לניתוח התנהלות מערכת השיקום לאורך תהליך השיקום. במהלך הדיון המסכם תיבדק הצלחת השימוש במודל לניתוח הממצאים.

סיכום

מטרת מערך המחקר לסייע להשגת מטרותיו בדרך המאפשרת לחדור לעומקן של הסוגיות המורכבות הכרוכות בשיקום קהילות עקורות. לשם כך נדרש לחבר את כל חלקי הפאזל החל מבחירת שיטת המחקר ואוכלוסיית המחקר ועד הדרכים לעיבוד המידע שייאסף ולניתוחו.

בחלק זה הוצג מערך המחקר על צדדיו השונים :

- שיטת המחקר האיכותנית-מבנית משרתת את מטרות המחקר ועולה בקנה אחד עם הידוע על מורכבותן של התופעות החברתיות הנחקרות כאן.

- השיקולים לבחירת הקהילות והגופים אשר במוקד המחקר

- מגוון מקורות המידע ושיטות איסופו

- הליך המחקר, כולל מקומי כחוקר בזירות המחקר השונות ובעיקר הדרכים להתמודד עם האתגר להיות קרוב ככל האפשר אל התרחשות אך להיות מסוגל להתבונן עליה מפרספקטיבה מרוחקת.

- דרכי העיבוד והניתוח של החומר שנאסף במחקר

- אוכלוסיית המחקר - הקהילות והארגונים אשר מחקר זה מתמקד בהם

- לסיום הוצגו שני כלי מחקר אשר פותחו לצורך ניתוח הממצאים : התבנית הרב-ממדית ומודל ממש"ק. השימושיות והתועלת הטמונות במודלים אלו עומדות אף הן לבדיקה במחקר זה.

חלק ג': ממצאים

מבוא

הממצאים יוצגו בחמישה פרקים.

שלושת הפרקים הראשונים (9-11) מתארים את תהליך השיקום של קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד': פרק 9 עוסק בתקופת ההתמודדות ומתאר בקצרה הכנותיהן של הקהילות לקראת הפינוי, מהלך האירועים בחודש הראשון מהפינוי ועד הריסת היישובים, יציאת חיילי צה"ל ושרפת בתי הכנסת. פרק 10 מתאר את תקופת התאוששות עד למעבר של קהילת כפר דרום לאשקלון והתגבשות משפחות העקורים מניסנית (ומיישובים נוספים?) באשקלון לקהילת 'הגוש המאוחד'. פרק 11 'לקראת שיקום', מתאר את התקופה שבין 1/1/06 לסוף אוגוסט '07 - תקופת התארגנות הקהילות לקראת התיישבות קבע.

בכל פרק מתוארים האירועים שהתרחשו בתקופה הנדונה, ונערכת השוואה בין הקהילות על בסיס התבנית הרב-ממדית ומודל ממש"ק. כמו כן מוצגים נושאים נוספים שעלו מניתוח הממצאים.

שני הפרקים הנוספים בחלק זה מוקדשים להצגת מערכת השיקום:

פרק 12 מתאר את צמיחת 'ועד מתיישבי גוש קטיף' כמסגרת לשימור ולסיוע לכלל קהילות העקורים. בפרק זה מודגשים הממשקים שבין 'ועד המתיישבים' לקהילות.

פרק 13 מתאר את פעילות ארגוני הסיוע. הארגונים הממשליים, מנהלת סל"ע, משרדי ממשלה ורשויות מקומיות והארגונים האזרחיים: הפורום המשפטי, מהו"ת, תעסוקטיף ועוד. הדגש בפרק זה מושם בממשקים בין ארגוני הסיוע לקהילות ובהשוואה בין ארגוני הסיוע הממשליים לאזרחיים.

גם בפרקים אלו נעשה שימוש בתבנית הרב-ממדית ובמודל ממש"ק.

פרק 9 התמודדות - ימי התנתקות, עקירה ופינוי

י' באב (15/8/05) – ח' באלול תשס"ה (12/9/05)

"אין שאלה אם רוצים או לא רוצים [לשמר את הקהילות]. כולם רוצים. אין שאלה אם המדינה ידעה את זה או לא ידעה את זה. היא ידעה את זה לפני למעלה מחצי שנה.

זרקו אותי מכל המדרגות, ואתם עדים, גם אם לא נוח לכם, שאני אמרתי שזה לא בשביל לקעקע. ...אני מכיר את גוש קטיף יותר טוב, ואני יודע שאם יש לאנשים משהו טוב שם זה לא רק הים והמלח וחאן-יונס, אלא זה החבורה. ברגעים קשים, אין חוקר אחד שלא אומר שצריך לעשות כל מאמץ שהחבורה הזאת תישאר, כי אחרת אנשים יתמוטטו. זלזלו בזה, עשו צחוק. מטעמי רחמנות, כי גם אני מפונה, נתנו לי לדבר, אבל לא יותר מזה."

(חה"כ צבי הנדל בוועדת הכספים, שלושה חודשים לפני ההתנתקות 23/5/05)

מבוא

שלב 'התגובה המיידית' (immediate Response) הוגדר על ידי ווייט והאס (White & Haas 1975) כהתמודדות במהלך האירוע. לצורכי מחקר זה תוגדר תקופת ההתמודדות כתקופה המתחילה במועד תחילת פינוי המתיישבים, י' באב (15/8/05), ועד יום יציאת אחרוני חיילי צה"ל ושרפת בתי הכנסת שנותרו כשריד אחרון ליישובים, ח' באלול (12/9/05). בתקופה זו נמשכו פעולות להוצאת ציוד אישי וציבורי מן היישובים ופעולת ההרס הפיזי של המבנים ביישובים. בתוך כך הגיעו העקורים למגורים ארעיים בבתי מלון ובדירות שכורות.

העקירה מן הבית, מן השדה, מן הפרנסה, מהחלום ומהחזון נחוותה על ידי המתיישבים כאסון אישי, משפחתי, קהילתי ולאומי. כשנשאלה ליאורה מכפר דרום על כאב העקירה לעומת התמודדותה עם פציעה קשה מפיגוע בעבר אמרה: "הכאב עכשיו עצום עשרת מונים, כי מהמחבלים לא ציפיתי לשום דבר ומהאחים שלי ציפיתי" (רייכנר 2005: 61). בת שבע מניסנית, שעברה לדירה שכורה באשקלון, אמרה: "ממשלת ישראל מספרה אותנו ולא התייחסה לעניינים האישיים, לא הסתכלה על הייחוד והאיכות כשהחליטה לעשות מעשה כזה. שום אומדן של כסף לא היה מכסה את עגמת הנפש." (6/8/06)

תכנית הסיוע למפונים התבססה על ההנחות כי פינוי היישובים יארך חודש, ומרבית משפחות העקורים יפנו לקרובי משפחה, לחברים או לדיר שכן זמני. נציגי המתיישבים טענו זמן רב מראש ובאופן עקיב כי למעלה מ-80% מהמתיישבים יבחרו להמשיך עם הקהילות וכך היה.

בפרק זה יוצגו הממצאים על תקופת ההתמודדות של קהילת כפר דרום שהועברה למלון בבאר שבע ושל אנשי ניסנית שעברו לדירות שכורות באשקלון. הסקירה תיפתח בהצגת ההכנות שעשו הקהילות השונות לקראת הפינוי. לאחר מכן יוצגו ממצאים ביחס לתקופת ההתמודדות לאחר העקירה. בהמשך, ינותחו הממצאים על פי התבנית הרב-ממדית - חומרי, ארגוני, רגשי וערכי. לאחר מכן ייערך סיכום הכולל השוואה בין הקהילות ומסקנות כלליות.

9.1 כפר דרום

9.1.1 היום שלפני – היערכות כפר דרום להתנתקות

כפר דרום בחרה להתמיד במאבק כנגד תכנית ההתנתקות עד הרגע האחרון. מתוך כך החליטה שלא לבצע כל הכנה מעשית לימים שאחרי ולא לנהל משא ומתן ביחס לעתידה. עם זאת, הקהילה צברה ניסיון רב בהתמודדות עם מצבי טראומה. כפר דרום היה יישוב החזית של גוש קטיף וספג פגיעות טרור יום יומיות. במשך שנים. רבים מחברי הקהילה חוו אָבדן של קרוב משפחה מדרגה ראשונה, ורבים אחרים סבלו מפגיעות גוף ונפש. בקהילה פעל צוות חירום והייתה מנהיגות מגובשת בראשות הרב, יו"ר המזכירות, מנכ"ל מפעל 'עלי קטיף', רכז הביטחון ואחרים.

בימי האינתיפאדה ובימי המאבק נגד תכנית ההתנתקות התחזקה תחושת הסולידריות הקהילתית בכפר דרום. אמנם לא הייתה זו הכנה להתנתקות אך ההתחשלות המשותפת בימי המאבק, ההון החברתי ומנגנוני התמיכה היו משאב חיוני לימים שאחרי העקירה.

למרות המדיניות הרשמית של חוסר שיתוף פעולה, התנהלו בדיקות בזמנית אנשי מנהלת סל"ע בתווך צד שלישי, עם מנהיגות כפר דרום לגבי תכנית העברת הקהילה ליישוב עירוני קיים. תחילה הוצע מתחם מגורים בעיר לוד ולאחר שרעיון זה נדחה הוצע המעבר למגדל מגורים באשקלון. בתאריך 10/8/2005 דיווח מנכ"ל משרד רוה"מ לוועדת הכספים כי נשכרו מתחמי הדיור באשקלון. חמישה ימים לאחר הפינוי הודיע המנכ"ל לוועדה כי: "כפר דרום כנראה עוברים למקבץ [דיור], כולל בית כנסת, כולל מוסדות החינוך, ששיכנענו את ראש העיר לפתוח להם.... יש הסכם שכנראה נחתם, עוברים כל כפר דרום לבניין אחד, עם בית כנסת, עם המוסדות שלהם שייפתחו באשקלון".

מנהיגות כפר דרום ייפתה את כוחו של גרשון המזכיר לבדוק בעבורם אתר ארעי שיוכל לשמש לשהיית הקהילה עד המעבר המהיר לאשקלון, במידה ויתרחש הפינוי. לצורך כך נבחר מלון פרדייז בבאר שבע.

9.1.2 תקופת ההתמודדות – היבט כללי

ביום חמישי, 18/8/05 נעקרו תושבי כפר דרום מבתיהם. כמו מרבית יישובי גוש קטיף המשיכה קהילת כפר דרום להתנהל כקהילה מגובשת לאורך כל מהלך הפינוי. ביום האחרון התכנס הציבור בבית הכנסת לתפילה אחרונה ולדברי תורה. בהתאם להתחייבות מראש, נמנעו תושבי כפר דרום משימוש באלימות¹⁹ בעת הפינוי (רייכנר 2005: 63). גרשון יונה, מזכיר כפר דרום, הזכיר זאת במכתבו: "אנו התושבים מצדנו עמדנו אף בהתחייבותנו ולא נקטנו כל מעשה אלימות" (מכתב לרוה"מ 11/9/05).

בערב של יום הגיעו אנשי כפר דרום, עיפיים וכואבים, למלון פרדייז בבאר שבע. בבואם למלון עמדו על כך שכל מי שאתם כולל אלו שאינם ברשימות, ייקלט במלון ושחלוקת החדרים תתבצע על ידם ולא על ידי צוות הקליטה או המלון.

העקורים התקשו להשלים עם האָבדן. התחושה הייתה שעוד מעט אנחנו חוזרים. הרי לא הרסו שום דבר. אמרה אישה מכפר דרום: "קיוויתי שפתאום יקרה משהו ויגידו לנו 'יצאתם לסופשבוע על חשבון מדינת ישראל ועכשיו חוזרים הביתה' ... ביום חמישי [שבוע לאחר מכן] נסעתי ליישוב ואחרי שראיתי רעפים ארוזים על הגג של משפחת ברט שגרה מולנו, הבנתי שנגזרה הגזרה." (רייכנר 2005)

בבית המלון לא היו תנאים לניהול חיי משפחה. היה זה סידור ארעי לימים אחדים. לקהילת כפר-דרום הוצע לעבור בתוך עשרה ימים למתחם מגורים באשקלון. שישה ימים לאחר העקירה (24/8/05) החליטה

¹⁹ בהתנגשות האלימה בין שוטרים למפגינים על גג בית הכנסת של כפר דרום לא נטלו חלק תושבי היישוב אלא קבוצת צעירים שעלתה לשם בהסכמת מנהיגות הקהילה.

אספת חברי כפר דרום לקבל את הצעת הממשלה. לאחר שלושה שבועות התברר שהממשלה עדיין לא חתמה חוזה עם הקבלן, שהבניין משועבד לבנקים, שיועצים משפטיים ממשלתיים מתנגדים למהלך ושעיריית אשקלון טרם נתנה אישור אכלוס לבניין (מכתב עיריית אשקלון 14/9/05). עמדת תושבי כפר דרום מובעת בקול הכפר (22/9/05):

היישוב בכל הדיונים עמד על דעתו בשמירה על אחדות ודיור משותף של כל היישוב ב'מגדלי אייל' באשקלון. המשפטנים למיניהם העמידו בסימן שאלה את כל העסקה כיוון שיש חלופות אחרות שנשכרו על ידי המדינה וכמו כן קיימות חריגות בנייה ועיכובים משפטיים באישור מגדלי אייל... ועוד ועוד ביורוקרטיות למיניהן. במקביל אנו כועסים וזה לא ייאמן עד כמה קל להרוס וקשה לבנות אפילו בדיור זמני ומבקשים לא להיות צד בהתדיינות אלא לקבל את המינימום הנדרש.

קהילת כפר דרום עשתה מאמץ לשמר רציפויות. בראשית ספטמבר נפתחו מפעל 'עלי קטיף' ומוסדות מכון התורה והארץ. ב 11/9/05, באיחור של פחות משבוע, נפתחו בבאר שבע מוסדות החינוך של כפר דרום – מעונות, גני ילדים ובית הספר. הימים חלפו, הדיונים עם נציגי הממשלה התארכו, בסוף ספטמבר טרם נקבע מועד למעבר לאשקלון.

9.1.3 כפר דרום בתקופת ההתמודדות - התבוננות רב-ממדית

הממד החומרי

שליטה ורציפות - למן הגעתם למלון היה חשוב לקהילת כפר דרום להשאיר בידיה את השליטה על חלוקת החדרים ועל השימוש במרחב הציבורי של המלון. חלוקת החדרים בוצעה על ידי נציגי כפר דרום. קומה M הפכה להיות 'קומת האם' - מקום פעילות לנשים; חדר האוכל זכה לכינוי 'חדר אוכל יישובי'; משרד היישוב נפתח מחדש בחדר של אורנה, מזכירת היישוב; משרדי מכון התורה והארץ נפתחו בחדר צמוד למשרד נציגות מנהלת סל"ע; בשטחים הציבוריים של המלון שוחזרו מוסדות הציבור של כפר דרום: בית כנסת, פעוטונים, חדרי פעילות.

הלובי הפך לכיכר הכפר: "... שתי שכנות שנפגשות בקומה שש האחת צריכה לרדת והשנייה לעלות, אבל מתוך רצון לסיים את השיחה הן מצאו עצמן בלובי" (קול הכפר 26/8/05) מעין 'סלון קהילתי'. מספרת הדסה: "חדרי הכביסה המשותפים מהווים מקום מפגש. נכון זה לא הפיקוס ולא המתקנים ולא המכולת [אזורי מפגש המוכרים מכפר דרום] אבל אני רואה נשים שם שאיני רואה בלובי וקשה לפעמים לדבר בחדר אוכל בגלל הרעש (של הילדים). שיחות ליד המכוניות ממשיכות מנהג עתיק יומין של כיבוס ופטפוט..." (16/9/05).

מעבר מסביבה כפרית לאורבנית - המעבר לבתי המלון היה שבירת רצף מסביבה כפרית לאזור אורבני צפוף. קשוי ההסתגלות למלון ולעיר הצטרפו לקשוי העקירה. כך למשל – הצטברו דו"חות חנייה למכוניות (הללו בוטלו לבסוף ע"י העירייה); ילדים חיפשו מרחב לשחק ולשוטט והתקשו לאתר את חדריהם במסדרונות המלון; משפחות התקשו לקיים שגרת משפחה במצב של חדריים מפורזים וילדים האוכלים עם חברים בחדר האוכל; אמהות לא יכלו להכין כריך לילד לבית הספר או לכבס.

דניאל שטרול ממנהלת סל"ע וברוך שוגרמן ממשרד הרווחה מעידים כי היה הבדל ניכר בין הנינוחות היחסית של עקורים ששוכנו בבתי הארחה 'צמודי קרקע' לבין המתח והלחץ של שוכני בתי המלון (בהתאמה - 28/1/08, 26/11/07).

ההחלטה לעבור לאשקלון - את החשש של אנשי כפר דרום להכריע בעד המעבר לאשקלון מתארת אחת התושבות: "הבתים יפהפיים, אבל על אף שאני מאוד אוהבת להיכנס לדירה יפה, הרגשתי שאני לא מתחברת. הרגשתי שאני מעדיפה לחיות באוהל בכפר דרום מאשר לגור שם. זה צירוף של המצב הנפשי ושל גודל המבנה" (רייכנר 2005). הקושי לעבור למבנה באשקלון נבע משלושה גורמים:

1. בהיבט האישי והמשפחתי: היה בכך שינוי חריף בתנאי החיים ממרחב כפרי פתוח, קרבה לאדמה, הרגלי יציאה ומשחק של ילדים לחיים הכוללים 'מעלית' ו'רחוב'.

2. בהיבט הקהילתי: אבדן של מרחבים קהילתיים משותפים למפגש, למוסדות ציבור לתעשייה ולחקלאות. את החשש הזה מתאר שלמה, תושב כפר דרום: "מבחינת המבנה הקהילתי - אי אפשר לקיים אותו בכלל ברמה שהכרנו בכפר דרום מבחינת אפשרויות הפעילות." (25/9/07)

3. בהיבט תחושת המשמעות: בעבור תושבי כפר דרום המושג 'התיישבות' אינו רק הגדרה גאוגרפית. הוא טעון משמעות ציונית ומשקלו הסגולי רב יותר מהנתון הסטטיסטי של כמות תושביו. היטיבה לבטא זאת אביגיל (20/12/05): "הקושי הביטחוני לגור בכפר דרום גרם לכך שגם הדברים היום יומיים הפשוטים קיבלו ערך כי הם נעשו בכפר דרום. גם כשהיית תולה כביסה היית חושב על זה שאתה מקיים אורח חיים נורמלי במקום שלכאורה הוא לא נורמלי, וזה היה נותן לזה ערך. לגור פתאום סתם במקום ללא ערך לאומי, זה מאוד קשה למתנחל שרגיל לשאת על גבו איזו שהיא משימה."

ההסכמה לעבור לאשקלון התבססה על הרצון לצאת יחד ומהר ככל האפשר מהמלון. לדברי אליקו: "בגלל החשיבות של ה'ביחד' אני מוכן לעבור לגור אפילו בבלוק. תאמין לי, זה עונש. אני הולך בלי חשק רק כדי להיות עם החברים מכפר דרום." (פיקרש 2005)

הממד הארגוני

מבחינת כפר דרום, עקירה מן היישוב, אין פירושה הפסקת התפקוד כקהילה. מסר זה היה המוטיב העיקרי במכתב שפרסמה מזכירות היישוב לתושבים, יומיים לאחר העקירה (22/8/05): "אנו אנשי כפר דרום נוכל להתנחם בדבר אחד – כי אצלנו גילינו כוחות של מסירות נפש ומאבק עד לרגע האחרון... הציבור הבריא מעריך את הגיבורים את מוסרי הנפש... בינתיים הגענו לבאר שבע וכאן יחד עם הצער והכאב – אנו שומרים על אחדות הקהילה."

מוסדות כפר דרום - רב היישוב, בעלי התפקידים והוועדות המשיכו לתפקד מייד לאחר העקירה. ההתנהלות אל מול נציגי מנהלת סל"ע, הנהלת המלון, עיריית באר שבע וכלל גורמי הסיוע, הייתה באמצעות נציגים רשמיים. שלושה ימים לאחר העקירה התקיימה אספת חברים. בתיה, נציגת מנהלת סל"ע במלון, מתארת כיצד פגשה קהילה מאורגנת השומרת בקנאות על רצף ההתנהלות:

ציפיתי לראות ילדים מופרדים מההורים קרועי בגדים וכו'. [בפועל] הגיעה אוכלוסייה שקטה, כואבת עד דמעות, מסודרת. בטח לא כפר דרום היא אוכלוסייה שישר תתמסר לעובדת סוציאלית שהיא לא מכירה. היה להם הרב שלהם המזכיר וכו'. רוב ההתנהלות הייתה מול נציגים שלהם. אתי לא דיברו כי אני מ'המנהלת'. אורנה [המזכירה ממשרד כפר דרום] את כל המשרד שלה ניהלה מהחדר במלון. הגיעה לשם, חיברה את המחשב והתארגנה לעצמה בחדר, אחר כך הקצו לה משרד. ... בצ"ק הם השתלטו על העניינים, אורנה ואנשי שלומה, הודעות, הזמנות... המלון הפך להיות כפר דרום. (25/12/07)

ביטוי מוחשי נוסף להמשכיות מוסדית היה דף המידע השבועי 'קול הכפר' (להלן ק"ה). בשעת לילה מאוחרת, לאחר יום קשה, הגיעו עקורי כפר דרום למלון פרדייז בבאר שבע, וביום שישי שלמחרת יצא עלון 'קול הכפר' מאולתר על דף אחד. במשפט הראשון נכתב: "הוציאו אותנו מהכפר, אך את הקול לא יוציאו מאתנו לעולם!" מכאן ואילך המשיך קול הכפר לצאת באופן סדיר בכל שבוע.

בבוקר יום שישי, למחרת העקירה, התקיימו סדרי תפילה ושיעורי תורה כמקובל בכפר דרום. מספר שלמה: "מסגרת זו [לימוד לגברים עם הרב] המשיכה לכל אורך הדרך, גם ביום שישי שלמחרת הגירוש ... מעל לזמן והמקום." (27/11/07)

המצב החדש הצריך פונקציות ארגוניות שלא היו בכפר דרום – אנשי קשר לרשות המקומית ולהפעלת מתנדבים ופעילות תמיכה פסיכולוגית במישור האישי והמשפחתי.

בד בבד עם התארגנותה בבית המלון נערכה הקהילה בסיוע עיריית באר שבע לפתיחת שנת הלימודים. ואמנם, בתוך פחות מחודש נפתחו כלל מוסדות החינוך מפעוטונים דרך בית הספר היסודי ועד הישיבה הגבוהה.

לסיכום

- בנסיבות הקשות של העקירה מן הבית הצליחה הקהילה לשמר רצף תפקודי. נציגי הממשל ציפו להלם ולבלבול ומצאו קהילה מלוכדת ומאורגנת. התנהגות זו תואמת את הידוע מן הספרות על יכולתם של אנשים לתפקד במצבי חירום (קרנטלי ודיינס 1972, Prince 1920, Petterson 1999).

- שימור מוסדות הקהילה אפשר תחושת יציבות ורציפות שהן יסוד חיוני להתמודדות במצב טראומטי (עומר ואילון 1994).

- ייתכן שההיאחזות בשמירת רציפות המבנה והמוסדות הקהילתיים לא אפשרה, בשלב הזה, בירור אָמִתִּי ודיון פתוח לגבי העתיד בכלל ולגבי כל הכרוך במעבר לאשקלון בפרט.

הממד הרגשי

ככל שגברה תחושת הנבגדות מצד המדינה שלמענה חירפו נפשם בחזית, כן גבר הצורך של העקורים בתמיכה רגשית.

הקהילה כמקור תמיכה - מקור התמיכה העיקרי, לדברי המרואיינים, היה הקהילה עצמה.

אנשי כפר דרום זוכרים את התקופה הראשונה בפרדייז בבאר שבע כחווייה של גיבוש קהילתי. מבהיר אליקו: "לא נסענו שלוש שבתות (אחרי העקירה) למשפחה, רק כדי להיות ביחד [עם הקהילה]. יש לי 10 אחים שהתחננו אלינו שנבוא. אמרתי להם אנו רוצים להיות פה מגובשים וביחד." (פיקרש 2005) בפגישה עם אנשי כפר דרום (2/11/05) אני שומע ביטויים כגון "הקהילה התאחדה כאן."; "בזכות הרב אין כאן מרידות."; "כולם בראש אחד."; "הייתה כאן אספת חברים הטובה מזה 10 שנים."; "אפילו אופוזיציונרים ותיקים תמכו בהנהגה".

תמיכה חיצונית, מתנדבים ואנשי ממסד – תומכים רבים, מתנדבים ובעלי תפקידים, באו למלון כדי לסייע לעקורים – עובדים סוציאליים ופסיכולוגים של עיריית באר שבע, מתנדבים מאורגנים ממועצה אזורית הר חברון, הגרעין התורני 'בית מוריה' מבאר שבע וסתם אזרחים שאכפת להם.

מתארת מיכל: "הייתה הצפה... הביאו עוגות, טיטולים, בגדים, ארגזים של פירות. החדרון במרתף לא הספיק לכמויות הרבות שהגיעו. תוך זמן קצר קבוצות של בני נוער התלבשו על חדרי הכינוס של המלון, ועשו 'חנות' ענקית כך שהמפונים יכלו להצטייד בבגדים, במזון ובמצרכי יסוד שונים" (9/1/08). בהמשך הביאו מתנדבים למלון מכוונות כביסה כדי לאפשר כביסה משפחתית. עיון ב'קול הכפר' מגלה שפע של סדנאות והצעות תמיכה על ידי אנשי מקצוע מתנדבים הנותנות מענה לטווח רחב של צרכים – ילדים,

נוער, הורים, משפחות וקבוצות אוכלוסייה. לצד אלו שפע מתנדבים בתחום הפעלות לילדים, שמרטפות, מוצרי מזון, ביגוד ועוד.

אנשי כפר דרום כיבדו והוקירו את מאמצי הסיוע של אזרחים מתנדבים, במיוחד מצד אלו המזוהים אתם פוליטית. פעולה זו יצרה אצל התומכים והמסייעים מתוך הקהילה ומחוצה לה תחושת תכלית, 'יש בשביל מה לקום בבוקר', 'יש עוד אתגר להיאבק למענו' וכמובן תרמה ליכולת העקורים להתמודד עם המצב החדש.

את התומכים מטעם הממסד קיבלה הקהילה בחשדנות ובהסתייגות. מתאר זאת רפי וורצמן המלווה הקהילתי של כפר דרום: "המשפחות כועסות, לא רוצות לראות ממסד." (9/10/05) מיכל לנקרי, עובדת סוציאלית, שימשה כראש צוות סיוע רב מקצועי מטעם עיריית באר שבע והיא מתארת את הקשר קהילה – מתנדבים – בעלי תפקיד:

פתאום עטו על המלון כל מיני פונקציונרים שבשלב מאוחר יותר הבנו מי הם ומה הם. חבריה צעירים שהצליחו במבט עיניים ובלי מילים ליצור קשר עם האנשים. המנהלת [נציגי סל"ע] עמדה מהצד והייתה בשיתוק מוחלט. גם אלינו [צוות הסיוע העירוני] אף אחד [מהעקורים] לא התקרב, לא יצרו מגע... לקח לי כמה דקות להבין שזה חבריה מהר חברון, חבורה נפלאה של אנשים שפתחו שם חמ"ל, הכירו אפילו בשמות את האנשים, אחד לאחד נצמדו למשפחות. זה הגביר את התסכול שלנו ושל המנהלת שבעצם אנחנו לא רצויים שם. (9/1/08)

מאוחר יותר נפתחו ערוצי תקשורת וסיוע של הצוות העירוני בתיווך המתנדבים מהר חברון ובתיאום עם בעלי תפקידים בקהילה.

מקרה מובהק של סיוע הנתפס כמאיים היה הניסיון לשלוח מורות חיילות, חלקן מרקע דתי, לסיוע לעקורי כפר דרום. את המפגש בין החיילות לעקורים מתארת נאוה, רכזת הקהילה: "הבן שלי ראה את החיילות בחדר האוכל, הלך אחורה, גלש לרצפה ואמר 'אימא תקחי אותי'. ניגשתי לחיילות ואמרתי: 'תעשו מה שאתן רוצות, אבל פה אל תסתובבו עם מדים.'" (25/12/07) תגובת העקורים גרמה לחיילות להסתגר בחדרים, ובסופו של דבר נזקקו הן לתמיכה מקצועית כדי להתגבר על הפגיעה מצד אלו שהן באו לסייע להם.

תשישות – אנשי כפר דרום הגיעו לבאר שבע לאחר תקופה של מאבק על הבית. באוויר ריחפה תחושת עייפות. היה קושי לחזור לתפקודי היום יום. בתוך כך בלטו פעילים מתוך הקהילה שאזרו כוח לארגן פעילות תמיכה ושיחה משותפת. מתארת נאוה: "מפעילות אינטנסיבית של מאבק שלפני הגירוש, עברנו לפאסיביות מאוד מאוד גדולה. למרות זאת, יזמנו המון פעילות תרבות ומפגשים. זה היה צורך של אנשים, והייתה השתתפות גדולה, אך היה מאוד קשה נפשית להרים את זה." (25/12/07)

לסיכום

- קהילת כפר דרום היוותה מקור תמיכה חיוני לפרטים ולמשפחות בתוכה, בתקופת ההתמודדות.
- הקהילה נתמכה באופן אינטנסיבי על ידי מתנדבים ספונטניים וארגונים אזרחיים. לעומת זאת התקשתה ליצור קשר עם גורמים שזוהו כנציגי הממסד בכלל ועם מנהלת סל"ע וצה"ל בפרט.
- עיריית באר שבע השתמשה בגופי הסיוע האזרחיים כמתווכים כדי לייעל את התמיכה בקהילה.
- למרות תחושת עייפות וכבדות של אוכלוסיית העקורים, הצליחו פעילים מתוכם לארגן פעילות לתמיכה עצמית.

הממד הערכי

קהילת כפר דרום נעקרה מביתה. למחרת המשיכה השמש לזרוח ועם ישראל חזר לעסקיו. הנס שציפו לו, לא בא. שבועות מאוחר יותר בתי כנסת נשרפים, והם בסך הכול עוד 'אייטס' חדשות. עולמם האמוני של אנשי כפר דרום, אחיהם בקהילות העקורים ואנשי המחנה הכתום כולו, ספגו זעזוע כבד.

אירוע עקירת אוכלוסייה מערער בדרך כלל יסודות ערכיים, רוחניים וזהותיים בעולמם של המפונים (להד, שחם ורוגל 8: 2005, 4: 2008). המאבק האידיאולוגי והפוליטי שליווה את תכנית ההתנתקות ואופיים הדתי של המתיישבים העצימו את המתח הרוחני סביב העקירה. אנשים חיפשו תשובות לשאלות אמוניות וניסו לפענח את משמעות האירועים.

מסגרות השתייכות קהילתיות סיפקו מרחב לבירור ערכי והזדמנות ל'מסגור מחדש' של תמונת המציאות לאחר העקירה. 'מסגור מחדש' (Reframing) הוא אחת הדרכים המוכרות והיעילות להתמודדות עם טראומה (נבון, פייגין ודרורי 2001) ויש לו שורשים עמוקים בפסיכולוגיה היהודית (רוטנברג 1995).

ההתמודדות עם הסוגיות הערכיות והרוחניות של העקירה באה לידי ביטוי בארבעה מישורים: אמונה, מאבק, אחריות חברתית ויצירת תקווה לעתיד. אפרט כאן את הממצאים לגבי כל אחד מהם:

אמונה – הביטוי הפשוט הוא רציפות האמונה גם כאשר המציאות נראתה מנוגדת לציפיות. אמרה ליאורה: "האמת היא שעד הרגע האחרון האמנתי שזה לא יקרה. ... עכשיו, כשזה התבצע, אני אומרת שזו הגזרה של הקדוש ברוך הוא וצריך להתמודד אִתָּה. בשכל ברור לי שזה לטובה על אף שלראות כרגע את הטובה הזו קשה." (רייכנר 61: 2005)

ביטוי נוסף ל'מסגור מחדש' הוא האמונה כי גם אם לעת עתה המאבק נכשל, הרי שנחשפו במהלכו כוחות חיוניים שעוד יביאו ברכה. כתב אופיר כהן: "גודל האמונה שהתגלתה בימי המשבר והחורבן היה עצום... כל זה לא היו לריק. בעשייה של נצח שום כוח רוחני לא הולך לאיבוד. הכול נצבר בזכויותיו של ריבון-העולמים וממשיך להחיות אותנו בכל המשך הדרך." (עדכאן 100: 37)

ביליג (ביליג 2006 א', ב') חקרה את מרכיבי ההון החברתי של מתיישבי גוש קטיף בשנים 2000–2006 ומצאה בין השאר כי בין מרכיבי החוסן הקהילתי היה המרכיב האמוני משמעותי. ממצאיה לגבי התקופה שלאחר העקירה מצביעים על תפקידם של רבני גוש קטיף בפרט ורבני הציונות הדתית בכלל בתהליך עיבוד המשמעות הרוחנית של העקירה.

המשך המאבק – דרך נוספת להתמודדות עם האתגר הייתה הטענה כי המאבק לא תם, והעקירה היא אמנם 'הפסד בקרב' אך לא 'במערכה'. היו רבנים שקראו לתקן את 'ההתנתקות' באמצעות התחברות מחודשת לעם. רב אזור גוש קטיף הרב יגאל אמר (25/7/07): "תוך כדי המאבק התבררו לנו דברים נפלאים... ללא קשר לתוצאות המאבק, עם ישראל מחכה לנו... הגירוש הזה יצר מהפכת אלוקים. ... בלי התורה הגואלת לא יהיה שום דבר... השאלה עכשיו איך מרימים את הדגל."

לצד הקריאה להתחברות היו שקראו להתבדלות, ובלשונם ל"הפרדה בין כוחות האור (העקורים ותומכיהם הכתומים) לכוחות החושך (המזוהים עם העקירה)". ביטוי אופייני לגישה השנייה היה הסיסמה 'לא נשכח ולא נסלח' שהופיעה בפרסומים שונים. ברוח זו כתב הרב של כפר דרום, אביק שרייבר:

אל לנו להשתיק ולהשקיט את העניין. אל לנו לכסות הכול בעטיפות יפות ולחשוב שהעניין הסתיים. ... יש להפנים זאת בקרבנו ולחנך את ילדינו לאהבת הטוב, לשנאת הרע שהביא את מעשה ההרס והחורבן העצמי הזה. ... לחרוט באותיות קידוש לבנה את כל הנזכרים לשבח ... לעומת כל אלה הנזכרים לגנאי... וזה הלך לדורות: לא תדרוש שלומם וטובתם של מחריבים ומהרסים כל ימך לעולם!

(קול הכפר י"ג באלול תשס"ה)

במובן הזה המשך המאבק אינו רק המשכה של דרך קודמת ארוכה ופתלתלה, אלא הוא מושווה לאיסור להתחתן עם עמוני ומואבי "משום שקירוב למושחתים כאלו הוא קלקול בנפשנו שלנו". (שם)

הבדלי הגישות ביחס להמשך המאבק מהווים רצף ישיר לחילוקי הדעות שהיו בין מובילי המאבק בגוש קטיף ובציונות הדתית בכלל (מוזס 2009). 'ועד רבני גוש קטיף' הוביל את 'מטה המאבק' לנקוט את שיטת ההתחברות, בסיסמאות כמו 'באהבה ננצח' ובמבצעי 'פנים אל פנים' לשכנוע החברה הישראלית. לעומתם, הרב שרייבר וקהילת כפר דרום נקטו גישה המחדדת את מוטיב המאבק. אחד המושגים שהוזכרו בהקשר זה היה 'עזות שבקדושה'. הטענה כי הנכונות למאבק ללא מורא על ארץ ישראל אינה הפרת החוק אלא ביטוי אותנטי של דבקות בעניין מקודש.

אחריות חברתית – אחד הסממנים המאפיינים את קהילות גוש קטיף היה הערך של אחריות חברתית. בכפר דרום היו מנגנונים רבים לתמיכה כלכלית וחברתית. שמירת המסגרת הקהילתית הייתה מנגנון התמיכה הטוב ביותר לאחר העקירה. הביטוי המובהק לכך היה העמידה על כך שכל משפחות כפר דרום יקבלו דיור במלון ללא קשר לרמת הזכאות הפורמלית שלהן. על פי הנהלים ה'יבשים' משפחות שהתגוררו בשכירות בכפר דרום זכותן לפיצוי מופחתת והן אינן נחשבות חלק מהקהילה לצורך דיור זמני או מעבר לקהילה חדשה, אולם בשלב הזה עמדה הקהילה על כך שכל משפחותיה יזכו לטיפול זהה. לדוגמה: הרב אביק שרייבר גר בדירת שירות השייכת לכפר דרום ועל כן נחשב כ'לא זכאי'. הכוח המשותף של כפר דרום כקהילה הביא לכך שזכויותיו של הרב, כמו גם של 'לא זכאים' אחרים לדיור זמני, הושאו לזכויות בעלי הדירות. אליקו מתאר את תחושת הסולידריות: "ההרגשה שלי היא שיש מי שמושך בחוטים כדי להפריד בינינו, לפזר אותנו. בגלל זה אני מוכן להישאר במלון ולא לעבור לבית משלי." (פיקרש 2005)

תקווה – כתבה הדסה: "לא חיפשנו חיים קלים. חיפשנו חיים טובים וערכיים. חיפשנו משמעות ואתגרים. ... דלת נסגרה חלון נפתח... הגעתי למסקנה שאתגרים מחכים בכל מקום... " (קול הכפר 26/8/05) חיזוק התקווה ליציאה מן המשבר הוא אחד הכלים האפקטיביים להתמודדות במצבי אסון. תקווה מוגדרת ע"י רבקה יעקבי (1989) כתהליך נפשי שמתעורר בתגובה לאיום ולכאב, מתוך מגמה להתמודד אתו ולגבור עליו. "עבודת התקווה", כלשונה, מאפשרת צמיחה והתפתחות מלווים בתחושת שליטה וביכולת להתמודדות ליצירת עתיד חיובי.

במקרה של מפוני גוש קטיף התקווה הבסיסית הייתה לשוב לבנות מחדש את היישובים, ובינתיים לשמר את הקהילה בהתיישבות חלופית. ההתכנסות הראשונה של אנשי כפר דרום, שלושה ימים לאחר העקירה, הוקדשה לדיון ולהחלטות ביחס לעתיד. הוחלט לבדוק מגורים זמניים באשקלון, והוקם צוות לבחירת התיישבות קבע. בכך יצרה קהילת כפר דרום, תוך זמן קצר, עוגן לעתיד משותף. בטרם סיימו לארוז את הציוד בכפר דרום יצאו נציגי כפר דרום ונציגי קהילות נוספות לבדוק אתר התיישבות באזור מזרח לכיש. אחד התנאים המרכזיים מבחינתם היה "קיום תנאים מתאימים לשמירה על מסגרות עצמאיות של הקהילות השונות". (הוברמן 2005: 14)

כשביקשתי מאנשי כפר דרום להגדיר את הערכים שכיוונו את פעילותם (12/3/06), נאמרו התייחסויות רבות לגבי העתיד, כגון: "אחד הדגלים הוא לקום מתוך ההפכה ולהמשיך לעשות את הבלתי אפשרי", "לקום בגדול מתוך משבר גדול", "להפריח את השממה", "הולכים ומוסיפים אור". עם זאת תקוותיהם של רוב המפונים בחודש הראשון התמצו בניסיון לקיים חיי משפחה וקהילה סבירים, להציל את רכושם ולחפש קורת גג לראשם. הרב ציון טוויל, קרא לכך: "הרגע הוא הנצח." (19/2/08)

לסיכום

1. קהילת כפר דרום שמרה על רציפות בכל ארבעת הממדים: חומרי, ארגוני, רגשי וערכי.
2. המשפחות היו מוכנות לשלם את מחיר הקושי לנהל חיי משפחה במלון ובלבד שתוכלנה להישאר בקהילה.
3. מתחים פנימיים מן העבר נדחו. היה אמון רב בהנהגה, דבר שגרם לאנשים להסכים למעבר לאשקלון, גם כאשר לא היו בטוחים שזה הכיוון המתאים.
4. הייתה נכונות רבה לקבל תמיכת מתנדבים וארגונים אזרחיים לעומת רתיעה לקבל סיוע שזוהה עם מנהלת סל"ע או צה"ל.

9.2 'הגוש המאוחד'²⁰ – אשקלון

9.2.1 היום שלפני – היערכות קהילת ניסנית ('הגוש המאוחד') להתנתקות

רבים מתושבי ניסנית בחרו לציית להנחיות הממשלה, יצרו קשר עם מנהלת סל"ע ופינו את ביתם ללא מאבק. ביוני 2005 התחייבו יונתן בשיא, מנכ"ל מנהלת סל"ע וראש עיריית אשקלון מהצרי לנציגי ניסנית לאפשר להם לעבור כקהילה למתחם ה'גולף' באשקלון. העסקה זכתה להד תקשורתי רב. מהצרי הבטיח: "נעשה הכול כדי להקל עליהם ונסייע בכל תחום שייבקשו." (דה מרקר 20/7/05, Ynet 18/6/05) ימים ספורים לאחר פינוי ניסנית (28/8/05) יצאו דוברי הממשלה בהכרזה חגיגית כי "הושלם המו"מ לרכישת 'מתחם הגולף' באשקלון בעבור מתיישבי גוש קטיף." (www.pmo.gov.il הורד ב 23/9/09)

לקראת ההתנתקות נשלחו לניסנית יועצים ארגוניים מטעם מחלקת הרווחה של מועצה אזורית חבל עזה כדי לסייע לקהילה בהתמודדות עם תהליך ההתנתקות (פרטים על הפרויקט להלן בפרק 13). היועצים מצאו קהילה רופפת שאינה מעוניינת להתארגן יחד לעתיד משותף. כוונתם הייתה לעבור לאשקלון כמשפחות, לא כקהילה, ולכן לא ראו צורך לשמר את המסגרות הארגוניות והחברתיות. לאחר הפינוי התפצלו אנשי ניסנית: אלו שרצו להמשיך יחד עברו למתחם הקראווילות בניצן, והאחרים - שכרו דירות באשקלון. בעצם ימי ההתנתקות הכריז מנכ"ל משרד ראש הממשלה אילן כהן: "כל התוחמת הצפונית (ניסנית, אלי סיני, דוגית, שב"י), כמעט 400 משפחות, מסודרת היום ללא בעיה." (ו' כספים 23/8/05)

לכאורה, תושבי ניסנית נערכו כראוי בטרם ההתנתקות, לא ראו עצמם ממשיכים כקהילה וזכו לסיוע מלא מן הממשלה.

9.2.2 תקופת ההתמודדות – היבט כללי

עובד עיריית אשקלון מתאר את גישת העירייה כלפי המשפחות שנקלטו בתחומה: "באוגוסט [2005] קיבלנו אותם בידיים פתוחות. ב 1 בספטמבר זה היה 'פסה'. הייתה תחושה שהקליטה הסתיימה בהצלחה." (28/1/07) לעומת תיאור זה, תחושות הנקלטים היו שונות לחלוטין. אנשי ניסנית מתארים את החודש הראשון כתקופה של בדידות. משפחה שהייתה רגילה ליישוב כפרי ולדלתות פתוחות אצל השכנים, מצאה עצמה לפתע לכודה בדירת שיכון, שסביבה נמשכת שגרת חיים של אנשים זרים. אין מתנדבים, אין תמיכה של חברים, והתחושה כלפי הסביבה החדשה היא תחושה של ניכור. יש המדברים על תחושת אשמה על שלא נאבקו על הבית.

²⁰ השימוש בכינוי 'הגוש המאוחד' נועד להקל על הקורא. בשלב ההתמודדות עוד לא היה שם למשפחות יוצאי ניסנית באשקלון. הכינוי 'הגוש המאוחד' נבחר על ידיהן בינואר 2006 לאחר שהתארגנו, עם אחרים. לצורך ההשוואה עם כפר דרום, בשלב הזה, בחרתי להתמקד ביישוב ניסנית שאנשיו היו הזימים ורוב השותפים לקהילת הגוש המאוחד.

למרות קבלת הפנים החמה המובטחת נתקלו אנשי ניסנית בחומות ביורוקרטיות ונאלצו להיאבק באופן אישי על זכויות בסיסיות. כך למשל, ילד שהוכר כלקוי למידה לא קיבל את התמיכה הדרושה בבית הספר בתואנה שטרם הגיע התקציב הייעודי לשם כך ממנהלת סל"ע (שטרול 28/1/08).

במצב זה החלו להתחדש הקשרים האישיים בין המשפחות, לצרכים חברתיים ופונקציונליים, כדי לתמוך איש ברעהו ולהחליף מידע על זכויות ונהלים. חידוש הקשר פתח מהלך של מיסוד מחדש של הקשרים בין כלל העקורים באשקלון. נוצרה מעין 'קהילת עניין'. תהליך זה מתואר ע"י בת שבע: איך זה התחיל ? התחיל בכך שלא ידענו מה אנחנו צריכים לעשות ולכן ללכת. הייתה תחושה מאוד טבעית של לפנות זה לזה ולברר למי לפנות, היכן להירשם לגנים ולבתי ספר-מפה לפה. ... עיריית אשקלון אומרת- עניי עירך קודמים. נכון, הכול טוב ויפה, גירשו אתכם מהבית, הרסו את החיים שלכם, אבל מה לעשות אתם לא הבעיה הראשונה שלנו, יש לנו בעיות גדולות אחרות. [אז הבנו] שאם אנחנו לא נדאג לעצמנו, אין אף אחד שידאג לנו. והיה גם רצון שלנו לקום ולהיות יחד בתוך כל המהלך הקשה הזה, נתגבר על הכול העיקר שנהיה ביחד. (6/8/06)

בחודש הראשון עדיין לא הייתה באשקלון התארגנות פורמלית, ועדיין לא נוצרו קשרים עם העירייה ועם ארגוני סיוע אזרחיים או עם 'ועד המתיישבים'. היו אנשים שיצרו קשר ברמה האישית עם המוקד של 'למען אחינו' אך טרם התארגנו כקהילה.

9.2.3 התבוננות רב-ממדית

הממד החומרי

למעלה ממאה משפחות נענו להזמנת ראש עיריית אשקלון ולהמלצת מנהלת סל"ע ושכרו דירות באשקלון, מרחק של פחות מעשרה קילומטר צפונית מביתן הקודם. הבחירה בדירות מפוזרות ברחבי העיר אשקלון מעידה כי משפחות אלו הניחו כי הפינוי מסמן את סיום ההשתייכות לקהילת המוצא ותחילת ההשתלבות בחיי העיר כתושבים מן המניין. רבים מתושבי ניסנית גרו קודם לכן באשקלון, כך שתהליך ההתערות המחודשת בעיר נראה להם טבעי.

למרות זאת למעבר לדירות שכורות הייתה השפעה קשה על אנשי ניסנית. תקופת ההתמודדות בהקשר הפיזי התאפיינה בשלוש תופעות. האחת מחיר הפיזור, השניה חיפוש מקום והשלישית הקושי לאתר מתחם מגורים

מחיר הפיזור - הבידוד הפיזי של המשפחות שעברו מניסנית לאשקלון וחוסר הארגון שלהן הקשו על מפגשים בין המפונים והעצימו את תחושת הניכור והבידודות. יעל: "אני גרה בבניין רב קומות. אני סובלת. אין לי אוויר לנשום... קשה פה באשקלון. אנחנו מפוזרים. אין מסגרת. כמו משפחה שהייתה מלוכדת והתפרקה." (24/3/08) ברוך: "בהתחלה אף אחד לא ידע איפה האחר נמצא, לא ידעתי שהשכן שלי [מניסנית] גר כמה בתים לידי... בעיר אין לך משקל. אתה נבלע." (24/3/08) בת שבע: "[בניסנית] היינו במין חממה ... הכול קיבלנו באופן טבעי. היו שם בשבילנו, הכול קרוב לנו, יש לנו מזכירות לידנו. קיבלנו שוק כשהגענו לפה. לא כולנו הגענו מתוך רצון ... כפתרון של אין ברירה. להגיד לך שכולם מלקקים פה דבש, זה ממש לא, זה שונה בתכלית, מעבר מבית פרטי למגורים בבית משותף." (6/8/06)

ניתן לומר כי הפיזור המידי של תושבי ניסנית ברחבי העיר אשקלון פגע ביכולתם לחלוק את מצבם עם חבריהם ומנע תמיכה קהילתית.

מקום מפגש – בחיפוש אחר מרחב משותף מצאו משפחות העקורים באשקלון את מתנ"ס שכונת ברנע כמקום התכנסות למפגשים משותפים. ההתעקשות של העקורים לקבל מקום משלהם לא הייתה רק עניין טכני. מקום המפגש ייצג באופן סמלי את קיומו של מרחב ציבורי משותף.

ניסיון לאתר דו"ר קבע – על אף שהממשלה פרסמה הודעה רשמית על רכישת 'מתחם הגולף' העסקה טרם הושלמה. קבוצה מאנשי ניסנית ניסתה להגיע להסכמה עם חברת אפרידר לרכישת מתחם מגורים חלופי, אולם העסקה לא יצאה לפועל כיוון שלעירייה היה אינטרס להפשיר את 'מתחם הגולף'. לטענת העקורים: "העירייה שמה מקלות בגלגלים כדי שלא נוכל להגיע להסכם." (24/3/08)

הממד הארגוני

כאמור, במהלך החודש הראשון היו מפגשים חברתיים, ניסיונות לאתר יחד סביבת מגורים משותפת, למידה משותפת של זכויות וניסיון להבין את דרכי ההתקשרות למסד. בשלב זה טרם החלה התארגנות של המשפחות ששכרו דירות באשקלון במסגרת קהילתית.

הממד הרגשי

פיזור המגורים ברחבי אשקלון יצר מצב שכל משפחה התמודדה באופן עצמאי עם סביבה פיזית וחברתית חדשה. הבדידות ותחושת הניכור הועצמו בעקבות ההודעות ה'מרגיעות' של הממשלה והעירייה על הקליטה המוצלחת של משפחות העקורים באשקלון. מספרת בת שבע:

עיריית אשקלון וממשלת ישראל רצו להגיד שנטמענו בעיר באופן טבעי, שהבכר, שתחושת האבדן, שבכינו בלילות, לא היו. היה להם מאד נוח להגיד את זה. אף אחד לא התייחס למצב הרגשי שלנו, ועוד יותר מזה, למצב הכלכלי. שלא לדבר שהפיצויים היו מגוחכים. ... אנחנו מתקשים לעכל את הטראומה, וסביבתנו עולם כמנהגו נוהג, הכול כרגיל. הגענו, אף אחד מהשכנים לא שאל מי אני וגם אותי לא עניין מי הם. רציתי לפתוח את הדלת ולראות את השכנה שמולי מניסנית. לפתוח את הדלת לראות את המבט המוכר, כוס הקפה של הבוקר. במקום זה פשוט התקשרנו אחת לאחת. הרבה דמעות זרמו ... (14/12/05)

ככל שהתחושה כלפי החברה הישראלית בכלל וממשלת ישראל בפרט הייתה קשה, כך גברה אחיזת המפונים בקהילותיהם. מספרת מרים: "הקהילה זו המשפחה שלי ... אני נפגשת אתם יותר מאשר עם משפחתי הקרובה שגרה 15 דקות נסיעה מכאן ויותר מאשר אי פעם בעבר." (2/11/05) בסרט 'הקרב על הבית' אומר אריק מאלי סיני: "החברים ביישוב זה מבחינתי הטיפול הפסיכולוגי הכי טוב."

מחקרים על נפגעי טראומה מציינים את חשיבותו של ה'דיבוב' - שיחה קבוצתית שניתנת במהלכה הזדמנות לאנשים לחלוק את סיפורם ותחושותיהם. הדיבוב מאפשר למשתתפים להשוות בין תגובתם למצב לתגובות של אחרים ולאמץ אסטרטגיות התמודדות (ארצמן 2004). השהות המשותפת של קהילת כפר דרום במלון אפשרה לשיחות אלה להתנהל. לעתים היו אלה שיחות ספונטניות, ובמקרים אחרים שיחות בהנחיית אנשי מקצוע (פסיכולוגים או עובדים סוציאליים). אליהו אקרמן, פסיכולוג, מעקורי נווה דקלים, אמר: "הקהילתיות היא הגורם העיקרי לשמירה על חוסן ושפיות במציאות המטורפת הזאת." (9/10/05)

אנשי ניסנית לא זכו לתמיכה מקצועית ולא הייתה סביבת קהילה תומכת לחלוק את תחושותיהם. תחושת הבדידות בלב סביבה עירונית הובילה את העקורים באשקלון לחפש קשר לעקורים אחרים ולחדש את רצף הקשרים החברתיים. המפגש עם עקורים אחרים אפשר להתאוורר מ'סיר הלחץ' המשפחתי. אנשים מציינים במיוחד את חשיבות המפגש עם 'קבוצת השווים' (Peer group), כגון: נשים, בני נוער, ילדים. חשיבותה של קבוצת השווים במצבי דחק ומשבר ידועה מאז שנות הארבעים של המאה

העשרים (ווייט בתוך: רוט ונוה 1993: 64-76, Marcia 1967: 119, פלום, 1995: 142-145 ברגל 1998). ממצאי המחקר כאן מלמדים כי הקהילה מהווה מרחב לתמיכת 'קבוצת השווים' בשלב ההתמודדות עם אירוע טראומטי.

מקור תמיכה נוסף היה הקשר ל'ועד המתיישבים' (יתואר בפרק 12 להלן). אנשי ניסנית הבינו שהעקורים שנמצאו במסגרות קהילתיות קיבלו תמיכה ופנו ל'ועד המתיישבים' לקבלת הכרה. בת שבע: חיפשנו את החיבוק, שיִדעו שקשה לנו מאוד ואנחנו צריכים עזרה. בקהילות אחרות אפילו סידרו ארונות, אנחנו היינו צריכים להתמודד לבד. לא היה מי שייתן כתף, את התמיכה את החיבוק. ... איתרנו את 'ועד המתיישבים' ואז הרגשנו חלק מקהילה גדולה. זה היה הסממן שנתן לנו להרגיש חלק מהעם הזה, מהקהילה הגדולה של הגוש." (6/8/2006)

הממד הערכי

תגובת המשפחות באשקלון לפינוי מן הבית הייתה שונה בתכלית מהלהט האמוני של אנשי כפר דרום וחבריהם להתיישבות האידאולוגית. אנשי ניסנית מספרים כי העקירה ערערה את יסודות זהותם. אמרה בת שבע: "אתה ישראלי אבל אתה בעצם נטע זר בתוך אנשים שדוברים אותה שפה אך לא ממש מרגיש שייך אליהם." שמוליק כ"ץ (5/6/06): "הפכנו לאויב המדינה - הצבא ראה בנו אויב. ... לא נאבקנו על הבית. חשבנו שלמדינה יש אחריות. הרבה אנשים פוגשים אותי ואומרים לי: 'אתה יודע מה חסר לי? לא נאבקתי על הבית, זה חוזר אלי יום יום'! ... הדבר היותר גרוע - שאנחנו הפכנו להיות 'מותג שמתומחר'. אני כבר לא שמוליק, אני כבר לא בנאדם." תגובה זו של ערעור הזהות מוכרת בקרב אוכלוסייה נפגעת טראומה ואף נצפתה מראש כאחד הסיכונים לאוכלוסיית מפוני גוש קטיף (להד, שחם ורוגל 2005).

9.3 השוואה בין הקהילות

הממד החומרי – הזיקה והשימוש במרחב הפיזי והייצוגים החומריים של הקהילה

רוב משפחות כפר דרום נשארו במהלך התקופה במלון בבאר שבע מתוך כוונה להמשיך עם הקהילה להתיישבות קבע. משפחות העקורים (רובן מניסנית) שבחרו לגור בשכירות באשקלון חשו אף הן צורך להיות בסביבת חבריהם ושותפיהם למצב. ניתן לזהות שלוש אסטרטגיות שנקטו שתי קבוצות העקורים במטרה לשמר רציפות קהילתית למרות אבדן מרחב המחיה הקהילתי הקודם:

1. איתור טריטוריות חדשות – אנשי כפר דרום עשו שימוש במרחב ציבורי בבתי המלון ובאתרים ארעיים אחרים שהועמדו ל'בעלות' זמנית של הקהילה: חדרים, לוחות מודעות, פינות משחק לילדים וכו' לצורך פעילות קהילתית, ובד בבד עסקו חיפוש אחר אתרים זמניים ואתרים להתיישבות קבע. אנשי אשקלון איתרו את מתנ"ס ברנע כמקום מפגש ופעלו לאיתור מרחב מגורי קבע משותף.

2. סמלים – אנשי כפר דרום עשו שימוש בסרטים הכתומים וכן העניקו לחדרים הציבוריים ששימשו אותם שמות חדשים ובכך סימנו טריטוריות שתרמו לשמירת הרצף למרות ההתנתקות. אצל אנשי ניסנית לא זיהיתי בשלב הזה שימוש בסמלים או במסורות. מקום ההתכנסות במתנ"ס סימל בעבורם המשכיות של המרחב הציבורי המשותף.

3. מרחבים 'וירטואליים' – לאנשי כפר דרום היה מידעון משותף. לאנשי ניסנית רשימות קשר. הקשר עם כלל קהילות העקורים נשמר באמצעות אתר אינטרנט קטיף. נט שזכה לפופולאריות רבה והיה 'כיכר העיר' של גוש קטיף (פרטים בפרק 12 להלן).

עומר ואילון (1994) עמדו על תרומתה של תחושת רציפות לשיקום מטרומה. שמירת מרחב פיזי משותף סייעה לעקורים לשמר רציפות קהילתית לשלוש מטרות:

- פונקצינלית – קיום מרחב למפגש, למשרד ולפעילויות ציבוריות פורמליות ולא פורמליות.

- סמלית – המשכיות הסמלים יצרה תחושת רציפות אל מול העקירה.

- תקווה לעתיד – החיפוש אחר מקום להתיישבות זמנית או קבועה נתן תחושת אפשרות לשמירת רצף הקהילה לעתיד ואף המשך השליחות האידאולוגית וההתיישבותית.

עומר ואילון התייחסו בעיקר למרכיבים רגשיים ושכליים של שמירת רציפות. הממצאים שהובאו כאן מלמדים על הצורך ליצור רציפות פיזית ברמה הקהילתית, במקרה של עקירה מסביבת החיים ועל האפשרות לעשות זאת. הצורך בשמירת רציפות פיזית לא היה נחלתן הבלבדית של קהילות 'חזקות' כמו כפר דרום, אלא התבטא גם בכך שאחת הפעולות הראשונות של משפחות יוצאי ניסנית באשקלון עוד טרם התארגנותן כקהילה, הייתה לחפש אתר קבוע לפעילות משותפת.

הצורך בשמירת רציפות פיזית תואם במידה מסוימת את הצורך של פעוטות ביצירת 'אובייקט מעבר'. אובייקט מעבר (transitional object) הוא מושג שפיתח דונלד ויניקוט (גלדמן 70-73: 1998) לציון הצורך של תינוק לאמץ אובייקט חיצוני (כגון דובי או מוצץ) ולהטעין אותו בנוכחותה המרגיעה של אמו. בהשאלה, אפשר לייחס את הצורך במרחב משותף ליצירת 'אובייקט מעבר קהילתי' המטעין את המרחב הקהילתי החדש בנוכחות כביכול של המרחב הקהילתי שאבד.

הממד הארגוני – דפוסי הארגון וההתארגנות של הקהילה

האגודות השיתופיות, המוסדות והארגונים השונים שפעלו בגוש קטיף לא חדלו להתקיים עם הפינוי. במרבית היישובים, המשיכו מזכירות היישובים והוועדות לתפקד. לעומת זאת, קהילת ניסנית, שהייתה מאורגנת פחות, התפרקה. המשפחות באשקלון מדווחות על קושי רב בחודש הראשון הן במשימות 'שגרתיות' כגון השתלבות ילדים במערכת החינוך והן במשימות 'חדשות' כמו מיצוי זכויותיהם כעקורים. לאה שלם: "בחודש הראשון בלט מאוד שקהילות שהיו מאורגנות היטב לפני העקירה ויצאו בצורה מאורגנת מהגוש הצליחו לשמור על עצמן טוב באופן יחסי. כפר דרום היא אחת מהן. קהילות שהיו חלשות 'לפני' נחלשו מאוד 'תוך כדי'." (19/12/07)

ניתוח ממש"ק (לעיל 8.2) מאפשר לעמוד על השוני בין הקהילות :

כפר דרום	ניסנית - אשקלון	
משימות	המשך משימות קיימות כגון הפעלת מערכת החינוך בנסיבות החדשות התמודדות מאורגנת עם משימות חדשות כגון איתור דיור, תמיכה מקצועית	אין התארגנות אל מול משימות. הייתה יזמה של קבוצת אנשים (שלא צלחה) לאיתור מרחב דיור משותף
מוסדות	- המשכיות מוסדות היישוב - יצירת תפקידים חדשים לפי צורך	זיקה רופפת למזכירות היישוב הוותיקה שבניצן לא הוקמו מוסדות חדשים
שילוביות	- שיתוף פעולה עם ארגוני סיוע ממשליים - עיריית באר שבע, משרדי ממשלה, עיריית אשקלון - יצירת תקשורת ממוסדת עם המלון - קבלת סיוע ותמיכה באמצעות 'למען אחינו' ו'ועד המתיישבים' אימוץ על ידי מועצה אזורית הר חברון וקהילת 'מוריה' בבאר שבע	קושי בהשתלבות באשקלון ברמה האישית, המשפחתית והקהילתית. אין פעילות מאורגנת עם גורמי סיוע עירוניים
קישוריות	מידעון, לוח מודעות פנימי ותקשורת סמס קהילתית מיסוד אנשי קשר לעירייה, למלון, לממשלה...	תחושת אבדן קשר, חוסר במידע בסיסי לגבי זכויות. נוצר קשר לא סדור עם 'ועד המתיישבים'.

השוואה זו מלמדת על חיוניותה של הקהילה הן לשמירת רצף תפקודי לאחר אסון והן ליצירת התאמה לנסיבות החדשות. **הקהילה משמשת כאן כמרחב מתווך** בעבור המשפחות והפרטים מצד אחד ובעבור מערכות התמיכה החיצוניות, ממשלתיות ואזרחיות מן הצד האחר.

השוואת ההתמודדות המאורגנת של כפר דרום לעומת היעדר קהילתיות ממוסדת אצל העקורים באשקלון, תואמת את התמונה הכללית לפיה קהילות וגופים שהיו מאורגנים טרם הפינוי, התארגנו טוב יותר בטווח הזמן המיידי של התמודדות עם האירוע ולהיפך. מבחינה זאת, באופן פרדוקסלי, דווקא קהילות שהתארגנו כדי להיאבק יחד נגד העקירה, הצליחו להתמודד יחד בימים שאחריה.

מסקנה נוספת היא כי לקהילה יכולת להתארגן למען עצמה, לאחר עקירה, בהינתן תנאים סביבתיים מתאימים. מסקנה זו תואמת את מודל הסיוע האינטראקטיבי המדגיש את חשיבות הקהילה כשחקן פעיל במערכת השיקום (Flint & Luloff, 2005). כמו כן היא תואמת את הידוע מן המחקר כי התבססות על מבנה קיים (במקרה זה קהילות) ועל משימות שגרתיות (כגון הפעלת מערכות חינוך) המופעלות על ידי העקורים עצמם מהווה מנוף אפקטיבי להתמודדות קהילות וארגונים במצבי חירום (עומר ואילון, 1994, Petterson 1999, Drabek 2004).

הממד הרגשי – הדפוסים הרגשיים של התנהלות הקהילה וקשרי הגומלין של עם סביבתה להיבט הרגשי של העקירה תפקיד מרכזי בשלב ההתמודדות עם האירוע. הצרכים הרגשיים של אנשי כפר דרום והמשפחות באשקלון היו דומים.

מועד הפינוי בחודש אב יצר חיבור אינטואיטיבי בין האבל על חורבן הבית האישי לאבל על חורבן הבית הלאומי ובין אירוע ההתנתקות העכשווי לבין גזירת הגלות ההיסטורית. תחושה זו מצאה ביטוי בקינות שנכתבו על חורבן גוש קטיף²¹ במתכונת הקינות לתשעה באב.

²¹ יוסי ויליאן חקר את ז'אנר קינות הנוער (פייקיש 2008), באתרים קטיף.נט ויד קטיף יש מדורים לקינות על גוש קטיף.

הפסיכולוגית מרים שפירא, מנהלת מרכז מהו"ת להתמודדות עם מצבי חירום, ריכזה פעילות תמיכה פסיכולוגית בטרם הפינוי ולאחריו. היא הגדירה את מצבם הרגשי של העקורים כחיבור בין שלוש תופעות²² :

- אבל – על אבדן כל מה שהיה ואיננו.

- טראומה – חוויית הגירוש הכפוי מהבית. חלקם חווים זאת כתקיפה ע"י קרוב משפחה.

- מאבק הישרדות – חיפוש אחר סביבה מוגנת, לנוכח הקשיים במגורים הארעיים.

אליהו אקרמן, פסיכולוג תושב נווה דקלים שהפעיל 17 צוותי דיבוב, טען: "הגישה שלנו היא לתת לגיטימציה לחוויה כפי שנחווה" להבנתו "זו אינה רק חוויית פרידה או אבל, בעבור רבים זו חוויה של אונס, על ידי קרוב משפחה..."

מאפיין נוסף, למצבם הרגשי של העקורים, שהועלה באותו יום עיון, היה של 'משבר התפכחות'. אנשי גוש קטיף חווים התפכחות מרה מחלום אל מול אילוצי המציאות. גוש קטיף היה בעבור רבים 'חוד החנית' של עשייה ציונית - חלוץ ההולך לפני המחנה. והנה עכשיו מתחוויר שהמחנה לא הולך אחריהם ואף מפרק להם את החלום. שברו של חלום אינו רק שבר אידאולוגי אלא גם תחושת נבגדות אישית וקולקטיבית. הניסיון להיאחז במוכר ולחזק את ה'יחד' הקהילתי נתן מענה למצב הרגשי המורכב שתואר כאן.

הקהילה אפשרה ביטוי מגוון למאפייני רציפות המוכרים בספרות (עומר ואילון 1994):

- רציפות קוגניטיבית - העולם אולי השתנה אבל אנחנו נשארו מה שהיינו וממשיכים בזהותנו כקהילה.

- רציפות תפקוד ותפקיד – אני ממשיך בתפקידי במשפחה ובקהילה.

- רציפות חברתית – נעקרנו ממקומנו, אך ניתן לשמר מערכות יחסים וקשרים ולכן הקהילה נשארת אתנו.

- רציפות היסטורית – היכולת להמשיך ולדבוק ביעוד כקהילה. המטרה אולי התרחקה, אך אנו ממשיכים יחד בדרך.

תגובה רגשית אופיינית נוספת הייתה פעלתנות יתר (Fight) שהתבטאה בהשקעת מאמצים גדולים בהתארגנות במצב החדש: סידור רשימות מתנדבים, ארגון אירועים קהילתיים וכו'. תגובה הופכית ומשלימה לפעלתנות הייתה תגובה של הימנעות (Flight). זו באה לידי ביטוי בשקיעה, בעייפות ובאפאטיות, בישיבה ממושכת בלובי המלונות, בחוסר נכונות לחזור למעגל העבודה וכו"ב. סגנונות תגובה אלו תוארו על ידי להד וחבריו בערכת ההדרכה למתעורבים בפינוי (להד, שחם ורוגל 2005) כהתנהגות צפויה והם מוכרים היטב מן הספרות העוסקת בתגובה למצבי חירום וטראומה.

לסיכום, לקהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' היו אמנם צרכים רגשיים דומים, אך היה הבדל ניכר ביכולת לספקם. בשתי הקהילות מצאו העקורים בקהילה, במשפחות ובקבוצת השווים מקור לתמיכה רגשית. ביטוי עיקרי לתמיכה זו היה עצם המפגש הספונטני בין שותפים לצרה וביטוי נוסף היה מאמץ של פעילים להקים מנגנונים לאיתור אנשים ומשפחות הזקוקים לתמיכה ייחודית ולעזור בפועל.

שמירת המסגרת הקהילתית אפשרה לאנשי כפר דרום לסייע טוב יותר אלו לאלו, להיעזר במגוון שירותי תמיכה וסדנאות, להיתמך על ידי מתנדבים ספונטאניים, ארגונים ממשליים ואזרחיים.

לעומת זאת, התפוררות המסגרת הקהילתית של אנשי ניסנית ('הגוש המאוחד'), גם אם הייתה תוצאה של בחירה מודעת, החריפה את תחושת הכאב והאבדן שלהם. בהיעדר קהילה היה קושי למצוא תמיכה, לפתח מנגנוני סיוע הדדי ואף לקבל תמיכה מארגוני סיוע ממשליים ואזרחיים.

²² הרצאה ביום עיון במכון ירושלים לחקר ישראל 9/10/2005, גם דבריו של אליהו אקרמן נאמרו באותה מסגרת.

הממד הערכי – המשמעות, נורמות ההתנהלות ומאפייני הזהות

כפר דרום וניסנית היו קהילות שונות בתכלית מבחינת אופיין האמוני טרם העקירה ולאחריה. לכפר דרום נאספה אוכלוסייה אידיאולוגית המזוהה עם הזרם התורני בציונות הדתית. לניסנית הגיעה אוכלוסייה מגוונת, לא דתית ולא בהכרח מטעמים אידיאולוגיים. לאור זאת, ניתן היה להניח כי עולם הערכים של אנשי ניסנית יזדעזע פחות מזה של קהילת כפר דרום. הממצאים מעלים תמונה שונה.

אנשי כפר דרום ראו בהתנתקות מהלך קשה ומסוכן, אך עמדתם האמונית לא הזדעזעה. מבחינתם דווקא מובילי ההתנתקות הם אלו שסטו מן הדרך. לעומת זאת, אנשי ניסנית חוו את העקירה כערעור על הזהות, על השייכות הישראלית ואפילו על עצם היותם בני אדם הראויים ליחס אנושי.

הבדל נוסף בין הקהילות היה ברמת העיסוק בתחום הערכי.

בכפר דרום הקדישו מאמץ ניכר לעיסוק בהיבטים הערכיים של מהלך ההתנתקות והעקירה: בירור המשמעות, מסגור מחדש של 'תמונת המציאות', טיפוח הערך של סולידריות חברתית, בירור עומק בשיעורי תורה ובמאמרים במידעון השבועי, ביקורי רבנים וחיפוש אתגרים חדשים.

בניסנית עסקו באופן אינטנסיבי בהיבטים הרגשיים אך לא בניסיון לארגן מחדש שאלות של זהות ומשמעות.

ממצאים אלו מאשרים את ממצאיה של ביליג כי "בתקופת הפינוי ומיד לאחריה נאחזו המתיישבים באמונתם הדתית כדי להתגבר על המשבר. המתיישבים כבר לא דיברו על תהליך של התחזקות באמונה אלא נאחזו באמונתם בתקווה לעתיד טוב יותר." לטענתה, נוצרו אמנם משברי אמונה, אך רובו המוחלט של הציבור המשיך "לחפש תשובות ולקיים את המצוות" (11: 2006 א'). יונה גודמן במאמרו 'תפקיד הרב בעת חירום בקהילה' משרטט תמונה רחבה על תפקידם החיוני של רבנים בקהילות גוש קטיף לפני העקירה ואחריה. מתוך כך הוא מגיע למסקנה כי "יש תפקיד רב משמעות לרב במצבי חירום. ביכולתו לסייע לחברי קהילתו לעבור בשלום את מצב החירום ואף להעצים את עולמם הרוחני מתוך התמודדות בריאה עם האסון." (גודמן 2007: 144)

לסיכום, שתי הקהילות חוו ערעור משמעותי בעולם הזהות והערכים שלהן. ההבדל באופן התגובה מלמד על השפעתו המהותית של הממד הערכי על דרכי התמודדות אוכלוסיות נפגעות אסון. כפי שראינו ממד זה בא לידי ביטוי באמונה דתית, בתקווה לעתיד, בחיזוק ערך האחריות החברתית ובטיפוח אתוסים ומיתוסים משותפים. הממד הערכי מספק משמעות המאפשרת לפרש את אירועי ההווה (ההתנתקות ותוצאותיה) מתוך הקשר רחב.

הממד הערכי סייע לקהילת כפר דרום ולקהילות נוספות של עקורי גוש קטיף לעצב באופן דינמי התייחסות לעבר, להווה ולעתיד. ביחס לעבר, העקירה נתפסה כמבחן ערכי. נוצרו מיתוסים קהילתיים כי למרות העקירה הפיזית, הרוח ה'כתומה' ניצחה. לגבי ההווה, שמירת הסולידריות הקהילתית והאחריות לחלשים נתפסו כערכים המעניקים משמעות לקשיי החיים במלון. מאמץ ניכר הושקע על ידי המנהיגות ועל ידי אנשי הקהילות לבניית תמונת עתיד משותפת אשר מהווה, אף היא, הצדקה לקשיי ההווה.

ממצאים אלו תואמים את מושג ה'רה-ביוגרפיה' כפי שפותח על ידי מרדכי רוטנברג (רוטנברג 1995) ואת הגישה הנרטיבית הרווחת לאחרונה בפסיכולוגיה שעמיה ליבליך (2007: 479) היטיבה לעשות בה שימוש בתיאורה את שיקום עקורי כפר עציון. ממצאי המחקר כאן מדגישים כי קהילה יוצרת לעצמה, באופן מתמיד, סיפור על ציר הזמן. הסיפור מספק לחברי הקהילה מסגרת לפרשנות מחודשת של העבר, ההווה והעתיד ומתוך כך משפיע באופן מהותי על מהלך השיקום מטראומה ברמת הפרט, המשפחה והקהילה.

סיכום ומסקנות תקופת ההתמודדות

בפרק זה נסקרה ההתמודדות של קהילת כפר דרום ושל משפחות שעברו לאשקלון בחודש הראשון שלאחר ההתנתקות. אוסיף כאן מסקנות כלליות המתווספות לאלו שפורטו במהלך הפרק:

הבחירה להמשיך עם הקהילות – רוב המתישבים בחרו להמשיך עם קהילותיהם לאחר העקירה ואף ראו את עתידם במסגרות אלו. יתרה מזאת, ההתלכדות סביב הקהילה כללה גם גורמים שבעבר הרבו לחלוק על עמדת המנהיגות (בכפר דרום) המסורתית. תופעת ההיזקקות לקהילה כללה גם את משפחות העקורים באשקלון, שמלכתחילה לא בחרו בפתרון קהילתי. הבחירה בקהילות לא נבעה רק מיתרונות כלכליים או פרקטיים אלא מצרכים רוחניים, רגשיים וארגוניים.

התאוששות מהירה – קהילת כפר דרום (כמו רוב קהילות גוש קטיף) לא נכנסה להלם או לחוסר תפקוד. נהפוך הוא: היא המשיכה לפעול באופן מאורגן אל מול האתגרים החדשים. לפעילים ולמנהיגות היה חשוב מאד שלא להיתפס כנזקקים חסרי ישע אלא כאנשים הפועלים למען עצמם בתוך סיטואציה מורכבת. ממצא זה תואם את הידוע על התנהלות אדאפטיבית של ציבור במצבי חירום ואסון. המשפחות באשקלון, אמנם לא היו מאורגנות כקהילה, אך המאפיינים והצרכים המשותפים, הניעו אותם ליצירת קשר.

לעומת הרצף התפקודי של הקהילות, בלטה תופעת הפסקת התפקוד של ארגונים אזוריים. בספרות מתואר פער בין התאמתה המהירה יחסית של התנהגות הפרט והמשפחה למצב החירום לבין ההסתגלות האטית יותר של ארגונים למצבי משבר. מן המקרים כאן ניתן ללמוד כי התנהלות קהילתית דומה להתארגנות המהירה וההגייונית של פרטים יותר מאשר לתגובה ארגונית. יכולת ההסתגלות הגבוהה של קהילות בהשוואה לזו של ארגונים נמצאה גם במחקרים אחרים על התמודדות אוכלוסייה באירועי אסון (Benini1998, Flint & Luloff 2005, Tootle 2007:16).

התפקוד הרב-ממדי של הקהילות – הצגת הממצאים בתבנית הרב-ממדית הראתה כי התמודדות קהילתית באירוע העקירה התאפיינה בכל ארבעת הממדים. בנוסף לכך, הייתה השפעה הדדית ביניהם, לדוגמה: הצרכים הארגוניים (מידע והתמצאות במצב החדש) והרגשיים (תמיכה) הביאו להתארגנות משפחות ניסנית באשקלון. מכאן נוצר רצון ב'מקום משלהם' (חומרי) כאשר היה מקום משותף הייתה בו סמליות של שימור העבר (ערכי).

רקע דתי / אידאולוגי – מתוך אוכלוסיית היעד של מחקר זה עולה לכאורה קשר חיובי בין מאפיינים דתיים ואידאולוגיים של קהילת המוצא לבין הבחירה להמשיך בקהילה לאחר העקירה. הבדל זה מתבטא בהשוואה בין אנשי כפר דרום לבין המשפחות באשקלון. מבט רחב יותר אל כלל אוכלוסיית העקורים אינו מאשר ממצא זה. מרבית היישובים המוגדרים כחילוניים ולא אידאולוגיים, המשיכו לפעול כקהילה לאחר העקירה. כך אירע לתושבי חומש שנקלטו ביד חנה וחברי פאת שדה שנקלטו במבקיעים. יש לציין כי גם המשפחות שבחרו באשקלון החלו לגשש דרך לקראת הקמת קהילה משותפת זמן קצר לאחר העקירה.

המשכיות הדפוס הדו-רובדי - קהילות העקורים שימרו את הדפוס הדו-רובדי שהיו מורגלים בו טרם העקירה. המונח דפוס דו-רובדי מתאר מערכת אזורית הפועלת בשני מישורים, יישובי ואזורי, כמקובל במועצות אזוריות²³. המבנה הדו-רובדי היה גם במישור הלא פורמלי וביטוי שלו היה קיומם של מעגלי השתייכות חוצי קהילות על פי גיל, עיסוק מקצועי או עניין, כגון: חקלאים, נוער או אנשי חינוך. בשלב התגובה המיידית לאירוע חדלו המוסדות האזוריים הפורמליים לתפקד. כאשר הוקמו 'למען אחינו' ו'ועד המתיישבים' (להלן פרק 12) והחלו לפעול אל מול הקהילות, התמלאה מחדש המשבצת הריקה של הגורם ה'אזורי' החסר וחזר המבנה הדו-רובדי.

מנהיגות – בשלב התגובה המיידית ניכרת ברמה הקהילתית הישענות יתר על מנהיגות קהילתית מוכרת. בכפר דרום האופוזיציה המסורתית נתנה גיבוי למנהיגות. בניסנית רבים מן המתגוררים באשקלון ציפו כי ז'ילבר, שהיה מהמנהיגים הבולטים בניסנית וכעת עבר לניצן, ימשיך להוביל אותם לקראת השיקום. ניתן לתלות זאת בסיבות שונות, אך העובדות ברורות: מנהיגות מתנדבת תופסת עצמה כאחראית וממשיכה לתפקד בעוד שהמנהיגות הממוסדת חדלה מלפעול. החיוניות של מנהיגות מתנדבת להתמודדות אוכלוסייה בחירום מוכרת היטב בשנים האחרונות וזכתה להתייחסות משמעותית בנוהלי פיקוד העורף ובפקודותיו (נוהל מס 97, מורג חרוץ, יולי 2008) וגם במסמך מכון ראות והקואליציה הישראלית לטראומה על 'רשת הביטחון האזרחית' (2009).

²³ הסבר על שלטון דו-רובדי אפשר למצוא באתר מרכז המועצות האזוריות - <http://www.mhh.org.il/713>

פרק 10 התאוששות - מגורים ארעיים, התארגנות ראשונית

- ט' באלול תשס"ה (13/9/05) עד חנוכה תשס"ו (1/1/2006)

"הממשלה הבטיחה מעבר מהיר לדירות, תוך מקסימום 14 יום. אף אחד מבני הקהילה לא רצה בתחילה לעבור לסביבה האורבנית והמאיימת, אך כיוון שזאת נראתה הדרך היחידה להישאר כקהילה, הושגה הסכמה. משרד השיכון, משרד האוצר, החשב והיועץ המשפטי - כולם הערימו קשיים. כשכבר הושג ההסכם עם הממשלה אחרי שלושה חודשים, התברר שהדירות כלל לא שייכות לקבלן אלא לבנק... מריטת העצבים גרמה בתוך הקהילה למתחים פנימיים ולמחשבות חרטה. לו ידענו שזה ייקח כמה חודשים, היינו משתלבים ביישוב לא עירוני. עשינו איחוד ואיחוי של הקהילה והחלטנו שוב ללכת לאשקלון, בהבנה שזה הרע במיעוטו. אבל זה היה על הסף. התפללנו הרבה שהקהילה לא תתפרק." דודי אלפר, מזכירות כפר דרום (קול הכפר 16/12/05)

מבוא

פרק זה סוקר את תקופת ספטמבר – דצמבר 2005, התקופה שקהילת כפר דרום שהתה בה במלון פרדייז בבאר שבע, ואנשי ניסנית החלו להתארגן כקהילה באשקלון. השהות של קהילת כפר דרום במלון הייתה מלווה בקשיים אישיים ומשפחתיים לא מבוטלים. בשונה מכך, בהיבט הקהילתי הייתה לה דווקא השפעה מחזקת. השימוש במרחב ציבורי משותף לאוכל, למפגש ולפעילות חברתית יצר אינטנסיביות חברתית וקהילתית גבוהה. הוא סיפק הזדמנויות לתמיכה הדדית ולמחשבה משותפת לקראת העתיד. מאפיין נוסף לשהות הקהילתית בבית המלון היה הסולידאריות הפנימית, שביטוייה - המאמץ לתמוך באלו שמסיבות שונות מצאו עצמם מתקשים יותר להשתקם. לגבי אוכלוסיית משפחות יוצאי ניסנית באשקלון (קהילת 'הגוש המאוחד'), תקופה זו מתאפיינת במאבק המשפחות המפונות להכרה כקהילה, בגיבוש דפוסים ראשוניים של קהילת 'הגוש המאוחד', בקביעת מנהיגות מייצגת, בהשתלבות עם פעילות 'ועד המתיישבים', באיתור מבנה לפעילות, בפעולות התארגנות משותפת אל מול ארגוני הסיוע הממשלתיים והאזרחיים ובתחילת בדיקת חלופות לעתיד. שלב ההתמודדות שתואר בפרק הקודם מתאפיין בניסיון של האוכלוסייה להפחית את נזקי העקירה. שלב ההתאוששות שפרק זה עוסק בו, מתאפיין בספרות העוסקת בטיפול באוכלוסיות נפגעות, ביצירת תמונת מצב רחבה לגבי תוצאות האירוע, בהתמסדות מערכות הסיוע וקשרי הגומלין ביניהן ובהתהוות דפוסים לטיפול בהשפעות האירוע (Pettersson 1999, White & Haas 1975, Haas et al. 1977). הצגת המצאים תיפתח בהצגת עיקר האירועים בכל קהילה ולאחר מכן יובא ניתוח ממצאים על פי התבנית הרב-ממדית - חומרי, ארגוני, רגשי וערכי. בתיאור קהילת כפר דרום מצאתי לנכון לייחד מקום להצגת ממצאים בנושא המנהיגות. לסיום, ייערכו השוואה בין הקהילות וסיכום.

10.1 כפר דרום

10.1.1 תקופת ההתאוששות – היבט כללי

אנשי כפר דרום התכוונו לשהות במלון ימים ספורים עד לכניסתם למבנה המיועד באשקלון. בסופו של דבר נאלצו להישאר בו מעל 120 ימים. הצורך להתמודד עם מציאות קשה ולא מוכרת גייס את קהילת כפר דרום למאמץ משולב לחידוש רציפות חיי הקהילה ומוסדותיה, להתמודדות עם אתגרי המצב החדש ולאיתור מקום להתיישבות זמנית וקבועה.

השהייה עם הקהילה לא הייתה מובנת מאליה. לעקורים הייתה חלופה: כל משפחה יכולה הייתה לקום ולשכור דירה במימון ממשלתי. 57 משפחות מתוך 75 שהיו בכפר דרום קודם לעקירה, בחרו להמשיך יחד. בחירה זו העידה על נכונות לשלם מחיר למען שמירת הרציפות הקהילתית. מתארת נאוה: "בעיניי תקופת המלון היא תקופה אפלה. החיים היו מאוד קשים, לא תנאים לגדל משפחה, להיות זוג, להיות קהילה, לשרוד את היום, חולי מאוד גדול. ... היה קושי לקום על הרגליים, קושי נפשי." (25/12/07) את קשיי החיים במלון העצימה מצוקה כלכלית. משפחות שהיו רגילות לחיות היטב מעמלן, איבדו מקורות הכנסה. רכושן נשאר ארוז במכולה לא נגישה, והן נדרשו להוצאות מרובות כדי להצטייד בציוד אישי בסיסי כולל ביגוד והנעלה לחורף. התחושה הייתה שביום אחד הפכו מתורמים לנצרכים.

הפסקת פעילות המועצה האזורית קטעה את מקורות המימון להעסקת בעלי תפקידים ולפעילות השוטפת של כפר דרום. במהלך החודשים במלון, לא נמצאה דרך לחדש את ההקצבות. מצב זה הגביר את התחושה בקרב העקורים כי הממשלה אינה מעוניינת לתמוך בהמשכיות הקהילה. אחד המרואיינים, שותף בישיבות פורום מנכ"לי משרדי הממשלה אמר:

התחושה שלי הייתה שלמרות האמירה שלכל אחד יש פתרון, מנהלת סל"ע עשתה הכול, אבל הכול, כדי לפורר את הקהילות. אלמלא העקשנות והנחישות של מנהיגי הקהילות, האנשים היו מתפזרים לכל עבר. ראייה לכך - התקופה הארוכה שהאנשים היו במלונות. הם התכוונו לא לשמר את הקהילות." (19/12/07) בד בבד עם ההתארגנות לחיי היום יום ניהלה הקהילה משא ומתן עם הממשלה על מעבר למגורים זמניים באשקלון. בנוסף לכך, פעלו צוות מטעם כפר דרום ונציגי החטיבה להתיישבות²⁴ לאיתור מקום להתיישבות חלופית. בסוף דצמבר הסתמן כיוון להתיישבות באזור מזרח לכיש. התמשכות המו"מ עם הממשלה על המעבר לאשקלון, ליבתה מחדש מתחים פנים קהילתיים. מנהיגות הקהילה נדרשה לפעילות יזומה להרגעת הרוחות. בחנוכה תשס"ו, סוף דצמבר 2005, עברה קהילת כפר דרום לדיור זמני ב'מגדלי אייל' באשקלון.

10.1.2 ניתוח בתבנית רב-ממדית

הממד החומרי

השהות של מפוני כפר דרום במרחב משותף, ככל שהייתה קשה, תרמה לגיבוש תחושת השייכות לקהילה ולהעצמתה. אציג כאן את הממצאים בשתי סוגיות: המלון כבית קהילתי והתמשכות השהייה במלון.

המלון כבית 'קהילתי' – ככל שהתמשך זמן השהייה כך התרחבה הפגנת הבעלות של אנשי כפר דרום על השטחים הציבוריים ועל נוהלי החיים במלון. דבר זה בא לידי ביטוי בשילוט החדרים, בהתקנת לוחות מודעות בלובי ובמעליות, בהצבת מכונות כביסה, בפתיחת מחסן חלוקה לציוד, בהעתקת מוסדות הקהילה למרחב הפיזי החדש וכו'. אומרת בתיה, נציגת מנהלת סל"ע: "המלון הפך להיות כפר דרום הזמני.

²⁴ החטיבה להתיישבות של ההסתדרות הציונית, הגוף הביצועי להתיישבות של ממשלת ישראל, ליוותה את הקמת גוש קטיף. פרטים על נושא זה בפרק 13 להלן.

השתלטו על המעליות עם השלטים וההודעות והפתקים ועם לוחות המודעות שעליהם תלו הודעות והזמנות לפעילויות לילדים, למפגשים עם הרב... התחילו להפעיל במלון את הפעוטונים והמעונות וקיבלו מבנה סמוך להפעלת בית הספר." (25/12/07)

בנוסף לשימוש הפונקציונלי, היה ניסיון לשחזר מוטיבים פיזיים מן העבר במציאות של בית המלון. אחת הדוגמות הבולטות לכך היא 'עץ הפיקוס' שהיה אתר התכנסות במרכז היישוב כפר דרום. ה'פיקוס' עבר מיתולוגיזציה מהירה והפך לחלק משפת הקהילה. הלובי של המלון הוכרז כתחליף ל'פיקוס' ובו נמשכה מסורת אמירת תהילים שהיו נוהגות נשות כפר דרום לומר יחד בצל העץ ההוא. לקראת המעבר לאשקלון כתבה הדסה ב'קול הכפר', בנימה היתולית: "כבר דיברנו על העברת מוסדות כפר דרום לאשקלון – בית הכנסת, הכולל, הישיבה, ביה"ס, הגנים, המעונות, המזכירות, הוועדות השונות וכו' ... מה עם הפיקוס? לא אגזים בחשיבותו, ולא אמצעט בה. ... הפיקוס הוא אחד מסמלי היישוב ..."

להשתלטות על המרחב הציבורי במלון, שתי משמעויות:

האחת, יצירת חיי קהילה בדפוס של 'משפחה מורחבת'. חדר אוכל משותף, ה'לובי' כחדר מגורים משותף, חדרי פעילות כ'חדרי ילדים' משותפים, חדר כביסה משותף. במובן מסוים ניתן לראות זאת כמצב שבו ה'בית המשותף', חסר הפרטיות המשפחתית, מהווה תחליף לבית הפרטי, וחיי הקהילה האינטנסיביים מהווים תחליף לחיי המשפחה. מבחינה סמלית מייצגים עיצוב המרחב הפיזי והשימוש הרב שנעשה בו את הכפפת המשפחתיות לקהילתיות. יש בכך שירות לאתוס של הוויתור המשפחתי למען המשכיות הקהילה.

האחרת, חיזוק תחושת שליטה. אנשי כפר דרום הפכו את המרחב שנקלעו אליו שלא מרצונם, למקום הנתון במידה רבה לשליטתם. הנכנס למלון חש שנכנס לטריטוריה של כפר דרום, מזהה את הסרטים הכתומים ואת מוסדות היישוב ואף העתקה של אתרים מוכרים מכפר דרום. סימון המרחב הפיזי מהווה המחשה לכך שאנשי כפר דרום הם בעלי הבית כאן. ניתן לראות בכך פיצוי מסוים לתחושת חוסר האונים בעקירה הכפויה מן הבית ואמירה קולקטיבית כי הקהילה ממשיכה לנהל את חייה.

התמשכות השמות במלון - מוסדות האמונים על טיפול באוכלוסייה מפונה בעת חירום בישראל ובעולם נוקטים גישה המעדיפה שאוכלוסייה מפונה לא תשהה בבתי מלון (פיקוד העורף 34: 2001, 14: 2007, FEMA 2009). גישה זו נובעת משלוש סיבות:

1. קטיעת רצף – תנאי בית מלון מקשים על קיום רצף חיי משפחה – בני המשפחה מפוזרים בחדרים שונים, אין פונקציה של מטבח וארוחה משותפת, אין מרחב חיים משותף (עומר ואילון 1994).
 2. עיכוב שיבה למעגלי החיים – בית המלון מסמל מצב של השעיית החיים הרגילים (Suspension) מצב זה נותן תחושת לגיטימיות לעיכוב פעולה אקטיבית להשתלבות במעגלי החיים הרגילים – לימודים, עבודה וכו', 'עד אשר תתבהר התמונה'. (פיקוד העורף שם, FEMA 2003, Scanlon).
 3. הוספת ליזיציה – תופעה בה מפונים השוהים בתנאי אירוח עלולים לפתח תלות במוסד המארח ולגרום לקושי לחזור לחיים עצמאיים (Hack at: Birch & Wachter, 2006:230-233).
- מחקרים על התנהגות אוכלוסיות לאחר פינוי כפוי מצביעים על כך שבתוך זמן קצר מוצאת רוב האוכלוסייה מקום מגורים חלופי בכוחות עצמה (Scanlon. 2003). נמצא כי מרבית מפוני הסופה קתרינה, ואירועי אסון אחרים העדיפו למצוא מקלט אצל קרובי משפחה ומכרים מאשר להזדקק למגורים ארעיים שהוצעו ע"י הממשלה (שם Hack).

מדוע אפוא העדיפו עקורי כפר דרום לשהות חודשים ארוכים במלון, כשהייתה להם חלופה אחרת?

אציע ארבעה הסברים אפשריים:

- תוצר הנסיבות – אנשי כפר דרום (וקהילות עקורים אחרות) לא שיערו שישארו זמן כה רב במלון. הבטחות נציגי הממשלה לפתרון זמין ומיידי באשקלון גרמו להם להימנע מחיפוש פתרון אחר.
- המשך המאבק – שמירת היחד הקהילתי נתפסה כניצחון מסוים במאבק הפוליטי מול ממשלת ישראל. ארחיב על כך בהמשך.
- תג מחיר – השהות בבתי המלון הציגה לעין כול במרחב הציבורי את המחיר הכלכלי והאנושי של ה'התנתקות'. היה בכך איתות לקראת מהלכי 'התכנסות' עתידית מתוכננים.
- קהילתיות – הקהילה הייתה מקור תמיכה מרכזי בהווה ומסגרת להתיישבות עתידית משותפת. הישוארות במלון הייתה הדרך הטובה ביותר לשמירת הקהילה.
- לסיכום הממד הפיזי:** נמצא כי אנשי כפר דרום היו נכונים לשאת תנאים קשים מבחינתם ובלבד שיצליחו להשאר במסגרת הקהילתית. המרחב הפיזי המשותף שימש זירה להטבעת חותם הקהילה ולהמחשת קיומה. כמו כן, עצם השהות האינטסיבית במרחב משותף חיזקה את תחושת היחד הקהילתית. עניין זה בולט לנוכח תחושת הקושי לקיים שגרת חיי משפחה בתנאי המלון.

הממד הארגוני

תקופת השהות במלון הייתה הזדמנות לעיכול משותף של הטראומה, לשחזור מערכות ארגוניות מהתקופה שקדמה לעקירה, לקביעת דפוסי התארגנות תואמים למצב החדש ולאיתור הנתבים להתיישבות עתידית.

להלן יוצגו הממצאים בממד הארגוני לפי סוגיות מרכזיות: ניהול החיים השוטפים, הפסקת תקצוב מוניציפלי, לקראת מעבר לאשקלון, איתור התיישבות חלופית, השפעת העבר על ההווה והעתיד. ניהול החיים השוטפים – ניהול חיי הקהילה במלון התאפיין בכל ארבעת הממדים המפורטים בטיפולוגיה של דינס (Dynes 1970:162):

1. פעילות שגרה במבנה קיים – הפעלת בית הכנסת ומערך שיעורים תורניים, הפעלת משרד היישוב, הוצאת 'קול הכפר', הפעלת מוסדות היישוב: מוסדות החינוך, מכון התורה והארץ, מפעל 'עלי קטיף' והמשך הפעלת גמ"ח כפר דרום למתן הלוואות לתושבי הכפר - כל אלו מסמנים את היכולת של כפר דרום להמשיך ולשמור על רציפות התפקוד כקהילה, התורמת להתאוששות מטראומה (עומר ואילון 1994).
2. פעילות שגרה במבנה חדש – בנסיבות החדשות היה צורך ליצור מוסדות חדשים לצורך קיום פעילות שגרה, כמו למשל: ארגון חדר כביסה משותף ומחסן לחלוקת בגדים, נעליים ומצרכי יסוד. ייסוד 'מוסדות' חדשים אלו והפעלתם על ידי מתנדבים מבית ומחוץ מעידים על יכולת הקהילה להתארגן באופן לא שגרתי, בסיוע מתנדבים, כדי לספק את צרכי השגרה.

3. פעילות חדשה במבנה קיים – שתי דוגמות:

- מזכירות כפר דרום ניהלה מו"מ על המעבר למגורים זמניים עם גורמי ממשלה שלא הייתה מורגלת בקשר עמם בסוגיות שלא היה לה ניסיון בהן.

- רב היישוב היה צריך להתמודד עם הנהגת קהילה בסוגיות שונות בתכלית מאלו שהורגל בהן. היכולת של מנהיגות לפעול בהתאמה לנסיבות המשתנות הייתה אחד המבחנים המרכזיים ליכולתה של קהילת כפר דרום לשרוד. נושא מנהיגות כפר דרום יתואר להלן בהרחבה.

4. פעילות חדשה במבנה חדש – תקופת ההתאוששות התאפיינה בהתארגנות קהילתית אינטנסיבית.

הקהילה הצמיחה מוסדות חדשים כדי לטפל באתגרי השיקום :

- אנשי קשר למוסדות חיצוניים – לדוגמה : הלל תפקד כאיש קשר אל מול עיריית באר שבע, הנהלת המלון וארגוני הסיוע הממשליים.

- רכזת קהילה - נאוה ריכזה את פעילות ארגון הוועדות פנימיות, התמיכה החברתית, הסדנאות והתרבות. תפקיד זה נוצר בהמלצת 'ועד המתיישבים' (יפורט להלן פרק 12).

- ועדות תושבים וצוותי עבודה – הוקמו למטרות שונות: ועדת רווחה, ועדת נוער, ועדת חינוך, ועדת תרבות, ועדה לאיתור התיישבות קבע, צוות תעסוקה ועוד.

בנוסף להתארגנות הפנימית, הצליחה קהילת כפר דרום, בסיוע 'למען אחינו-ועד המתיישבים', עיריית באר שבע והמועצה האזורית הר חברון, לגייס מתנדבים ואנשי מקצוע רבים לצורך התמודדות עם הצרכים הרגשיים והחומריים שהתעוררו עקב הפינוי. סקירת פרסומים ב 'קול הכפר' מלמדת על שפע פעילות: מידע על ייעוץ וסיוע של ארגון 'פעמונים', מבצעי הוזלה לעקורים בחנויות, סיוע למציאת תעסוקה, הרצאות וסדנאות בנושאי אמונה, התמודדות עם טראומה, תכנון פיננסי, יצירה והרפיה ושיחות נפש.

הקשר עם עיריית באר שבע ומשרדי הממשלה היה טוב ויעיל (הלל הורוביץ 2/11/05). התוצאות דיברו בעד עצמן. מוסדות החינוך – פעוטונים, גני ילדים, בית ספר ומכון התורה והארץ פעלו במלון ובמבנים סמוכים בסיוע משרד החינוך ועיריית באר שבע. כולל האברכים והישיבה פעלו באשקלון בסיוע העירייה.

הפסקת תקצוב מוניציפלי – בניגוד להתארגנות הזריזה והרבגונית במישור הפנים קהילתי, נקטע הרצף הארגוני הקושר את כפר דרום כיישוב למועצה האזורית, למוסדות המיישבים ולמשרדי ממשלה. פירוק המועצה חסם כל דרך להמשך תקצוב מוניציפלי או ממשלתי לקהילה. הפסקת המימון יצרה קושי לממן שכר עובדי הקהילה ופעילותה, דווקא בתקופה שהצורך בכך גבר. בדיון בעיריית אשקלון, לקראת המעבר, ביקשו נציגי כפר דרום תקצוב יישובי, כפי שהיה מקובל בגוש קטיף, לצורך אחזקת "רב, מזכיר, מזכירה, רכז נוער, רכז קליטה, מנה"ח חלקי, ומבקשים שהתשלום יתבצע במסגרת אגודת כפ"ד" (מסמך כפ"ד 10/11/05). בקשותיהם נענו בשלילה בטענה שהעירייה והממשלה אינן יכולות לתקצב אגודה שיתופית. דניאל שטרול, הבטיח בפגישת השולחן העגול החברתי של מנהלת סל"ע (26/10/05): "לכל יישוב נקצה תקנים מיידיים של מזכיר / רב ורכז חינוכי / חברתי. ניתן משקל וייצוג משמעותי למנהיגות האזורית בכניסה ליישוב ופרויקטור לכל קהילה שיטפל במעבר להתיישבות הקבע." לא נמצאה דרך לממש התחייבות זו, גם לאחר שהתקבלה החלטת ממשלה בעניין (פרטים בפרק 13). בכך הקשתה הממשלה על רציפות תפקוד הקהילה.

בהיעדר תקצוב ממשלתי, המשיכה האגודה השיתופית לממן את הפעילות השוטפת ממקורותיה. לעתים נאלצה המנהיגות לקחת סיכונים אישיים ובלבד שמוסדות הקהילה ימשיכו לתפקד. מעיד על כך איש כפר דרום: "נתתי את ממוני האישי, שאין לי, 200,000 ₪ מהמינוס שלי, סיכנתי את חיי." (22/3/06) לסוגיית הטיפול הממשלתי בקהילות אדרש באופן מפורט בהמשך (פרק 13). כאן חשוב להדגיש כי אנשי כפר דרום ושאר קהילות גוש קטיף ראו בהפסקת התקציבים הוכחה נוספת למגמתה הממשלה שלא לאפשר לקהילות לשרוד עד להתיישבות הקבע.

לקראת מעבר לאשקלון - חודש ספטמבר הסתיים, והפתרון שהובטח שיגיע תוך עשרה ימים עוד לא נראה באופק. מזכירות כפר דרום איימה לסרב לעבור לאשקלון אם לא ימצא פתרון מיידי. בישיבה מרתונית שהתקיימה בערב יום הכיפורים 'לובנו כל הפרטים' והוסכם על סדרי המעבר. ב 15/10/05 אישרה אספת כפר דרום את פרטי החוזה שאמור היה להיחתם למחרת. עבר חודש נוסף והחוזה טרם נחתם.

ב 10/11/05, בישיבה רבת משתתפים בעיריית אשקלון, הוכרז חגיגית על הסרת כל המכשולים ועל חתימת הסכם המעבר למגדלי אייל באשקלון. ההסכם כלל:

תקצוב שיפוף ב"ס שייפתח שבועיים מאוחר יותר; מגמה להתחיל למסור דירות להכנסת ציוד משפחתי שבוע לאחר חתימת ההסכם; הקצאת שטח למבני ציבור; מציאת פתרון מעשי למשפחות שאינן זכאיות לשכ"ד לפי חוק פינוי פיצוי; הבטחה כי מקדמה על חשבון הפיצויים תועבר לאנשי כפ"ד עוד לפני אכלוס המבנה. ... " (קול הכפר 12/11/05)

גם הפעם השמחה הייתה קצת מוקדמת. ב 17/11/05 פרסמה עיריית אשקלון מכתב האוסר על אכלוס הבניין מטעמי בטיחות; בנוסף התגלה לפתע כי הבניין משועבד לבנקים המתנגדים להסכם; פקידי אוצר התנגדו להסכם בטענה כי יש חלופה זולה יותר; הממונה על הרכוש הממשלתי טרם אישר את ההסכם; היועצת המשפטית של הכנסת והמשנה ליועמ"ש טענו כי ההסכם אינו חוקי וביקשו מחברי ועדת הכספים של הכנסת לא לאשר את מימונו. בניגוד להמלצת האוצר והיועצים המשפטיים אישרה ועדת הכספים את התקציב הנדרש למגורי קהילת כפר דרום.

התמשכות המו"מ ליבתה את הוויכוח הפנימי בקהילה. רבים טענו כי במגדל של 20 קומות באשקלון יהיה קושי רב לנהל אורח חיים דתי וקהילתי כפי שהורגלו בכפר דרום. אחד המרואיינים מדבר על 'פיצוץ' בין המנהיגות לציבור:

הכול זע ונע ועמד על כרעי משבר גדולים. ביקורת קשה הוטחה במזכירות [אך] הציבור לא קם ולא התמרד. ... המעבר לאשקלון לא אהוב והונחת על הציבור. יש 'בטן לא קטנה' לגבי דרך ההתנהלות [הלא דמוקרטית] של ההנהלה הוותיקה בעבר. עדיין לא רואים אצלם שינוי. [עכשיו] נכנסו שלושה מועמדים למזכירות בלי בחירות. (8/12/05)

בעקבות אי הנחת הציבורית החליטה מנהיגות כפר דרום להקים 'צוות הקשבה לציבור' לבדיקת הלך הרוחות ביחס לאשקלון ובכלל. תוך ימים ספורים נפגש הצוות עם כל משפחות הקהילה. מתאר רפי: "אנשים דיברו בכנות רבה. 75% רוצים ללכת עם היישוב לכל מקום שהוא ובלבד להישאר חלק מהקהילה. 25% שוקלים פרישה או מתנים החלטתם בסוג פתרון הקבע שיהיה. לא הייתה אף טריקת דלת." (8/12/05) אספת החברים המכרעת התקיימה בראשית דצמבר. תוצאת ההצבעה הייתה: 38 מול 2 לאשקלון. במהלך חודש דצמבר עברו כל 57 המשפחות מקהילת כפר דרום ממלון פרדייז למגדלי אייל באשקלון.

סיפור כפר דרום ממחיש את המציאות החוקית והמנהלית המסובכת של התנהלות השיקום. הבטחות ללא כיסוי, תהליך מו"מ מפרך, גלגול האחריות בין משרדי ממשלה, רשויות מקומיות, ועדות הכנסת, פקידי האוצר ויועצים משפטיים, כל זאת כדי להשיג דיור זמני יקר (סדן ופלסנר 2007) שלא התאים לאופי הקהילה ולא הועיל לקראת התיישבות קבע.

איתור אתר להתיישבות חלופית - הרב התווה מדיניות קהילתית שלא לקיים דיון ציבורי בחלופות להתיישבות קבע בטרם המעבר למגורים הזמניים. הטיפול בנושא הוטל על ועדה לאיתור התיישבות חלופית. הוועדה ורב הקהילה ניסחו מדדים לבחירת מקום: "חינוך, חקלאות, ציונות וארץ ישראל, תעסוקה, סביבה דתית, נגישות וקווי תחבורה" (קול הכפר 12/11/05). הוועדה תמכה במעבר ל'כרמית' - אתר באזור מזרח לכיש שהוצע על ידי החטיבה להתיישבות של ההסתדרות הציונית (הוברמן, 2005 ב'). הממשלה, בקביעתה כי ההסתדרות הציונית לא תעסוק בהתיישבות העקורים, עצרה את המהלך הזה מחד גיסא אולם לא הציעה לאורך כל תקופת ההתאוששות כל הצעה אחרת למקום התיישבות חליפי לכפר דרום מאידך גיסא. למעשה כל אותה תקופה התנהל החיפוש אחר אתר חלופי לכפר דרום ללא שיתוף פעולה ממשלתי.

השפעת העבר על ההווה והעתיד - הדפוס הדומיננטי בקהילת כפר דרום היה התמקדות בבניית החיים החדשים תוך מתן ביטוי נרחב לתקווה לחזור הביתה. השיחות על המעבר לאשקלון או על התיישבות חלופית מלוות תמיד בהתנצלות ובאזכור שבסופו של דבר מגמת הקהילה לחזור לכפר דרום.

רב הקהילה התווה מדיניות שלא לעסוק במערכת החינוך הקהילתית או במרחב הציבורי בטראומת העבר. לתפיסתו, חיטוט בפצעי העבר עלול להחליש. מתוך כך נשלל כל קשר עם גורמים המזוהים עם ההתנתקות. כך למשל את המו"מ על המעבר לאשקלון ביצעו נציגי הקהילה אל מול משה מרחביה, בכיר במשרד השיכון, מתנחל ותיק שהיה מקובל עליהם באופן אישי, תוך הימנעות ככל האפשר ממגע עם נציגי מנהלת סל"ע.

אכן, בתקופת ההתאוששות נתפס 'כפר דרום' בעיני אנשי הקהילה כתקווה לעתיד יותר מאשר זיכרון העבר.

לסיכום הממד הארגוני

1. קהילת כפר דרום הצליחה לשמר את עצמה כמערכת חברתית פעילה ומגיבה. אסטרטגיית ההתמודדות הייתה שמירה קפדנית על הֶלֶבָה הערכית וגמישות מרבית בדרכי הפעולה.
2. לקהילה הייתה יכולת לשמר רציפות מבנית, תרבותית ותפקודית לצד גמישות ארגונית ביצירת צוותי עבודה אל מול מטלות חדשות.
3. לחברי הקהילה הייתה הניעה (=מוטיבציה) עזה לשמר את הקהילה ולהיות יחד גם בימים של מחלוקת וקשיים.
4. הייתה תמיכה רציפה מצד ארגוני סיוע ממשליים ואזרחיים ומצד מתנדבים ספונטאניים בהתארגנות הקהילה, בהפעלת מוסדותיה ובמילוי צרכיה.
5. ממשלת ישראל - תהליך המשא ומתן מול הממשלה על המעבר לאשקלון היה קשה ומתסכל. שוב ושוב התגלה חוסר היכולת של הממשלה לממש התחייבויות. הממשלה לא הצליחה לתקצב את פעילות הקהילה גם כשהצהירה על נכונותה. היא גם לא הציעה אתר להתיישבות חלופית ומנעה מההסתדרות הציונית לעסוק בכך. ממילא לא היה קשר בין אתר המגורים הזמני לאתר קבע כלשהו. כל אלה חברו יחד להעמיק את חוסר האמון של הקהילה ומנהיגיה בנכונות הממשלה לסייע לשיקומם כקהילה.

הממד הרגשי

סערה רגשית

תקופת ההתאוששות התאפיינה בסערה רגשית בקהילת כפר דרום. היה זה צירוף של ארבע תופעות:

- **העקירה** - האבל על הגירוש מהבית ומסביבת החיים, התסכול על כישלון המאבק והכעס על הממשלה.
- **הקשיים במלון** - השהות בבתי המלון הקשתה מאוד על היכולת לנהל שגרת חיי פרט ומשפחה. פיזור המשפחה בחדרים שונים, אי היכולת לנהל משק בית, להכין אוכל ולכבס; אין טלפון, אין אינטרנט, אין אפשרות לארח. מצב זה יצר תחושות קשות אצל המפונים. להלן מבחר ציטוטים: "תקופה בלתי נסבלת, לא היו לי חיים", "חוסר ודאות, תהליכים קשים. לא הרגשתי את הילדים שלי במלון", "תקופה אפלה".
- **אכזבה מהחברה הישראלית** – היה פער משמעותי בין הציפיות של העקורים לחיבוק ואמפתיה מכלל החברה הישראלית לבין תחושתם כי בפועל ישראל חזרה לסדר יומה ואינה מזדהה עם כאבם.
- **מתחים פנים קהילתיים** – היו בקהילה מתחים פנימיים בנושא התנהלות המנהיגות והמעבר לאשקלון. ננתח כאן שלוש סוגיות: הקהילה כמוקד לתמיכה, היחס לעיבוד הטראומה ומשבר המעבר לאשקלון.

הקהילה כמוקד לתמיכה

ההישארות בקהילה הייתה פרי בחירה מודעת - נכונות להישאר בקהילה למרות התנאים בעוד בכל רגע ניתן היה לעבור למגורים בשכירות בסיוע ממשלתי. הבחירה בקהילה מלמדת על עוצמת הצורך והרצון בקהילה בשלב ההתאוששות. גם בתקופות של מתח פנימי הצטיירה הקהילה כעוגן המאפשר להכיל, לאוורר ולעבד רגשות. עדויות רבות מציינות את הגורם הקהילתי כגורם תמיכה מרכזי בתקופה זו. אביא כאן ציטוט ממכתבו של גרשון יונה: "כולם שמעו על הקשיים שעברו על אנשי היישוב, אבל אנחנו חיים אותם יום יום: תמיכה במשפחות השכולות, ליווי ילדים יתומים, עזרה לנכים לפצועים, ... בקשה אחת לנו ... לשמור על חי קהילה ומשפחה כדי שנצא לחיים חדשים ולבניית יישוב חדש... " (2/9/05) הבחירה להישאר עם הקהילות אפיינה את כלל העקורים: 85% ממשפחות המפונים (1536 מתוך 1796) בחרו להמשיך את חייהן במסגרת הקהילתית (ועד המתיישבים' 4/12/05).

הגורמים שחיזקו את התמיכה הרגשית בקהילה:

אחוזה – רבים מאנשי הקהילה מציינים את הקשרים אישיים הלא פורמליים ואת תחושת החברות כדבק הבסיסי של הקהילה.

מנגנוני תמיכה פנימיים - קהילת כפר דרום שימרה מנגנוני תמיכה פנים קהילתיים ואף המשיכה לשמור על קשר רציף עם משפחות שכולות הקשורות ליישוב. פעילות הגמ"ח, ועדת הרווחה, הסדנאות והטיפול האישי הוזכרו לעיל. אוסיף על כך את המידעון 'קול הכפר' שכלל מגוון של ציונים לשבח, תודות ואיחולים.

קבוצת השווים - ייחודו של המרחב הקהילתי, בהקשר הרגשי של השיקום, הוא בהזדמנות לחלוק את הרגשות עם קבוצת השווים: נשות כפר דרום נפגשות בקומה M וליד מכונות הכביסה, הגברים נפגשים בבית הכנסת, הנערים - בסניף בני עקיבא והילדים משחקים יחד בלובי וכו' (הוזכר לעיל פרק 9).

הנוער זרז לקהילתיות – קבוצת בני הנוער היוותה זרז משמעותי לשימור הקהילתיות והתמיכה בהורים.

הקטע שלהלן פורסם בשם נוער כפר דרום בעיצומו של המתח הפנימי על המעבר לאשקלון:

בימים טרופים אלה בין ישיבה גורלית לאספה עדכונית אחרת, רוצים אנו בשם כל הנוער והילדים שלכם לומר לכם דבר אחד ומכל הלב: אנחנו אוהבים אתכם! אין מילים שיכולות לתאר את ההערכה שלנו אליכם. איך בתקופה כל כך מסובכת ומורכבת כזו אתם מצליחים להתמודד עם כל המשימות והאתגרים הקשים, ותוך כדי אתם משתדלים בגבורה לדאוג לאווירה של רוגע ושגרה... אנחנו מקווים שבסוף הכול יסתדר ונשאר ביחד!
(קול הכפר ב' בכסלו תשס"ו)

יחס לעיבוד הטראומה

התנהלות כפר דרום ביחס לעיבוד העבר תואמת את השלבים האופייניים לתהליכי אבל כפי שצפו להד, שחם ורוגל (2005: 10). הם העריכו כי אוכלוסיית המפונים תעבור שלב של 'מחאה וגעגועים'. בשלב הזה יהיו 'ניסיונות' להעתיק' – לשמר במדויק חלקים פיזיים, התנהגויות פרטניות וקהילתיות שיהיו בבחינת אמירה 'לא ויתרנו, מבחינתנו המאבק לא תם, אנו עוד נחזיר את הגלגל אחורה' "(להד, שחם ורוגל, שם). נושא היחס לעיבוד הטראומה היה שנוי במחלוקת בכפר דרום: היו שראו בעיסוק בכך גורם מחליש ומיותר והיו אחרים שדרשו לתת מקום לתהליכי אבל ולעיבוד רגשי וערכי מובנה של העקירה. באופן טבעי למדיי חל בעניין זה פיצול בין מנהיגות גברית לנשית.

המנהיגות הגברית, שהמייצג המובהק שלה הוא רב היישוב, ראתה בעיסוק בטראומת העקירה עניין מחליש. הרב אסר במפורש כל עיבוד רגשי של חוויית הגירוש במוסדות החינוך או במרחב הקהילתי המשותף. אל מול עמדות אלו התגבשה מנהיגות נשית, שחלק מחברותיה נשות מקצוע בתחום הייעוץ והטיפול, שדרשה טיפול קהילתי בטראומה ונטתה לגישה פרקטית ביחס לנציגי מנהלת סל"ע.

הסבר אפשרי לפער העמדות בין גברים ונשים ביחס לעיסוק בטראומה הוא תיאום בין הפעולה לבין הציפייה החברתית. התנהגות 'גברית' מזוהה עם קשיחות והפנמת רגשות לעומת התנהגות 'נשית' הנתפסת כרכה ורגשנית (נרדי 1992). בנסיבות אלו הגברים בכפר דרום התנהגו לפי מה שהם זיהו כהתנהגות גברית והנשים נטלו את התפקיד המזוהה כנשי. כך לדוגמה, במפגשי עמן, באו נשות כפר דרום מצוידות מראש בחבילת מגבוי נייר ואף השתמשו בה לא מעט. לעומתן, הגברים מיעטו לדבר על רגשות או על פגיעה.

הסבר נוסף לקושי של מנהיגי כפר דרום להכיל את עיבוד הטראומה מן העבר אפשר לייחס לתופעה המוכרת בשם 'עיוות קוגניטיבי'. על פי להד, שחם ורוגל (2005: 52) אנשים הנוטים לראות את העולם במבט שכלתני ולמעט בביטוי רגשי, נוטים לפתח 'עיוותים קוגניטיביים' לאחר טראומה. עיוותים אלה כוללים חשיבה במונחי שחור/לבן, הכחשה ורציונליזציה.

זווית הסתכלות אפשרית נוספת היא כי המתנגדים לעיסוק בטראומה פיתחו דפוס של תגובת הימנעות (Flight) המהווה סימפטום מוכר לאחר טראומה. לפי מנחם: "לאור העובדה שהחווייה המיוחדת של הטראומה מעוררת מצוקה רבה, אנשים בוחרים להתגונן מפניה ע"י כך שהם נמנעים ממחשבות על טראומה, כמו גם מגורמים ומסימנים במציאות העשויים להזכיר אותה." (8: 2006)

התחושה שיש דברים שאסור לדבר עליהם מחד גיסא ואי אפשר שלא לעסוק בהם מאידך גיסא, חלחלה באופן קבוע במישור ה'יתת קרקעי' של חיי קהילת כפר דרום. המתח בין הימנעות לבין נכונות לקבל סיוע מקצועי היה ביטוי לסוגיה רחבה הרבה יותר. מצד אחד 'בעלי אמונה' המניחים כי שיקום אפקטיבי מתבסס על התחזקות באמונה ומצד שני הסוברים כי אין סתירה בין הסתייעות באנשי מקצוע דוגמת פסיכולוגים ועובדים סוציאליים לבין אמונה. מתח זה נפתר בפשרה מסוימת כאשר הרב אפשר לקיים

סדנאות ומפגשים ברמה המשפחתית ובעבור נשים. כמו כן ניתנה לגיטימציה להדרכה ל'הורים' שחשו צורך בייעוץ לצורך טיפול ב'ילדים'.

משבר המעבר לאשקלון - המעבר מהמלון לאשקלון, עם כל הטוב שבו, עורר מחדש את רגשות הכאב, האבדן והכעס. אחד המרואיינים הסביר זאת בהתממשות ההכרה כי "מהמלון הזה לא חוזרים הביתה". שימור הקהילה חיזק את יכולת ההתמודדות עם 'משבר המעבר'. רפי: "המעבר מהמלון לדירות הוא אחת התקופות הקשות. הדרך היעילה ביותר לסיוע היא החבר שעוזר לצאת מהמצב, לתעסוקה, לפעילות" (12/12/05). מספרת נורית: "נקודת האור בכל המעבר, היא המוסדות הקהילתיים שכבר מחדשים את פעילותם. מבנה אחד שניתן ע"י עיריית אשקלון, ירכז בתוכו את רוב המוסדות הקהילתיים: בית הספר, הישיבה, הכולל וגם מדרשת התורה והארץ עם קרן המעשרות. המעונות ובית הכנסת יפעלו בתוך בניין המגורים עצמו." (עדכאן 84 4/1/06)

לנוכח המצב שנוצר, ארגנו בכפר דרום לאחר המעבר ביקורים יזומים של צוות מטעם הקהילה אצל המשפחות במטרה להתעניין במצב ולהקל על הכאב.

תופעה זו היא טבעית בתהליכי אבל. ג'ון בולבי תיאר את האבל כתהליך בנוי שיש בו כמה שלבים (אצל להד ואחרים 10: 2002):

- שלב ההתמודדות מתאפיין בסימפטומים של ההלם (אנשים מתארים 'ריחוף' והיעדר תגובה נראית).

- בשלב ההתאוששות ניכרות תופעות המאפיינות את שלב המחאה והגעגועים (מיתוס הפיקוס בכפר דרום, חולצות ה'לא נשכח ולא נסלח', אי הנכונות לראות חיילות).

- המעבר לדיור הזמני מסמן את שלב הערעור והייאוש. מאפייניו, על פי להד וחבריו: הבעות רגשיות של עצבות, קדרות ויגון, ירידה משמעותית בפעילות, הזנחה של מטלות אישיות וציבוריות. ביליג (32: 2006 א') זיהתה תופעה דומה גם בקהילות עקורים אחרות.

סיכום הממד הרגשי

1. הבחירה להישאר במסגרת הקהילתית הייתה במידה רבה עניין רגשי - תחושת אחווה וזמינותה של תמיכה חברתית.
2. הקהילה היוותה מסגרת תמיכה ספונטנית ומאורגנת לפרטים, למשפחות ולקבוצות.
3. ניכרים הבדלים בעיבוד הטראומה בין נשים לגברים ובין נוער למבוגרים וכן ניכרים הבדלים בין פרטים על פי השתייכויותם הקבוצתיות.
4. הקהילה הייתה גורם מתווך לפעילות ארגונים אזרחיים ואנשי מקצוע שקיימו סדנאות ופעילות תמיכה.
5. סוגיית הטיפול בתחום הרגשי הייתה נתונה למחלוקת בין אלו שחשבו שמדובר בחולשה ובפגם באמונה לבין אחרים שסברו שיש תועלת בעיבוד הרגשות תוך הסתייעות באנשי מקצוע.
6. המעבר לאשקלון הציף מחדש תחושות של אבדן וכאב ויצר תופעה של ירידה בפעילות הקהילתית.

הממד הערכי

בטלטלת הניתוק מהבית ומסביבת החיים הייתה ההיאחזות בערכים אחד העוגנים המרכזיים ליציבות ולניתוב חיי הקהילה. כאשר נשאלו אנשי כפר דרום לערכים המנחים את התנהלותם בלשו בתשובותיהם הערכים הללו: אמונה, שמירת הקהילה והדאגה לחלשים.

אמונה - התמונה העולה מהממצאים לגבי אנשי כפר דרום היא כי הדבקות באמונה הייתה בעבורם מקור תמיכה חיוני. מן העדויות עולים ארבעה ביטויים לאמונה בשעת משבר:

1. אמונה כמשאב פונקציונאלי - כעין מצפן פנימי ברמת הפרט, המשפחה והקהילה במצב מבולבל ומסובך. טלי סודרי מכפר דרום כתבה: "הקב"ה מביא אותנו למצבים של חושך כדי שנפעל על פי האמת הפנימית שלנו." (2006)

2. שימור האמונה כשמירת רציפות - עומר ואילון (1994) כוללים את שמירת האמונה כאחד הרכיבים של רציפות אישית-היסטורית (פורט בסקירת ספרות) התורמת להתמודדות במצבי חירום. תפיסה זו עולה מדבריו של אופיר כהן, ממנהיגי כפר דרום (עדכאן ה-100 עמ' 37): "גודל האמונה שהתגלתה בימי המשבר והחורבן היה עצום... בעשייה של 'נצח' רוחני שום כוח לא הולך לאיבוד..."

3. ניצחון הרוח על הכוח - האמונה נתפסת כהתרסה נגד העקירה מהבית. בפרסום של מכון התורה והארץ נכתב: "מתוך אמונה גדולה בנצח ישראל... אספנו את כוחותינו ואת אנשינו המגורשים, ובסייעתא דשמיא גדולה, שבנו והעמדנו את מכון התורה והארץ על מכונו בתוך קהילת כפר דרום, ההולכת וניטעת במשכנה הזמני באשקלון... ידע העם היושב בציון... כי שורשים עמוקים של אמונה מסוגלים להכות במהרה שורשים חקלאיים שנעקרו..." (טבת תשס"ו)

4. התקווה לחזור הביתה - אנשי כפר דרום האמינו כי הם עתידים לחזור לביתם. היטיב לבטא אמונה זו אופיר כהן: "עדיין הלב אומר: 'אין מקומנו כאן. עוד חזון לנו בהפרחת השממה וביישוב הארץ... ובעזרת ה' נזכה לשוב למקומנו הטבעי לחבל עזה נחלת אבותינו.' " (עדכאן תמוז תשס"ו) השאיפה לחזור תְּזַרְה ונשנתה בשיחות אישיות ובמפגשים ציבוריים. בדרך כלל הייתה בכך נימה של התנצלות על כך שנאלצים לעסוק בסידורים קטנים בזמן שהמשימה החשובה באמת היא החזרה הביתה.

קהילה - ערך מרכזי נוסף היה שימור הקהילה ובמיוחד היכולת להמשיך ולשמור על אורח החיים ועל הדרך החינוכית הייחודיים. עניין זה פורט בהרחבה בפרק זה, ואוסף כאן שתי נקודות:

1. במו"מ לגבי המעבר לאשקלון התעקשו אנשי כפר דרום על מגורים במתחם משותף, על שמירת אוטונומיה חינוכית ותפעולית למוסדות החינוך שלהם, פעוטונים, גני ילדים ובית הספר היסודי.

2. במפגשים שערך צוות הברור הפנימי (באוקטובר 2005) עם כל משפחות כפר דרום, נמצא כי 75% מהן רואות עצמן חלק מהקהילה ללא תלות באתר ההתיישבות העתידי. לא הייתה ולו משפחה אחת שהצהירה כי אינה רואה את עתידה כחלק מהקהילה.

קהילת כפר דרום הייתה אמנם חלק מ'גוש קטיף' אך נפרדת ממנו במובנים רבים פיזית ורוחנית. לכפר דרום הייתה מערכת חינוך נפרדת, ורב היישוב היה דמות עצמאית שמיעטה להשתלב בוועד רבני חבל עזה. נראה כי הבחירה בדיוור ארעי וזמני באתרים נפרדים מאתרי עקורים כמו גם הדרישה לשמור על עצמאות מלאה במוסדות החינוך מהוות ביטוי לרצון להמשיך ולקיים את אורח החיים הנבדל שאפיין אותם בעבר.

דאגה לחלשים – ערך מרכזי נוסף בקהילת כפר דרום היה הנחישות לדאוג לכך שהחוליות החלשות בקהילה לא יתפרקו. שלושה סוגי 'חולשה' היו לנוכח המצב:

1. סטטוס חוקי – קהילת כפר דרום עמדה על כך שכל חבריה, כולל מצטרפים מאוחרים יותר וכולל ה'לא זכאים' למגורים זמניים, יזכו לאותם תנאי מגורים זמניים עם הקהילה.
2. מצב סוציו-אקונומי – קהילת כפר דרום כוללת משפחות לא מעטות המתמודדות עם מצב כלכלי קשה חלקן כתוצאה מהפינוי וחלקן ללא קשר לכך. לעיל תוארו מנגנונים ופעילויות שאפשרו למשפחות אלו קיום בכבוד במסגרת הקהילה.
3. צרכים מיוחדים – בקהילת כפר דרום מספר לא מבוטל של נפגעי פעולות איבה חלקם נכים הנוזקים לסידורי נגישות. הדאגה לצרכים אלו הייתה תנאי בסיסי בחיפוש אחר מגורים זמניים ומגורי קבע.

10.1.2 מנהיגות קהילתית – דפוסים וסגנונות

בשלב בדיקת הממצאים בלט נושא המנהיגות כגורם משפיע על תהליך שיקום קהילת כפר דרום. מצאתי לנכון להציג את הממצאים בשתי סוגיות: דפוס משולש למנהיגות וסגנונות מנהיגות.

מנהיגות בדפוס משולש - מנהיגות כפר דרום התבססה על שיתוף פעולה בין שלושה סוגי מנהיגות: רוחנית, מעשית וחברתית. דפוס משולש זה היה אופייני ליישובים הדתיים בחבל עזה:

1. מנהיגות רוחנית: בדרך כלל הייתה זו מנהיגותם של רבני היישובים. מאז תחילת הלחימה בשנת 2000 וביתר שאת בעת המאבק נגד תכנית ההתנתקות, התחזק מעמדם של הרבנים כמשענת רוחנית וכמורי דרך. רב היישוב כפר דרום נתפס כסמכות עליונה לקביעת דרך ההתנהלות הציבורית. מנהיגותו נשענה על סמכות פורמלית ועל אמון הציבור. ציטוטים אופייניים בעניין זה: "שום דבר כאן לא זז בלי הרב. בזכותו אין מרידות, כולם בראש אחד. בזכות חכמת הרב הקהילה התאחדה כאן" (2/11/05); "הרב דמות מרתקת, יודע איך להלך עם הקהילה ולהוביל אותה" (8/12/05). נציגת מנהלת סל"ע העידה כי כל התנהלות, אישית או ציבורית, אל מול המנהלת סל"ע הייתה מותנית באישור הרב.

מבחינת רב היישוב היה העיקרון המארגן לתקופת השהייה במלון שמירת שלמות הקהילה לקראת התיישבות משותפת. ב'מפת הדרכים' להגעה אל היעד הוגדרו העקרונות הבאים: דיור זמני באתר אחד, שמירת המוסדות החינוכיים והאחרים, שמירת האופי התורני הייחודי ושמירת שלמות הקהילה ללא קשר לקריטריונים של חוק 'פינוי פיצוי'. בנוסף לכל אלה הגדיר הרב גם קריטריונים להתנהלות במלון.

הרב היה משוחרר מניהול הפרטים הכרוכים בחיי היום יום או במו"מ על דיור זמני והתיישבות חלופית. עמדה מרוחקת זו אפשרה לו להיות נאמן לקו שדגל בו, לשמירת רוח הקהילה. ה'מצפן' וה'מפה' שסיפקה המנהיגות הרוחנית איפשרו למנהיגות המעשית לפעול באופן עצמאי בצוותים מקבילים אל מול משימות שונות. העקרונות המשותפים אפשרו לצוותים ולבעלי תפקידים שונים בקהילה לפעול באופן מתואם מבלי להזדקק לבירוקרטיה או הירארכיה.

2. מנהיגות מעשית: מנהיגות זו נתונה הייתה בידי בעלי תפקידים ציבוריים כגון: מזכיר, חברי מזכירות (שהם נבחרו ציבור), ועדה להתיישבות קבע, אנשי הקשר למלון ולעירייה, הנהלת מכון התורה והארץ. העקירה מהבית דרשה מהמנהיגות המעשית להתמודד עם אתגרים מורכבים וחדשים הדורשים הכרעות מהירות. משא ומתן מרתוני ומתיש מול מגוון בעלי עניין ובקשת רחבה של נושאים. הייתה זו מנהיגות

פרקטית שפעלה באופן מבוזר, לפי תחומי אחריות. האינטגרציה הושגה באמצעות ההכוונה של המנהיגות הרוחנית ובאמצעות אינטראקציה לא פורמלית שוטפת. למנהיגות המעשית היה נוח לתלות את הלגיטימציה לפעילותה בהנחיות הרב.

3. מנהיגות חברתית: עיסוקה בענייני רווחה, חינוך ותרבות במרקם הפנים יישובי. התשתית המרכזית למנהיגות זו הייתה צוותי החירום היישוביים (צח"י) ומפעלי גמילות חסדים. במנהיגות זו, שלא כמו בענפי המנהיגות האחרים, בלט מקומן של נשים. מעמדה של מנהיגות זו התחזק בימים שלאחר העקירה. מנהיגות זו כללה בעלי תפקידים ברמה הפנים-קהילתית: רכזת הקהילה, צוות ההקשבה, ועדות רווחה, חינוך, גמ"חים, צוות חירום יישובי (צח"י) והתארגנויות שונות. עיקר תפקידם של אותם בעלי תפקידים היה לטפל בצדדים הרכים של חיי הקהילה: קשר מול מתנדבים חיצוניים, סדנאות, פעילות תמיכה מקצועית, עזרה הדדית וסיוע בפתרון סוגיות חברתיות וחינוכיות. המנהיגות החברתית הייתה זו שלקחה על עצמה לטפל בהיבטים הרגשיים ועשתה זאת תוך מתח מתמיד עם דרך ההתנהלות שבחר הרב לעיבוד הטראומה.

מודל חלוקת העבודה בין מנהיגות 'רוחנית' ל'מעשית' תואם את מודל 'זבולון' ו'ששכר' שתיאר מרדכי רוטנברג (1990: 37-47). המודל מתאר דפוס מנהיגות שהיה מקובל בקהילות ישראל שיש בו יחסי השלמה הדדית בין בעלי תפקיד חומרי (זבולון) לבעלי תפקיד רוחני (ששכר). דפוס דומה איתר פרידמן (1991) בחברת הלומדים החרדית.

ההתנהלות בסגנון פעולה משולש יצרה מודל מנהיגות במבנה רשת. בעלי תפקידים נהנים מחופש פעולה מחד גיסא, אך נדרשים להתחשב כל אחד באילוצים ובאיתותים המתקבלים מהאחרים מאידך גיסא. אין זו בדיוק הנהגה קולקטיבית ואין זו מנהיגות הירארכית, אלא שילוב של עצמאות, תלות ושיתוף פעולה.

סגנון מנהיגות - בשלב ההתמודדות תיארתי את האמון הרב שרחש הציבור למנהיגות. בשלב ההתאוששות ניכרים סדקים באמון זה. לציבור הייתה תחושה שההחלטות מתקבלות בפורום מצומצם: "לא היו כמעט שום עדכונים לקהילה – [אמרו להם] תבואו לפה לשם. ... ביקורת קשה הוטחה בזכירות." (ריאיון 8/12/05) התרעומת אף גברה כאשר הורכבה מזכירות חדשה לכפר דרום ללא בחירות.

הוויכוח על המעבר לאשקלון היה במידה לא קטנה דיון על דרך ההנהגה הציבורית. מצד אחד קבוצה ובראשה מנהיגות מסורתית - ראשי המזכירות, מנהלי מכון התורה והארץ, מפעל 'עלי קטיף' והרב הנוקטים סגנון מנהיגות של שליטה מלמעלה למטה (Top - down) ומנגד - קבוצת אופוזיציה מסורתית שמבקשת מעורבות רבה יותר של הציבור בתהליכי קבלת ההחלטות ופתיחות לצרכים ולדרכים שונות בקהילה.

תיאר זאת דניאל שטרול:

בכפר דרום הייתה מציאות שאסור לקרוא תיגר על ההנהגה. מצבי האסון הכל כך תכופים חיזקו את השורות. ההנהגה סיפקה תגמול מאוד הולם לקהילה – משאבים ותקציבים בלתי רגילים... מציאות זו יצרה המון מיתוסים ואידיאליזציה של חלק מההנהגה. חלקם בעלי זכויות יסוד ופורצי דרך ... אנשים מיוחדים. לכן היה קשה להתמודד מולם. [אך] הייתה שם חבורת אנשים איכותיים שהרגישה שהיא לא מקבלת ביטוי. [לאחר הפינוי] ההנהגה ניסתה לשמר דפוסי פעולה קודמים שכבר לא עבדו. (28/1/08)

אי האמון בהתנהלות ההנהגה במצב הנוכחי היה המשך לקווי שבר ישנים שפילגו את כפר דרום למסד ולאופוזיציה, ואם להודות על האמת, דפוסים אלו נתגלו כבר בשבוע הראשון להקמת היישוב. קווי שבר אלו שנשארו מתחת לפני השטח בתקופת המאבק, צצו ועלו לאחר העקירה. כדברי תושבת כפר דרום: "קצה הקרחון שראינו בתקופת המאבק הפך עכשיו לשבר גלוי... השבר התחיל לקרות. ויכוחים בלובי 'כן אשקלון, לא אשקלון' שני ראשי חץ או אחד?" (25/12/07)

המונח 'שני ראשי חץ' התייחס למחשבות על פיצול הקהילה בין קבוצת משפחות צעירות אידאליסטיות הרואות את עתידן ביהודה ושומרון, לבין הוותיקים המעוניינים לשמור על המפעלים התורניים והכלכליים המצויים באזור הנגב.

פיצול זה נוסף למתחים הרבים שהיו בקהילה ולמחלוקת ביחס לעיבוד הטראומה.

המתח בין הקבוצות בא לידי ביטוי בהתפלגות ההצבעה בנושא אשקלון. בהצבעה הראשונה במלון נפלה ההצעה לעבור לאשקלון על חודו של קול. בסופו של דבר, בהיעדר חלופה ומתוך רצון לשמור על הקהילה, התגייסו גם אנשי האופוזיציה למען אשקלון וההצעה התקבלה. המחלוקת אמנם לא גלשה למריבות אישיות ולהשמצות, והיה זה הודות לאופיים של אנשי הקהילה ולריבוי קשרים אישיים חוצי 'מחנות'.

המתח לגבי סגנון המנהיגות בכפר דרום מייצג פער בין שני סגנונות מנהיגות המוכרים בספרות: הפער בין סגנון ריכוזי-מוכוון משימה לבין סגנון משתף-מוכוון אנשים (לוי 100-84, 45-40: 2008). במקרה של כפר דרום סגנון המנהיגות הריכוזי המסורתי, ששירת היטב את הקהילה בימים שטרם העקירה, לא התאים לימים שלאחריה - ימים שהמתח הרגשי בהם רב וכל משפחה נדרשת לקבוע את עתידה. הסיפור של כפר דרום מלמד עד כמה קשה לשנות רציפות סגנון של מנהיגות גם לאחר טראומה קהילתית, בין אם הוא מתאים למצב החדש ובין אם לאו.

סיכום

רובן המוחלט של משפחות כפר דרום (57) בחרו להמשיך עם הקהילה לאורך תקופת ההתאוששות במלון. בתקופה זו הצליחה קהילת כפר דרום להתאים את פעילותה לתנאים ולאתגרים החדשים.

בתוך כך, יצרה קשרים מועילים עם גורמי תמיכה חיצוניים ממשלתיים, עירוניים ואזרחיים. הממצאים מלמדים על מהלך התאוששות רב-ממדי, שלכל אחד מממדיו: חומרי, ארגוני, רגשי וערכי השפעה משמעותית על התהליך כולו ועל הממדים האחרים.

בקהילה נתגלעו מתחים סביב התנהלות המנהיגות, ההתיישבות העתידית ועיבוד הטראומה. עוקצן של המחלוקות הוקהה הודות לתחושת שותפות הגורל, המחויבות לקהילה, האידאליזם המשותפים והרצון לבנות עתיד משותף.

למרות אפקטיביות של הסיוע הממשלי בטווח המיידי, לא פעלה הממשלה כדי לסייע לקהילה לִאֶתֶר אֶתֶר להתיישבות חלופית. המשא ומתן לאיתור דיור זמני לקהילה התנהל תוך קשיים מרובים. לנגד עיני המדינה עמדו שיקולים שונים. הזיקה לאתר קבע לא הייתה אחד מהם.

קהילת כפר דרום שרדה את תקופת ההתאוששות, ובסיומה הגיעה לדיור זמני שנוי במחלוקת, ללא אופק שיקומי לטווח הארוך.

10.2 'הגוש המאוחד'

10.2.1 תקופת ההתאוששות – היבט כללי

משפחות המפונים, רובן משפחות מניסנית ששכרו דירות באשקלון, חשו כי אין הן מקבלות את התמיכה והסיוע שמקבלים עקורים המאורגנים במסגרות קהילתיות. לאחר ניצני התארגנות ראשוניים, יצרה קבוצת נשים בהנהגת בת שבע סלב קשר עם אנשי 'למען אחינו-ועד המתיישבים'²⁵ במטרה להרחיב את מקורות התמיכה.

הקשר שנוצר עם 'ועד המתיישבים' הביא את מנהיגי המשפחות מאשקלון להבנה כי התארגנות עשויה לעזור להם לקבל תמיכה מארגוני הסיוע. בנוסף לכך הכרה פורמלית בקבוצה כ'קהילה' תקנה להם זכויות ותאפשר להם מעמד רשמי אל מול העירייה ומנהלת סל"ע. במהלך אוקטובר התגבשה הקהילה והוקמו במסגרתה צוות לקשר עם העירייה, ועדת חברה, ועדת ילדים. בחנוכה התארגנה לראשונה פעילות תרבות משותפת, והוזמנו אליה כלל משפחות העקורים שאותרו עד אז באשקלון, כולל אלו שבמקורן לא היו מניסנית. בתוך כך, התגבש הרעיון לדרוש ממנהלת סל"ע ומעיריית אשקלון הכרה בקבוצה כקהילה.

בחודש דצמבר 2005 כבר מנתה הקהילה למעלה ממאה משפחות, והייתה לה הנהגה מייצגת. בכינוס רכזי קהילות שארגן 'ועד המתיישבים', תיארה בת שבע את התארגנות הקהילה: "אנחנו כמאה משפחות. ... עוסקים כעת במיפוי המשפחות והצרכים. בהתחלה העירייה לא כל כך שיתפה אתנו פעולה. התחלנו להתארגן, יצרנו שיתוף פעולה עם מתנ"ס ברנע ועכשיו מתארגנים מול העירייה." (14/12/05) בסוף ינואר 2006, קיבלו המשפחות באשקלון את ההכרה הרשמית כקהילת 'הגוש המאוחד' מטעם מנהלת סל"ע ועיריית אשקלון.

10.2.2 ניתוח בתבנית רב-ממדית

הממד החומרי

פיזור ברחבי אשקלון - ההתגבשות של קהילת 'הגוש המאוחד' בנסיבות של פיזור גאוגרפי מעידה על הצורך העז של העקורים בתחושת היחד הקהילתית. קהילת 'הגוש המאוחד' לא התגבשה על בסיס עבר משותף. היו בה יוצאי קהילות שונות. לא הייתה זו קהילת 'עתידי' עם חזון משותף להתיישבות עתידית. הייתה זו בעיקר 'קהילת הווה' - אנשים שהתארגנו לנוכח מצבם המשותף וסביבתם המשותפת (בהם 1999). מקרה זה מדגים כיצד שכנות גאוגרפית רופפת ומצב חברתי קריטי יכולים להיות זרז לתהליך העצמה קולקטיבי (Rubin & Rubin 2001:75-96, סדן 1997: 59-62, בהם 1999: 61).

מרחב משותף – עוד בטרם החליטו להתארגן כקהילה, חיפשו אנשי 'הגוש המאוחד' מקום משלהם. בתחילה התכנסו באופן ספונטני במתנ"ס שכונת ברנע. כאשר החלו להתארגן כקהילה ביקשו מהמתנ"ס להקצות להם חדר פעילות קבוע, משרד ומקום להקמה מחדש של בית הכנסת שהיה בניסנית. החיפוש אחר מרחב פיזי משותף לא היה רק עניין פונקציונאלי. היה זה צורך של העקורים לתת לקהילה המתגבשת ביטוי פיזי, פינה משלה ובשליטתה. הקשר עם מתנ"ס ברנע אמנם התמסד, אך בקשות הקהילה למקום משלהם לא נענו בחיוב עד לקבלת ההכרה הרשמית כקהילה בינואר 2006.

איתור מקום למגורי קבע – בתקופה זו המשפחות באשקלון לא התארגנו לחיפוש אתר משותף לבניית קבע.

היו ניסיונות של קבוצות שונות לקדם רכישת דירות מרוכזות באזורים קיימים באשקלון.

²⁵ למען אחינו - התארגנות מתנדבים למען העקורים, ועד המתיישבים - ארגון ייצוגי של קהילות העקורים. הקמתם ופעילותם מתוארים באופן מפורט בפרק 12.

באותה עת, המשיכו עיריית אשקלון ומנהלת סל"ע להוביל מהלך מזורז להקצאת שטח מגורים לעקורי ניסנית ב"מתחם הגולף". לצורך שינוי ייעודו של האזור משטח ירוק לשטח המיועד לבנייה למגורים, אושרה ב 27/9/05 במועצה הארצית לתכנון ולבנייה תכנית מתאר ארצית מיוחדת (תמ"א 39). זמן קצר לאחר מכן (ב 27/11/05) אישרה הממשלה תקציבים לרכישת הזכויות על השטח. הפעילות הנמרצת הזו הייתה עתירת משאבים ורוויית אינטרסים: העירייה קיבלה הזדמנות להפוך שטח 'ירוק' לשטח בנייה המניב ארנונה ומסים; חברת 'א.ד. בנייה' קיבלה הזדמנות להיחלץ מחובות של 100 מליון ₪ לבנק דיסקונט (גלובס 27/5/05); משפחת שטיינמץ, מבעלי השליטה בחברה ובעלת קשרים הדוקים עם בכירים בממשלה, הייתה ערבה באופן אישי ל 50 מליון ₪ מתוכם. רכישת הזכויות על השטח על ידי מדינת ישראל סייעה לחלץ את בעלי העניין מהפרויקט הכושל. הייתה זו דוגמה מובהקת למדיניות ה'רווחים המשניים' שהובילה מנהלת סל"ע. במסגרת מדיניות זו נוצל תקציב הסיוע למפונים גם למטרות חילוץ פרויקטים או יישובים כושלים מפשיטת רגל. בעיר אשקלון היו מקבצי דיור ושטחי בנייה אחרים זמינים וזולים יותר. עם משפחות העקורים באשקלון לא דיברו ולא הציעו להן חלופות דיור אחרות.

התופעה של ניסיון להפקת רווחים משניים על ידי נפגעי אסון מוכרת במחקרים העוסקים בשיקום מאסון (גדרון 9: 2001). במקרה שלפנינו ובמקרים רבים אחרים ניתן להבחין בניסיון של גורמי הסיוע להפיק 'רווחים משניים'. דיינס וקרנטלי (Dynes & Quarantelli 2008:4) הצביעו על אפשרות זו כאשר טענו כי אינטרסים של בעלי הון ומעמד משפיעים על תהליך השיקום יותר מאשר צורכי כלל המשוקמים. נראה כי המקרה שלפנינו ומקרים אחרים שאירעו במהלך הסיוע לקהילות עקורי גוש קטיף, מהווים דוגמה להשפעת אינטרסים של בעלי מעמד והון על ארגוני הסיוע הממשלתיים.

הממד הארגוני

התארגנות הקהילה – קבוצת הנשים שיזמו את התארגנות הקהילה פתחה במהלך מסודר של ביקורי בית שמטרתו יצירת קשרים עם כלל משפחות העקורים באשקלון. בתוך כחודש וחצי אותרו כמאה משפחות, בתוכן 60 מניסנית והאחרות מייצגות קשת רחבה של יישובי גוש קטיף. מהר מאוד התברר כי הביקורים עונים על צורך עז של העקורים לתשומת לב, למידע ולמפגש. כך נוצר שיתוף פעולה בין בת שבע לשמוליק כ"ץ, היא בתפקיד ארגון וריכוז הקהילה כלפי פנים, והוא בתפקיד 'שר החוץ' (עדי טוב 8/2/06, בת שבע סלב 14/12/05).

מעיד ברוך: "חזרנו פחות או יותר למתכונת של היישוב למרות ההתפזרות בעיר." (24/3/08) במסמך מטעם 'הגוש המאוחד' לעירייה ולמנהלת סל"ע מינואר 2006, נכתב:

במשך כל התקופה שעברה אנו פועלים לחזק את הקהילה ולשמרה. נציגי הקהילה עושים לילות כימים במסגרת התנדבותית תוך הוצאת כספים רבים מכיסם הפרטי, נסיעות, טלפון וכו' ... מכיוון שנושא הקהילה יקר ללבנו וזה היסוד להמשך דרכנו המשותפת, אנו מבקשים להכיר במפוני צפון חבל עזה כקהילה לכל דבר.

התארגנות קהילת ה'גוש המאוחד' הייתה אירוע ייחודי בתהליך התמודדות הקהילתית עם ההתנתקות. קבוצת משפחות שלא חיו כקהילה בגוש קטיף ולא התכוונו להתגבש כקהילה כאשר עזבו אותו, מתארגנות ומכריזות על עצמן כקהילה.

הגורמים הראשוניים להתארגנות קהילת 'הגוש המאוחד' היו צורך בתמיכה וצורך במידע על זכויות ודרכי סיוע. ככל שהתקדם מהלך ההתארגנות כקהילה התחדדו נסיבות וצרכים משותפים נוספים. הנסיבות המזמנות היו: קשרים חברתיים קודמים, תחושת שותפות גורל, קשר עם מוסדות סיוע משותפים (עיריית אשקלון ומנהלת סל"ע), מצב דומה של מגורים ארעיים בדירה שכורה בסביבה זרה.

הצרכים המשותפים היו: מיצוי הזכויות כעקורים, נגישות לארגוני סיוע אזרחיים, הצורך בתמיכה רגשית בכלל ובקבוצת ה'שוויים' בפרט, התמצאות בסביבות הארגוניות החדשות, חיפוש אחר דיור קבע. לנסיבות ולצרכים הפנימיים הצטרפו גורמים מעודדים חיצוניים. המדיניות הממשלתית נתנה עדיפות לקהילות בקבלת סיוע ותקציבי פעולה קהילתיים ו'ועד המתיישבים' הצמיד לחבורה יועץ ארגוני שסייע להם להתארגן. באופן זה זכו הקהילות ביתרון מובהק על פני אלה שלא התאגדו בקהילות. התארגנות קהילת 'הגוש המאוחד' כ'קהילת עניין' על בסיס משפחות שבחרו להמשיך בדרך עצמאית לאחר הפינוי, מלמדת על עצמתה של התארגנות קהילתית וחשיבותה להתמודדות לאחר אירועי חירום גם במקרה שהתשתית הקהילתית המוקדמת רופפת. ממצא זה תואם ממצאי מחקרים אחרים על מרכזיותה של הקהילה בתהליכי התמודדות עם אסונות (Hurlbert et al. Nakagawa & Shaw 2004, Milet 1999, 2005, זיגלמן ואחרים 2006).

הקשר עם 'ועד המתיישבים' - במהלך חודש נובמבר 2005 החלו פגישות ראשונות בין נציגי המשפחות באשקלון לבין חגית ירון מ'ועד המתיישבים'. חגית הסבירה להם את שיטת הפעולה של הוועד מול הקהילות והציעה להם לקבל ייעוץ ארגוני. נציגי הקבוצה, למודי אכזבות מן הממסד, חשדו מתסכול נוסף מהקשר עם 'ועד המתיישבים'. ככל שהקשר הפך להיות אישי והתבסס על היכרויות עבר, כך התאפשרה העבודה המשותפת. מכאן נפתחה הדרך לנגישות למקורות סיוע מגוונים: סיוע כספי למשפחות נזקקות, מתנדבים לתמיכה בחזרה למעגל התעסוקה, חבילות שי, תקציב לפעילות קהילתית ולמבצעים מיוחדים. שמוליק כ"ץ:

הדחיפה המשמעותית להתארגנות הייתה יצירת הקשר עם 'ועד המתיישבים'. החיבוק שקיבלנו היה חם אוהד ומחבר. אצלם... לא הייתי צריך להסביר את קיומי ואת מעמד, מה שנדרשתי לעשות במקומות אחרים. ... 'ועד המתיישבים' נכנס בעצם לחלל הריק שהותירו הרשויות ... הרגשתי מבוזה כי לא ועד יישובי גוש קטיף אמור לפתור לי את הבעיה. יש מחויבות של מדינת ישראל. בראש ובראשונה הוועד נותן את התחושה שאנחנו מטופלים. (5/6/06)

אנשי 'ועד המתיישבים' סייעו לקהילה להתארגן, פתחו את דלתות המשרדים בפני נציגי הקהילה ואף תמכו בהם רגשית בעת הצורך. יעל, רכזת הנוער בקהילה, סיפרה: "היו שלבים שאמרתי 'אני עוזבת' ... הרגשתי לבד במערכה, 24 שעות ביממה ... 'ועד המתיישבים' באו, עודדו, בכו אתנו ביחד, לא נתנו לי ליפול." (24/3/08)

קשרים עם העירייה ומנהלת סל"ע – על אף שעיריית אשקלון נערכה לטיפול במפונים, חשו המשפחות שנקלטו בעיר ניכור עד כדי התעלמות מקיומן ומצורכיהן. בת שבע תיארה זאת:

עיריית אשקלון באה לניסנית אמרה: "נחבק אתכם. תבואו." אז אמרנו: "בואו ננסה. מה שיהיה יהיה. נתגבר על כל הקשיים." הגענו לעיר כ'עולים חדשים': לא ידענו למי לפנות, לאן ללכת, מה להגיד, מי צריך לטפל בנו. לא נקשו לנו בדלת ואמרו- "ברוכים הבאים הנה אתם כאן", לא הסבירו לנו למי ובאיזה עניין לגשת לטפל, לדבר. (6/8/2006)

בחנוכה תשס"ו הגיע הנתק בין הרשויות לקהילת 'הגוש המאוחד' לשיא. עיריית אשקלון ארגנה אירוע הוקרה לרגל הצלחת מבצע קליטת מפוני גוש קטיף בעיר. לאירוע הוזמנו נבחרי ציבור, עובדי עירייה, נציגי

מנהלת סלי"ע ועוד. למרבה ההפתעה, מי שלא הוזמנו לאירוע היו... העקורים עצמם. אירוע מביך אחר אירע כאשר נציג מנהלת סלי"ע בעיר רצה לארגן מפגש להגרלת מגרשים ב'מתחם הגולף' כאשר עסקת הגולף טרם נחתמה ולא היה הסכם העתקה.²⁶ כאשר העקורים סירבו לבוא אימו עליהם באבדן זכויותיהם. אירועים אלו חיזקו את ההכרה של העקורים בצורך להתארגן ולפעול יחד למען עצמם.

ב 24/1/06 התקיימה פגישת נציגי קהילת 'הגוש המאוחד' עם ראש עיריית אשקלון ונציגי מנהלת סלי"ע. בפגישה הוגשו כמאה חתימות של משפחות המעוניינות לפעול במסגרת הקהילה לבניית קבע באזור 'מתחם הגולף' בצפון אשקלון ומסמך המפרט את פעילות הקהילה ואת צרכיה. בפגישה קיבלו נציגי הקהילה הכרה רשמית והבטחות לתקצוב דרך העירייה להקמת משרד ובית כנסת.

מנהיגות נשים - קהילת 'הגוש המאוחד' קמה ביזמתן של נשים שלא תפסו עמדות מנהיגות קודם לכן. מסבירה יעל: "לפני הפינוי הגברים ניהלו את העניינים יותר על פי השכל... נשים הן לוחמות. גברים - פחות. יש להם כוח לעמוד על שלהם... אנחנו הנשים מארגנות גם אם זה גבר שמייצג." (24/3/08) יש לציין כי תופעת צמיחת מנהיגות נשית על רקע העקירה נפוצה גם בקהילות גוש קטיף האחרות.

ממצא זה לגבי יכולתן העדיפה של נשים לצמוח ממצב של טראומה לעמדות מנהיגות תואם ממצאי מחקרים על צמיחה פוסט טראומטית. 'צמיחה פוסט טראומטית' (Post Traumatic Growth) היא נטייה של אדם שעבר אירוע טראומטי לדווח על שינויים חיוביים משמעותיים בתפיסת העצמי, בהשקפת עולמו וביחסיו עם אחרים (Tedeschi & Calhoun, 1996). כאשר נבדק ההיבט המגדרי של התופעה נמצא כי נשים נוטות לדווח על צמיחה רבה יותר מאשר גברים (Park et al., 1996). תופעה זו מוסברת ביכולתן הגבוהה יותר של נשים לפנות למקורות תמיכה חברתיים כגון הקהילה (Colarossi, 2001). צמיחת קהילת 'הגוש המאוחד' מתוך קשר אישי בין נשים מחזקת/מאששת את ההסבר של קולרוסי.

הסבר אפשרי נוסף לצמיחת מנהיגות נשים כרוך בעובדה שההסתגלות הנדרשת במצב חירום קשורה לתפקידים חברתיים המזוהים כ'נשיים': תמיכה רגשית, ניהול משק בית, הנכונות לפנות לקבלת עזרה וכד'. נשים הממלאות תפקידים אלו במהלך ההתמודדות המשפחתית והקהילתית באירוע חירום, ממלאות תפקיד מנהיגותי. הסבר אפשרי שלישי הוא הסבר פסיכולוגי: התמודדות באירועי חירום מלווה בנסיגה מסוימת (להד, טוב ושפירא 2005: 14). אנשים מחפשים דמות 'אם' תומכת, ואך טבעי שתימצאנה שם נשים.

תופעת מנהיגות נשים קהילתית בחירום מחייבת מחקר ממוקד ומעמיק יותר מזה שנעשה כאן.

הממד הרגשי

קהילת 'הגוש המאוחד' נוסדה מתוך צורך רגשי יותר מאשר מתוך צורך ארגוני. מתארת יעל: "פה הכאב משותף, הפתרונות משותפים, ההתקשרות היא הרבה מתוך הרגשה של אותו כאב." (24/3/05)

המעבר החד מיישוב כפרי לסביבה עירונית לוה באבדן סביבה חברתית תומכת. הפעולה המאורגנת הראשונה של נשות הקהילה הייתה ארגון ביקורי בית שעיקרם המסר של 'אתם לא לבד'. השיחות עם אנשי 'הגוש המאוחד' מלוות בתחושת עצב: הגברים כועסים והנשים דומעות. יש המתארים תחושה של 'מת מהלך'. הביטוי השגור: 'עכשיו היינו חוזרים לשם [לבית בחבל עזה] ומתחילים הכול מהתחלה'. יועצים שעבדו עם הקהילה מתארים תחושת כעס מתמשך על הממסד, על גופי התמיכה ועל המתנחלים האחרים שנטשו אותם.

²⁶ הסכם העתקה – הסכם בין קהילה לממשלה לגבי התיישבות מחודשת על פי סעיף 85 לחוק יישום תוכנית ההתנתקות.

היחס של אנשי 'הגוש המאוחד' כלפי הרשויות היה אמביוולנטי. מצד אחד חשו כעס ומרידות על הרשויות שהפקירו אותם ומצד שני ציפו מהן (למרות זאת) להוביל את שיקום. מתאר אדם שעבד עם אנשי 'הגוש המאוחד': "הם אומרים 'המדינה בגדה בנו' ומספקים קיתונות של הסברים למה זה ככה. כשאני נכנס לשאלות פרקטיות - עבודה, כספים, פיזויים - מה אתה עושה למען עצמך? אני מגלה היפוכו של דבר: ציפייה ילדית, אנושית 'מי שדפק אותי הוא זה שירים אותי' ואספקט אחר 'אנחנו מחכים למדינה שתגיד לנו מה לעשות'."

תחושת חוסר אונים קהילתית מעכבת התמודדות עם אסון (Flint & Luloff, 2005:401, 407). תהליך ההתארגנות של קהילת 'הגוש המאוחד' היה תהליך אָטִי של העצמה. תהליך זה התרחש בשני צירים: האחד - פיתוח כלים לקבלת סיוע מגורמי הסיוע האזרחיים. האחר - מעבר מתחושת חוסר אונים ליכולת לנהל משא ומתן עם הרשויות ולהצליח. במובן זה קבלת ההכרה כקהילה הייתה בעלת משמעות רגשית לא פחות מאשר ארגונית.

הממד הערכי

השם 'הגוש המאוחד' – לשם שנבחר לקהילה יש משמעות. כינוי זה מבטא באורח פרדוקסלי את רצון של משפחות שנפרדו מקהילותיהן להחיות תחושת אחדות רחבה יותר. השם שנבחר אינו קשור לאשקלון, מקום המגורים הנוכחי. יש כאן מיתולוגיזציה של 'גוש מאוחד' על אף שרוב המשפחות כלל לא גרו ב'גוש קטיף' אלא בצפון רצועת עזה. ניתן לראות בכך הדגשת הערך של השתייכות וביטוי לרצון לחזור ולהשתייך לקהילה רחבה תחת המותג 'גוש קטיף'.

שבר בתפיסת העצמי הקולקטיבי - אנשי ניסנית ראו עצמם קודם כול כישראלים נאמנים - אנשים שבנו את ביתם בשליחות המדינה ועמדו בחזית בשנות לחימה ארוכות. רובם ככולם לא ראו עצמם כחלק מהמאבק הפוליטי של ה'מתנחלים'. מהלך ההתנתקות סימן אותם, שלא מרצונם, כקבוצה לעומתית כלפי קבוצת הייחוס הבסיסית שלהם. תושבי ניסנית הפכו מאוהב לאויב. לפתע מצאו עצמם מוגדרים כ'מתנחלים', ביתם הוא מכשול, המדינה נגדם וצבא המגן אחראי לפינויים. לתפיסתם, דווקא הם, שפעלו כאזרחים נאמנים לפי ההנחיות ועזבו את ביתם בזמן, זוכים ליחס טוב פחות מזה שזוכים לו אלו שנאבקו בתהליך והתנגדו לממשלה. לכך נוספה תחושת אכזבה ממנהיגות היישובים והמתנחלים בכלל.

מצב זה יצר פגיעה ברציפות הזהות (עומר ואילון 1994). החברה משדרת להם שהם לא מי שחשבו שהם. מאנשים מבוססים הפכו לנזקקים חסרי דיור, משליחים - לנטל, מאזרחים - ל'מפונים'.²⁷ ביליג (2006: 43) העלתה ממצא דומה: בעוד שהאמונה הדתית נשארה יציבה לאחר העקירה והייתה משאב לחיזוק ההון החברתי, הרי האידיאולוגיה החילונית [קרי: האמונה במדינה ובחברה הישראלית] נחלשה מאוד. לעתים, במצבי קונפליקט, יש שקבוצה מפתחת נטייה של 'הזדהות השלכתית'. הווה אומר: היא מאמצת לעצמה את הזהות שהיא סבורה שאחרים מייחסים לה. רויטמן (1989) כתב כי תהליכי הזדהות השלכתית יכולים להתרחש גם בין קבוצות. נראה שהמנהיגות המייצגת את 'הגוש המאוחד' פיתחה תחושה מעין זו. תחושת הלעומתיות הזהותית תרמה להתנהלות קשה כלפי הממסד.

²⁷ לטענת אנשי 'הגוש המאוחד' נמנעו מהם שירותי עירייה רגילים בתואנה ש'מנהלת סל"ע עוד לא שילמה בשבילכם'.

לא נאבקתי, עכשיו ניאבק – מרכיב נוסף בתמונת עולמם של אנשי 'הגוש המאוחד' הוא תחושת תסכול ואם יורשה לכתוב 'פריאריזם', על כך שלא נאבקו על ביתם. שמוליק מבטא את רחשי הלב: "הרבה אנשים פוגשים אותי ואומרים לי: 'אתה יודע מה חסר לי? לא נאבקתי על הבית, זה חוזר אלי יום יום!' ברור לנו שלא נחזור לבית, אבל אנחנו רוצים להעביר מסר שגם אנחנו יודעים לא ללכת לפי הכללים." (5/6/06) עובדת עיריית אשקלון מסבירה כיצד נראים הדברים מן העבר השני: " 'הגוש המאוחד' באים בהרגשה של מאבק, בצעקות 'מגיע לנו!' 'תתנו לנו!' התנהגו כמו ועד שצועק ונלחם." (17/3/08) המאבק הפך לערך מכונן בקהילה, את המאבק שלא נוהל בהיותם ביישוביהם הם מנהלים עתה כנגד הממסד.

קהילה כמוקד למשמעות – העיסוק בהתארגנות להקמת קהילה העניק לאנשי 'הגוש המאוחד' חווייה חיובית של ניצחון קטן של חזרה ליישוב שעזבו. אומרת יעל: "לאחר כשלושה חודשים, כשהתעוררנו מההלם, חזרנו פחות או יותר למתכונת של היישוב למרות התפזרות בעיר." (24/3/08) ושמוליק (5/6/06) עסוק גם הוא בעניין החברתי:

כל הנושא החברתי זה דבר שהתחיל, קיים ועובד. ...כשהמטרה בגדול לשמור על המרקם החברתי והקהילתי. ... לא קרה דבר כזה במדינת ישראל - לקחת קבוצה, לפזר אותה ברדיוס כל-כך גדול, והקבוצה הזאת, מכוחות הנפש שלה, מתחברת חזרה לנקודת המרכז. דרך אגב, זה גם הסיוט של מנהלת סל"ע: וואו מאיפה צצו לנו פתאום? עליהם סימנו כבר ✓, מה קרה לנו?

בת שבע (21/12/05): "אנחנו בתהליך של עשייה וזה נותן לנו תחושה טובה ושליטה בחיים שלנו." מכאן עולה המסקנה כי העיסוק בבניית קהילה היה כשלעצמו מהלך שיקומי.

לסיכום, יותר משהייתה תחושת אבל, הייתה כאן תחושה של אבדן מרחב ההתייחסות הזהות. תחושה זו הובילה למצב לעומתי של 'חשדנות בסיסית' כלפי הממסד ואף כלפי מנהיגות המתנחלים. הקמת הקהילה נתפסה כהזדמנות שנייה למאבק שלא נוהל וכמוקד למתן משמעות בתקופה של תחושת 'חוסר מוצא'.

10.3 השוואה בין קהילות

הבסיס להשוואה בין הקהילות הוא התבנית הרב-ממדית. אקדים ואציין כי הבנת תהליך השיקום רק על פי החלוקה לממדים אינה שלמה. הממצאים מלמדים כי כלל הממדים המשפיעים על תהליך השיקום הקהילתי משפיעים גם אלו על אלו. כך לדוגמה:

כפר דרום – הנחיות הרב אפשרו להגיע יחד כקהילה למלון (ממד ערכי משפיע ממד על פיזי); השהות המשותפת בבית המלון השפיעה על דפוסי התארגנות (פיזי על ארגוני); היכולת הארגונית של הקהילה אפשרה ליזום סדנאות וטיפולים לעיבוד החוויה הרגשית (ארגוני על רגשי) ומצד שני תחושת היחד, אפשרה לגבש החלטה למעבר לאשקלון (רגשי על ארגוני וחומרי).

'הגוש המאוחד' – פיזור המשפחות ברחבי אשקלון הקשה על התארגנות הקהילה (חומרי על ארגוני); התארגנות הקהילה אפשרה השגת מרחב משותף במתנ"ס ברנע (ארגוני על חומרי); המצוקה הרגשית הביאה את אנשי 'הגוש המאוחד' להתארגנות קהילתית (רגשי על ארגוני); תפיסת מיצוי הזכויות הכתיבה במידה רבה דפוס פעילות קהילתית של שתדלנות כלפי חוץ ומיעוט התארגנות עצמית פנים קהילתית (רוחני על ארגוני).

בחינת תהליך התאוששות, תכנון פעילויות סיוע והערכתן ראוי שייעשו מתוך מודעות להשפעות הגומלין הללו. מגבלות המחקר הזה מאפשרות לערוך ההשוואה על פי הפרמטרים בתבנית הרב-ממדית.

הממד הפיזי

הצורך בקהילה – העובדה ששתי אוכלוסיות שונות במאפיינים רבים, המתגוררות במרחבים פיזיים שונים זה מזה, זקוקות להתארגנות קהילתית מלמדת כי הצורך להתארגן כקהילה במצב של עקירה מאונס הוא צורך אנושי שאינו מותנה בתנאי סביבה כאלה או אחרים.

החיוניות של קהילה בתהליכי שיקום ידועה והוצגה בסקירת הספרות. מחקרים אלו נעשו בדרך כלל בקהילות שהמשיכו לחלוק טריטוריה משותפת. המקרה כאן הוא ייחודי כיוון שלאנשי שתי הקהילות הייתה אפשרות לבחור לחיות במנותק מקהילת המוצא. במקרה אחד החליטו לגור עם הקהילה למרות התנאים הקשים, ובמקרה השני יצרו קהילה למרות הפיזור הגאוגרפי. כך מסתבר שהקהילה היא אמנם גורם חיוני לשיקום, אך יתרה מכך - היא גם צורך אנושי בסיסי במצבים מעין אלו.

מרחב ציבורי - יצירת מרחב ציבורי משותף מאפיינת את שתי הקהילות, כפר דרום ו'הגוש המאוחד', כל אחת בדרכה. הצורך לקיים מרחב פיזי משותף נובע לדעתי משני גורמים: האחד הוא הצורך בתחושת רציפות - הרצון לתת ביטוי פיזי נראה לעין לעובדת המשך קיומה של הקהילה.

האחר הוא הצורך להחזרת תחושת השליטה שנפגעת עד מאוד במצב משבר. הדבר נעשה בעזרת סימון טריטוריה קהילתית כמימוש זהות משותפת. סימון זה מבטא אמירה של חברי הקהילה כי 'אנחנו' לא רק אורחי המלון, אזרחי העיר, מטופלי מנהלת סל"ע, אלא בעלי מרחב משותף.

סימון טריטוריה מוכר כמייצג בידול חברתי בין קבוצות (Suttles, 1970:2-15, 34-37). מונטרסקו (2008) עומד על כך שסימון הטריטוריה אינו רק הפגנת בעלות, הוא גם סוג של שיח. הוא עושה שימוש במונח 'מרחב מתווך' כדי לבטא גישה מורכבת הרואה בסימון טריטוריות הגדרת גבול או סימן לשליטה על שטח, אולם לא די בכך. הסימון הוא גם יצירת 'שדה של יחסים' בין קבוצות וסמלים. במובן זה הסימנים המייצגים את העקורים מקיימים יחסים עם הסימנים המייצגים מלון (במקרה של כפר דרום) או מתנ"ס (לגבי קהילת 'הגוש המאוחד') ועם מרחבים טריטוריאליים המייצגים את רשויות השלטון, למשל משרד מנהלת סל"ע במלון ועיריית אשקלון בעלת מבנה המתנ"ס.

הממד הארגוני

ההשוואה בין קהילת כפר דרום ל'גוש המאוחד' בהיבט הארגוני תהיה על פי שלושה נושאים: הקשר בין ההכנות להתאוששות, שמירת רציפות וניתוח ממש"ק.

הקשר בין ההכנות להתאוששות

אנשי 'הגוש המאוחד' הכינו עצמם לקראת הפינוי מבעוד מועד, בעוד שקהילת כפר דרום סירבה לבצע הכנות כלשהן. ניתן היה לצפות שמידת ההכנה תנבא את מידת ההתאוששות בתקופה שאחרי העקירה אך לא כך היה הדבר. קהילת כפר דרום התאוששה במהירות ואנשי 'הגוש המאוחד' חשו פגועים וחסרי אונים.

נראה כי הגורמים שהשפיעו על ההתאוששות אינם קשורים למידת ההכנות לאירוע ההתנתקות כשלעצמו אלא לנתוני הרקע הקהילתיים. קהילת כפר דרום הייתה בעלת חוסן קהילתי והון חברתי שעמדו במבחנים ביטחוניים ופוליטיים. אנשי 'הגוש המאוחד' באו מיישובים שרמת הקהילתיות בהם הייתה רופפת.

גורם נוסף שנראה כי תרם ליכולת העמידה המשופרת של אנשי כפר דרום היה הקונטקסט. ההקשר שבו נמצאו בשלב ההתמודדות עם העקירה וההתאוששות. אנשי 'הגוש המאוחד' היו לבד, ללא סביבה חברתית מזדהה ותומכת. אנשי כפר דרום היו כל העת במסגרת קהילתית.

אם כן, הממצאים מעידים כי חיזוק החוסן הקהילתי טרם אירוע ושימור המסגרת הקהילתית לאחריו – השפעתם על יכולת ההתמודדות וההתאוששות מאירוע רבה יותר מאשר הכנות קונקרטיות לקראת האירוע. ממצא זה עולה בקנה אחד עם מסקנתו של קראנטלי (Quarantelli 1997:3) כי הכנה מיטבית לאירועי חרום אינה דווקא תכנון מפורט אלא יצירת התנסויות משותפות התומכות את היכולת לפעול באופן מותאם בעת אסון.

שמירת רציפות

בערכת ההדרכה למתעורבים בפינוי (להד, שחם ורוגל 2005:13) נאמר: "יכולת ההתאוששות מותנית במידה שבה יצליח האדם לגשר על פני הנתק שגרם המשבר ויהיה מסוגל לחוש שלמרות הפגיעה, קיימת המשכיות ורציפות."

שמירת המסגרת הקהילתית אפשרה לאנשי כפר דרום לצמצם למינימום את קטיעת הרצף ובכך להקל מאוד על שלב ההתאוששות. 'קול הכפר' המשיך לצאת, הילדים המשיכו ללמוד עם אותם מורים באותו מוסד חינוכי, הנוער בילה יחד בבני עקיבא, ועדות המשיכו לפעול, הרב המשיך לכהן, גברים התפללו עם חבריהם, נשים נפגשו עם שכנותיהן וכו'. כל אלו יצרו תחושת רציפות תפקודית, חברתית והיסטורית (עומר ואילון 1994). לעומת זאת, קטיעת הרצף הקהילתי אצל משפחות 'הגוש המאוחד' יצרה תחושת איום על הזהות ועל מעגלי ההשתייכות הבסיסיים ביותר: היא הקשתה על השתלבות של הילדים במערכת החינוך ושל ההורים במערכות העבודה וכו'.

הממצאים מצביעים על כך ששמירת הרצף הקהילתי מקלה על תהליך ההתאוששות של פרטים ושל משפחות מאירועים טראומטיים.

ניתוח ממש"ק

משימות – התארגנות הקהילות הייתה למרות מערך הסיוע הממשלי ולא בזכותו. בשני המקרים המדינה והרשות המקומית לא ראו עצמן אחראיות לעודד שיקום הקהילות לטווח ארוך. נראה שגורמי הסיוע הממשליים התנהלו על פי סדר יום משלהם ללא קשר לצורכי הקהילות. לתושבי כפר דרום, שהיו מעוניינים בהתיישבות חלופית, הציעו מגורים זמניים ללא קשר להתיישבות העתידית. לעומת זאת, למשפחות באשקלון, שלא הצהירו על כוונתן להתיישב יחד, הזדרזו העירייה והממשלה להכין את "מתחם הגולף".

התופעה של קביעת סדר יום על ידי גורמי הסיוע תוך התעלמות מהצורך של קהילות, מוכרת בספרות (Tootle 2007:7, 20, Petterson 1999:8,14). אצטט כאן פרסום של מרכז המחקר של האו"ם: "מה יתקבל ע"י הקהילה? חשוב יותר מ'מה נחוץ לקהילה?'" (Bishnu & Okazaki 2005:7).

מוסדות – הפער בין קהילת כפר דרום לקהילת 'הגוש המאוחד' בעניין זה בולט. היכולת של אנשי כפר דרום לשמר רציפות של מסגרת המוסדות ולהתאים היערכותם למצב החדש אפשרה להם להגיע להישגים ממשליים ולחוות תחושת שליטה והסתגלות. לעומת זאת, אצל אנשי 'הגוש המאוחד' אבדן הרציפות והקושי להתארגן כקבוצה לנוכח המצב יצרו קושי ביכולת לקבל סיוע מארגונים אזרחיים וממשליים ותחושת חוסר אונים.

שילוביות – גם כאן ההבדל בין הקהילות ניכר: במקרה של כפר דרום נוצרו מנגנוני שילוביות-נציגויות אל מול העירייה, אל מול 'ועד המתיישבים', אל מול משרד השיכון, אל מול משרד רוה"מ להתיישבות הקבע וכן הלאה. בזכות מנגנונים אלו זכתה הקהילה לתמיכה רציפה ורחבה.

קהילת 'הגוש המאוחד' כל עוד לא התארגנה הייתה מנותקת ממקורות סיוע אזרחיים וממשליים. מרגע שהחלו חבריה להתארגן כקהילה השתפרה מאוד הנגישות של משפחות ופרטים לשירותי הסיוע. כך למשל, רכזות הקהילה שימשו כמתווכות למשפחות לקבלת שירות ממחלקת הרווחה של אשקלון. המסקנה מכך שככל שקהילות מסוגלות לפתח מנגנוני השתלבות מול הסביבות החדשות כך גדלה האפקטיביות של מערכי הסיוע החיצוניים לרמת הקהילה, המשפחה והפרט.

קישוריות – שתי הקהילות נקטו מאמצים להשגת מידע ולהעברתו בין חברי הקהילה. בכפר דרום הועבר המידע באמצעות מידעון, התכנסויות ולוחות מודעות, וב'גוש המאוחד' באמצעות רשימות קשר. ערוצי התקשורת מול גורמי הסיוע הממשלתיים לא היו פתוחים בשתי הקהילות. כך למשל אנשי כפר דרום לא קיבלו מידע מדויק לגבי מצב 'מגדלי אייל' באשקלון ולא קיבלו מידע אמין לגבי זמינות אתרים להתיישבות קבע. אנשי 'הגוש המאוחד' לא קיבלו מידע מלא לגבי שירותי העירייה, העירייה לא ניסתה לאסוף מידע עדכני לגבי מצבם וצורכיהם, הם לא קיבלו מידע על כל מהלך לרכישת 'מתחם הגולף' בעבורם.

שני המקרים מדגימים כיצד רשויות סיוע שאינן משתפות קהילות במידע ואינן אוספות מידע על הקהילות, פוגעות באפקטיביות תהליך השיקום.

לסיכום הממד הארגוני: מהשוואת ההתנהלות הארגונית של הקהילות והתנהלותן אל מול ארגוני הסיוע עולה כי האתגר המשותף לקהילות ולארגוני הסיוע היה ליצור מנגנונים לשיתוף פעולה. ככל ששני הצדדים לומדים להיערך זה מול זה ולשתף בפעולה ובמידע, כך ייטיבו לזהות את המשימות הנכונות לקידום תהליך השיקום. לעומת זאת תפיסת צד אחד את רעהו כאובייקט למניפולציה תביא לפגיעה במהלכי השיקום.

הממד הרגשי

תקופת ההתאוששות התאפיינה בשתי הקהילות במתח רגשי רב. בכפר דרום היו אלה מחלוקות פנים קהילתיות. ב'גוש המאוחד' היה זה הצורך במשענת רגשית שהיווה את הסיבה המרכזית להקמת הקהילה. השוואה בין הקהילות נערכה בשלוש סוגיות מרכזיות: קבוצת השווים, התארגנות עצמית ונגישות לתמיכה חיצונית.

קבוצת השווים – הצורך לחלוק רגשות במפגש עם 'קבוצת השווים' התגלה כצורך משמעותי בשתי הקהילות. המסגרת הקהילתית אפשרה זאת. מכאן, שבשלב ההתאוששות, ההזדמנות למפגש עם קבוצת השווים היא אחת התרומות החיוניות של קהילה לשיקום.

אוכלוסייה נפגעת - חוסר אונים או עצמה? – מזה שנים מנסים חוקרים להפריך את הגישה הרווחת בקרב ארגוני סיוע בדבר חוסר האונים של אוכלוסייה נפגעת (Pettersen 1999:16, Buckle 2000, Flint & Luloff, 2005). קהילת כפר דרום וקהילת 'הגוש המאוחד' אמנם שונות מאוד זו מזו, ובכל זאת היכולת לגייס כוחות ולפעול יחד לנוכח המצב אפיינה את שתיהן.

שוב התברר כי במערכת השיקום הקהילה היא שחקן פעיל שאין אפשרות להתעלם ממנו.

קבלת סיוע חיצוני – קהילת כפר דרום פיתחה מנגנונים פנימיים למיצוי משאבי תמיכה חיצוניים, ביניהם עובדים סוציאליים ופסיכולוגים של עיריית באר שבע והמועצה האזורית הר חברון ומשאבי תמיכה נוספים של מתנדבי 'למען אחינו'. לאנשי קהילת 'הגוש המאוחד' לא היו שירותי התמיכה נגישים. לאחר

שהחלו להתארגן כקהילה והחל מהלך מתוכנן של ביקורי בית, חל שיפור בנכונותם לפנות לגורמי הסיוע וליהנות מתמיכתם. המסקנה מכאן היא שככל שקהילה מאורגנת יותר כך היא מאפשרת לפרטים, למשפחות ולקבוצות לקבל סיוע פסיכו-סוציאלי ממתנדבים ומארגוני הסיוע.

סיכום הממד הרגשי: לקהילה היה תפקיד מרכזי בעיבוד הרגשי של אירועי העקירה מכמה בחינות:

- במישור הפורמלי, דאגה הקהילה לסדנאות, לפעולות מפגש ולהנגשת תמיכה מקצועית לפרט ולמשפחה.
- במישור הלא פורמלי התקיימו בקהילות מפגשי תמיכה ספונטאניים בין חברים בכלל ו'קבוצת השווים' בפרט.
- הקהילות היו מוקד לתמיכה באוכלוסיות חלשות שפוטנציאל הפגיעה שלהן באירוע טראומטי גדול יותר.

הממד הערכי

השוואה בין קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' מעלה שוני מהותי בדפוסים הערכיים שלהן. הדבר בא לידי ביטוי בתפיסת הזהות, במיקוד השליטה, ביחס למדינה ובמשמעות המצב והאמונה.

זהות - בנושא הזהות - אנשי כפר דרום משדרים רציפות ובהירות. מבחינתם הם נשארו כפי שהיו ומי שהשתנו הן הנסיבות. לעומת זאת, אנשי קהילת 'הגוש המאוחד' חשים שאיבדו את העוגן הזהותי שלהם, הפכו לאויב המדינה ולזרים במולדתם.

מיקוד שליטה - הרלוונטיות של מושג מיקוד השליטה (Locus of Control) לשיקום קהילתי תוארה בסקירת הספרות. קהילות הנוטות למיקוד שליטה פנימי לוקחות אחריות על תהליך שיקומן ומצליחות בו יותר. לעומתן, קהילות שמיקוד השליטה שלהן חיצוני מניחות כי תהליך השיקום מושפע בעיקר מגורמים חיצוניים לקהילה ולכן הן נשארות בתחושת 'קרבנות'. ההשוואה בין קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' מאשרת את הידוע מן המחקר.

מנהיגות קהילת כפר דרום נטתה למיקוד שליטה פנימי. היא נקטה גישה יזמית ודאגה לפרטים רבים, ביניהם: התארגנות עצמית, הצבת קריטריונים למעבר, צירוף ה'לא זכאים', השגת מוסדות ציבור, מימון עצמי של פעילות ציבורית, פיתוח תשתיות לעזרה עצמית בתעסוקה וברוחה, חיפוש אתר התיישבות ועוד. לעומתה, התאפיינה מנהיגות קהילת 'הגוש המאוחד' בנטייה למיקוד שליטה חיצוני. משמעות הדבר היא התפיסה כי מה שקורה או יקרה תלוי במה שיעשו אחרים. תחושות אלה שבות ועולות בשיחות עם אנשי הקהילה, ומשתקף גם בהבנתה של עובדת סוציאלית קהילתית, שעבדה אִתָּם: "הרגשה של מאבק, צעקות מגיע לנו, תתנו לנו ... הם הצליחו ומצליחים להשיג לעצמם המון דברים, אבל זה הופך אותם למסכנים, הם לא אחראים על המשאבים שלהם." (17/3/08)

המחקר שערכתי כאן, במגבלות המסגרת שנקבעה לו, אינו יכול לספק הסבר מניח את הדעת לשאלה מה גורם לקהילה אחת לחוש תחושת מסוגלות ושליטה ולחברתה לחוש דווקא תלות וחוסר שליטה. הסבר אפשרי להבדל נעוץ ברקע קודם: אנשי כפר דרום בחרו לגור ביישוב שבמשך שנים עמד בחזית קדמית של לחימה וגם בחרו לנקוט עמדה הנבדלת מזו של רוב יישובי גוש קטיף. דפוסי ההתמודדות הקודמים שלהם במצבי עמימות נשענו על מיקוד שליטה פנימי. לעומת זאת, האנשים שבחרו לשכור דירות באשקלון, פשוט נשמעו להנחיות נציגי מדינת ישראל מתוך הנחה שכך יהיה להם טוב יותר (מיקוד שליטה חיצוני). אפשר לראות כי דפוסים קודמים ניבאו את הדפוסים המאוחרים. הבנה זו יכולה לסייע

למתכננים סיוע לקהילות במצבי חירום אם ישכילו להיערך בהתאם לדפוס ההתנהלות המוכר של קהילות אלו בימי שגרה.

הסבר אפשרי נוסף להבדל במיקוד השליטה נעוץ במישור הערכי: קהילת כפר דרום מונעת על ידי תודעה של שליחות. משימתם של חבריה לא הסתיימה עם העקירה והם ממוקדים בה. לעומת זאת, אצל אנשי 'הגוש המאוחד' התודעה השלטת היא תחושה של קרבן, והם רואים בפוגע את האחראי למצבם. הסבר זה תואם הן את הגישה הפסיכולוגית של פראנקל (1981: 52) המייחסת לתודעה השפעה על התמודדות עם משברים והן את ההסבר של יעקובי (1989) כי תקווה לעתיד מקדמת התמודדות אף היא.

היחס למדינה - אנשי כפר דרום מתעלמים מהעובדה שהמדינה משחקת תפקיד מרכזי בשיקומם. הם מייחסים את ההצלחה לקב"ה ולעצמם. לעומתם אנשי קהילת 'הגוש המאוחד' רואים במדינה את הגורם האחראי למצבם, לטוב או לרע.

אמונה - בעבור אנשי כפר דרום מספקת האמונה מסגרת כוללת לפרשנות המציאות. אמנם העקירה מעוררת שאלות, אך התשובות ניתנות גם הן בתוך המסגרת האמונית. ב'גוש המאוחד', לעומת זאת, ישנם רבים המגדירים את עצמם אנשים מאמינים, אך עם זאת, אין האמונה הדתית מסדירה את התנהלותם או מקנה משמעות להתנהלות במרחב הקהילתי

ניתן לתמצת את ההבדל בתפיסת המצב בין הקהילות: אנשי כפר דרום רואים באירוע העקירה מעין 'קרב' בודד במאבק ארוך להגשמת שליחות דתית ולאומית. הטראומה האישית משנית לעניין הזה והעיקר הוא לא להישבר ולהמשיך בשליחות שנטלו על עצמם. לעומתם אנשי 'הגוש המאוחד' רואים בטראומה האישית את העיקר, והעניין הלאומי מהווה כעין מוזיקת רקע. מבחינתם העניין העיקרי הוא הציפייה שהגורם שאחראי לפגיעה בהם ייטול אחריות לשיקומם.

סיכום הממד הערכי:

מן הממצאים עלה כי הקהילות גילו דפוסים ערכיים משותפים במיוחד בדברים האמורים לגבי מיקוד שליטה פנימי וחיצוני. ממצא זה מבליט את השפעת החברה על המשמעות שהפרט נותן לאירועים טראומטיים.

למרות דפוסים הערכיים השונים בין קהילת כפר דרום וקהילת 'הגוש המאוחד', בשתיים הייתה לממד הערכי השפעה ניכרת על התנהלות השיקום בתקופה הנדונה.

חשיבות המרכיב הערכי לשיקום ידועה ממחקרים קודמים (להד ואילון 2000: 33, Petterson, 1999: 29-31, Drabek, 2004: 22, מנחם ואחרים 2006: 14). אורן (2008: 13) מצא שתמיכה דתית היא משתנה שעשוי להסביר את ההבדל בין אלו שהתפנו בהסכמה לאלו שנאבקו בפינוי בגוש קטיף.

סיכום

הממצאים בפרק זה מחזקים את ההכרה כי הצורך בקהילה בשלב התאוששות מאירועי חירום הוא משמעותי ביותר. הקהילה מהווה מרחב מתווך משמעותי בעבור פרטים ומשפחות הן בעניינים שבינם לחבריהם, הן לצורך התארגנות אל מול גורמי הסיוע החיצוניים והן לצורך עיבוד רגשי ויצירת משמעות ותקווה לעתיד.

פרק 11 לקראת שיקום - מגורים זמניים, לקראת יישובי קבע

כ' בטבת תשס"ו (1/1/06) עד י' באב תשס"ז (15/8/2007)

"הגירושין קשים מן הגירוש"

– הרב אביק, רב היישוב כפר דרום (15/10/06)

מבוא

פרק זה עוסק בתקופה של למעלה משנה וחצי, מראשית ינואר 2005 ועד אוגוסט 2007 - תום השנה השנייה לעקירה. תקופה זו מתאפיינת בניסיון לייצב מחדש את מהלך החיים שנקטע בהתנתקות.

ווייט והאס (White & Haas 1975, Haas et al. 1977) מתארים את השלב שלאחר ההתאוששות, במונח 'הקלה' (Mitigation). קרנטלי (Quarantelli 1999:2) מכנה שלב זה 'שיקום' (Recovery). העדפתי להשתמש במונח 'שיקום' הגזור מהשורש המקורי 'קו"ם' כדי לבטא שמדובר בתהליך המשלב הקלת העומס החיצוני והחזרת יכולת העמידה העצמאית. השיקום מתבטא בתיקון הנזקים הפיזיים והאנושיים של אירוע אסון.

בסקירת הספרות עמדתי על חשיבות ההתייחסות לממד חברתי, לקהילה ולתרבות המקומית בתהליך השיקום (Bucle 1998:21, Petterson 1999, Dynes & Quarantelli 2008:3). שיקום מוצלח נשען על תפיסות של קיימות (Sustainability) שעיקרן הסטת הדגש מעיסוק במשבר לעיסוק בבניית עתיד טוב המאפשר רמה סבירה של ביטחון ויציבות (Mileti 1999:31-35, Pyles 2007). דיינס (Dynes, 1985) מציין כי הזנחת הרכיבים החברתיים בשיקום עלולה לחולל שבר חברתי (social Disruption) שהוא מכנה "אסון שני".

בפרק זה יוצגו תחילה האירועים העיקריים בתהליך השיקום של קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד'. לאחר מכן תוצג השוואה שנערכה בין תהליכי השיקום של שתי הקהילות בהתאם לתבנית הרב-ממדית. בסיום הפרק יוצגו מסקנות נוספות בסוגיית המנהיגות.

פרק זה מסיים את תקופת המחקר אך בוודאי אינו מציין את סיום תהליך השיקום. בתום תקופת מחקר, שנתיים לאחר העקירה מן הבית, טרם החלו קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' לבנות את ביתן ואף היו רחוקות משיקום אישי וחברתי.

11.1 כפר דרום

ארבעה חודשים לאחר העקירה מכפר דרום עברו כל 57 משפחות כפר דרום למגדלי אייל באשקלון. בעבור רבים מתושבי היישוב, במיוחד הילדים ובני הנוער, הייתה זו התנסות ראשונה במגורים בסביבה עירונית. החודש הראשון התאפיין בבנייה מחדש של חיי המשפחה והסתגלות לסביבה החדשה.

החיים במגדלים הציבו אתגר לא קטן לשמירת חיי הקהילה. חיים במבנה רב קומתי שונים במהותם מהחיים ביישוב הכפרי, וההזדמנויות למפגש ספונטני ולמפגש במרחבים ציבוריים מעטות באופן יחסי. רבים מאנשי כפר דרום חשו כי קהילתם 'הולכת לאיבוד' בבניין. קושי נוסף היה המעבר מסביבה דתית נבדלת לחיים בבית משותף שחיות בו משפחות שחלקן מנהלות אורח חיים חילוני. הקושי הגדול היה השבתות. שבת בחברה הדתית היא 'זמן קהילה' שמתקיימים בו שיעורי תורה, מפגשים חברתיים ופעילות נוער (פרידמן 1991). הצורך להשתמש במעליות שבת הקשה מאוד על קיום אורח חיים זה. למרות זאת, נמשכה פעילות קהילתית אינטנסיבית שכללה פעילות במוסדות חינוך, חיי דת, שיעורי תורה שמחות משותפות ופעילות תרבות ופנאי.

עם המעבר למגורים זמניים באשקלון, הפך החיפוש אחר התיישבות עתידית לסוגיה מרכזית. עד חודש מרץ 2006, לא הגיע צוות התיישבות עתידית להמלצה מוסכמת על אתר התיישבות מועדף. בשלב זה נערכה סדנה בהשתתפות כלל החברים כדי לאפשר בירור חזון הקהילה. הסדנה העצימה שתי תחושות סותרות: מצד אחד, הובהר שוב הרצון של חברי הקהילה להמשיך יחד להתיישבות משותפת. מצד שני, המפגש העלה אל פני השטח מתחים קשים בעניין היחס להתנהלות הקהילה בכלל ומנהיגותה בפרט ומחלוקת על מקום ההתיישבות העתידית ואופיה.

ב 22/3/06 התקיימה הצבעה וחלופת 'אשכולות' זכתה בה לרוב של 130 קולות לעומת 70 קולות שתמכו בחלופת 'כרמית'. המנהיגות המסורתית - יו"ר המזכירות, רב היישוב, מנהלי המוסדות המרכזיים - לא השלימה עם תוצאות ההצבעה והכריזה כי תמשיך לפעול באופן עצמאי למימוש ההתיישבות בכרמית. ההכרעה של המנהיגות להמשיך בדרך עצמאית נתנה לגיטימציה להנצחת הפיצול הפנימי. מכאן ואילך התפצלה קהילת כפר דרום לשלוש קבוצות:

- קבוצת משפחות צעירות, רובן הגיעו לכפר דרום מטעמים אידיאולוגיים בתקופת הלחימה מאז שנת 2000, המעוניינות להתיישב ביו"ש, מתוך רצון להמשיך במאבק על ארץ ישראל.
- קבוצה בראשות ההנהגה המסורתית של כפר דרום חתרה להתיישבות בנגב ('כרמית'). מטרתה להמשיך את רוח כפר דרום ולשמור על רציפות למקורות תעסוקה, למפעלים הכלכליים ולחקלאות. קבוצה זו נקראה מאוחר יותר 'שבי דרום'.
- קבוצה שרבים מבין מוביליה היו אנשי האופוזיציה המסורתית להנהגה, העדיפה הצטרפות ל'אשכולות', יישוב מעורב (דתי / חילוני) בדרום הר חברון על גבול הקו הירוק, מתוך רצון להמשיך בשליחות יישוב הארץ ולהתחבר לאוכלוסיות רחבות בעם. קבוצה זו כונתה מאוחר יותר בשם 'צופי דרום'.

בתוך כך, האווירה בקהילה בבניין הלכה וכבדה. חיי השיתוף בקהילה אמנם המשיכו, וכמוהם קשרים רבים ויחסי חברות 'חוצי מחנות' וגם מוסדות הקהילה המשיכו לתפקד, אך עם זאת, מתחת לפני השטח ולעיתים מעליו גברו תחושות האכזבה וחוסר האמון בין הקבוצות. בתוך כך נמשכו כל העת ניסיונות לשפר את האווירה ולמזער את קשיי הפיצול הפנימי. ככל שעבר הזמן התברר ששלוש הקבוצות אינן רואות דרך לבניית עתיד משותף. כאשר ירדו מעל הפרק האפשרויות להתיישב ב'אשכולות' וב'כרמית', המשיכה כל קבוצה לחפש אתר נפרד שיתאים לצרכיה.

לקראת קיץ 2006 התברר שהשהות בבניין מקשה על קיום חיי הקהילה. הקושי לקיים ועדות ולהביא משתתפים לאירועים קהילתיים התעצם; מועד משוער להתיישבות קבע טרם נקבע; המשפחות התקשו להסתגל למגורים במגדל שבעיר. לכל אלו נוסף הפך הטכני של רמת התחזוקה נמוכה של הבניין (עד כדי בעיות בטיחות). לא ייפלא אפוא שבמהלך הקיץ בחרו כעשר משפחות, חלקן משפחות צעירות שלא היו זכאיות לפיצוי וראו עצמן משתלבות בהתנחלויות ביו"ש, לעזוב.

בניגוד למגמה זו, אירועי יום השנה לעקירה מכפר דרום (6/8/06) התאפיינו בסולידריות קהילתית מופננת. קהילת כפר דרום התכנסה בהרכבה המלא, כולל מקורבים רבים, לתערוכה ולטקס זיכרון מרשים. הכאב והכעס המשותפים החזירו לזמן קצר תחושת שותפות קהילתית חוצת מחנות. הטקס העלה רגשות קשים. המוטו המרכזי היה המשך המאבק של כוחות הבניין והרוח של קהילת כפר דרום אל מול כוחות ההרס של שלוחי הממשלה. תמצית המאבק היא החתירה לשוב ולהקים מחדש את כפר דרום בגוש קטיף. שיאו של הטקס היה חתימה של ילדי היישוב על הבטחה לחזור ולבנות את כפר דרום.

במהלך סתיו וחורף תשס"ז (2006/7) המשיכו שתי הקבוצות שנותרו בבניין לפעול יחד ב'קהילת הווה' משותפת בד בבד שהן מתגבשות לשתי 'קהילות עתיד' נפרדות. קהילת 'צופי דרום' (תומכי 'אשכולות' לשעבר) התגבשה כקבוצה, בחנה חלופות ולבסוף בחרה לייעד עצמה להקמת היישוב 'מרשם' במזרח לכיש. קבוצת 'שבי דרום' בראשות המנהיגות המסורתית המשיכה לתכנן מעבר ליכרמית, אף היא באזור מזרח לכיש.

לקראת 2007 התברר כי להקמת 'מרשם' יידרשו שנים רבות (3-4). קבוצת 'צופי דרום' ביקשה לקבל הכרה כקהילה נפרדת ולעזוב את אשקלון לאתר קרוונים בקרבת 'מרשם'. בינואר 2007 הכירה ממשלת ישראל בפיצול כפר דרום לשתי קהילות ואישרה הקמת אתר קרוונים בשומרייה²⁸ לקהילת 'צופי דרום'. בספטמבר 2007 עזבו 24 משפחות 'צופי דרום' את מגדל המגורים באשקלון ונותרו בו כעשרים משפחות 'שבי דרום'. שנת הלימודים תשס"ח נפתחה במוסדות החינוך בכאב רב עם כמחצית התלמידים. ימי הפרידה היו ימים קשים, כדברי הרב אביק: "הגירושין קשים יותר מן הגירוש".

11.2 'הגוש המאוחד'

ככל שהתרחבה פעילות קהילת 'הגוש המאוחד' התמסדו הצרכים ומונו בעלי תפקידים: מזכיר, רכזת קהילה, רכזת תעסוקה ורכזת חינוך. בהיעדר מקורות כספיים מולאו תפקידים אלו בהתנדבות. ב 24/1/06 התקיימה בעיריית אשקלון פגישה בין נציגי 'הגוש המאוחד' לראש העירייה ומנכ"ל מנהלת סל"ע. בפגישה הציגו נציגי 'הגוש המאוחד' מסמך בחתימת מאה משפחות ובו בקשה להכרה רשמית כקהילה. המשמעות של הכרה זו הייתה תקצוב לפעילות שוטפת וטיפול בהתיישבות משותפת לעתיד. בבסיס לבקשתם עמדו הטיעונים הבאים:

- הקהילה התארגנה ומקיימת פעילות שוטפת.
 - רצונם להגיע לבניית שכונה משותפת ב'מתחם הגולף'.
 - התארגנות כקהילה תאפשר להם להתמודד יחד מול צרכים משותפים. הוצגו מגוון צרכים בתחום התעסוקה (כ 50% מובטלים), החינוך, הרווחה והדת.
 - צורך בתשתית קהילתית – משרד, בית כנסת, מימון בעלי תפקידים ותקציבי פעולה.
- ב 17/1/06 החליטה ממשלת ישראל לתכנן שכונת מגורים ב'מתחם הגולף' באשקלון (בהמשך לפעילות קודמת לרכישת המתחם). בפברואר 2006 זכתה הקהילה להכרה רשמית כולל הבטחה לתקצוב, ובאפריל קיבלה משרד ובית כנסת בתוך מבנה מתנ"ס 'ברנע'.

²⁸ שומרייה – קיבוץ בתחומי המועצה האזורית בני שמעון, שנמסר להתיישבות קהילת מפונים מ'עצמונה'.

קהילת 'הגוש המאוחד' קיבלה ייעוץ ארגוני מטעם מנהלת סל"ע ויועד המתיישבים. ראשי 'ועד המתיישבים' ליוו את מנהיגי 'הגוש המאוחד' בניהול הקשר עם מוסדות ממשלה וארגוני סיוע אזרחיים. באביב 2006 התמסדו היחסים עם עיריית אשקלון, מונתה עובדת סוציאלית לקהילה, ונערכו פגישות תיאום שוטפות.

בחודשים אפריל-מאי התארגנה קהילת 'הגוש המאוחד' לבחירת ועד. ב 24/5/06 נערכו בחירות מסודרות בנוכחות משקיפים מטעם עיריית אשקלון ומנהלת סל"ע. הבחירות התקיימו באווירה טובה בהשתתפות נציגי 110 משפחות. ליו"ר הוועד נבחר שמוליק כ"ץ, ששימש בפועל בתפקיד זה החל מתחילת תהליך הקמת הקהילה.

במהלך קיץ 2006 התבצעו פעילויות חברה ותרבות לנוער ולמבוגרים. גולת הכותרת של הפעילות הייתה סדנת תאטרון לנוער שבסופה הציגו על הבימה את תחושותיהם כעקורים. פעילות הקיץ חיזקה את תחושת הלכידות הקהילתית. ב 4/09/06 נערכה התכנסות כלל קהילתית להצגת תכנית שנתית בהשתתפות נציגי העירייה, מנהלת סל"ע ויועד המתיישבים. ההתכנסות החלה בארוחת ערב משותפת והסתיימה בשירה ובריקודים.

הקמת הקהילה ופעילותה לא לוו בהקמת מוסדות פורמליים. מנהיגות 'הגוש המאוחד' לא רצתה להקים עמותה ולא פעלה לגיבוש חזון עתידי לקהילה. הפעילות הכספית של הקהילה התנהלה באמצעות המתנ"ס והעירייה. התחושה הרווחת בקרב חברי קהילת 'הגוש המאוחד' הייתה כי הממסד העירוני והממשלתי אינו מבין את מצבם ואינו מעמיד לשימושם את התקציבים שהובטחו.

ככל שעבר הזמן החמירה המצוקה הכלכלית, החברתית והפסיכולוגית של אנשי 'הגוש המאוחד': רבים התקשו למצוא עבודה; ילדים ובני נוער התקשו להשתלב במוסדות החינוך; משפחות רבות השתמשו בכספי הפיצויים למימון הוצאות שוטפות; ובקהילה התגלו יותר ויותר מקרים של אירועים רפואיים כרוניים. לפי אחת העדויות: "אצלנו [ב'גוש המאוחד'] כל אדם שלישי חווה אירוע רפואי טראומטי." (17/4/07)

ניהול המשא ומתן על ההתיישבות ב'מתחם הגולף' התיש את חברי הנהגת 'הגוש המאוחד'. לא היה להם ניסיון בניהול משא ומתן ובהיבטים משפטיים הכרוכים בנדל"ן ובבנייה. הנסיעות התכופות לירושלים גררו הוצאות כספיות מכיסם הפרטי כאשר רובם עדיין מחוסרי עבודה. התוצאה הייתה שגם הם, כמו רבים מבני הקהילה, נאלצו לפגוע בכספי הפיצויים כדי להצליח להתקיים ולקיים את הקהילה. המשא ומתן על מגורים ב'מתחם הגולף' לא התקדם. המצוקה הכלכלית והחברתית הייתה קשה, הבטחות התקצוב של העירייה לא התממשו. תחושת חוסר המוצא הביאה לערעור על ההנהגה ולתחושת ייאוש בקרב הפעילים. אנשים התחילו לפקפק בתכלית ההתארגנות המשותפת כקהילה. כדברי יועץ לקהילה: "עבר מייסר... עתיד לוט בערפל – שום נקודת ייחוס, והווה זר ומנוכר – אין על מה להישען." (25/5/06) כאשר התחזקו הקולות האופוזיציוניים, צורף אחד מראשי המבקרים למזכירות. צעד זה תרם להרגעת הרוחות.

'ועד המתיישבים' סייע למזכירות 'הגוש המאוחד' במימון ביניים לתקציבי פעילות, בתקציב מיוחד לשכירת ייעוץ משפטי ובייעוץ צמוד לניהול המשא ומתן. הוועד לא ראה עצמו כמייצג הקהילות במו"מ עם הממשלה על התיישבות הקבע, אך בהחלט דאג להעברת מידע ולתיאום בין מנהיגות הקהילות כך שגם אנשי 'הגוש המאוחד' יכלו ליהנות מהישגי קהילות עקורים אחרות.

בתום חודשים ארוכים של מו"מ, ב 21/1106, אישרה ממשלת ישראל הסכם העתקה²⁹ המאפשר לקהילת 'הגוש המאוחד' ולמפוני גוש קטיף החפצים בכך לבנות את ביתם ב"מתחם הגולף", באשקלון. לתדהמתם, גילו חברי הקהילה כי ההסכם כולל סעיף המפקיע ממנו את ההבטחה שניתנה להם לכאורה. סעיף זה (9.1) מצהיר כי רכישת "מתחם הגולף" טרם הושלמה ולכן הממשלה מודיעה שבשלב זה אין היא מחויבת לבצע את ההסכם.

רבים מאנשי הקהילה התנגדו לחוסר האיזון: אותם החתימו על היעדר תביעות אך הממשלה לא התחייבה לדבר, כיון שטרם הושלמה רכישת המגרשים. תושבים רבים טרם השלימו התדיינות על ערך הפיצוי על בתיהם בניסנית, ורבים אחרים דרשו לחייב את הממשלה להאריך את תקופת דמי השכירות לאור התמשכות מצב הדיור הזמני. בראשית ינואר 2007 הושלמה רכישת "מתחם הגולף" ע"י הממשלה וב 17/1/07 נערכה הגרלת מגרשים בהשתתפות 102 משפחות, רובן מאנשי קהילת 'הגוש המאוחד'.

הגרלת המגרשים מסמנת שיא בפעילות הקהילה. מכאן ואילך חלה ירידה משמעותית בהשתתפות בפעילות קהילתית. דפוסי המפגש הקהילתי נסבו סביב אירועי חגים, פעילות נוער ופעילות הפגה משותפת. מעתה ואילך ניסיונות לייצוב פעילות קבועה אינם מצליחים. בחלוף הזמן התברר כי תנאיו של הסכם 'הגולף' היו טובים פחות מאלו שהשיגו קהילות אחרות. עיריית אשקלון הציבה תנאים קשים לביצוע עבודות הפיתוח ועיכבה שוב ושוב את מתן אישורי הבנייה. גורמים אלו הביאו לכרסום נוסף במעמד ההנהגה. פעילה מתארת "תחושת התפרקות של משפחה שהייתה מלוכדת, בהיעדר מסגרת משותפת" (24/3/08).

עם זאת הקשרים האישיים והחברתיים בקהילת 'הגוש המאוחד' נשמרו. משרד הקהילה המשיך לשמש כתובת לפניות חברים ומוקד מידע וקשר. הרכזות המשיכו לתאם סיוע למשפחות ולקבוצות גיל מול העירייה, הממשלה ויועץ המתיישבים'. הקשר נשמר גם באירועים לא פורמליים רבים כגון שמחות משפחתיות. אנשי הקהילה מתארים את המפגשים ביניהם כמפגש משפחתי וכממלאים צורך רגשי לתחושת שייכות מתמשכת. מתארת חברת קהילה (24/3/08): "אתה רואה את האור בעיניים כשנפגשים" חשוב לציין כאן כי יחסית לשאר קהילות גוש קטיף הייתה קהילת ניסנית (שהיא עיקר בניינה של 'הגוש המאוחד') 'קהילה רופפת' עוד בהיותה בחבל עזה, כך שמבחינת רוב חברי הקהילה הסגנון הקהילתי באשקלון היה שמירת רציפות עם אופי הקהילה המוכר להם. מסכם זאת פעיל קהילתי (24/3/08): "חזרנו פחות או יותר למתכונת של היישוב למרות התפזרות בעיר". ביטוי נוסף לרצון לשמר את מסגרת הקהילה אפשר לראות בהצטרפותם של רבים מאנשי ניסנית שאינם גרים באשקלון, לקבוצה הבונה ב'מתחם הגולף'.

²⁹ להלן עיקרי ההסכם (הפירוט באתר משרד רוה"מ <http://sela.pmo.gov.il>): ההסכם מפרט תנאים להקצאת מגרשים לבנייה למשפחות עקורי גוש קטיף. ההסכם מתייחס ליחידים, **אין בו זכויות קהילתיות**. כך למשל אין כל התחייבות לבניית מבני ציבור. ההסכם מתייחס רק למשפחות 'זכאים על פי החוק' שאושרו ע"י מנהלת סל"ע. החותמים על ההסכם מתחייבים שבכך תמו תביעותיהם כלפי המדינה.

11.3 ניתוח תבנית רב-ממדית

הניתוח כאן ייעשה במשותף לשתי הקהילות תוך השוואה מתמדת ביניהן.

11.3.1 השפעת הממד החומרי על השיקום

שתי הקהילות מצאו עצמן בסביבה אורבנית שונה באופן מהותי מזו הכפרית שהורגלו אליה בחבל עזה.

1. קהילה במגדל - כפר דרום

מגדלי אייל הם שני מגדלי מגורים בגובה 20 קומות הסמוכים לשפת הים באשקלון. השלמת המגדלים עוכבה למשך כחמש שנים עקב חריגות בנייה וקשיי שיווק.³⁰ קומות המרתף של הבניין הוכשרו לצורך בית כנסת, חדרי התכנסות ופעוטונים בעבור קהילת כפר-דרום. דירת מגורים בקומה ה' 17 שימשה כמשרד היישוב. רמת התחזוקה של המבנה הייתה נמוכה, היו תקלות במערכת החשמל, חוסר בתאורה בשטחים ציבוריים, בעיות בטיחות במעליות. מדינת ישראל, שרכשה את הבניין, הייתה מחויבת לתחזוקתו, אך בשל קשיי ביורוקרטיה לא עלה הדבר, ולאורך התקופה הייתה חוסר יציבות בתחזוקת הבניין. דירות המגורים של משפחות כפר דרום היו מפוזרות בשני המגדלים. בנוסף למשפחות קהילת כפר דרום אכלסו את הבניין דיירים אשר קנו בו דירות קודם לכן.

באזור הסמוך למגדלים הוקצה למוסדות החינוך של כפר דרום קמפוס ששימש בעבר את מכללת אשקלון. קהילת כפר דרום הגיעה למגדלי אייל באשקלון כתחנה זמנית בדרכם להתיישבות קבע. פרנסי הקהילה לא העריכו עד כמה הנתונים הפיזיים של מגדל מגורים מקשים על קיום חיי הקהילה כפי שהכירו אותם בעבר. אומרים אנשי כפר דרום:

"העטיפה של הבית החדש מאוד מטעה. הוא אמנם מקסים, ובמקרה שלנו גם יותר גדול מהבית שהיה לנו בכפר דרום, אבל בכל זאת מאוד קשה לנו. אנחנו נמצאים כאן, אבל חיים במקום אחר." "... אחד הדברים שהיו בכפר דרום ואין כאן הוא הקהילתיות הטבעית. היינו נפגשים כל הזמן: בדרך לגן, למעון או למכולת. כאן, בבניין, אנחנו בקושי נפגשים זה עם זה. הגברים נפגשים קצת בתפילות, אבל הנשים יכולות לא להתראות במשך שבועיים, וזה מקשה לשמור על הקהילתיות. דבר נוסף שחסר לנו זה החיבור לאדמה. הנסיעה במעלית, אפילו ביום חול, היא לא תמיד חוויה נעימה לילדים שהתרגלו לצאת מהבית לבדם. ... כל ירידה או עלייה לחברים דורשת ליווי של ההורים." (20/12/05); "אנשים כאן רואים את אשקלון בתור סיוט" (28/1/07).

במגדלים באשקלון חסרו לאנשים הזדמנויות המפגש הספונטניות (שבילים, פיקוס) התורמות לפיתוח קשר קהילתי בכפר. אומרת תושבת: "הקהילתיות שלנו בכפר דרום נוצרה 'תוך כדי': בהליכה לקניות, בהליכה לדואר או לגן הייתי נפגשת עם האנשים ומתעדכנת. כאן זה לא קורה וזה מאוד חסר לי. ... לא האמנתי שאגיע למצב שבו לא אראה אנשים מהישוב במשך חודש." (20/12/05)

הצורך להיעזר ב'מעלית שבת' יצר מגבלה חמורה על יכולת הניידות. פעילות פשוטה כמו התקבצות לתפילות הפכה למבצע המחייב תכנון ודורש זמן, עד כדי כך שמשפחות רבות העדיפו לנסוע לשבתות אל מחוץ לבניין.

הצורך לחלוק בניין משותף עם דיירים נוספים בעלי תרבות וסגנון התנהגות שונה, יצר מתח סביב שימוש במעליות בשבת, גביית תשלומי 'ועד בית', לבוש ואופי השבת.

³⁰ פרטים באתר <http://www.benor.co.il/iadj/newsletter1.html> ומשם הפניות נוספות.

הצורך להתנהל במרחב ציבורי אורבני לא מוכר יצר מתחים. כשקהילת כפר דרום רצתה לארגן נטיעות ט"ו בשבט ליד הבניין באו פקחים מהעירייה ומנעו זאת. כשרצו להדליק כתובת אש כמקובל אצלם בטקס של תנועת הנוער, הזמינו השכנים את מכבי האש.

אומרים אנשי כפר דרום: "הכול תקוע: חב' אחזקה יוצאת, אין מי שישלם לתיקונים נדרשים, המעונות בלי מזגנים. אין הכנסות ליישוב" (4/6/06) כתב אבי, עו"ס בעיריית אשקלון: "משפחות כפר דרום חוות כיום קושי רב ביותר מעצם מגוריהן במבנים רבי קומות בתוך עיר, והדבר פוגע הן פיזית הן רגשית והן חברתית בכולם." (22/4/07)

פיצוי מסוים על היעדר מרחב פיזי מתאים היה בהעתקת דימויי כפר דרום של העבר אל תוך המציאות הנוכחית. נשמעו התייחסויות בנוסח: "אנחנו מנסים לייצר כאן את השבילים" (14/1/07). "לדמיין את הפיקוס, את השבילים, את הכניסה לבית כנסת. למקם את האנשים בסביבה אחרת על אף שהם כאן" (28/12/06). משרד הקהילה היה גדוש חפצים ותמונות מכפר דרום, היו בו מגירות דואר פנימי שכללו את כל משפחות היישוב לשעבר ואפילו את עובדי החממות התאילנדים שכבר מזמן אינם. ליד ארון הקודש בבית הכנסת באשקלון, ניצבה תיבת זכויות ונשמרו בה מפתחות בית הכנסת של כפר דרום.

הממצאים מצביעים על כך שהבחירה לשהות באופן זמני ב'מגדלי אייל' הייתה אחד הגורמים למתחים ולהתפוררות הפנימית של קהילת כפר דרום. בעיני המשקיף, הניסיון לשחזר חיי קהילה כפרית במרחב אורבני היה ניסיון סיזיפי שהביא לחוויה של תסכול מתמשך. כאן המקום לציין כי רוב קהילות העקורים בחרו להתיישב באתרים צמודי קרקע, שאפשרו שמירת סגנון החיים המוכר, והדבר תרם לשימור חיי הקהילה.

העיסוק בתכנון ובהתקשרות למרחב הפיזי של התיישבות הקבע שימש אף הוא כפיצוי מסוים לחוסר המרחב הקהילתי בהווה. אנשי 'צופי דרום' ו'שבי דרום' יצאו מפעם לפעם לבדוק אתרי התיישבות מן הסוג שיכלו לדמיין בהם את היישוב העתידי. במפות שנפרשו שם היה מקום בולט לשטחים ציבוריים ולמוסדות ציבור. תופעה זו של החזקת דימויים פיזיים של סביבות עבר ועתיד היא דפוס שנצפה גם בקהילות עקורי גוש קטיף אחרות.

2. מעבר 'צופי דרום' לשומרייה

התפצלות הקהילה הובילה לפיצול פיזי: גרעין 'שבי דרום' המבוסס על ההנהגה הוותיקה נשאר ב'מגדלי אייל' וגרעין 'צופי דרום' עבר לאתר קרוונים ביישוב שומריה, הסמוך למקום ההתיישבות המיועד ב'מרשם' במזרח חבל לכיש. ברמה המשפחתית הייתה במעבר הרעה, לכאורה, בתנאי הדיור: מאשקלון לאזור חבל לכיש המרוחק ומדירות מרווחות לקראוונים ששטחם 42 מ"ר (יש לזכור שמשפחות רבות הן גדולות ומונות בממוצע 6-8 נפשות), אולם המציאות מראה אחרת: במפגש עם המשפחות חודש וחצי לאחר המעבר ניתן לחוש כי האנשים מאושרים. החזרה למרחב מגורים כפרי, היכולת להיפגש עם השכנות ולאפשר לילדים לצאת מהבית ללא דאגה פיצו על ההרעה בתנאי המגורים. הדבר משתקף בתגובות: "מאז שעברנו לשומרייה, לאדמה, הרוגע קצת חוזר אליי. האפשרות לשבת ולראות קצת נוף נותנת קצת לחזור"; "בקרוואן אולי צפוף, אך זה שווה כל רגע שהילדים יוצאים החוצה ופוגשים חברים כמו פעם" (27/1/07).

במגדל המגורים באשקלון נשארו כעשרים משפחות 'שבי דרום', והן המשיכו לקיים את מוסדות הקהילה. משפחות אלו רצו להקים יישוב ב'כרמית' ולא קיבלו אישור, רצו להצטרף למושב 'שוקדה' והמועצה האזורית חסמה זאת. לאחר מכן הייתה תכנית להתיישב במושב 'תלמי יפה' שלא יצאה לפועל, וכעת (דצמבר 2009) יש תכנית שטרם אושרה להצטרף למושב 'ניר עקיבא'. התפוררות הקהילה במגדל והיעדר תוואי התיישבות ברור הוסיפו לכאב העקירה את קשיי השיקום.

3. השפעת הפיזור בעיר על 'הגוש המאוחד'

קהילת 'הגוש המאוחד' הייתה מפוזרת בדירות שכורות בכל רחבי אשקלון. הילדים התערו במוסדות חינוך שונים. כמרחב המשותף שימשו המשרד ובית הכנסת במתנ"ס ברנע. מטבע הדברים שימשו אלו כמקום מפגש בעיקר לחברי הקהילה שהתגוררו בסביבה. הריחוק הפיזי הקשה על שימור הקהילה. אמרה פעילה: "קשה לשמור על קשר כמו משפחה שהייתה מלוכדת והתפזרה" (24/3/08).

אנשי 'הגוש המאוחד' היו מרוכזים ברמת ההווה. בהשוואה לכפר דרום, אין כמעט נוכחות פיזית של חפצים ותמונות מחבל עזה במשרדיהם למעט תצלום אוויר של ניסנית ובסמוך לו בית הכנסת שריהוטו הובא מניסנית.

ההיערכות לעתיד לא נשאה אופי קהילתי. הדאגה העיקרית של המזכירות הייתה לבניית הבתים הפרטיים ב'מתחם הגולף'. לא עסקו בתכנון המרחב הציבורי או מבני הציבור ובוודאי שלא שיתפו בכך את הקהילה. לאור נתונים אלו ניתן לאמר כי הקהילה התגבשה למרות הנתונים הפיזיים ולא בזכותם וקיימה מרחב משותף סמלי ומצומצם.

מסקנות ניתוח הממד החומרי

בשתי הקהילות הייתה לסביבה הפיזית השפעה משמעותית על תהליך השיקום. אנשי כפר דרום הזכירו את חוסר ההתאמה של המבנה הפיזי לחיי קהילה דתית-כפרית כגורם משפיע על נטישת משפחות ופיצול הקהילה. אנשי 'הגוש המאוחד' ציינו את הפיזור ברחבי העיר כגורם המקשה על שמירת הקהילתיות. השוואה עם קהילות עקורי גוש קטיף אחרות מחזקת הבנה זו. קהילות שעברו לאתרי קרוונים סיפרו על החייאת חיי הקהילה. באתרים אלו תנאי המחיה אמנם קשים, אך המרחב הציבורי המתאפשר בהם מתאים לקהילה כפרית.

העובדה שמשפחות 'צופי דרום' שעברו מאשקלון לשומריה, העדיפו סביבה פיזית המאפשרת חיי קהילה משופרים במחיר הרעת תנאי המחיה המשפחתיים, מלמדת אף היא, על החיוניות של מרחב פיזי התואם את סגנון החיים לשימור הקהילה.

עניין נוסף שניתן ללמוד מן הממצאים הוא היחס לסביבת העבר ולסביבת העתיד. בקהילת כפר דרום הייתה התרפקות רבה על סביבת העבר ופעילות אינטנסיבית להתקשרות לסביבת העתיד. בקהילת 'הגוש המאוחד' לא עסקו בדימויי עבר או עתיד. ייתכן כי הדבר נבע מהיותה קהילה מקובצת של יוצאי קהילות שונות שבחרו לעזוב את ביתם לעיר או מכך שכפר דרום כקהילה דתית הייתה זקוקה למרכז פיזי משותף שיהיה נגיש בשבתות לתפילה, ללימוד ולפעילות חברתית.

11.3.2 הממד הארגוני – השפעת דפוסי הארגון וההתארגנות של הקהילה על השיקום

בעשור האחרון גוברת ההכרה כי שילוב הקהילה כשותף פעיל במערכת השיקום, מיטיב את התנהלות תהליך השיקום (Buckle 2000, Flint & Luloff. 2005, שדה 2000). הממצאים שיוצגו להלן מצביעים על כך שקהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' אכן היו שחקניות פעילות ואף מובילות בתהליך השיקום.

1. שמירת הקהילתיות לאורך שנתיים ומעלה

למרות השוני הרב בין קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד', שמרו רוב המשפחות, כל אחת בדרכה, על הזיקה לקהילתה. שמירת הרצף התבטאה בתחזוקת 'קהילת ההווה', ברצון לבנות בעתיד את הבית הפרטי עם חברי הקהילה ובשימור משותף של זיכרון 'קהילת העבר'. תופעה זו תואמת את המציאות בקרב רוב עקורי גוש קטיף. בתום שנתיים מההתנתקות בחרו 1405 משפחות מתוך 1667 עקורות, להמשיך לגור עם קהילתיהן באתרים הזמניים. רבים אחרים ששכרו דירות (כך למשל אנשי 'הגוש המאוחד') ראו את עתידם עם הקהילות. סה"כ קרוב ל 90% מהעקורים שמרו על זיקה לקהילה בהווה ולעתיד (וייסבלאי

ואחרים 2007). מצב זה ממשיך להתקיים בתום שלוש שנים להתנתקות, הן בקרב הקהילות הנחקרות כאן והן אצל מרבית קהילות העקורים האחרות.

השאיפה לרציפות הקשרים החברתיים מאפיינת קהילות שנעקרו (Pyles, 2007:4, Dynes & Quarantelli, 2008:2). שאיפה זו תואמת את עקרון הרציפות החברתית-אישית שהוגדר ע"י עומר ואילון (1994: 30) כתורם לשיקום מוצלח. כך מלמד גם הניסיון הישראלי בשמירת הרצף בקהילות גוש עציון ואחרות שנעקרו במלחמת השחרור ובמושבי פיתחת רפיח שפנו ב 1982 (ליבליך 2007, שדה-בק 2000). מקרה עקורי גוש קטיף שונה מהמקרים שתוארו במחקרים קודמים בכך ששמירת הקהילתיות התקיימה על אף שבכל רגע נתון הייתה לעקורים אפשרות לעזוב את הקהילה ולבחור במסלול עצמאי בסיוע ממשלתי. שמירת הקהילתיות על אף כל אלו מורה כי האינטרס הקהילתי גבר על הפיתוי הכלכלי, על תנאי המגורים הקשים ועל תחושת אי הוודאות ביחס לעתיד.

2. דפוסי התארגנות הקהילות

התשתית הארגונית לפעילות קהילת כפר דרום הייתה האגודה השיתופית החקלאית. כמו כן פעלו בקהילה ארגונים נוספים כגון: מוסדות חינוך, עמותות חסד, מכון התורה והארץ ומפעל עלי קטיף. מרכז הפעילות של כפר דרום הוא המשרד הקהילתי. המשרד אויש על ידי אורנה, המזכירה הוותיקה, שהמשיכה לענות לטלפון במילים המוכרות 'כפר דרום שלום'.

זמן קצר לאחר שהתחוויר לקבוצת תומכי 'אשכולות' כי אינם מתעתדים להמשיך עם קבוצת 'כרמית', הם מיסדו את התארגנותם בדרך של הקמת עמותת 'צופי דרום'. עמותה זו גבתה כספים מחברי הקהילה, גייסה משאבים מ'ועד המתיישבים', העסיקה מזכיר בשכר ואף ביקשה הכרה ותקצוב נפרד ממנהלת סל"ע ועיריית אשקלון וקיבלה אותם.

שונה לחלוטין היה המצב בקהילת 'הגוש המאוחד': קהילה זו קמה ללא תשתית ארגונית ולא בנתה לעצמה ישות כזו. הקמת עמותה הייתה מאפשרת לקהילת 'הגוש המאוחד' גביית תשלומים מחברי הקהילה, גיוס משאבים עצמאי ובעיקר מקטינה את התלות בממסד העירוני והממשלתי. ללא ארגון לא הייתה יכולת להפעיל תקציב עצמאי. אי אפשר היה לשלם הוצאות נסיעה וטלפונים לפעילים. לכל פעולה קטנה נדרש אישור העירייה. מספרת פעילה: "מסיבת פורים הייתה מתוכננת למוצאי שבת. כיוון שלא קיבלנו אישור תקציבי בזמן נאלצנו לדחות אותה ביומיים" (24/3/08).

בהיעדר ישות ארגונית, ועדות וצוותי עבודה היו משרד הקהילה ועובדיה העוין מרכזי לחיי הקהילה, מרכז הקשר לחבריהם וכתובת לכל צרה ודאגה. חברי 'הגוש המאוחד' דאגו לעדכן את המשרד בשינוי כתובת או בדרכי תקשורת. עובדי העירייה מציינים שהמשרד מהווה מרכז לקהילה בעיקר בתחום המידע על זכויות, תיווך להשגת תמיכה וארגון פעילות קהילתית.

להערכת גורמים שעבדו עם הקהילה, בחרה הנהגת 'הגוש המאוחד' שלא להקים עמותה כיוון שלא רצתה ליטול על עצמה את המחויבות החוקית הנובעת מכך. יש בכך עדות נוספת לחוסר האונים ולמיקוד השליטה החיצוני המאפיינים את קהילת 'הגוש המאוחד'. קשיי ההתארגנות מצביעים על אופיה של קהילת 'הגוש המאוחד' כ'קהילה בעירבון מוגבל' כפי שמכנה זאת ג'אנוביץ (Janowitz 1952) או 'קהילת עניין' על פי סאטל (Suttles 1972:44). סדן מגדירה 'קהילת העניין': "התארגנות דינאמית של אנשים הרואים במאפיין המשותף שלהם בסיס לסולידריות ומתארגנים לשינוי המצב החברתי שהם נתונים בו" (1999: 62). הגדרה זו תואמת בהחלט את מאפייני קהילת 'הגוש המאוחד'. טיבה של קהילת העניין הוא היותה מוגבלת בזמן ובעניין.

3. שלושה דגמים של התגבשות קהילתית בתהליך השיקום

בחינת הממצאים מלמדת כי הקהילות הנחקרות מייצגות שלושה דגמים שונים של התגבשות קהילתית. דגמים אלו מתאפיינים בזיקה שונה לממד הזמן. קהילה היונקת מן העבר, קהילה המתגבשת סביב צורכי ההווה וקהילה הנבנית מחזון עתידי.

1. קהילת עבר – דוגמה לקהילה כזו היא קהילת 'שבי דרום' מכפר דרום, שייעדה עצמה ל'כרמית' ואח"כ ל'שוקדה'. הקהילה התבססה על מנהיגות כפר דרום הוותיקה: רב היישוב, חברי מזכירות ומנהלי מוסדות חינוך ומפעלים. מנהיגות זו שלטה במוקדי כוח מוסדיים קיימים כגון: האגודה השיתופית של כפר דרום, מכון התורה והארץ, מפעל עלי קטיף ומוסדות החינוך. קהילת 'שבי דרום' מייצגת דגם של קהילה הנשענת על שמירת רציפות ויונקת את עצמתה מן העבר. סמליות השם 'שבי דרום' מייצגת אף היא רצון לשיבה אל העבר.

2. קהילת הווה – קהילת ה'גוש המאוחד' מייצגת דגם קהילה הנשען על צורכי הווה משותפים. משפחות 'הגוש המאוחד' עזבו את בתיהן ללא כוונה להקים קהילה. הנסיבות המשותפות והצרכים המשותפים הביאו להתארגנות משותפת. לרבים נראה היה שיש כאן קהילת עניין או קהילה בעירבון מוגבל, יותר מאשר רצון לקיים קשרי קהילה בני קיימא (כך בעדויות של מלווים חיצוניים). קהילה זו מייצגת דפוס שיקומי של רציפות מוגבלת לעבר ולעתיד ומבססת את כוחה על צורכי ההווה המשותפים.

3. קהילת עתיד – דוגמה לקהילה מסוג זה היא קהילת 'צופי דרום' מכפר דרום, שייעדה עצמה ל'אשכולות' ואחר כך ל'מרשם'. הקהילה התבססה על מנהיגות שצמחה לאחר העקירה, הקימה את עמותת 'צופי דרום' כתשתית ארגונית חדשה, בחרה את הרב צוקרמן מירושלים כסמכותה הרוחנית והעסיקה מזכיר בשכר. קהילה זו מייצגת דפוס שיקומי של התהוות קהילה הקוטעת רציפות ארגונית מן העבר ושואבת עצמה מחזון לשיקום משותף בעתיד.

ההבחנה בין שלושה סוגים אלו אינה מוכרת בספרות על קהילות או שיקום מאסונות. בספרות על תהליכי אבל ואבדן יש עיסוק בממד הזמן. מלקינסון רובין וויצטום (1998) מציגים גישה טיפולית 'דו מסלולית' לאבל ולאבדן. על פי גישתם יש לפעול בשני ערוצים מקבילים: האחד - חזרה לתפקודי יום יום (הווה), והאחר - יצירת נוכחות חדשה לעבר. יעקובי (1989) תיארה את 'עבודת התקווה' כתהליך פעיל שחברה מטפחת במהלכו תמונת עתיד רצוי כחלק משיקום מטראומה.

4. התארגנות התנדבותית

בתקופת השיקום אין כמעט סיוע של מתנדבים חיצוניים בכל הקהילות שנבדקו כאן. בתחום ההתארגנות הקהילתית הוולונטרית, ניכרים ההבדלים בין כפר דרום, שפעלו בה ועדות ומתנדבים רבים לבין קהילת 'הגוש המאוחד' שפעילותה התבססה על חברי הוועד ושלוש עובדות בשכר, ולמעשה לא קיימה פעילות ועדות ומתנדבים סדירה.

כאן יש לציין כי קבוצת 'צופי דרום', מראשית היווסדה, הקימה ועדות שונות כולל ועד הנהלה, 'ועדת אידיאלי' שתפקידה להגדיר את הלבה הערכית ולאתר משימת לאומיות להגשמה על ידי חברי הגרעין וועדת תרבות אשר החלה בפעילות גיבוש אינטנסיבית של הקהילה המתגבשת.

התמעטות הסיוע ההתנדבותי החיצוני בשלבים המתקדמים של תהליך השיקום היא טבעית ומוכרת בספרות (כ"ץ וחבריו 2007, Pyles 2007, Chandra & Acosta 2009).

5. אחריות חברתית – תמיכה בחלשים

קהילות כפר דרום והגוש המאוחד' גילו רמה גבוהה של סולידריות חברתית ופיתחו מנגנוני תמיכה בחלשים.

בקהילות כפר דרום הושם דגש חזק בשמירת סולידריות עם משפחות נפגעי טרור, משפחות ה'לא זכאים' ומשפחות מעוטות יכולת. דאגה זו חצתה מחנות וקבוצות. בשיא ימי המתח בין קבוצת 'שבי דרום' ליצופי דרום' נזקקה משפחה מאחת הקבוצות לתמיכה. אנשים מן הקבוצה האחרת התארגנו וסיפרו אח"כ: "נתנו להם צ'ק והם אפילו לא ידעו ממי זה". סיפור זה הוא המחשה לפעילות תמיכה קהילתית פורמלית ולא פורמלית רחבת היקף בקהילת כפר דרום.

את התמיכה בחלשים בקהילת 'הגוש המאוחד', מתארת פעילה קהילתית: "מה שהיה הכי חשוב היה הקשר האישי. אני יכולה לספר לך על אנשים שהיו במשבר מאוד עמוק ושיחת טלפון אחת אפשרה להם לקום על הרגליים. ... אפילו לא היו סודות, תחושת משפחה של יותר אפילו מאחים" (6/8/06). מוסיפה עו"ס בעיריית אשקלון: "[אנשי קהילת 'הגוש המאוחד'] פנו לוועד ['הגוש המאוחד'] בכל מיני בעיות כלכליות, סוציאליות, בעיות במשפחה, זכויות מול העירייה, חינוך וכו' " (17/3/08).

שתי הקהילות הקימו מנגנונים לתיווך שירותי סיוע חיצוניים למען החלשים. תחומי הסיוע היו מגוונים: תמיכה פסיכולוגית וסוציאלית של אנשי מקצוע חיצוניים, סדנאות טיפוליות, תמיכה כלכלית, סיוע במציאת עבודה ועוד. הפעולה הייתה דו סיטרית: מצד אחד ייצוג צרכים והשגת זכויות ומנגד פעילות כ"סוכן שטח" לאיתור צרכים והנגשת התמיכה החיצונית.

ביטוי נוסף לסולידריות היה היכולת של הקהילות להשהות קבלת הטבות ופיצוי עד שכלל הקהילה תזכה להן. דוגמה לכך היא השהיית המעבר למגורים באשקלון של קהילת כפר דרום עד להשגת תנאים למשפחות החלשות יותר והנכונות לנהל מו"מ ארוך ומתיש עד השגת תנאים למשפחות שזכאותן נמוכה לקראת הסכם ההעסקה של 'הגוש המאוחד'.

הספרות העוסקת בשיקום קהילות נפגעות אסון, מזהה דפוס קבוע שבו האוכלוסיות החלשות ביותר נפגעות יותר ונהנות פחות ממשאבי הסיוע. כתוצאה מכך אוכלוסיות חלשות נפגעות פעמיים: פעם אחת מהאסון עצמו ופעם נוספת מהקושי היחסי ליהנות ממשאבי השיקום (Pyles 2006, Hartman, & Squires 2006:121). ממצאי מחקר זה מלמדים על תמונה שונה של סולידריות קהילתית חוצת

מעמדות.

- הסברים אפשריים לשוני בין הממצאים כאן לבין מחקרים על קהילות נפגעות אסון בעולם:
- קהילות כפריות המקיימות קשרים מוקדמים חזקים, מחויבות יותר לאוכלוסייה חלשה ומסוגלות להפעיל מנגנוני תמיכה באופן יעיל יותר מאשר אוכלוסייה עירונית.
 - קהילות דתיות ומסורתיות נושאות עמן מסורת תרבותית עמוקה של עזרה לחלש.
 - תקופת המאבק המשותף, טרם ביצוע תכנית ההתנתקות יצקה מחויבות לסולידריות בתקופה שאחרי העקירה, בקהילה בכלל ובקרב המנהיגות בפרט.
 - ההיסטוריה הישראלית של טיפול בנפגעי אסון נשענת בעיקר על גישה פסיכולוגית של טיפול בטרואמה (PTSD) (להד, שחם ורוגל 2005). גישה זו טיפחה נורמה של תמיכה בחלשים במצבי חירום.
 - היערכות גמישה של האגף החברתי במנהלת סלי"ע באמצעות מנגנונים ומשאבים למתן מענה ייחודי לצרכים חריגים ברמת המשפחה הבודדת יצרה משאב סיוע זמין שהמנגנונים הקהילתיים נערכו לנצל.

מסקנות ניתוח הממד הארגוני

1. שלב השיקום התאפיין בצמצום תמיכת ארגוני מתנדבים חיצוניים בקהילות.
2. למרות השוני בנתוני הרקע שלהן ובאופיין, מצאו שתי הקהילות דרך להתארגנות עצמית, הקימו מוסדות, הפעילו מתנדבים מתוכן וגילו אחריות חברתית.
3. אופיין השונה של הקהילות בא לידי ביטוי באופן ברור בדרכים השונות שבחרו להתארגן בהן.
4. ניתן לזהות שלושה טיפוסים אופייניים של אוריינטציה קהילתית בשיקום: קהילות 'עבר', 'הווה' ו'עתיד'.

11.3.3 הממד הרגשי – מערכות יחסים בקהילות ועיבוד רגשי של האירועים

תהליך השיקום מטראומה, מתחולל במידה רבה במישור הרגשי. התמודדות עם כעס, רגשות אשם והאשמה, מתחים בתוך המשפחה ואף תסמונות פוסט טראומטיות מוכרים היטב בספרות (שדה-בק 2000, שדה 2005; לואיס והרמן 2004). המחיר החברתי והרגשי של חוויית העקירה מן הבית גדל ככל שנפגעות רשתות התמיכה הקהילתיות באתרי המגורים הזמניים (Dynes, 1985: 6). תהליכי שיקום קהילות נפגעות אסון מלבנים בדרך כלל מחלוקות על דרך השיקום הראויה (Quarantelli, 1999:10).

בהתאמה לכך מצא אורן (2008) כי בשנה הראשונה שלאחר פיגוע סבלו 40.4% ממפוני גוש קטיף מרמות שונות של תגובת לחץ פוסט טראומטי (PTSD). אורן מצא הבדל בהתנהגות אוכלוסיות בטווח הקצר ובטווח הארוך. מייד לאחר הפיגוע - מתיישבים שנאבקו על בתיהם והוצאו בכוח דיווחו על רמה גבוהה של אבדן משאבים וכן על רמה גבוהה יותר של לחץ. בחודשים מאוחרים יותר - התחושה השתנתה. מגמת עלייה ברמת לחץ הסתמנה בקרב מפונים מרצון וירידה בקרב עקורים מאונס. מהנתונים עולה, כי הסיכון לפגיעה מטראומת העקירה גבוה אצל אלו שדיווחו על ירידה בתחושת השתייכות לקהילה, אצל נשים, נפגעי טרור ואנשים הנוטים להתמודדות סבילה. הממצאים שאפרט להלן לגבי קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' תואמים את ממצאיו של אורן ומוסיפים עליהם את ההקשר הקהילתי.

1. מאפיינים רגשיים של קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד'

כפר דרום - בקהילת כפר דרום היה מעבר הדרגתי מתחושת ההלם מכישלון המאבק, לתחושת שליטה במלון וליכולת לקבוע תנאים מול הממשלה. ככל שהתקדם תהליך השיקום נראה היה שהאנשים מתאוששים, חוזרים לעצמם, משתלבים בחיי העבודה והחברה ואינם נסמכים על שירותי הרווחה. אחד המחוננים (=אינדיקטורים) המעניינים לרמת השיקום הוא היכולת לפתח הומור עצמי. בני הנוער כתבו גרפיטי במועדון בפארפרזה על סיסמה מתקופת המאבק: "נוער המגדלים לא מפחד מדרך ארוכה אבל מעדיף מעלית...". בעיצומו של דיון טעון בין נשות 'שבי דרום' לנשות 'צופי דרום' אמרה אחת המשתתפות בחיך: "אם תעזבו, חס וחלילה, היה לא תהיה, יום אחד יבואו משאיות, האם אשכב לפני המשאית?" במילים המוכרות כל כך מתקופת המאבק מסתתרת הכרה במצב וחיבה גדולה ל'יריבותיה'.

ככל שהתעצמה ההכרה כי קהילת כפר דרום לא תמשיך כקהילה אחת, התעצמה תחושת אבדן הקהילה והאפילה על כאב העקירה.

עם זאת, גם בתוך התנהלות הפיצול הפנימי הצליחה קהילת כפר דרום לשמר יחסי חברות ומנגנונים של תמיכה רגשית. הדבר בא לידי ביטוי בכל אורחות חייהם, ביחסים בינאישיים, בטקס הבאת ה'טישו' למפגשי נשים, בסעודת בוקר יום שישי המשותפת לגברים ובשיעור עם הרב. בכל אלה השתתפו גם ראשי ה'אופוזיציה'. באחת השיחות אמר איש כפר דרום: "חזרתי בשמחה מערב גברים בחמי יואב וזה מה שהיה עצוב [התחושה שהחבורה היפה הזו מתפרקת (ש"ב)]" (19/2/07).

'הגוש המאוחד' - לאחר תחושת היחד של הקמת קהילת 'הגוש המאוחד' ולאחר תחושת העצמה והחיבוק של תהליך הבחירות לוועד הקהילה (מאי 2005) הגיעו ימי דכדוך. עדי: "ככל שעבר הזמן הלכו והתפרצו הזעם, חוסר האונים והיאוש של אנשי קהילת 'הגוש המאוחד' ". (7/08/08) לאחר שהגיעו נציגי הקהילה להסכם על בניית קבע ב'מתחם הגולף' המשיכה להעמיק תחושת חוסר האונים. בריאויות עמם שביסחברי הקהילה ומספרים כיצד מונע הממסד העירוני את מימוש ההסכם. משפחות רבות נאלצו לעבור מדירה שכורה אחת לאחרת עקב העלאת שכר הדירה. רבים מחברי הקהילה התקשו למצוא עבודה, נזקקו לשירותי הרווחה וסבלו מבעיות בריאות. אומרת עובדת סוציאלית מעיריית אשקלון: "כל דבר שניסונו לעשות לא הלך" (17/3/08), ומעידים חברי קהילה:

בעיר אין לך משקל. אתה נבלע. ביישוב לכולם אכפת. זה חסר לך. זה מאוד קשה... כאן ההתקשרות היא מתוך הרגשת כאב משותף... אנשים התייאשו ... אני פסימי... 100% רוצים לשמור על הקהילה, אבל רק 50% מאמינים שזה אפשרי... יצא שנדפקנו בגדול, כל יום עובר לרעתנו ... הם מחפשים שאנחנו נתמוטט ונתפרק. (24/3/08)

כמעט שלוש שנים אחרי שפינו בהסכמה את בתיכם בהנחיית הממשלה, הם נראים כמו קבוצת ניצולים המתקשים לשרוד. מפעם לפעם פורץ בכי והתחושה כבדה.

קהילת 'הגוש המאוחד' עונה על הפרמטרים לסיכון גבוה לתגובה פוסט טראומטית שמצא אורן (2008) – לא נאבקו, נטו להתמודדות סבילה, פחות דתיים וקהילתם רופפת יותר מזו של כפר דרום. התפקיד המשמעותי ביותר שממלאת קהילת 'הגוש המאוחד' בעבורם הוא מתן הזדמנות למפגש ולתמיכה הדדית. מספר מרק: "היום המשרד הוא מקום לעלייה לרגל. ... לפני חגים נותנים סיוע למעוטי יכולת, ואנשים מגיעים בהמוניהם כדי לקבל תשובה כזאת או אחרת." (25/5/06) אומרת יעל: "המפגש זה מה שטוב לי ולא דווקא הפעילות עצמה ... אתה רואה את האור בעיניים כשנפגשים... בבר מצווה של הנכד שלי אנשים בכו, זה לא פשוט... מרוב התרגשות לא יכולנו לשמוע אחד את השני." (24/3/08)

2. כפר דרום - טיפול יזום בקונפליקט

לאורך תהליך השיקום יזמה קהילת כפר דרום רצף של מהלכים לטיפול בפיצול הפנימי שנתגלע בתוכה. ניסיונות אלו החלו ברצון למנוע את הקרע והמשיכו בניסיון למזער את נזקי החברתיים. אתאר כאן את מהלך הטיפול היזום של הקהילה בקונפליקט:

מפגש משפחתי – עוד בשהותם בבאר שבע החלו לצוץ המחלוקות בקהילת כפר דרום. הוקם אז 'צוות הקשבה' שנפגש עם כל משפחה ומשפחה כדי לגבש תמונת מצב לגבי הלך הרוחות בקהילה. הייתה זו יזמה מנהיגותית המסמלת נכונות להקשבה לציבור. במפגשים התברר שכל המשפחות רוצות להמשיך עם הקהילה. בתוך כך היו שדרשו יותר שקיפות ושיתוף מן המנהיגות.

סדנה קהילתית – לאחר המעבר לאשקלון התברר שאין הסכמה על התיישבות הקבע. המחלוקת לוותה במתח בין ההנהגה לחלק מהציבור. הקהילה בחרה לקיים סדנה, בהנחיית יועץ קהילתי, לבירור המגמות לעתיד הקהילה.

המפגש התקיים ב 12/3/06 בהשתתפות רוב חברי קהילת כפר דרום. במפגש הועלו ונדונו עשרות נושאים: ענייני חינוך, שליחות לאומית, נוסח התפילה, צביון יישוב הקבע ועוד. התחושה הכללית הייתה שלראשונה מזה זמן רב יש מקום לשיח ציבורי משוחרר ופתוח בכל נושא. הסדנה לא פתרה את המחלוקות. היא אפשרה לדון בהן ולהציף את קיומה של קבוצה משמעותית המעוניינת להשפיע על דרכי ההתנהלות ועל יעדי הקהילה.

אספות חברים – בהמשך לסדנה התקיימו אספות חברים והוצגו בהן, זו כנגד זו, חלופות ההתיישבות השונות. השיח באספות היה קשה והיו התפרצויות רגשיות הדדיות. למתבונן מן הצד הייתה תחושה של

קרע קשה בין אנשים אוהבים. הקרע העצים כאשר הצעת ההנהגה הוותיקה ('כרמית') לא קיבלה את מרב הקולות בהצבעה, וחרף תוצאות ההצבעה, הודיעה ההנהגה כי תמשיך להתארגן להתיישבות בכרמית. מסמך הסכמות - בניסיון להרגיע את הסערה פנו אליי נציגי כפר דרום וביקשו ממני לסייע להם להתמודד עם הקונפליקט. כאן עולה ביתר שאת שאלת מיקומו של החוקר בשדה (לעיל 6.1). אני נמצא שם והם יודעים שיש לי ניסיון בטיפול בקונפליקטים. אם אסרב אתפס כמתנשא ומרוחק, אם אסכים הרי זו התרחקות נוספת מעמדת ה'צופה'. בסופו של דבר נכחתי במפגש של הנהגות הקבוצות היריבות שנועד לגיבוש מסמך משותף (נספח ה'). המסמך כלל הכרה בכך שיש שתי קבוצות הפועלות להתיישבות קבע, הצהרה על כללי התנהגות של כבוד הדדי והסכמה למנות צוות הידברות כדי להגיע להסכמה על דרכי ההתנהלות. בתוך כך גובשה הסכמה להרחיב את המזכירות כך שיהיה בה ייצוג טוב יותר לקבוצת 'צופי דרום'. למרות המכתב הלכה המתיחות בין הקבוצות והחריפה. חלפו חודשים ארוכים עד שהוקם צוות ההידברות.

צוות הידברות – בקיץ 2006 התגבשה קבוצת 'צופי דרום' כגרעין התיישבות נפרד. בד בבד נמשכו ניסיונות פרטיים להידברות ולגיבוש הסכמות בין הקבוצות, אולם אלה לא צלחו. חבר קבוצת 'צופי דרום' כתב בקול הכפר:

עד עתה הייתה מעין השתקה של נושא הפילוג הקהילתי לשתי קבוצות, אך היה בה גם 'מעשה בת יענה' של הטמנת ראשנו בחול, שכן הזעזוע שעבר על הקהילה בגירוש מחריף בפירוק הקהילה. יש להתכונן לקראת צעד זה באופן מושכל, בנחת ובכבוד הדדי... אבוי לנו אם הפְּרָדָה לשתי קבוצות תביא לְפְּרָדָה בלבבות!!! (22/12/06)

בתגובה ענתה לו חברת 'שבי דרום' כי הבסיס לכל הפיצול הוא "לא אחר מאשר פירוד הלבבות". בדבריה אלו ביטאה דעתם של רבים מקבוצת 'שבי דרום' שראו בעצם המחלוקת עניין פסול שיש לתקנו. בסוף נובמבר 2006 הוקם צוות הידברות שכלל באופן מכוון שלושה נציגים מכל קבוצה. היו אלו אנשים בעלי השפעה שאינם במוקד המתיחות ויש ביניהם יחסי חברות אישית. בשיחות הצוות עלו נושאים רבים, בהם: הצורך של קבוצת 'צופי דרום' לגליטימציה מרב הקהילה ומפרנסיה ותחושה של אנשי 'שבי דרום' כי קבוצת 'צופי דרום' פועלת בסתר ומעכירה את האווירה בקהילה הרחבה. כאקט סמלי של כבוד הדדי ניסה צוות ההידברות ליזום נטיעות משותפות של כלל הקהילה בט"ו בשבט באתרי ההתיישבות המיועדים. היזמה לא קיבלה את הסכמת מוסדות הקהילה ובכך הסתיים למעשה הניסיון להגיע להסכמות.

שיח נשים – בקיץ 2007 הייתה עובדת קיומן של שתי קבוצות מוחשית. אנשי 'צופי דרום' תכננו לעזוב את הבניין עם פתיחת שנת הלימודים תשס"ח. על רקע זה נתבקשתי על ידי רכזת הקהילה והעובד הסוציאלי מטעם עיריית אשקלון לסייע בהנחיית דיאלוג קבוצתי של נשות שתי הקבוצות.

קיימנו שלושה מפגשים בהשתתפות כעשרים נשים. לראשונה מזה זמן רב הייתה הזדמנות לדיאלוג אמת מלב אל לב תוך כבוד הדדי, הערכה, פתיחות ואהבה. במפגשים אלו עלו כאבים ובוטאו רגשות קשים. בעיקר בלט הקושי של חברות המקיימות ידידות אישית עמוקה שעמדה במסע חיים משותף ובמבחנים רבים, להיפרד אלו מאלו. שוב חזרה על עצמה התופעה של נשים הנכונות בעת משבר לגלות מנהיגות ולקיים שיח משמעותי ועמוק שבמידה רבה פעל לטובה בעבור הקהילה כולה. ביטא זאת אחד הגברים "אני לא זקוק לקבוצת מפגש. אשתי עושה בשבילי את העבודה". שיח הנשים לא פתר את הקונפליקט, אך לפחות נתן הזדמנות לעיבוד משותף ולשיתוף רגשי ופתח ערוצים לתקשורת.

3. קושי בבניית אמון בקהילת 'הגוש המאוחד'

אחד המאפיינים של קהילת 'הגוש המאוחד' הוא הקושי במתן אמון. היה לכך ביטוי ביחסים עם ארגוני הסיוע הממשלתיים, עם העירייה ועם 'ועד המתיישבים'. אומר מי שליווה את הקהילה: "אנחנו מדברים על אוכלוסייה מותשת. אין לה מיומנות של מגע עם רשויות ברמה הפוליטית. כל ההתנהלות שהיא נסבלת בעבודת העירייה, בשביל אנשי 'הגוש המאוחד' זה מתפרש כמו לעג, זלזול, ביזוי" (25/5/06). מתאר אדם אחר: "[פגשתי] חבורה שהנסיבות האלה יצרו אצלה חוסר אמון בכל המובנים" (17/3/08). הקושי בבניית אמון חלחל גם לתוך הקהילה פנימה, כפי שעולה מדברי אחד ממובילי הקהילה: "שם חיינו בתמימות. כאן צריך להיות כל הזמן חשדן. לא חי בטבעיות, באווירה הנינוחה [של אז]". (24/3/08)

שתי תחושות התקיימו זו לצד זו: תחושת תלות בסיוע חיצוני וחוסר אמון כלפי המסייעים. מצב זה הביא להתנהגות אמביוולנטית, שתוארה על ידי אדם שעבד עם 'הגוש המאוחד': "אתה רואה משבר אמון ומשבר סמכות שהוא עמוד שדרה. ומאידך, הכמיהה לסמכות גדלה יותר ויותר... הבטן אומרת כל מי שמבטיח לי מרמה אותי, אבל כדי לקדם [דברים] אני צריך להתאגד". (8/2/06)

האתגר של בניית אמון פנימי וחיצוני אשר יאפשר תהליכי עבודה מערכתיים לא טופל, וחוסר טיפול זה היה, לדעתי, אחד מאבני הנגף המרכזיות בתהליך שיקום אנשי קהילת 'הגוש המאוחד'.

4. השוואה בין הקהילות

נושאים בולטים בתחום הרגשי בתקופת השיקום, שיש מקום להשוות לגביהם בין הקהילות, הם: נרמול החיים, הופעת מתחים ישנים ודפוסי פיצול והשלכה.

1. נרמול החיים - שלבי ההתמודדות וההתאוששות התאפיינו בהישרדות ובהסתגלות למצב החדש. בשלב השיקום הוסט הדגש למאמץ לנרמל את חיי היום יום ולפעול למימוש תמונת עתיד רצויה.

מאמץ הנרמול כלל חזרה לחיי משפחה, ארוחות, סדר יום, עבודות הבית. מלאכות הנראות פשוטות, אך לעקורי כפר דרום היו הן בבחינת חזרה מים סוער לחוף מבטחים. בחודשיים הראשונים במגדל נראה היה שאנשים מתכנסים לתא המשפחתי תוך הפחתה בהשתתפות בפעילויות קהילתיות. התא המשפחתי בכפר דרום הפך עוגן לשיקום. ממצא זה סותר השערות מוקדמות בדבר מתחים פנים משפחתיים שיובילו לעלייה בשיעורי גירושין בעקבות ההתנתקות, ומיתוסים על שיעור גירושין גבוה בקרב מפוני ימית (שלג 2004: 21, 48). לתחושת, דווקא השהייה הזמנית בבתי המלון, יצרה געגוע לחיי משפחה תקינים וחיזקה את התא המשפחתי. בנוסף לכך נראה לי שהמסגרת הקהילתית יצרה מרחב לתמיכה רגשית שֶׁאֶפְשָׁר לפרוק מתחים בקבוצת השווים ולקבל תמיכה אישית מחברים/חברות כך שהלחץ על התא המשפחתי פחת.

בקהילת 'הגוש המאוחד' התבטא הנרמול בהשתלבות גוברת של המשפחות במרחב העירוני. הילדים והנוער שימרו חברויות ישנות והמשיכו לפעול במסגרות 'הגוש המאוחד' אך לצד זה השתלבו יותר עם חבריהם לבית הספר ולשכונה. בקרב המבוגרים ניכר קושי רב למצוא עבודה. מתוך כך התפתחו דפוסי חיים של מובטלים כרוניים המכלים את כספי הפיצויים ועושים בהם שימוש לצורכי הקיום היום יומיים.

בשתי הקהילות הייתה תחושה שתופעת הנרמול היא צדו האחד של מטבע שצדו האחר מייצג קושי רגשי רב לחזור לשגרה. החזרה לשגרה נתפסת לעתים כבגידה בעבר. גם מי שמתאר שיקום ברמה האישית מוסף לזה אזכור של כאב הלב. במפגשים הקהילתיים יש ביטוי רב לתחושות הצער והכאב על האבדן.

2. הופעת מתחים ישנים - לאחר התגייסות וסולידריות המאפיינים את שלבי התמודדות וההתאוששות נפתחים בקהילות נפגעות אסון בתקופת השיקום קווי השבר הישנים (Quarantelli, E.L 1999:10).

הפיצול בין 'צופי דרום' ל'שבי דרום' חפץ במידה רבה את קו השבר ההיסטורי בין שני הגרעינים שאולצו לבנות יחד את כפר דרום ובין כוחות אופוזיציה וקואליציה ישנים. בנושא זה התבטא אחד ממנהיגי כפר דרום: "לא ברור לנו מה גרוע ממה: החורבן הראשון [של היישוב] או החורבן האחרון [התפוררות הקהילה]" (15/10/06).

בקהילת 'הגוש המאוחד' חלה התפוררות אטית לאחר חתימת הסכם על הבנייה ב'גולף'. נשמע ערעור על ההנהגה על בסיס מתחים מהעבר בניסנית, וחל צמצום בהיקף ההשתתפות בפעילות קהילתית. אמר מרק: "הקהילה הגיעה להגרות [המגרשים]. האנרגיות של ההנהגה נגמרו ואני מתוסכל. בסופה של הליכה אני לא יודע מה אני אפגוש? – חורבות, אנשים מתים או חיים?" (12/3/07)

בשני המקרים הייתה עצמתם של קווי השבר הפנימיים טראומטית לא פחות מהעקירה עצמה.

תופעת הפיצול על רקע קווי שבר קודמים אפיינה קהילות עקורים נוספות, כגון נצרים, עצמונה, נצר חזני, נווה דקלים וגדיד. ממצאים אלו מאשרים את ממצאי קרנטלי ויש לצפות להופעתם במקרים נוספים של קהילות נפגעות אסון.

3. דפוסי פיצול והשלכה - קבוצות המצויות במצב של מאבק נטות לפתח מנגנון פסיכולוגי של פיצול והשלכה (ביון 128,142; 1992; אוסטרופ 284: 2000). הפיצול מאפשר ליצור תמונת עולם בהירה של 'טובים' ו'רעים' וההשלכה מאפשרת לכל צד להאשים את הצד האחר, ה'רעים', בכל השלילי ולהשאיר אצלם, 'הטובים', את כל החיובי. קבוצה המסגלת מנגנון זה מרוויחה לכידות והתגייסות הנדרשים למאבק, אך מפסידה את הראייה המערכתית ואת הנכונות לשינוי הנדרשים כדי ליישב את הקונפליקט. מתארים זאת ברמן, ברגר וגוטמן: "הבריחה לתוך לכידות קבוצתית עלולה להוות נדבך משמעותי בתהליך שאוטם את הגבולות סביב ... האפשרות של גבולות גמישים ופתוחים, של התעדכנות ויחסים ממשיים עם האחר... נחוות כמבלבלת ומסוכנת" (2000: 321) הממצאים לגבי שתי הקהילות מלמדים על דפוס מתמשך של 'פיצול והשלכה', חלקו נעוץ עוד בימי טרום ההתנתקות. אסביר זאת:

כפר דרום - כפר דרום נבנתה על אתוס של יישוב במצור, המתנהל בריחוק פיזי ובבידול רעיוני מכלל גוש קטיף. היישוב קיים מוסדות חינוך עצמאיים משלו ונקט קו עצמאי במאבק נגד ההתנתקות. בתוך כך התפתחה בקהילה תבנית של 'אנחנו' ו'הם'. כלפי עצמם פיתחו אנשי כפר דרום אתוס של גבורה, הקרבה ואידיאליזם ללא פשרות – תמצית ה'טוב'. מצד שני נמצאו תמיד יריבים המייצגים את הצד ה'רע'. בתקופת הלחימה היו ה'אחרים' האויב הפלשתינאי. בזמן המאבק נגד ההתנתקות הייתה התבדלות מהקו הפשרני של 'ועד רבני גוש קטיף'. לאחר העקירה הייתה זו מנהלת סל"ע המייצגת את 'כוחת הגירוש'. ביטוי חד לדפוס זה של פיצול והשלכה בלט כאשר המוטיב המרכזי של טקסי השנה לעקירה בכפר דרום היה ההנגדה בין הטוב והנאצל של כפר דרום לבין הרע והשפל של כוחות הגירוש, הממשלה וכו'.

ככל שהתחזר הפיצול הפנימי בכפר דרום היה קשה להכיל אותו, ה'רע' שבחוץ הפך להיות ה'רעים' שבפנים. לראשונה מזה זמן רב נאלצה קהילת כפר דרום להתמודד עם מציאות מורכבת שבה החבר הטוב שלי שייך לקבוצה 'האחרת', שבה אנשים מהקבוצה 'ההיא' משתתפים בשיעורו של הרב.

פעילות קבוצת 'צופי דרום' נתפסה ע"י ההנהגה כחתרנית וראשיה כונו 'מורדים'. בשיחה עם דמות ממובילי הקהילה (12/11/06) הגדיר הדובר את מהלך ההצבעה נגד עמדת ההנהגה כ'כוחני' ואת מנהיגי קבוצת 'צופי דרום' כ'בעלי מחלוקת' - ביטוי חריף המציין אנשי מדון שטענותיהם אינן ענייניות אלא

מיועדות לליבוי מחלוקת.³¹ דפוסי התגובה של ההנהגה נעו בין הכחשת עצם קיומו של הפיצול להימנעות מלעסוק בו. הרב אביק אסר לבצע פעילות 'קבוצתית' נבדלת ומנע תהליכי פרידה סדורים במוסדות החינוך גם כאשר משפחות 'צופי דרום' החלו לעזוב את המגדל.

אנשי 'צופי דרום' מצדם בחרו בדרך ההימנעות מעימות. הם ויתרו על דיון לגבי חלוקת הנכסים המשותפים ופשוט התארגנו לעזיבה שקטה של הבית המשותף. התנהגותם זו פורשה כפעילות 'מחתרתית' ומתבדלת.

ככל שגברו תהליכי הפירוד כך התעצמה תופעת ה'השלכה'. נוצר דפוס של הערכת יתר של כל קבוצה את עצמה והפחתה בערכה של האחרת (תהליך מוכר המתואר אצל ברמן, ברגר וגוטמן 2000). מכאן ואילך היה קשה יותר ויותר ללכד מחדש את הקהילה.

'הגוש המאוחד' - קבוצת יישובי צפון רצועת עזה ראתה עצמה נבדלת מכלל מתיישבי גוש קטיף. היה זה בידול גאוגרפי, תרבותי, סוציו-אקונומי ופוליטי. אוכלוסייה זו פיתחה דפוס קולקטיבי של 'קיפוח': נשמעו טענות חוזרות ונשנות שהמועצה אינה מטפלת בהם,³² ונוצר אתוס אנטי ממסדי. ביטוי לכך היה העובדה שתושבי ניסנית נמנעו בדרך כלל מלקחת חלק במאבק הפוליטי נגד ההתנתקות. רבות מן המשפחות שהגיעו לאשקלון עשו זאת כנגד הממסד ה'כתום'.

דפוס זה של פיצול ליווה את עקורי ניסנית גם לאשקלון. ההליכה נגד המועצה האזורית חבל עזה התחלפה בהליכה נגד עיריית אשקלון ומנהלת סל"ע. בקהילת 'הגוש המאוחד', כמו בכפר דרום, סופן של תופעת הפיצול וההשלכה שלה - שהתגלגלו לתוך הקהילה פנימה. לעיל תוארו המחלוקות פנימיות והערעור המתמשך על ההנהגה שהתרחשו בגוש המאוחד. ככל שהגיעו להסכמה עם הממשלה גבר הפיצול הפנימי. מעיד על כך מרק: "התהליך דומה לחציית ים סוף: עד אז היו כוחות רוע חיצוני. אחרי ההסכם נפתחה הקהילה לשסעים פנימיים." (12/3/07)

ב'גוש המאוחד' ובכפר דרום, ככל שתהליך השיקום התקדם כך הפכו דפוסי הפיצול כלפי חוץ לפיצול פנימי. בשני המקרים היה זה המשך של דפוסים קודמים. מכאן ניתן ללמוד שלושה דברים:

- משבר העקירה לא יצר דפוסים חברתיים חדשים. דפוסי העומק הקהילתיים נשארו אותם אלו שהיו טרם הפינוי.
- ייתכן שיש קשר בין הנטייה לפתח סגנון של 'פיצול והשלכה' כלפי חוץ לבין תהליך מתמשך של הופעת תופעה זו במרקם הפנים קהילתי. השערה זו טעונה בדיקה רחבה יותר.
- נטייה של דפוסי פיצול להופיע דווקא בהתקדמות מהלך השיקום, לאחר הצלחת ההתמודדות הראשונית עם האירוע.

³¹ התופעה המכונה 'בעלי מחלוקת', מוכרת בספרות כ Anti Group (Nitsun1996) קבוצה שקיומה ניזון מהתנגדותה לקבוצה אחרת. לדעתי כאן לא מדובר בתופעה זו אלא בצמיחת קבוצה אותנטית שבסופו של דבר יצרה קהילה תוססת לעצמה.

³² טענת אלו התבססו על תחושות ולא על עובדות. כך למשל 70% ממטופלי מחלקת הרווחה של חוף עזה היו הרווחה היו מאזור צפון חבל עזה.

מסקנות ניתוח הממד הרגשי

1. הממד הרגשי אינו דועך עם התקדמות תהליך השיקום. גם כאשר מבחן מצטייר נורמליזציה, בתוך הקהילות מתחוללת סערה רגשית. ככל שמתקדם מהלך השיקום צצים מחדש כאבים, מחלוקות וחוסר אמון.
2. דפוסי מתח המופיעים בשלב השיקום הם במידה רבה המשך של מחלוקות ומתחים שהיו טרם העקירה.
3. לשתי הקהילות היה סגנון שונה של התמודדות עם מחלוקות: קהילת כפר דרום טיפלה במשברים באופן יזום אך ללא הצלחה ובסופו של דבר לא יכלה להכיל את המחלוקות. קהילת 'הגוש המאוחד' פשוט המשיכה לזרום כמו משפחה מסוכסכת שחיה יחדיו ומכילה את הקונפליקטים.
4. נראה כי היעדר מסלול שיקום קהילתי וליווי קהילתי סדיר מטעם הממשלה יצר בשתי הקהילות תחושה של חוסר ודאות וזו העצימה את המרידות כלפי ההנהגות ותרמה להתפתחות המתחים הפנימיים.

11.3.4 הממד הערכי – המשמעות, נורמות ההתנהלות ומאפייני הזהות

- היבטים ערכיים נסקרו בפרקים הקודמים ואף בסעיפים קודמים בפרק זה. להלן אפרט עניינים נוספים הנראים לי משמעותיים להבנת היבטים קהילתיים של תהליך השיקום:
1. המאפיינים הערכיים של כפר דרום ו'הגוש המאוחד' והשפעתם על התנהלות הקהילות
 2. ההקשר הקהילתי של 'צמיחה מטרומה'
 3. הצדקות גלויות וסמויות בתהליך הפיצול של כפר דרום

1. המאפיינים הערכיים של כפר דרום ו'הגוש המאוחד' והשפעתם על התנהלות הקהילות:

כפר דרום - קהילת כפר דרום רואה בהיבט הערכי משאב מרכזי. האמונה בצדקת הדרך משמשת עוגן בתהליך השיקום. הקהילה בחרה להתמודד עם האתגר הרוחני שהציבה הצלחת תכנית ההתנתקות, בשלוש דרכים:

ניצחון הרוח - יצירת הבחנה ברורה בין פגיעה בחומר שהתבטאה בעקירת היישוב לבין איתנות הרוח שלא נפגעה וממשיכה להנחות את דרך הקהילה. הרב אביק מבטא את מחשבותיו: "אמנם נעקרת. ביתך נחרב, והיישוב הפיזי נחרב, אבל הקהילה נמשכת אתך... רק האמונה דיברה, ה' מחריב בית כדי לבנות קומה שנייה..." (7/7/08). ביטויים נוספים של אנשי הקהילה: "הרוח מובילה", "הולכים ומוסיפים אור", "הממלכה רצתה שנתפרק – אנחנו נמשיך כקהילה, זה הדגל".

פעילות להכוונת התודעה – פעילות זו כללה בין היתר שיעורי תורה ואמונה והזמנת רבנים ידועים לשמש מרצים אורחים. כך למשל הרב יעקב אריאל (רב ראשי של רמת גן) דיבר אתם על הצורך להמשיך את השליחות והסמל של כפר דרום; הרב חנן פורת דיבר על "העניין של היחד ... וההליכה המשותפת, מתוך הידברות נותנת כוח לציבור". (7/6/06). פעילויות אלו על ידי מי שנתפסים כסמכות רוחנית, יצרו תמיכה מתמשכת בשימור הקהילה.

כינוסים קהילתיים – באספות החברים ובסדנאות שהתקיימו בנושא התיישבות הקבע נסב חלק ניכר מהדיון על שאלות ערכיות. היו אלה שאלות של משמעות ונורמה ברמה הפנים קהילתית לצד שאלות של

משמעות ומשימה בהקשר הישראלי-ציוני-דתי. באחת האספות דנו על הערכים המאפיינים את הקהילה ונשמעו הביטויים: "גבורה, תמיכה, התגייסות, עיקשות, רגישות, עזות שבקדושה, מסירות נפש...". לצד הפעילויות הללו, הנושאות אופי של התחזקות באמונה וליבון ערכים, לא מצאתי שנערך דיון פומבי פתוח ונוקב בשאלות חברתיות שעוררו הצלחת ביצוע תכנית ההתנתקות וכל מה שהתלווה אליה בחברה הישראלית. לתחושת, נקטה קהילת כפר דרום (כמו קהילות עקורים אחרות) שילוב של הימנעות ומאבק (Fight & Flight): מצד אחד הם המשיכו לשאת את דגל המאבק למען ארץ ישראל ומן הצד האחר נמנעו מלקיים בירור נוקב על משמעויות העקירה. ההימנעות נבעה מהחשש לפתוח פצעים ולהרבות מחלוקת פנימית בשלב הזה.

'הגוש המאוחד' - קהילת 'הגוש המאוחד' לא הגדירה לעצמה ערכים משותפים, ובניגוד לעצת מלווים חיצוניים לא הייתה מוכנה לנסח חזון משותף. הערכים של קהילת 'הגוש המאוחד' התבססו על טיעון פרקטי ועל טיעון מוסרי. הטיעון הפרקטי היה שבפעולה משותפת ומאורגנת ניתן להשיג תמיכה חיצונית רבה יותר. כאן מונחת תפיסה ערכית לפיה הכלל נועד לשרת את טובת הפרט. הטיעון המוסרי היה שדווקא הם, ששיתפו פעולה עם החלטות הממשלה ועיריית אשקלון והצעותיהן, הופלו לרעה בתהליך השיקום וקיבלו תמיכה פחותה מקהילות אחרות שנאבקו עד הסוף. לכן, מאבקם להכרה וזכויות הוא מאבק לעשיית צדק.³³

ההבדל בהיבט הרוחני בין קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' ניכר לעין ועולה מתוך הממצאים שפורטו עד כה ואף אינו מפתיע לאור הרקע התרבותי השונה של שתי הקהילות.

בולטנסקי ותיאבנו (Boltanski & Thevenot, 1999) מאפיינים שישה סוגי טיעונים המשמשים להצדקת התנהלות במצבי קונפליקט (משטרי הצדקה, Justification Regime). התנהלותן השונה של קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' והתנהלותה של עיריית אשקלון ניתנים לאפיון על פי ארכיטיפים אלו כדלהלן:

בכפר דרום ניתן לזהות שילוב של שני משטרי הצדקה – ביתיות (Domestic) ועמדה (Opinion). משטר ה'ביתיות' נשען על אמון בסמכות היונקת ממסורת, ומשטר העמדה נשען על שכנוע קוגניטיבי בעיקר כאשר הוא מגיע מאת 'המומחים המוסמכים' ובמקרה זה סמכויות רבניות.

משטר ההצדקה המוביל את קהילת 'הגוש המאוחד' הוא ה'שוק' (Market) המאופיין ע"י בולטאנסקי ותיאבנו כמתבסס על סחר חליפין והפגנת כוח. המנהיגות של ועד 'הגוש המאוחד' הוערכה בהתאם ליכולתה לספק תגמולים והעריכה את הגורמים שהייתה אתם בקשר לפי מידת יכולתם לספק תגמולים. גורמי הממשל, לעומת זאת, מצדיקים את התנהלותם על פי מודל ההצדקה האזרחי (Civic) המושתת על יחסים פורמליים שבתשתיתם ההנחה כי על אמות המידה לפעילות להיות שוויוניות ומוסדרות. הפער בין משטרי ההצדקה השונים יכול להיות אחד הגורמים לשוני בהתנהלות ואף לקונפליקטים שצצו בתהליך השיקום.

2. ההקשר הקהילתי של 'צמיחה מטרומה'

המונח 'צמיחה פוסט טראומטית' (Post Traumatic Growth) הוצג לעיל בהקשר של צמיחת מנהיגות נשים (Tedeschi & Calhoun, 1996, Park et al. 1996). תופעה זו נובעת מגישה פסיכולוגית חיובית הרואה במשמעות ובתקווה גורמים המאפשרים התחזקות במצב טראומתי (פראנקל 1981, יעקובי 1989,

³³ יש מי שיקרא לכך קריאה ל'צדק חלוקתי' הנחה כי המדינה מחויבת לחלק את משאביה בדרך הוגנת. על כך שמואל שי באתר מכון ון ליר: <http://www.vanleer.org.il/Data/UploadedFiles/Files/samuelshye.doc>

(Snyder 2000). תכונה זו מתקשרת למיקוד שליטה פנימי ולחוללות עצמית: "תכונת התקוותיות מאפיינת אדם פעיל, אשר בוחן כל הזמן את מטרותיו ואת אמצעיו, אשר מודע לכך שהשגת מטרותיו תלויה בו, ואשר מודע לתחושותיו ובכך מסוגל להביא עצמו לשינוי" (אפל, אפל ומקלר תשס"ז: 9, 21). היכולת להיאחז בתקווה נמצאה על ידם כמסייעת לאדם להשתמש באירוע קשה כמנוף לצמיחה והתקדמות. בחינה משווה של הממצאים לגבי קהילת 'הגוש המאוחד' לקהילות כפר דרום מלמדת כי הסברים על תופעת הצמיחה מטרואומה ברמה האישית יכולים לסייע גם להבנת תופעות ברמה קבוצתית וקהילתית. בכפר דרום, הערך של פעולה עצמאית, מסוגלות והצבת אתגרים חדשים היה הבסיס לתפיסת השיקום. היגדים אופייניים שנשמעו בדיון על עתידם היו: "לקום בגדול מתוך משבר גדול", להפריח את השממה, "עצמה שמשודרת החוצה", "הולכים ומוסיפים אור", "ישב צריך לחשוב על שליחות, קליטה, חינוך" (9/4/06). 'ועדת האידיאל' של קבוצת 'צופי דרום' כתבה: "הידיעה שכולנו שותפים לחזון ולדרך עושה אותנו שייכים לקבוצה..." (20/1/07).

ניתן לאמר שבקהילת כפר דרום נוצר אקלים של צמיחה, והוא השפיע גם על הפרטים. היו אנשים שלמדו מקצוע חדש, נשים רבות חזרו למעגל הלימודים לשיפור השכלה ולרכישת מקצוע. קהילת 'הגוש המאוחד' הייתה קהילת עניין הממוקדת בפעולה למען אינטרסים משותפים, טיפול בבעיות רווחה וארגון מפגשי תמיכה. הקהילה לא פעלה ליצירת חזון, משמעות ותקווה ולא לקחה על עצמה משימות שהן מעבר לשיקום המיידי. מסכם זאת אדם הקרוב לקהילה: "כשאין מטרות גדולות קשה להחזיק קהילה. המנהיגות שבחרה להתמקד באינטרסים, תורמת לחוסר תפקוד הקהילה... זה עניין של זמן עד שיפסיקו לתקצב אותם." (29/7/08) אנשי קהילת 'הגוש המאוחד' לא דיווחו על מציאות של צמיחה מתוך טראומה. גם אנשים שמילאו תפקידים מנהיגותיים דיווחו על קשיים בתעסוקה ובדיוור ועל קשיים כלכליים וחברתיים. נראה כי טיפוח התקווה בכפר דרום תרם לצמיחה אישית. מצד שני תחושת ה'כאן ועכשיו' של קהילת 'הגוש המאוחד' יצרה אתוס של מרמור שפגע ביכולת השיקום של פרטים ומשפחות. תפקידה של הקהילה והשתייכות קבוצתית כגורם המשפיע על 'צמיחה מטרואומה' ראויים למחקר נוסף. הממצאים שעלו כאן מרמזים כי אכן קיימת השפעה שכזו.

3. הצדקות גלויות וסמויות בתהליך הפיצול של כפר דרום

המרכיב הערכי היה אחד הנדבכים המשמעותיים בשיח הפנימי שהתקיים בקהילת כפר דרום אודות פיצולה לשתיים. אנשי 'שבי דרום' טענו כי העדפת 'אשכולות', יישוב מעורב לדתיים ולחילוניים, פוגעת בצביון הדתי של כפר דרום כקהילה תורנית, ובחירת מקום שאינו מותאם למגורים לנכים פוגעת בסולידריות הקהילתית. מעל לכול, ההליכה ל'אשכולות' היא התרסה כנגד רב היישוב שמצדד בחלופת 'כרמית'. בהקשר זה נשמעו ביטויים: "הדגל של כפר דרום הושלך לרצפה", "מהלך חסר מוסריות והתחשבות במוגבלים וחלשים". בצד החיובי הצדיקו תומכי 'כרמית' את עמדתם בדאגה לעתידם של המוסדות התורניים והכלכליים של היישוב ולמשפחות נפגעי הטרור.

קבוצת 'צופי דרום', מצדה, הצדיקה גם היא את מהלכה בנימוקים ערכיים: התחברות לעם ישראל, שמירת הקהילה ושיתוף הציבור. להלן ציטוטים של אנשי הקהילה המאפיינים את החששות שליוו את התהליך: "חששנו שהקהילה הולכת להתפרק, בלי ציבור אין הנהגה. מתוך אחריות כללית הצענו חלופה לבדיקה רצינית"; "בדיקת הניסיון להתיישבות משותפת לדתיים ולחילוניים ב'אשכולות' חוללה שינוי בעמדה הנפשית של האנשים ב'אשכולות' ובכפר דרום לגבי חיים משותפים של ציבורים שונים" (27/11/07)

כאשר התפתח הוויכוח בין הקבוצות הצהירו אנשי 'צופי דרום' על מחויבותם ונאמנותם לערכי כפר דרום. בתוך כך התחייבו כי בדיקת המקום החדש להתיישבות תהיה בתנאים הבאים: הכול ייעשה בהתאם להנחיות הרב; היישוב יותאם לנכים עפ"י כללי האדריכלות המקובלים; הבדיקה תיעשה בתיאום עם המוסדות המיישבים; ייעשה מאמץ מיוחד לשמור את שלמות הקהילה (26/3/06).

הצדקות אלו שימשו את הצדדים במישור הגלוי של הדיון. התבוננות בהן אינה מעלה בסיס למחלוקת אמיתית. כאשר אנשי 'אשכולות' הצהירו על מחויבותם לכל ערכי כפר דרום לא נתרצה ההנהגה הוותיקה. מנגד כאשר חלופת 'אשכולות' ירדה מעל הפרק לא הצטרפה הקבוצה לחלופת 'כרמית', אלא העדיפה לחפש מקום חדש ונפרד ב'מרשם'.

נראה כי את התשתית העמוקה של הפיצול בכפר דרום יש לחפש ברובד הסמוי. מצד קבוצת 'שבי דרום' היה כאן מאבק של המנהיגות הוותיקה על עמדות שליטה. הם לא היו מוכנים, לאחר שנעקרו מבתיהם, להיעקר גם מעמדות הכוח הציבוריות, התורניות והכלכליות שהאוחזים בהן הם המנווטים את כפר דרום.

נראה כי קבוצת 'צופי דרום' בחרה להמשיך יחד מתוך העדפתם את ערך הקהילה על ערכים אחרים. העדפה זו הכתיבה החלטות שברמה האישית והמשפחתית נראות לא סבירות, כגון: מעבר מדירה רחבה לקרוואן צר; מעבר מקרבה יחסית למקומות עבודה ליישוב מרוחק ומבודד וכו'. אנשי 'צופי דרום' אמנם התפצלו מאנשי 'שבי דרום' כי לא רצו להמשיך ולקבל את מרות המנהיגות הוותיקה, אך עקב רצונם לשמר את הקהילתיות בחרו בדרך של הקמת גרעין נפרד.

הקבוצה השלישית, כעשרים משפחות צעירות שפרשו מהקהילה בקיץ 2006, העדיפו את המשך המאבק האידאולוגי. רובן היו משפחות שבאו לחזק את כפר דרום בימי הלחימה בטרור וההתנגדות להתנתקות, ועתה עזבו את הקהילה ועברו לחזק את ההתיישבות ביהודה ושומרון.

מסקנות מניתוח הממד הערכי:

1. לממד הערכי השפעה ניכרת על התנהלות קהילות בתהליך שיקום.
2. תחושת יכולת התמודדות קהילתית מעודדת את יכולת השיקום של פרטים ומשפחות. לתחושת חוסר אונים קהילתית השפעה הפוכה.
2. קשיי התקשורת בין הקהילות לגורמי סיוע ממשליים ואחרים נבעו במידה רבה מפער ערכי. פער זה הוביל לחוסר אמון ולחוסר הבנה בין הצדדים.
3. הממד הערכי הסמוי משפיע על התנהלות הקהילות לא פחות ואולי אף יותר מהערכים המוצהרים.
4. בכפר דרום נתפסה הקהילתיות כערך מרכזי והשפיעה על התנהלות הקבוצות במישור הגלוי והסמוי.

11.4 מנהיגות

סוגיית המנהיגות היא אחד הנושאים המרכזיים בממצאים הקשורים להיבטים הקהילתיים של השיקום. כאן יפורטו סוגיות הקשורות במנהיגות שלא זכו להתייחסות מפורטת במהלך הסקירה שלעיל:

1. ירידת קרנה של המנהיגות הוותיקה
2. המתח בין מנהיגות מעשית למנהיגות חברתית
3. מיסוד מנהיגות נשים

1. ירידת קרנה של המנהיגות הוותיקה

יאיר שלג (2004: 47) מצטט את מולי להד, מומחה למצבי חירום, המציין כי "אנשים בעלי מעמד נכבד בקהילה" הם אחת מקבוצות הסיכון לפגיעה רבה ממהלך הפינוי.

כפר דרום - הסמן ראשון לירידת קרנה של ההנהגה הוותיקה היה פרישתו של יו"ר המזכירות ערב המעבר לאשקלון. את פרישתו נימק בתחושת עייפות ובאווירת חוסר האמון מצד חלק מהקהילה כלפי המזכירות. הערעור על עמדת ההנהגה ביחס להתיישבות הקבע נתפס על ידי מנהיגי כפר דרום כהתקפה אישית עליהם. תגובתם זו החריפה את מהלך ההתדרדרות. לאחר הצבעת הרוב בעד חלופת 'אשכולות' החליטה המנהיגות הוותיקה להמשיך ולחתור באופן עצמאי להתיישבות ב'כרמית'. כתב יו"ר המזכירות: "משפחת קדמון חושבת שזה מהלך חסר מוסריות והתחשבות במוגבלים וחלשים... חוסר היתכנות מוחלט לפתרון קהילתי בנקודה זו [לאור זאת] אני לא יכול לייצג את כפר דרום בענייני יישוב הקבע..." (24/3/06). אמר הרב: "המהלך [של אנשי אשכולות] כוחני. [בשל] התנגדות לרב במישור האישי..." (22/3/06). מנכ"ל מפעל 'עלי קטיף', מראשי מנהיגי הקהילה, הודיע בכתב לחברי הקהילה על התפטרותו לאלתר מפעילות ציבורית בקהילה.

אנשי המנהיגות הוותיקה חיכו שהמהלך שהקהילה בחרה ייכשל ואז תחזור הקהילה ותבקש את הנהגתם, כפי שביטא זאת אחד מוותיקי המנהיגות המעשית: "אני אומר בזהירות, ניתן חודש או חודשיים להתקשקש, יתברר שאין היתכנות לעניין הזה. [בינתיים נהיה] מנהיגות ב Hold.... אני לא אעמוד בדרכם... עוד חודשיים, כשיתברר שאין כלום, ... נגיד [להם]: הולכים [לכרמית] נרים את הדגל ומי שבא בא על דעת כן" (22/3/06). תגובות אלו מבטאות קושי של המנהיגות הוותיקה להסתגל לשינוי. אנשי קהילת כפר דרום היו עכשיו הרבה פחות תלויים בתגמולים שידעה המנהיגות לספק עת היו בכפר דרום, משוחררים לקבל החלטות עצמאיות וזקוקים למנהיגות שתקשיב להם ולא תנהל אותם. מכאן ואילך, בתהליך אטי ועקיב, מצטמצמת קבוצת תומכי המנהיגות עד שלמעשה נשארים בקבוצת 'שבי דרום' בעיקר אנשי ההנהגה ואנשים שהם חלק מ'מפעלי התורה והארץ' (מוסדות כלכליים ותורניים שהיו בזיקה ליישוב).

בתוך כך חל כרסום אטי ומתמשך במנהיגותו של רב הקהילה. קבוצת 'צופי דרום' אמנם הכירה במנהיגותו בכל הקשור לקהילה במגדלי אייל אך החלה להתייעץ עם רב חיצוני בכל הקשור לפעילות ולהתיישבות הקבע. קשר זה נתפס על ידי אנשי קבוצת 'שבי דרום' כפגיעה בסמכות רב הקהילה ועורר מתח רב.

הירידה במעמדו של הרב היא תוצאה של הקושי להתאים את סגנון המנהיגות למצבה המשתנה של הקהילה. רב הקהילה הנו טיפוס שכלתן הבוחן את העולם במונחים של טוב ורע מותר ואסור. סגנון זה נתן עצמה רבה לקהילת כפר דרום כל עוד השתייכה לצד הטוב והנכון, וה'רעים' הלא צודקים היו בחוץ. מנהיגות נחרצת זו אפשרה לקהילה לצלוח את הקשיים הביטחוניים, את המאבק בעקירה ואת התקופה במלון. עתה, משהגיעו לשלב השיקום, ציפו רבים מאנשי הקהילה לקבל מהמנהיגות התורנית הבנה לצורך לעבד את כאב העקירה, לקיים דיאלוג פתוח וקשוב עם בעלי עמדות שונות בקהילה ולבסוף הכרה ותמיכה בקבוצת 'צופי דרום' שבחרה בדרך עצמאית. חוסר נכונותו של הרב אביק לאפשר את אלו והתנהלות שנתפסה ככפגיעה במהלך הדמוקרטי הפנימי גרמו לירידה במעמדו. במישור הפורמלי נשאר הרב אביק 'מרא דאתרא' נושא הסמכות התורנית העליונה של קהילת כפר דרום, אך במישור הלא פורמלי היו פני הדברים שונים. אמר איש 'צופי דרום': "כ 25 משפחות מרגישות שהרב - אין אתו יחסים זה משמעותי בקהילה כמו כפר דרום." (04/6/06)

מנהיגות כפר דרום שיש מאחוריה רשומה מרשימה של הצלחות, שכל אחד מחבריה הנו דמות מופת ברמה האישית, שילמה מחיר כבד. ארבע שנים לאחר העקירה, בלא קהילה של ממש מאחוריה, טרם הגיעה להתיישבות קבע.

'הגוש המאוחד' - קהילת 'הגוש המאוחד' צמחה לאחר אבדן המנהיגות הוותיקה של ניסנית. מיד לאחר ההתנתקות היו מאנשי ניסנית שהמשיכו לראות במנהיגי יישובם כתובת. היו ניסיונות התארגנות סביב זיילבר, שהיה יו"ר מזכירות ניסנית (עבר לניצן) וגבי בן אבו המזכיר ורכז הביטחון לשעבר. ככל שעבר הזמן התברר שהמנהיגות הישנה אינה מסוגלת או אינה מעוניינת להמשיך ולהוביל. את החלל שנוצר מילאו בת שבע סלב ושמוליק כ"ץ, אשר לא נחשבו מנהיגים בטרם העקירה, אך מצאו כוח לארגן את חבריהם, עד שבסופו של דבר מנהיגותו של שמוליק זכתה לגיבוי רשמי בבחירות לוועד 'הגוש המאוחד'. הערכתו של מולי להד כי צפויה פגיעה במעמד מנהיגות, התאמתה לגבי כפר דרום ו'הגוש המאוחד'. הסבר אפשרי לירידת קרנה של המנהיגות הוותיקה נעוץ בחוסר הבנתה לכך שלכל אחד מהשלבים - ההתמודדות והשיקום - נחוצה מנהיגות בעלת אופי שונה. בימי המאבק וההתמודדות עם העקירה נדרשו מנהיגים נחושים ממוקדי מטרה. לעומת זאת, לימי השיקום נדרשת מנהיגות מגשרת המסוגלת להסתגל לדיאלוג עם הסביבה החיצונית, בעיקר רשויות הממשל, מבלי לאבד את אמון הקהילה. הבדל סגנון זה תואם את הידוע מן המחקר על הסגנון המנהיגות הנדרש לשעת חירום (כגון הצלת עסק במשבר) מזה הנדרש לקיום שוטף (פופר 2001, לוי 2008: 36-53, גונן 2006: 44). תופעה זו שְׁאֶכְנָה בשם 'תסמונת משה' תזכה לפירוט בפרק 12.

2. המתח בין מנהיגות מעשית למנהיגות חברתית

בפרק הקודם תיארתי את מבנה המנהיגות המשולש של כפר דרום (רוחנית, מעשית, חברתית). ב'גוש המאוחד' היה מבנה מנהיגות כפול. המנהיגות המעשית שכללה את ראשי הוועד שעסקו בעיקר בנושא מגורי הקבע וזכויות פיצויים והמנהיגות החברתית שהתמקדה בנושאי חברה, תרבות ורווחה. אנשי המנהיגות המעשית היו בדרך כלל גברים שהתמקדו במשא ומתן עם הרשויות ובקידום תחום הדיוור והתקציבים. לעומת זאת, חברי המנהיגות החברתית היו ברובם נשים והללו התמקדו בהבטים פנימיים של חיי הקהילה. ככל שנמשכה תקופת השיקום נוצר פער בין המנהיגות החברתית למנהיגות המעשית.

כפר דרום - הפער שצוין לעיל בא לידי ביטוי ראשוני בכפר דרום בממצאי 'צוות ההקשבה' שפעל במלון, כפי שהעיד אחד ממשתתפיו: "[לחברים] יש בטן לא קטנה לגבי דרך ההתנהלות של ההנהלה הוותיקה, בעבר, אך עדיין לא רואים שינוי." (3/3/06). ככל שהתבהרה תמונת הפער ביו הקבוצות, התחדד גם הפער בין המנהיגות החברתית ניסתה לפעול למניעת הפיצול או לפחות למזעור נזקים, ולשם כך הובילה ניסיונות לפיוס ולגישור על הקונפליקט. הטיבה לבטא זאת מנהיגה חברתית: "אני רוצה שיהיה כאן יותר נעים, ..., אמון, שכנות טובה. אני לא רוצה שאנשים ירגישו שהם בגדו בכפר דרום" (3/12/06).

המנהיגות המעשית דבקה בסגנון המשימתי וחיפשה ניצחון. ההנחה הייתה שככל שיקדימו להציע פתרונות להתיישבות כך ייסחפו חברים מהקבוצה השנייה לקבוצתם.

'הגוש המאוחד' - המנהיגות המעשית של 'הגוש המאוחד' נבנתה על היכולת להגיע להישגים במשא ומתן. סגנון זה מוכר כסגנון מנהיגות מתגמלת (לוי 2008: 85) הבנוי על יחסי 'תן וקח'. גישה זו הקשתה על התפתחות רשתות תמיכה ועשייה פנים קהילתית. יתרה מזאת, מנהיגי 'הגוש המאוחד' ניהלו מפעם לפעם משברים מכוונים (בלשון אחד ממכיריהם: "שברו את הכלים") מול גורמי ממשל גם במחיר של פגיעה חברתית, נקודתית או מתמשכת, בקהילה עצמה. המנהיגות החברתית של 'הגוש המאוחד', הנשים שהניעו

את בניית הקהילה, היו מוכוונות לאנשי הקהילה (לוי, שם). הפער בסגנונות יצר מתח עד למצב שבו התנהלה הקהילה בשני ראשים אשר אין ביניהם קונפליקט אך גם לא שיתוף פעולה. קצרה היריעה מלערוך כאן דיון בסגנונות ובטיפולוגיות של מנהיגות. אציין כי ההבדלים בין מנהיגות מוכוונת משימה למנהיגות מוכוונת אנשים מוכרים היטב בספרות (פופר 2001, לוי 2008: 101-79). הממצא המרכזי בעניין זה הוא כי המנהיגות המעשית דבקה בסגנון מנהיגות משימתי, פוקד ומתגמל. בעוד שהמנהיגות החברתית מטבעה נקטה סגנון משתף ממוקד באנשים. שני הסגנונות הללו אמנם נדרשים, אך יש מצבים ('שילוביות') שבהם משלימים הסגנונות זה את זה ותומכים זה בזה ובמצבים אחרים הם עלולים להכשיל זה את זה ואת הקהילה כולה.

3. מיסוד מנהיגות נשים

המתח בין המנהיגות המעשית שבדרך כלל מונהגת על ידי גברים לבין המנהיגות החברתית שבדרך כלל מובלת ע"י נשים, הנו ביטוי לתופעה של התחזקות מנהיגות נשים בקהילות העקורות. הביטוי המוסדי המרכזי לצמיחת מנהיגות נשים היה הקמת תפקיד רכזת הקהילה בשתי הקהילות. ריכוז הקהילה החל כיזמה אישית בשלב ההתמודדות, צמח כמנהיגות נשית לא פורמלית בשלב ההתאוששות והתמסד לתפקיד רשמי בשכר בשלב השיקום.

תפקיד רכזת הקהילה הוגדר ונתמך על ידי 'ועד המתיישבים' כמענה לצרכים החברתיים-קהילתיים של קהילות העקורים. בהגדרת התפקיד נכתב: "אדם שמעייניו נתונים לצרכים הקהילתיים והאנושיים, מתוך מכלול המצוקות והצרכים של הקהילות המשתקמות" (עדכאן המאה 65: 2006). תפקיד זה מולא בכל המקרים הידועים לי על ידי נשים. התפקיד כלל הקמת ועדות וטיפול מתנדבים, ארגון סיוע למשפחות נזקקות, פעילות תרבות והפגה, קשר ל'ועד המתיישבים', לרשות המקומית ולמנהלת סל"ע בכל הקשור לטיפול בצרכים החברתיים והאנושיים בקהילה.

התמסדות מנהיגות נשים באה לידי ביטוי גם בנוכחותן הרבה בוועדות ובצוותי משימה, בעיקר אלו המכוונים לפעילות פנים-קהילתית. הסברים אפשריים לצמיחת מנהיגות נשים בקהילות עקורות:

1. יכולתן הגבוהה של נשים ליצור קשרים חברתיים. על פי דבורה טאנן: גברים נוטים להדגיש במערכת יחסים את הממד ההירארכי בעוד "נשים שואבות את כוחן מן הקשרים שהן בונות ומקיימות עם אחרים" (Tannen 1990 אצל משוניס 1999: 358). בתהליך שיקום קהילתי מטראומה גובר משקלם של נושאים רגשיים וחברתיים ומתוך כך צומחת מנהיגות נשים המיומנות יותר בתחומים אלו.

2. יכולתן של נשים לצמוח מטראומה טובה מזו של גברים (אורן 2008).

3. ממצאי מחקר שפורסם לאחרונה, מלמדים כי ייתכן שיש גורם גנטי המשפיע על כך שנשים מתמודדות טוב יותר במצבי מתח מאשר גברים (אבשטיין³⁴ ואחרים 2009). אם כך, ייתכן שלצמיחת מנהיגות נשים לאחר העקירה יש גם יסודות גנטיים.

לסיכום, כל שלוש התופעות שתוארו כאן: ירידה במעמד המנהיגות הוותיקה, מתח בין מנהיגות מעשית למנהיגות חברתית וצמיחת מנהיגות נשים, נצפו גם בקהילות עקורי גוש קטיף אחרות (לאה שלם, מוטי כהן, 24/1/06).

³⁴ פורסם באתר הגורם האנושי - http://www.humanfactor.co.il/article.phtml?a_id=1230&c_id=71

ומה הלאה? התפתחות שיקום הקהילות לאחר תקופת המחקר

צופי דרום - המעבר מדירות מרווחות במגדל באשקלון לקראונים קטנים (42 מ"ר) בשומרייה, היה בעבור אנשי 'צופי דרום' תקופה של התרוממות רוח. לכאורה הייתה כאן הרעת תנאי המגורים, אך למעשה התאפיינה התקופה בתחושת שמחה ותקווה. אלו נבעו משילוב של תחושת פורקן המתח שהיה ב'מגדלי אייל', החזרה לחיי כפר והגיבוי ממשלתי לשאיפתם להקים יישוב חדש ב'מרשם'. במהלך אביב 2008, השתפרו תנאי הדיור, הקבוצה עברה לקראוילות (90 מ"ר).

התכניות להקמת 'מרשם' עוררו התנגדות ברשויות התכנון ובארגונים הירוקים אך בסופו של דבר אושרו בוועדת התכנון הארצית ובבג"צ. ליישוב יועד גרעין נוסף של משפחות מפוני גוש קטיף ששהו לעת עתה ביישוב שקף. שתי הקבוצות התארגנו לקהילה משותפת ונתנו שם חדש ליישוב העתידי – 'נטע'. משרד השיכון הקים מטה להקמת גוש ההתיישבות במזרח לכיש. בחודש אוקטובר 2009 החלו עבודות להכשרת הקרקע באתר 'מרשם' – נטע'.

שבי דרום - הניסיונות של מנהיגי קבוצת 'שבי דרום' לקבל אישור להקמת 'כרמית' לא צלחו בעיקר בשל התנגדות רשויות התכנון להפריד שטח זה מהמועצה המקומית 'מיתר'. הקבוצה בחרה להצטרף למושב שוקדה במועצה האזורית שדות נגב. חלפו חודשים ארוכים והתברר שהחבירה לשוקדה לא צלחה. לאחר מכן ניסתה הקבוצה להצטרף כיישוב צמוד דופן למושב תלמי יפה, גם ניסיון זה כשל. ועדת החקירה קצבה זמן למדינה ולקהילה להגיע להסכם העתקה עד סוף 2009. ב 27/12/09 החליטה ממשלת ישראל לאשר את העברת גרעין 'שבי דרום' למחנה קרוונים זמני בניר עקיבא.

'הגוש המאוחד' - בעת פגישתי האחרונה עם אנשי 'הגוש המאוחד' (מרץ 2008) נראה היה כי הם רחוקים משיקום. ב'מתחם הגולף' טרם החלה אז פעולת בנייה כלשהי. אנשי הקהילה חשו שהעירייה עושה כל מאמץ למניעת הבנייה. הכעס והניכור כלפי הפקידות המקומית וכלפי פקידי מנהלת סל"ע גדולים. רבים מאנשי הקהילה עדיין היו חסרי עבודה. 30%-40% מהמשפחות נסמכות על שירותי הרווחה.

אנשי 'הגוש המאוחד' מתארים חוסר תקווה ביחס לעתידם האישי ואבדן אמון ביכולתם לממש את זכויות הבנייה ולהמשיך את קיום הקהילה. חלקם תוהים האם בכלל היה זה נכון להתארגן כקהילה. להלן סיכום דברים ששמעתי ממנהיגי הקהילה: "אני פסימי ביחס לעתיד... הם מחפשים שאנחנו נתמוטט, נתפרק, המדינה מחכה שלא נהיה ואז תיפתר הבעיה". "100% רוצים להמשיך את הקשר הקהילתי אבל רק 50% מאמינים שזה אפשרי", "שום דבר לא קורה, אף אחד לא בונה, לא עושים כלום..." (24/3/08).

בעת כתיבת שורות אלו (אוקטובר 2009) אוכלסו בתים בודדים בשכונת הרצוג ('מתחם הגולף' לשעבר). הקשר הקהילתי בין אנשי 'הגוש המאוחד' רופף אך יציב. לחלק ניכר מן המשפחות חסרים משאבים להשלמת הבתים.

סיכום ומסקנות להתנהלות הקהילות בתקופת השיקום

1. הממצא הבולט ביותר בפרק זה הוא המשכיות הקהילתיות בשתי הקהילות הנחקרות למרות השוני הגדול ביניהן ולמרות מחלוקות ומתחים פנימיים. תופעה זו מעידה על מרכזיות ההיבט הקהילתי גם בשלבים המאוחרים של תהליך שיקום קהילות עקורי גוש קטיף בפרט וקהילות נפגעות אסון בכלל.
2. בשתי הקהילות (כמו בקהילות עקורים נוספות) הבחירה להיות חלק מקהילה האטה את תהליך המעבר לבית קבע חדש. אף לא אחת משלוש הקהילות החלה בבנייה בתום שלוש שנים לעקירה. לעומת זאת רוב אלו שבחרו שלא להמשיך עם הקהילה מצאו בית חדש.
3. נמצא הבדל בין שלושה דפוסי התנהלות קהילתית בתקופת השיקום:
קהילת עבר ('שבי דרום') - הנשענת על מוטיב הרציפות וההמשכיות
קהילת הווה ('הגוש המאוחד') - ממוקדת בתמיכה הדדית ואינטרסים משותפים, עם רצף מוגבל לעבר ולעתיד
קהילת עתיד ('צופי דרום') - השואבת עצמה לתהליך השיקום מהיערכות לקראת עתיד משותף
4. ניתוח התבנית הרב-ממדית הראה כי גם שלב השיקום הוא תהליך מורכב המתאפיין ברב-ממדיות בהיבטים הפיזיים, הארגוניים, הרגשיים והערכיים ובהשפעות הגומלין ביניהם.
5. בשלב השיקום בלטו ההבדלים בין קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד'. התשתית הארגונית והערכית שלה תרמה ללכידות של קהילת כפר דרום גם כאשר התפצלה לשתי קהילות. לעומתה, חוסר הרצון להתארגנות פורמלית ומיקוד השליטה החיצוני בקהילת 'הגוש המאוחד' יצרו תשתית רופפת שלא אפשרה לה להגיע למיצוי מלא של כוחותיה.
6. חלק גדול מהממצאים במחקר זה תאם את המוכר מן הספרות. אחד המאפיינים המייחדים מחקר זה הוא התמשכותה של סולידריות חברתית לאורך זמן כאשר בשתי הקהילות פותחו ונשמרו מנגנוני תמיכה באוכלוסיות חלשות.
7. בתחום המנהיגות נמצאו כמה נקודות משמעותיות, ואציין כאן שתיים:
- הפיצול הגדל והולך לאורך תהליך השיקום בין מנהיגות מעשית למנהיגות חברתית: פיצול המייצג בדרך כלל פיצול מגדרי בין מנהיגות גברית לנשית.
- ירידת מעמדה של מנהיגות ותיקה: שחיקה אישית, אבדן עמדות השפעה וצמיחתה של מנהיגות אלטרנטיבית.
8. הפער בין קהילת כפר דרום לקהילת 'הגוש המאוחד' בנושא 'הצמיחה מטראומה' (PTG) יכול ללמד על השפעת ההקשר הקהילתי על תופעה זו. ממצא זה תומך בממצאים של אורן (2008) ובורנשטיין (2008) לגבי צמיחה פוסט טראומטית בקרב עקורי גוש קטיף בכלל.

פרק 12 - 'ועד המתיישבים'

"גילינו שאזרח ללא מועצה אזורית משול לילד ללא אבא ואימא, מול סל המשאבים שאזרח רגיל זכאי לקבל ממדינתו. במהלך החודשים האחרונים, אנו רואים שברוך ה' הופנמה אצל מערכות וגופים רבים, העובדה שמולם לא עומד 'פליט' בודד, אלא גוש שלם חי ונושם המיוצג על ידי 'ועד המתיישבים'... אמנם את בתינו הרסו, אבל הרוח שלנו נשארה איתנה... יש לרוח זו עוד מה לומר ולפעול בחברה הישראלית."

(ליאור כלפא, עדכאן 100 תמוז תשס"ו, עמ' 60)

מבוא

מהלך ההתנתקות לווה בהפסקת פעילותם של המועצה האזורית וגופים אזוריים בחבל עזה. החלל המנהיגותי שנוצר ברמת הקהילה האזורית התמלא עד מהרה בהתארגנות שזכתה לשם 'ועד מתיישבי גוש קטיף'. סיפור הקמת הוועד והתפתחותו שזור בתהליכי התמודדות ושיקום הקהילות ובשימור תחושת רציפות הקהילה האזורית של כלל העקורים. הבנת הדינמיקה של התארגנות 'ועד המתיישבים' ופעילותו עומדת במרכזו של פרק זה. 'ועד המתיישבים' מילא תפקיד משמעותי במערכת השיקום בכלל ובשיקום הקהילות בפרט. המסגרת הארגונית שסייעה ל'ועד המתיישבים' להתארגן הייתה ארגון מתנדבים ספונטני בשם 'למען אחינו'.

פעילות 'ועד המתיישבים' כללה חמישה תחומי פעילות עיקריים (עפ"י מסמך מטרות שניסח הוועד):

1. ייצוג קהילות גוש קטיף אל מול מנהלת סל"ע, משרדי ממשלה, כנסת ישראל וגורמי סיוע אזרחיים
2. פעילות תמיכה הומניטרית ברמת הפרט, המשפחה והקהילה
3. שמירת הקהילות והקהילה האזורית תוך חתירה להתיישבות קבע
4. תודעה – שימור 'רוח גוש קטיף', באמצעות פעילות תיעוד והנצחה ובאמצעות פעולה "להרמת הרוח הכתומה שמשקפת את העולם הערכי שאפיין את מפעל ההתיישבות בגוש קטיף" (שם)
5. גיוס משאבים לפעילות השיקום

מבנה הפרק

הפרק מחולק לשלושה חלקים הנגזרים מקטעי הזמן ששימשו לתיאור שיקום הקהילות – שלב ההתמודדות, שלב ההתאוששות ושלב השיקום. כל תת-פרק פותח בהצגה כללית של פעילות הוועד בתקופה הנדונה ועובר לניתוח הממצאים על פי התבנית הרב-ממדית, ניתוח ממשי"ק ומנהיגות.

1.12 התמודדות - ט' באב (15/8/05) – ח' באלול תשס"ה (12/9/05)

תקופת ההתמודדות עם האירוע מתאפיינת בניסיון למזער נזקים ובריבוי פעילות של גורמי סיוע רשמיים וספונטניים (Pyles 2007:326, Kreps & Drabek 1996, White & Haas 1975:77). בתוך כך מתהוות

התארגנויות שחלקן מהוות תשתית ארוכת טווח לפעולת מערכת הסיוע (Benini 2003:2).

Kreps et al. 1994:86). מטה 'למען אחינו' נוסד בימי ההתנתקות על ידי קבוצת פעילים מגוש עציון מתוך רצון להגיש כל סיוע שיידרש לעקורים באשר הם. המטה הפעיל מוקד טלפוני שריכוז צרכים של העקורים וגם ניתב אלפי מתנדבים ועשרות ארגוני התנדבות לסיוע לקהילות, למשפחות ולפרטים, מחבל אשכול בדרום ועד רמת הגולן בצפון.

ימים אחדים לאחר העקירה ביקשו יוזמי 'למען אחינו' ממנהיגי העקורים 'ליטול את הפיקוד' על ההתארגנות. בהדרגה נכנסה מנהיגות העקורים לנהל את 'למען אחינו'. ההתארגנות זו קיבלה את השם 'ועד מתיישבי גוש קטיף' והוכרה כנציגות כלל הקהילות והעקורים.

הקמת 'למען אחינו' ו'ועד מתיישבי גוש קטיף', מהווה דוגמה להתארגנות ספונטנית של רשת ענפה של ארגונים אזרחיים ומתנדבים בשיתוף פעולה עם האוכלוסייה הנפגעת. הייחודיות של 'למען אחינו' ו'ועד המתיישבים' הייתה בהיותן:

- שיתוף פעולה בין התארגנות אזרחית חיצונית למנהיגות קהילתית
- התארגנות כלל העקורים שבמרכז שימור הקהילות
- מדיניות של הכלה מקסימלית – סיוע לכל העקורים, בכל נושא נדרש, שיתוף פעולה עם כל הגורמים כולל ארגוני סיוע ממשליים ואזרחיים
- פעולה במבנה רשת – התבססות על בניית קשרים בין גורמי הסיוע, חשיבה רחבה וגמישות תפעולית

12.1.1 הקמת 'למען אחינו' ו'ועד מתיישבי גוש קטיף'

'למען אחינו' הוקם כדי להגיש את כל הסיוע הנדרש לכל העקורים בשיתוף פעולה עם כל המוכנים לסייע. יוזמי 'למען אחינו' תכננו מלכתחילה להעביר בהקדם האפשרי את הנהגת הארגון לידי מנהיגות של עקורי גוש קטיף עצמם. תפיסה זו נשענה על התפיסה כי העקורים יודעים מה טוב להם ומסוגלים להנהיג את עצמם. לפיכך, היוזמים תמכו חיצונית ראוי שתהיה קצרה ככל האפשר.

אנשי 'למען אחינו' פנו לרב יגאל קמינצקי, הרב האזורי של גוש קטיף. הרב יגאל גייס את ראשי מטה המאבק של גוש קטיף בהתנתקות לעמוד בראש 'ועד המתיישבים' שינהיג את 'למען אחינו'. המפגש בינם לבין אנשי 'למען אחינו' היה ימים ספורים לאחר העקירה ב 25/8. מתאר הרב יגאל: "היה ברור לכולם ששיקום הקהילות הוא המשימה הראשונה במעלה. להם [אנשי 'למען אחינו'] היו הכוחות ולנו לא היה כלום. באו ואמרו: 'אנחנו נעזור לכם, אתם ההנהגה בואו תעשו משהו.' " (18/9/07) מנהיגי מטה המאבק טרם התאוששו, דיברו על כך שאינם מסוגלים עדיין לקחת אחריות. בפגישה סוכם כי מקימי 'למען אחינו' ימשיכו בניהול היום יומי בתנאי שבעניינים העקרוניים יובילו אנשי גוש קטיף, עד להעברה מלאה של הארגון לידיהם.

בימים הבאים עוצבו קווי היסוד לפעילות 'למען אחינו – ועד המתיישבים':

- אסטרטגיה של שיתוף פעולה ב'משולש': עקורים - ארגוני סיוע אזרחיים - ממשלה
 - אוכלוסיות יעד: נוער, פרט ומשפחה וקהילות
 - תחומי הפעולה: חינוך, חקלאות, דוברות, תעסוקה, בריאות, התחום המשפטי ולובי למיצוי זכויות
 - עצמאות – 'ועד המתיישבים' יהיה עצמאי מבחינה תקציבית ומבחינה פוליטית, כך שלא יהיה תלוי בממשלה או בארגונים פוליטיים לצורך קיומו.
- השם הזמני שנבחר לגוף המשותף: 'מועצת תושבי גוש קטיף וצפון השומרון-למען אחינו'.

מפגש רשמי ראשון של נציגי 'ועד המתיישבים' ו'למען אחינו'³⁵ עם נציגי מנהלת סל"ע, משרדי ממשלה ונציגי ארגוני סיוע אזרחיים נערך ב 1/9/05 במשרדי 'הקואליציה הישראלית לטראומה' בירושלים.³⁶ היה בכך ביטוי לנכונות של כל הצדדים לפתוח דף חדש, לשים את ה'אגו' האישי והמוסדי בצד, לכבש את הכאב והחשדנות ולהתייצב יחד, בלב לא קל, אל אתגר הסיוע לעקורים. בפגישה הוסכם לראות בקהילות שחקן מרכזי בתהליך השיקום ושורטט מודל ראשוני לתמיכה בקהילות העקורים באמצעות:

1. קבוצת אנשי מקצוע שישמשו כ'מלווים' קהילתיים
 2. הגדרת סל תקציב / בעלי תפקידים ברמת הקהילה בתמיכת המדינה
- כמו כן סוכם להמשיך להיפגש באופן קבוע כדי להתמודד יחד מול אתגרי השיקום.
- באותו ערב (1/9/05) התקיימה במשרדי 'ועד המתיישבים' החדשים והריקים ישיבת ראש יישובי גוש קטיף (באופן סמלי וכיאה ל'אבלים' ישבו המשתתפים על הרצפה). בישיבה זו הגדיר הרב יגאל את הוועד כ"מענה [לצרכי העקורים] ותחליף למערכות הקודמות [= מועצה אזרית]". חה"כ צבי הנדל ייצג בפגישה את המנהיגות הוותיקה והגדיר את "מטרות הוועד": 1. כלי עזר למנהיגות היישובים 2. הפצת מידע לתושבי הגוש 3. המשך המערכה על לבו של העם 4. להקל על הציבור [העקורים] בהתמודדות ולכידות ולמזער את הפיזור. "
- תיאורים אלו מלמדים כי השיקום במסגרת הקהילתית היה עיקרון בסיסי בפעולת 'ועד המתיישבים' מימיו הראשונים.

12.1.2 ניתוח תבנית רב-ממדית

הממד החומרי

משרדי הוועד – 'ועד המתיישבים' החל את דרכו בחדר שהוקצה על ידי 'יד שרה' לארגון 'למען אחינו'. כבר בחודש אוגוסט 2005, עבר הוועד למשרדים שנתרמו למענו ברח' בית הדפוס בירושלים, בשכונת למועצת יש"ע ובקרבת משרדי מנהלת סל"ע. הציוד המשרדי, הריהוט ואף התמונות שעל הקיר הובאו למשרדי 'ועד המתיישבים' היישר ממשרדי המועצה האזורית חבל עזה בנווה דקלים. השימוש בציוד המועצה היה משום פתרון מעשי לצורך ממשי, אך ברובד הסמלי הוא ביטא המשך של הרציפות המוסדית והמשך המוסדות שהיו בגוש קטיף.

בשבוע הראשון של ספטמבר התקיימה במשרדי הוועד פגישת עבודה עם נציגי ממשלה כולל נציגי מנהלת סל"ע. ההתקשרות לקיים ישיבות עבודה דווקא במשרדי 'ועד המתיישבים' מסמלת את עקרון שמירת עצמאות הוועד כלפי גורמים פוליטיים וכלפי ארגוני סיוע ממשלתיים, אזרחיים ואחרים.

³⁵ מכאן ואילך אכנה את הגוף המייצג את המתיישבים 'ועד המתיישבים' ואת חבורת המסייעים מבחוץ 'למען אחינו'.
³⁶ 'הקואליציה הישראלית לטראומה' היא ארגון-על המאגד ארגונים לא ממשלתיים המגישים סיוע לנפגעי טראומה בישראל. הארגון הוקם על ידי ג'וינט ישראל בתמיכת יהדות ארה"ב על רקע הסלמת אירועי הטרור בראשית שנות ה 2000. בקואליציה מאוגד ארגון מהו"ת המזוהה עם המתנחלים ויש לה קשרי עבודה שוטפים עם משרדי ממשלה ובכללם מנהלת סל"ע.

צינור מרכזי לניתוב תרומות - עם הקמת 'ועד המתיישבים' צורפו אליו פעילים מרכזיים שריכוזו את מפעל הגמ"ח האזורי 'שבות סיני', את הסניף המקומי של ארגון החסד הארצי 'פעמונים' ואת 'קרן גוש קטיף' שפעלה תחת המועצה האזורית. הצטרפות אנשים המזוהים עם הפעילות הפילנתרופית של גוש קטיף לצוות הוועד חיזקה את האמון בו מצד הקהילות ומצד גורמי סיוע חיצוניים.

בתוך כך, פעל הוועד למצב עצמו בציבור הרחב כגורם המרכזי לקבלת תרומות בעבור העקורים. המהלך הפומבי הראשון היה הצבת קופות תרומה בערב יום הכיפורים, באלפי בתי כנסת בישראל ובעולם. בהיותו מוקד מרכזי לקבלת תרומות אפשר הוועד להשתמש בו כצינור לתרומות ייעודיות לקהילות, כביטוי למדיניות של סיוע לשמירת המסגרת הקהילתית.

הצבע כתום – משרדי הוועד עוטרו בסרטים כתומים בכל פינה. הצבע הכתום שסימל את המאבק הופיע בסמליל הוועד, בקופות הצדקה שלו ובכל פרסומיו. לקראת חג הסוכות הנפיק 'ועד המתיישבים' פוסטרים לעיטור סוכות ולוח שנה ובהמשך גם חולצות ותיקים. בחודש הראשון הוצמד לצבע הכתום הצבע השחור כביטוי לאבדן.

בשביל 'ועד המתיישבים' היה השימוש במרחב הפיזי יותר מאשר כלי למילוי צרכים תפקודיים. אפשר להסיק זאת מצעדיהם: המעבר המהיר ממשרדי 'יד שרה' למשרדים עצמאיים; קיום מפגש יו"רי היישובים במשרדים הריקים על אף שבאותו בניין היה חדר ישיבות זמין ונוח של מועצת יש"ע; ההתעקשות לקיים פגישות עם רשויות וארגוני סיוע דווקא במשרדי הוועד; העברת הריהוט והתמונות מהמועצה האזורית חוף עזה למשרדי הוועד; המשך תפעול קרנות הצדקה האזוריות ממשרדי הוועד; הצבע הכתום הניכר בכל פינה.

בכל אלו הייתה אמירה ברורה: "אנחנו כאן, עומדים על רגלנו, ממשיכים את המוסדות האזוריים ומהווים כתובת לעקורים." במובן הזה השימוש בממד הפיזי היה אחד הכלים בידי הוועד להצהיר על נוכחות ועצמאות.

הממד הארגוני

התארגנות 'למען אחינו' קמה לכאורה 'יש מאין'. תוך ימים ספורים קם ארגון המפעיל אלפי מתנדבים בכל הארץ מבלי שהייתה לו תשתית ארגונית, משאבים ואף לא מספר טלפון. התופעה של ארגונים מיידיים המתהווים (Emergent Organizations) במצבי חירום מוכרת בספרות (Kreps et al. 1994:86). יוצגו כאן ממצאים התורמים להסבר התופעה במקרה של 'למען אחינו-ועד המתיישבים':

תחושת דחיפות – ההסבר הראשון והפשוט הוא עצמת האירוע: משברים הומניטריים מעוררים התגייסות ציבורית מיידית ונרחבת (כ"ץ וחבריו 2007: 45). תופעה זו ניכרה היטב עת מתנדבים ספונטניים ומאורגנים התייצבו באתרי השהייה הארעיים מבלי שנקראו לכך. הקמת 'למען אחינו' יצרה כתובת ברורה למתנדבים ואפשרה לגלי ההתנדבות להתנקז אליה. אנשי 'למען אחינו' לא נדרשו לגייס מתנדבים אלא עסקו בניתוב המתנדבים הקיימים אל הצרכים שבשטח.

הון חברתי זמין – התארגנות 'למען אחינו' לא נוצרה בחלל ריק. התשתית להקמתה ולהפעלתה הייתה המוסדות והרשתות המאפיינים את מגזר הציונות הדתית. לשם המחשה – כשרצה ראש מועצת גוש עציון להזעיק את המנגנון המשומן של ישיבת 'הר עציון' באלון שבות להקמת 'למען אחינו' נדרשה לכך לא יותר מאשר... שיחת טלפון אחת. אנשי הישיבה גייסו את מכריהם, ותוך שעת אחדות נוצרה רשת של ישיבות, עסקים, ארגוני שירות לאומי, תנועות נוער, ארגוני מגזר שלישי (יד-שרה, פעמונים, מבראשית) פילנתרופים פרטיים, בעלי מקצועות נדרשים ועוד. עצמת הקשרים הביאה לכך שתוך ימים אחדים נפרשה

רשת פעילים (למשל 'קהילות מאמצות'), נותבו אנשי מקצוע (עובדים סוציאליים, פסיכולוגים, עורכי דין ועוד) ובעיקר נוצר חיבור ישיר לפעילי הקהילות עצמם.

מנהיגות ב'שדה' – ראשי 'למען אחינו' ו'ועד המתיישבים' היו מוכרים טרם ההתנתקות כמנהיגים בקרב המגזר הציוני-דתי בכלל ובקרב קהילות העקורים בפרט. לאחר העקירה זכתה מנהיגות זו לגיבוי ממנהיגות רבנית (בכירי רבני הציונות הדתית) ופוליטית (מועצת יש"ע). העובדה שמדובר במנהיגים מוכרים, יצרה אשראי ציבורי. ככל שציבור המתיישבים התרחב (כולל מנהיגויות מקומיות) הפכה ההתארגנות ל'מושך' (Atractor) אשר השפיע באופן מכריע על התנהלות 'שדה' הסיוע (המונחים 'מושך' ו'שדה' הוסברו בפרק 3).

נגישות – מטה 'למען אחינו' הקפיד להיות נגיש לכל המעוניינים. תרמו לכך הקמת המטה במקום נגיש בירושלים ('יד שרה'), הקמת מוקד טלפוני רב קווי המאויש באופן רציף על ידי עשרות מתנדבים ופרסום דרכי התקשורת בכל אמצעי התקשורת ובאתרי השהייה של העקורים.

מורכבות במשימות ופשטות בהפעלה – לכאורה עסקו אנשי 'למען אחינו-ועד המתיישבים' בפעילות מגוונת ומורכבת מבחינה מקצועית ולוגיסטית: אספקת ציוד בסיסי למלוונות, פירוק חממות חקלאיות והקמתן מחדש, ניהול מו"מ עם הממשלה, כביסה לשוהים במגורים ארעיים, פירוק מזגנים בבתי מגורים, קטיף, ארגון לוויית, הובלת ציוד מהמועצה, ארגון פעילות הפגה לילדים, תמיכה מקצועית ראשונית בנפגעי טראומה ועוד.

יצירת מערכת הפעילות המורכבת נעשתה באמצעות פשטות תפעולית. תהליך הגשת הסיוע כלל שלבים אחדים:

- במוקד המרכזי רוכזו צורכי העקורים כפי שעלו בפניות טלפוניות ובשיחות משוב יום יומיות עם נציגי קהילות העקורים בכל אתרי השהייה.
 - כל גורם שהביע רצון להגיש סיוע נותב על פי הצרכים ונשלח ליצור קשר עם נציג של אחת הקהילות ועם העוסקים בסיוע באותו תחום אם היו כאלו.
 - כל מי שנשלח לשטח התבקש לדווח למוקד פעם ביום על פעילותו ועל צרכים נוספים שהוא מזהה. כך נוצרה רשת של מסייעים ומדווחים. רוב פעילות התיאום נעשתה בשטח באתרים עצמם. המידע זרם למוקד ממקורות שונים באופן שוטף. ספק רב אם ניתן לתכנן מראש פעילות כה מורכבת תחת קורת גג אחת של ארגון שאיננו מאורגן כלל. המהלך הפשוט הזה יצר יכולת לנתב את מאמצי הסיוע בזמן אמת.
- היערכות ארגונית – במהלך החודש הראשון התגבשה תשתית ארגונית ראשונית ל'ועד המתיישבים': התמנתה הנהלה ציבורית, מונה המנכ"ל (רפי) ומונו בעלי תפקידים, לפי תחומי אחריות: מנהל אדמיניסטרטיבי, מנהל מוקד המידע והסיוע, תחום ליווי קהילות, מורשת קטיף והרוח הכתומה, תחום סיוע לפרט ומשפחה, תחום רווחה, תחום חינוך פורמלי, תחום נוער, משפחות פזורה (אלו שאינן מאוגדות בקהילות במוקדים הארעיים), גיוס משאבים. בד בבד עם מינוי בעלי התפקידים בוועד, החלו להתמסד 'פרנטים' לתחומים אלו בקהילות העקורים, ונוצר שיתוק של המבנה הדו רובדי המוכר במועצות אזוריות (סיכום פרק 9 לעיל).

ארגון פעילות סיוע ומידי לטווח רחב של צרכים – הרעיון שעומד בבסיס השיטה: לכל אחד יש כתובת אחת בכל נושא. 'למען אחינו' פתח החל מהשבוע הראשון שלאחר הפינוי מוקד פניות ארצי שהתקשרות אליו היא באמצעות 'מספר חינוס'. מוקד זה הפך ללב הפעילות של 'ועד המתיישבים'. המוקד גייס מענה לכל פנייה ללא ביורוקרטיה וללא 'גלגול אחריות'.

הציר המרכזי לפעילות המוקד היה רשת של נציגי הקהילות הפרושים באתרים הארעיים. הללו נהנו מאמון רב של העקורים ויכלו לווסת את פעילות המתנדבים בשטח ולהעביר מידע אמין למוקד.

דרך נוספת לאיתור צרכים הייתה יישוג חיצוני (Reaching Out). נציגי הקהילות הפעילו מתנדבים ליצירת קשר אישי עם כל משפחה, על בסיס הנחת יסוד כי כל המפונים נזקקים לסיוע. הפנייה היוזמה הייתה כשלעצמה תשומת לב הנדרשת בעת מצוקה.

יכולתם של ארגוני מגזר שלישי להפעיל משאבי התנדבות ספונטניים למתן מענה זריז וגמיש במצבי חירום מוכרת במחקר, ונסקרה ע"י כ"ץ וחבריו שזיהו תופעה דומה בהתארגנות ארגוני מגזר שלישי לסיוע לאוכלוסיית הצפון במלחמת לבנון השנייה (2007: 44-47,60). הייחודיות במקרה שלפנינו היא היכולת לשלב הפעלת מתנדבים מתוך הקהילות הנפגעות לצד מתנדבים חיצוניים.

פירוק תשתיות ביישובים - הפירוק מסמל מעבר ממאבק לשיקום. במשך החודש הראשון לקיומו, סיוע יועד המתיישבים בתיאום הוצאת ציוד אישי וציבורי מגוש קטיף וארגונו. לצורך כך הפעיל יועד המתיישבים מערך של אזרחים ובעלי מקצוע מתנדבים ואלה הסתייעו בחיילי צה"ל בפירוק הציוד ובהובלתו. מספר רפי:

הוקם אז מנגנון חזק מאוד של היישובים לפירוק. המדינה לא עשתה זאת. הכול על בסיס התנדבותי. ... התארגנות קהילתית. גויסו בעלי מלאכה מתנדבים - נגרים, טכנאים, חשמלאים, לסיוע בפירוק הציוד. המנהיגות לא רק רצתה, אלא הייתה צריכה ומחויבת (מוסרית) להוביל [פעולה זו]. אם יש חזקים, תפקידם לעזור לאחרים. (18/9/07)

מעורבות הוועד בפעילות פיננסי הציוד מסמלת שני עקרונות חשובים לפעילותו בעתיד:

האחד: להשאיר את המאבק הפוליטי מאחור ולהתגייס באופן מלא לבניית העתיד;

האחר: לתמוך בפעילות ההתארגנות העצמית של הקהילות ולא לפעול במקומן.

תיאום וריכוז של פעילות המתנדבים בבתי המלון - שילוב בין ארגוני סיוע במבנה מבוזר. תוך ימים אחדים זיהו מתנדבים וארגוני מתנדבים את מרכזיותו של 'למען אחינו' והשתלבו באופן וולונטרי בפעילותו. בכל אתרי השהייה הופעלו מתנדבים ספונטאניים. המוקד עצמו אויש על ידי עשרות רבות של מתנדבים צעירים. תרומות רבות מן המגזר העסקי של מזון, ציוד ביתי, טיטולים, משחקים ועוד זרמו בתיווך המוקד אל אתרי השהייה של העקורים. לרשת 'למען אחינו' הצטרפו גם ארגוני סיוע שפעלו בגוש קטיף טרם העקירה. דוגמה לכך מהווה ארגון 'מהו"ת'³⁷ שהפעיל עשרות פסיכולוגים ועובדים סוציאליים לסיוע לעקורים. מתארת מרים שפירא, מנהלת מהו"ת:

"... כשקם ארגון 'למען אחינו' העברנו אליו את כל הרשימות [של המתנדבים] ... היה שם מישהו מאוד אמין, דוד אנסבכר, הכול כונס אליו, הקואליציה, מועצת יש"ע הרבנים ואנחנו" (19/2/08). דוגמה נוספת היא מטה הסיוע של רבני צהר שהעניק לתושבי גוש קטיף סעד רוחני בימי הפינוי ולאחריו. כאשר קם יועד המתיישבים – למען אחינו תיאמו הרבנים את פעילותם עמו ובהמשך השתלבו בה (אריאל ואריאל 2006). מיסוד הקשר עם מנהלת סל"ע ומשרדי הממשלה - במישור הפורמלי, ממשלת ישראל והארגונים הקשורים אליה לא נזקקו לוועד כגורם מתווך בסיוע לעקורים, אך מתוך הבנת הצורך של העקורים בפעילותה של מנהיגות עצמית דווקא ומתוך הכרה בדינמיקה המתפתחת בשטח, בחרו גורמי הממשל לשותף פעלה עם 'למען אחינו' ועם יועד המתיישבים. מתאר זאת דניאל שטרול, האחראי על הסיוע החברתי במנהלת סל"ע (28/1/08): "העברתי את המסר שאני מוכן לפתוח לכל המתעורבים והמסייעים בתהליך, ... קם יהודי בשם דוד אנסבכר ודרכו אני משתדל לעשות סדר. בשלב הזה אני נעזר בוועד ... אני מבין שכרגע

³⁷ מהו"ת – מרכז היערכות והתמודדות למצבי חירום. המרכז קשור למשרד החינוך, למועצה האזורית שומרון וחבר בקואליציית הטרואמה. מהו"ת פעל לתמיכה פסיכולוגית בטרם ההתנתקות ולאחריה, עם מנהיגויות, אנשי מקצוע וקהילות בגוש קטיף.

אסור להפריע להם. ... "ראשי הוועד נזהרו מלשמש מתווכים בין הקהילות למשרדי הממשלה, אך בהחלט מילאו תפקיד חשוב ביצירת קשרי הגומלין ביניהם.

סיכום הממד הארגוני

'ועד המתיישבים' ו'למען אחינו' הצליחו בזמן קצר ליצור ארגון רשת שהצליח לקיים טווח רחב של פעילויות בכל רחבי הארץ. 'ועד המתיישבים' בחר להיות גוף עצמאי ולא להיות סמוך על שולחן מנהלת סלי"ע או מועצת יש"ע או כל גוף אחר. החלטה זו, להיות בעמדה בלתי תלויה, השפיעה רבות על יכולתו להשפיע על מערכת השיקום ועל תהליכי השיקום.

היסודות שהוזכרו כאן לגבי פעילות הוועד תואמים עקרונות שנמצאו כמועילים להתנהלות ארגוני סיוע במצבי חירום: התבססות על תשתית הקהילות (Buckle 2000), רציפות (עומר ואילון 1994), מבנה רשת המאפשר התאמה גמישה של מענים לצרכים, העברת מידע זריזה ושיתוף פעולה בין ארגונים ובין מתנדבים (Benini 1998, Tierney 2003).

הממד הרגשי

את עומק האבדן מתאר הרב יגאל: "לא תיארתי לעצמי כמה הגירוש הזה קשה ונורא. מי שלא עבר לא מבין את המשמעות של גירוש. הרגת את הנפשות, אנשים חיים כבויים. ... תחושה איומה, בוקר אחד אתה קם אל ריק: אין בית, רכוש, פרנסה, קהילה, שום דבר." (18/09/07) שני המאפיינים הרגשיים הבולטים בחודש הראשון לאחר העקירה היו תחושת האבל והאבדן והצורך להסתגל למצב של 'מקבלי סיוע' מצד העקורים.

הוועד כמסייע לעיבוד האבדן - טקסי הלוויות לנפטרים שהועברו מבית העלמין בנווה דקלים היו אירוע שהיו מעורבים בו האבל האישי על הנפטרים והאבל הכללי על אבדן היישובים. ועד רבני גוש קטיף ו'למען אחינו' היו שותפים לרבנות הצבאית בארגון סדרי הלוויות. הייתה זו הפעם הראשונה לשיתוף פעולה במשולש – מנהיגות העקורים, ארגון סיוע אזרחי וארגון ממשלתי. טקסי הלוויות נערכו ברוב עם ברחובות ירושלים. צעדה זו נתנה ביטוי פומבי לאבלם של אלפי עקורים ותומכיהם ולחיזוק תחושת הקהילתיות ה'מקומית' וה'אזורית'.

דרך נוספת להשתתפות רגשית הייתה טקסי זיכרון משותפים לכלל קהילות העקורים. האירוע הראשון היה עצרת ה'שלושים' שנערכה בכיסופים ביזמת 'ועד המתיישבים'. שלא במקרה נקבעה העצרת למועד זה כביטוי למנהג היהודי של שלושים ימי אבלות.

'ועד המתיישבים' ו'למען אחינו' הפעילו פסיכולוגים ועובדים סוציאליים מתנדבים לתמיכה רגשית בעקורים באתרי השהייה הזמניים. פגישות אלו עם יחידים וקבוצות היו הזדמנות לערוך 'דיבוב' שהיא שיטת התערבות המקלה על נפגעי טראומה (ארצמן 2004).

המידעון השבועי 'עדכאן', שפרסם 'ועד המתיישבים' לעקורים, אפשר מרחב ציבורי להשתתפות רגשית בתנאי פיזור גאוגרפי. בדף הראשון שפרסם הוועד נכתב: "טרם יבשו דמעותינו ועוד לא שלמה נחמתנו על אבדן בתינו ויישובינו... חווינו חורבן וגירוש, ימי האבל היו בעבורנו ימי התכנסות פנימית, התבוננות אישית ומשפחתית. ... התארגנות קהילתית מחודשת היא כלי לשמירת רוח קטיף..." (28/8/05).

מנותנים למקבלים - האתגר השני היה המעבר ממצב מנטלי של אוכלוסייה חזקה ומסוגלת למצב של אוכלוסייה נתמכת. ההסתהיות בפעילות 'ועד המתיישבים' ובפעילות 'למען אחינו' שזוהתה עמו, לא נחשבה כתלות בגורם חיצוני אלא כביטוי ליכולת ההתארגנות של התושבים למען עצמם. ראשי הוועד הקפידו שלא ליצור יחסי תלות של הקהילות בוועד המתיישבים. היכולת של 'למען אחינו' לפנות מקום

למנהיגות העקורים, היכולת של מנהיגות 'ועד המתיישבים' לתת מרחב למנהיגות הקהילות ולהיפך והיכולת של כל אלו לאפשר למטה הארצי ולרכזים במלונות פעולה עצמאית, התוו לקהילות העקורים דרך של לקיחת אחריות עצמית על תהליך השיקום תוך שיתוף פעולה 'בגובה העיניים' עם גורמי סיוע. פעילות התנדבות כפעולת שיקום – רבים מבין שותפי המאבק של גוש קטיף תיעלו את רגשות האכזבה והכעס שיצרה העקירה לפעולת התנדבות לסיוע לעקורים. גיוס נפגעי טראומה לפעולות התנדבות הנו אחת הטכניקות המומלצות למסייעים במצבי חירום (עומר 1991: 165). הקמת 'למען אחינו-ועד המתיישבים' אפשרה לרבים מבין שותפי המאבק לתעל את תחושת הלחץ שלהם לפעילות סיוע. במיוחד בלט הדבר בהפעלה המונית של בני נוער וצעירים 'כתומים' במטה ובשטח. כך הוצב בפניהם אתגר חדש, נוצרה תחושת משמעות והופחת האפקט הטראומטי.

הממד הערכי

ערכים ועקרונות פעולה – הערך המכונן של ועד המתיישבים היה היותו גוף המשרת את צורכי העקורים ברוח ההנחיות של ועד רבני גוש קטיף. בדף המידע הראשון שהוציא הוועד לעקורים סימן הרב יגאל את הערכים הבסיסיים להתנהלות השיקום: שמירת המסגרת הקהילתית, חיוניות התמיכה ההדדית וחשיבות שמירת 'רוח גוש קטיף'. בכך הניח קווי יסוד למדיניות 'ועד המתיישבים' להמשך. סוגיות ערכיות מרכזיות שהתוו את פעולת 'ועד המתיישבים' בתקופת התמודדות: הצדקה – מנהיגות המאבק ביקשה את אמון הציבור על רקע מה שנתפס ככישלונה במאבק. קבלת אמון מחודש הצריכה הצדקה ערכית. ראשי הוועד ביססו את הלגיטימציה שלהם על תחושת האחוה והשייכות ל'גוש קטיף' ועל מעמדם כרבנים ומנהיגים מנוסים. זוהי המחשה טובה לשימוש במה שתואר על ידי בולטאנסקי ות'אבנו (Boltanski, Thevenot, 1999) כמשטר הצדקה מסוג 'ביתיות' (Domestic) המבוסס על תחושת אחווה ועל הצדקה מסוג 'דעת' (Opinion) המבוססת על מעמדם של בעלי סמכות. הצטרפות והובלה – בחודש הראשון הקדישו מנהיגי 'ועד הרבנים' ו'ועד המתיישבים' את מרב זמנם לביקורים באתרי השהייה הזמניים. הייתה זו הזדמנות בעבורם להציג את תכניתם במפגשים אישיים עם מנהיגי הקהילות והציבור. במפגשים אלו התהדק הקשר עם השטח, התחדדה תחושת אנשי 'ועד המתיישבים' לגבי צרכים ורצונות, ונתגבשה ההכרה הציבורית במעמדו המייצג של הוועד. מהלך זה מיישם היטב את המתודה המוכרת בספרות הסיוע של 'הצטרפות והובלה'. הכוונה היא שבשלב הראשון יקדישו המסייעים זמן ומאמץ להיות עם הנפגעים ולחוש את מצבם ורצונותיהם, ומנקודה זו יובילו אותם למהלך השיקום (להד, שחם ורוגל 2005: 25, Bandler & Grindet 1979: 149). רציפות – המשך הופעת גיליונות 'עדכאן', פעילותו האינטנסיבית של 'ועד הרבנים' המשולבת בזו של 'ועד המתיישבים' והמסר הברור על המשך הדרך האמונית מייצגים המשך רציפות קוגניטיבית. הגדרת רציפות קוגניטיבית כוללת בין השאר "מה שאדם יודע על העולם ועל הכללים והחוקים החלים בו. הבנת תהליכים ואירועים..." (עומר ואילון 1994) רציפות קוגניטיבית היא אחת הדרכים המומלצות לתמיכה באנשים שעברו טראומה. במובן זה פעילותו הרוחנית של הוועד הייתה חלק ממאמץ הסיוע להתמודדות במהלך אירועי התנתקות והעקירה.

משמעות ותקווה – אנשי ועד המתיישבים חשו מחויבות לסייע לעקורים לייצב תמונת עולם מחודשת לאחר העקירה. גליון 'עדכאן' (דף הקשר של גוש קטיף) יצא על ידי 'ועד המתיישבים' ימים ספורים לאחר העקירה. לצד הכאב יש בו גם אמונה וקריאה להמשך הדרך:

רק שבוע חלף, מהדורה נוספת של העדכאן, אבל מבחינתנו, תושבי גוש קטיף, העולם הוא כבר לא אותו עולם. עדיין אנחנו קרועים ורצוצים ומנסים לעכל את מלוא המשמעות של

המהפך בחיינו. כולנו קיוונו שהקב"ה יבחר לסיים אחרת את משבר גוש קטיף. אבל אוהב ישראל בחר למעננו דרך ארוכה יותר ממה שחשבנו. דרך כואבת יותר ממה שרצינו.

(עדכאן מס' 71, כ"א באב תשס"ה)

בפרסומי 'ועד המתיישבים' הודגש כל העת כי קהילות העקורים ממשיכות להיאבק על שיקומן כקהילות, ממשיכות להציב לעצמן אתגרים פנימיים של סיוע לחלשים ולחיצוניים ושל המשך הרוח הכתומה בחברה הישראלית.

'ועד המתיישבים' ראה עצמו כבעל המוטג ה'כתום' - הסמל שנוצר על ידי מטה המאבק של מתיישי גוש קטיף בתכנית ההתנתקות. הסרט הכתום המשיך להיות מעין הצהרת 'אנחנו כאן' של העקורים באשר הם. השימוש בצבע הכתום נתן ביטוי מוחשי להמשך ההשתייכות לקהילת גוש קטיף. פרדוקס של סימון טריטוריה נייד המאפשר תחושת רציפות מסוימת עם הבית ומרחב החיים שממנו נעקרו. תמיכה ערכית ויצירת משמעות ותקווה הוכחו כמקדמות התאוששות מטרואומה (פראנקל 1981, יעקובי 1989, להד, שחם ורוגל 2005: 25, זהר 2001: 188-200).

סיכום הניתוח הרב-ממדי

1. 'למען אחינו-ועד המתיישבים' פעל מראשיתו באופן רב-ממדי. ממצא זה אינו מובן מאליו על רקע העובדה שהצרכים העיקריים שהגיעו למוקד החירום היו צרכים פיזיים דוגמת כביסה, מכשירים חשמליים ומשחקים לילדים.
2. 'למען אחינו' ו'ועד המתיישבים' הציבו את שימור המסגרות הקהילתיות בראש סולם העדיפויות שלהם. מהלך זה אפשר להם להתחבר למסגרת ההשתייכות הטבעית של אוכלוסיית המפונים, לקבל לגיטימציה ממנהיגי הקהילות ולהציב בסיס ארגוני בשטח.
3. היכולת לארגן רשת סיוע מיידית יכולה להיות מוסברת על ידי האפיונים הבאים:
 - חיבור תרבותי, ערכי ורגשי של 'למען אחינו' ו'ועד המתיישבים' לקהילות העקורים
 - תפיסת המנהיגות המשלבת אנשי רוח ומעשה
 - זמינות של מתנדבים רבים שהם אנשי מקצוע בתחום הטיפול
 - נכונות של ארגוני סיוע אזורי ו'ותיקים' לוותר על האגו הארגוני ולהירתם לפעולה במסגרת 'למען אחינו'

12.1.3 ניתוח ממש"ק - משימות, מוסדות, שילוביות וקישוריות

משימות - 'למען אחינו' ו'ועד המתיישבים' לא הגדירו לעצמם משימות אלא כללי התנהלות. המשימות עצמן היו מרכיב גמיש ביותר ונוהלו בהתאם לצורכי השטח, כמעט ללא סדרי עדיפויות. בעוד שהארגון עצמו היה פרי יזמת פעולה פרואקטיבית, הרי שמרבית משימותיו היו ריאקטיביות, כמענה לצרכים שהובאו מהשטח. בסופו של דבר, התשובה לשאלה: 'מה באמת התבצע?' ניתנה בשטח ולא במטה. המטה לא טיפל בשאלות ה'איך' אלא בשאלות ה'מה'. לא ניתנו הנחיות מקצועיות בנושא כביסה, מזון, טיפול בילדים או פירוק מזגנים. היה אמון מצד המטה ביכולת הביצוע העצמאית של המתנדבים ואמון של המתנדבים כי המטה או הרכז המקומי אכן מכוונים אותם לטפל בצרכים אמיתיים. ממצא זה תואם את הידוע על הגמישות התפעולית של ארגונים אזרחיים המוכרת במצבי חירום (כ"ץ וחבריו 2007: 45).

מוסדות – 'למען אחינו' הוקם כארגון סיוע מיידי במתכונת של רשת של פרטים וארגונים. מבנה הרשת אפשר לו לצמוח במהירות, להתפרש בכל הארץ ולבצע מגוון רחב של משימות, ללא צורך בנהלי תיאום ואישור מסובכים.

בחודש הראשון לפעילותו לא הייתה ב'למען אחינו-ועד המתיישבים' חלוקת תחומי פעילות כמקובל בארגון ביורוקרטי. רשת 'למען אחינו-ועד המתיישבים' התבססה על 'מוקדי צמיחה' (Hubs) על בסיס התשתית הקהילתית הקיימת (רכזים בקהילות) באתרי השתייה הארעיים ועל רשימות קשר של היישובים לאיתור עקורים ב'פזורה' (כינוי לאלו שבחרו לא להגיע לאתרים הארעיים). בכך פעל ארגון הסיוע בהתאמה למבנה המערכת המסתייעת. מבנה רשת של התארגנויות אד-הוק לסיוע במצב חירום הוא תופעה מוכרת במחקרי אסונות (Kreps et al. 1994, Benini 2003, Drabek & Evans 2005:14).

שילוביות - עיקרון מוביל בהפעלת 'למען אחינו' היה השילוביות: שילוב בין מטה מרכזי למתנדבים מאורגנים ומזדמנים והקהילות באשר הן; שילוב בין מטה 'למען אחינו' לארגוני סיוע מכל הסוגים, עם הנהגה צומחת של 'ועד המתיישבים' עם רשויות מקומיות ומשרדי ממשלה. שילוביות זו התאפשרה בזכות שלושה מאפיינים:

1. בהירות הייעוד - מכוונות משותפת לסיוע לעקורים
 2. בהירות המשימה – חיבור בין כל סוג של צורך העולה מהשטח לבין הגורם המסוגל לתת לו מענה
 3. ענוה - הבנת כלל המעורבים כי הם חלק ממהלך מורכב, וכל מטרתם אינה אלא למלא באופן מיטבי את חלקם, כפי יכולתם (ולא לנסות להשתלט או לנהל).
- עקרונות אלו תואמים היטב את העקרונות לניהול מצבי חירום שפרט קרנטלי (Quarantelli, 1997:8-10) ואת הממצאים של טיירני לגבי גורמים שסייעו להצלחה לאחר הפיגוע במרכז הסחר בניו יורק בספטמבר 2001 (Tierney, 2003:4).

קישוריות – במצבי חירום יש חשיבות עליונה לשליטה במידע (Tierney 2003, Quarantelli 1999:11), ברזניץ וכרמיל 1995, Sylves, 2004:32, Swamy 2005). היכולת לפרסם מידע אמין בזמן אמת היוותה אחד ממקורות העצמה של 'ועד המתיישבים' אל מול הממשלה, ארגוני סיוע, אמצעי התקשורת וקהילות העקורים עצמן.

נציג כאן את פעילויות הוועד לאיסוף מידע ולהפצתו :

איסוף מידע

עם תחילת עבודתו של מטה 'למען אחינו', הוחל באיסוף מידע שיטתי על מצבם של העקורים וצורכיהם, על בסיס דיווח ממרכזי השהות הארעיים ומהמתנדבים בשטח. כמו כן נעשה ניתוח הפניות שהגיעו למוקד המידע והסיוע. עם כניסתו של 'ועד המתיישבים' התמסדה פעילות איסוף המידע והפצתו והתעצמה. מקור מידע נוסף היו מתנדבי הפורום המשפטי³⁸ שנשלחו לאתרי השהיה כדי לאסוף מידע ולנהל מעקב אחר טיפול הרשויות בעקורים. הפורום המשפטי העביר עדכונים שוטפים ל'ועד המתיישבים'.

הפצת מידע

עדכאן - טרם ההתנתקות פרסם מטה המאבק של גוש קטיף מידעון שבועי 'עדכאן ומכאן'. 'ועד המתיישבים' המשיך מסורת זו, תוך שינוי השם ל'עדכאן'. להפצת המידעון השבועי היו שלוש מטרות:

1. הפצת מידע הנדרש לעקורים ומקום לביטוי התחושות בעקבות העקירה
 2. אמצעי לשימור רוח הסולידריות והאמונה המסמלת את הקהילה הרחבה של גוש קטיף
 3. הרציפות בהוצאת המידעון סימלה רציפות בין מנהיגות מטה המאבק למנהיגות העקורים כפי שהיא באה לידי ביטוי ב'ועד המתיישבים'.
- בהקשר הקהילתי, הקפידו עורכי המידעון לתת, לצד הדיווח האזורי הכללי, ביטוי לאירועים קהילתיים, לצטט ממידעונים קהילתיים וכך לתת ביטוי לנוכחות המקבילה של קהילה 'אזורית' ו'מקומית'.
- אינטרנט - מנגנון קישוריות נוסף היה אתר האינטרנט קטיף.נט, אתר פרטי ששימש כ'כוכר העיר' לקהילת גוש קטיף, טרם העקירה. לדברי מפעילי האתר נרשמו בימי השיא של תקופת ההתנתקות בין 200,000 למיליון כניסות ביום. בנוסף להיותו משאב מידע, הנגישות לאתר אינטרנט פעיל ומשותף סימלה בעבור העקורים את רציפות קהילת 'גוש קטיף', גם בתנאים שלא איפשרו שכנות גאוגרפית. לב און מצא כי "משתמשי האתר רואים בו כלי מרכזי למטרות חברתיות, פוליטיות ותעסוקתיות כאחד. כי קיימת תחושת קהילתיות משמעותית בקרב משתמשי האתר" (לב און 2009).
- מדיה - מאמרים וידעיות הופצו באמצעי התקשורת הארצית והמגזרית (של הציונות הדתית). לאחר התבססות ראשונית החל 'ועד המתיישבים' לפרסם מודעות בתשלום, שתרמו להגברת נגישותו של הוועד לגורמי סיוע ולגורמים נזקים.

סיכום ניתוח ממש"ק

מטה 'למען אחינו-ועד המתיישבים' לא היה מטה הפעולה היחיד. הוא לא היה היחיד שפרוש בכל אתרי שהיית העקורים ובוודאי לא היה ארגון הסיוע היחיד או המאורגן ביותר. הגורמים שאפשרו לו להפוך בתוך זמן קצר לגורם סיוע מרכזי ואפקטיבי, היו:

- פעילות במודל רשת שאפשר גמישות והתגייסות מיידית בכל מקום ולכל נושא
- שילוב מלא של פעילותו בכל הרמות עם הקהילות ועם ארגוני הסיוע האחרים
- התמקדות בחיבור בין משימות נדרשות לבין גורמי סיוע תוך התייחסות ל'מה?' ולא ל'איך?'
- שימוש באמצעים מגוונים לאיסוף מידע על צרכים ומשאבים ולהפצתו לכלל המערכת

³⁸ הפורום המשפטי למען ארץ ישראל, ארגון מתנדבים לסיוע משפטי לעקורים, בראשות עו"ד מירון, החל לייצג קהילות מגוש קטיף טרם ההתנתקות. פרטים באתר <http://www.haforum.org.il>.

12.1.4 מנהיגות – כיצד מתהווה מנהיגות ייצוגית ומהן הדרכים לקבלת הכרה?

שאלת הדרך שמנהיגות ראשי 'ועד המתיישבים' התגבשה בה ואף זכתה להכרה כמייצגת את ה'קהילה האזורית', משמעותית במיוחד לאור העובדה כי בקרב מתיישבי גוש קטיף לא הייתה תמימות דעים אוטומטית ומיידית ביחס להפיכת מטה המאבק לוועד המייצג של כלל העקורים. חלק מראשי היישובים לא חשבו שהם נזקקים לוועד כדי לייצג אתם, ואחרים ניסו להקים נציגויות נוספות שהחלו אף הן במו"מ מול הממשלה.

הממצאים מראים כי המפתח לתשובה לשאלה זו טמון ביכולת מנהיגי הוועד למצוא את האיזון בשלוש סוגיות: המשכיות לעומת התחדשות, מנהיגות פורמלית (Top-Down) לעומת מנהיגות לא פורמלית (Bottom - Up), מנהיגות ייצוגית כלפי חוץ – מנהיגות קהילתית כלפי פנים.

המשכיות לעומת התחדשות – 'ועד המתיישבים' היה התארגנות חדשה של מנהיגות מוכרת. המנהיגות המסורתית של גוש קטיף הייתה מורכבת משילוב של מנהיגות 'רוחנית'³⁹ - רבני היישובים וועד הרבנים האזורי ומנהיגות 'מעשית' - ראשי הוועדים ביישובים וראשי המועצה האזורית. שתי מנהיגויות נוספות היו, 'המנהיגות הוותיקה' ופעילי המאבק.

הכרסום במנהיגות של ראשי המוסדות האזוריים הפורמליים החל עוד בטרם ההתנתקות⁴⁰ לפני שראשיהם איבדו את בסיס ההנהגה הפורמלי, על פי חוק. המייצג המובהק של המנהיגות הוותיקה חה"כ צבי הנדל, יו"ר המועצה לשעבר, פעל רבות בכנסת, אך לא היה בעמדת הנהגה פנימית.

לעומת זאת, רבני הקהילות וועד הרבנים האזורי (המנהיגות הרוחנית) המשיכו להיות פעילים ומשפיעים לכל אורך המאבק ונשארו מחויבים ופעילים ברמה האזורית גם כאשר מעמד הפורמלי כבר לא היה קיים. לצדם הלכה והתגבשה מנהיגות מעשית צעירה של פעילי מטה המאבק. פעילויות המוניות שיוזם המטה, כגון: שרשרת אנושית מגוש קטיף לירושלים, מבצע 'פנים אל פנים' לשכנוע מִתְפַּקְּדֵי הליכוד והפצת 'הסרט הכתום' נתפסו כמוצלחות, וגרמו לכך שפעילי המטה זכו לאשראי ולאמון בקהילת גוש קטיף. ראשי המטה זכו לגיבוי מלא מוועד הרבנים. הרב יגאל הסביר זאת: "מי שתפקד ופעל ועשה היה המטה. ... עם המגורשים בפועל המועצה לא הייתה. ומי שנשאר זה הרבנים שהלכו עם צאן מרעיתם לכל המקומות והחברה [ממטה המאבק] שעבדו עד היום" (18/9/07).

המעבר של פעילי 'מטה המאבק' לעמדת מנהיגות קהילת העקורים, נשען על אמון ציבורי שצברו קודם לכן ועל שימור הדפוס התרבותי של יחסי מנהיגות רוחנית ומעשית.

סממן נוסף של המשכיות היה היכולת לאסוף לצוות מנהיגים מקצועיים מוכרים ואמינים מקרב תושבי גוש קטיף, כגון: רכז הנוער האזורי, רכז פעילות ארגוני חסד וגייסי משאבים אזוריים. פעילים אלה נתנו יסוד של המשכיות לצד פעילים אחרים שהיו חדשים.

לצד המשכיות הייתה כאן תפנית חדשה בכיוון הפעולה: האנשים שהיו מזוהים עם המאבק, החלו לשתף פעולה עם הממשלה המגרשת ועם היריבים מאתמול, כשברקע מהדהדות סיסמאות 'לא נשכח ולא נסלח'. נראה כי יכולתם לשנות כיוון כדי לשמר רלוונטיות לצרכים הנוכחיים הייתה מפתח נוסף להצלחתם. בנקודת הזמן הזו, כמו בנקודות זמן אחרות, הצליחו מנהיגי 'ועד המתיישבים' לבצע 'מסגור מחדש' (Reframing) של תמונת המצב ולהתאים את עצמם ואת קהילתם לשינויי הסביבה.

המנהיגות ה'אזורית' החדשה לא נוצרה יש מאין. הייתה זו חבורה שהבשילה למנהיגות ונתמכה בהנהגה רוחנית ותיקה. התכונות שסייעו למנהיגות להסתגל לשינוי היו התבונה לשלב המשכיות וחדשנות

³⁹ הכינויים מנהיגות 'רוחנית' ו'מעשית' שהיו מקובלים בשפת אנשי גוש קטיף ובציבור הדתי בכלל, נסקרו בפרק 9 לעיל.

⁴⁰ נושא זה אינו מעניינו של מחקר זה, לכן לא מצאתי לנכון להרחיב בעניין.

והיכולת להתבונן במציאות באופן מורכב, לפרק אותה למרכיביה ולפעול באופן שונה מול כל אחד מהם. יש ממנהיגי העקורים שבמצב הזה התבצרו בראיית עולם דיכוטומית: העולם נחלק אצלם ל'טובים' ול'רעים'. לעומתם, יכלו מנהיגי 'ועד המתיישבים' בעת ובעונה אחת לפעול בגזרות שונות כשבכל גזרה הם מתנהלים בהתאם לכלליה. באופן זה הם יכלו לשתף פעולה עם הממשלה, עם מועצת יש"ע ועם ארגונים אנטי ממסדיים כמו הפורום המשפטי וגם לקיים אירועי אבל כגון עצרת ה'שלושים' בכיסופים, לנהל מאבק על הערכים המיוחדים להם, להגיש סיוע הומניטרי לעקורים ולנהל קמפיין פוליטי להכרה בזכויותיהם.

מנהיגות פורמלית לעומת מנהיגות לא פורמלית – הדרך שמנהיג שואב באמצעותה את סמכותו מהווה כר נרחב למחקרים ולתאוריות (סקירה אצל לוי 2008: 80-93). השאלה היא: איך צומחת מנהיגות בארגון שאיננו מאורגן, לקהילה שלא ברור עד כמה היא קיימת? או ליתר דיוק: עד כמה התפקיד שנטלו לעצמם (מנהיגות פורמלית) השפיע על הנכונות של קהלם לקבל אותם כמייצגים, ועד כמה אפשר להם, חברי המנהיגות הצומחת, מעמדם האישי (מנהיגות לא פורמלית) לקבל תפקיד מנהיגותי? הממצאים מעידים על תשובה מורכבת:

1. תמיכה חיצונית - אנשי 'למען אחינו' השכילו להוסיף על התמיכה בעקורים את התמיכה במנהיגים ובפעילים מתוכם. בכך הם מימשו עיקרון של 'לעזור להם לעזור לעצמם' המוכר בספרות העוסקת בניהול סיוע בחירום (זיגלמן ואחרים 2006).
2. התגייסות אישית - ההתגייסות של אנשי 'ועד המתיישבים' ינקה משני מקורות: תפיסה עצמית כמנהיגים עקב ניסיון מנהיגותי קודם ותחושת אחריות אישית לנוכח המצב. לא מדובר בתחושת חובה פורמלית, אלא בבחירה מנהיגותית לקחת אחריות עוד בטרם קבלת סמכות.
3. תמיכת העקורים - בניתוח ממש"ק ובניתוח הרב-ממדי לעיל ראינו כי 'רכישת המנהיגות' בעיני הציבור נעשתה באופן רב-ממדי ומתוך קרבה לשטח והשתלבות מלאה בדפוסים הקיימים ובצרכים המתחדשים. לסיכום, ניתן לראות פה תהליך מהיר של צמיחת מנהיגות שכלל ארבעה שלבים: רקע מנהיגותי קודם, הכרעה אישית לקחת מנהיגות, מיסוד סממני מנהיגות פורמלית וקבלת לגיטימציה כמנהיגות לא פורמלית.

ייצוגיות כלפי חוץ ומנהיגות כלפי פנים – ראשי 'למען אחינו-ועד המתיישבים' הבינו מהר מאוד כי ללא תמיכת הקהילות לא יוכלו להיות מוכרים כגוף מייצג מול גורמי חוץ, וללא רשת קשרים הדוקה עם גורמי סיוע חיצוניים לא יוכלו להיות מנהיגות אפקטיבית בעבור הקהילות. הממצאים מלמדים כי ננקטה פעולה מקבילה בשני מישורים אלו, תוך הרחבה הדרגתית (כעין ספירלה) של הקשר לגורמי סיוע חיצוניים ממשלתיים עסקיים ואזרחיים מן הצד האחד ולתוך הקהילות מן הצד האחר. דוגמה לשילוב זה, בדיוק על קו התפר בין גורמים חיצוניים לפנימיים, אפשר לראות במעורבות של 'ועד המתיישבים' בארגון הלוויות שתואר קודם לכן.

דוגמה נוספת לשיטת פעולה זו אפשר לראות בסדרת מפגשים שקיימו נציגי 'ועד המתיישבים' בתאריך 1/9/05. בבוקר הם ניהלו מפגש 'שולחן עגול' עם נציגי משרדי ממשלה וארגונים אזרחיים, ובערב - כינסו את ראשי ועדי היישובים.

פעילות כפולה זו יצרה אפקט של **התחזקות הדדית**. המנהיגות כלפי חוץ התחזקה הודות לקשר ולתמיכה שקיבל הוועד מתוך הקהילות, והמנהיגות בקהילות התחזקה הודות ליכולת של הוועד לנהל את הקשרים מול ארגוני הסיוע החיצוניים.

מנהיגות הוועד לא התקבלה ללא התנגדות. ראשי מנהלת סל"ע ומשרד רוה"מ לא היו מוכנים להכיר בוועד כגורם מייצג על אף שהיו אותו בקשר שוטף ולמרות תמיכת רוב ראשי ועדי היישובים. היו קהילות, ביניהן כפר דרום וניסנית, שעוד בגוש קטיף לא היו שותפות במטה המאבק. כפר דרום יצרה אמנם קשר

עם הוועד לצורכי סיוע מעשי, אך לא ראתה במנהיגיו את מנהיגותם. אנשי ניסנית שבאשקלון, טרם התארגנו ולא יצרו קשרי עבודה עם הוועד. קהילות אחרות (עצמונה למשל) העדיפו להתנהל באורח עצמאי ולא ייחסו תועלת לוועד מרכזי. מדיניות הוועד הייתה להימנע מניהול מאבקי כוח פנימיים. 'למען אחינו' ו'ועד המתיישבים' סייעו אמנם לכל הקהילות, כולל לאלו שלא קיבלו את מנהיגותם, אולם כלפי חוץ הם ניהלו מאבק עיקש לבלעדיות הן במישור הפילטרופי כלפי תורמים חיצוניים והן אל מול משרדי ממשלה. לסיכום, מנהיגות 'למען אחינו-ועד המתיישבים' נבנתה מן היכולת לשלב בין המשכיות לשינוי, בין מנהיגות פורמלית ולא פורמלית, בין סיוע הומניטרי לבין ייצוג כלפי חוץ. המנהיגות התבססה במהלך מתמשך להרחבת מעגלי התמיכה הפנימיים והחיצוניים. התמונה הכללית המצטיירת היא כי דווקא היכולת לפעול בעת ובעונה אחת בכל הרבדים, מלשכת ראש הממשלה ועד רמת הפרט של העקורים ובכל קשת הנושאים מטיפול טכני בפירוק ציוד, אספקת כביסה ומזון, יצירת מסגרות הפעלה לילדים ועד תמיכה מקצועית בנפגעי טראומה, אפשרה ל'למען אחינו-ועד המתיישבים' להתייצב בתוך ימים ושבעות בעמדת מנהיגות לקהילות העקורים.

סיכום תקופת ההתמודדות

1. התהוות 'למען אחינו-ועד המתיישבים' מתאימה בדרך כלל לידוע מן הספרות בנושאי התארגנות מערכות לסיוע לקהילות עקורות.
2. ההיבט הקהילתי הדו-רובדי המקובל בגוש קטיף (מועצה – יישובים) כמו באזורים כפריים אחרים. שועתק לתקופת ההתמודדות שלאחר העקירה.
3. 'ארגון מיידי' במבנה רשתי המשלב מנהיגויות קהילתיות עם ארגוני סיוע אזרחיים וממשליים, מסוגל לפעול בזריזות ובגמישות לטיפול במגוון האתגרים הנדרשים לטיפול מיידי בקהילות עקורות.
4. שילוב בין סיוע חיצוני למנהיגות פנימית הנעשה בכל הרמות (מהמטה ועד השטח) ובריבוי ממדים (חומרי, ארגוני, רגשי וערכי) שיפר את האפקטיביות של 'למען אחינו' ושל 'ועד המתיישבים'.
5. בשיטות התארגנות פשוטות אפשר ליצור ארגון הממלא משימות מורכבות.
6. רבים מן הממצאים מאשרים את ההבנות התאורטיות של תאוריית המערכות המורכבות: האפקטיביות של **ארגון במבנה רשתי**; השפעתם של **'דפוסים'** (מבנה קהילתי, מנהיגות רוחנית ומעשית, מבנה הדו-רובדי); מצב של **'התפתחות גומלין'**, כאשר הוועד מבסס את ההכרה בו על ידי דינמיקה מתמשכת בין הגורמים החיצוניים לפנימיים; הפיכתו של 'למען אחינו-ועד המתיישבים' ל'**מושכן**' המהווה את מרכז הכובד של הסיוע האזרחי.

12.2 התאוששות - ט' באלול תשס"ה (13/9/05) עד חנוכה תשס"ו (1/1/2006)

הספרות על התמודדות אוכלוסייה עם אסון ועקירה מתייחסת לתהליך השיקום כאל מהלך מורכב שאין בו שלבים ברורים (Kreps & Drabek 1996, Petterson 1999:6, Mileti 1999). למרות זאת, על פי ממצאי מחקר זה, יש מעבר משמעותי בין התנהלות העקורים ומערכות הסיוע בחודש הראשון, כאשר מהלך פינוי הציוד מגוש קטיפי נמשך - שלב ה'התמודדות' - לבין תקופת ה'התאוששות' שלאחריו. קובי, פעיל ב'ועד המתיישבים', הגדיר את השינוי (29/8/07) כ'מעבר משלב ההצלה לשלב ההתייבבות'. בחנוכה תשס"ו, עם מעבר הקהילות למגורים הזמניים, הסתיימה תקופת ה'התאוששות' והחלה תקופת השיקום של בניית שגרת חיים לקראת התיישבות קבע.

בשלב ההתמודדות פעל הוועד כארגון רשת והתמקד ב'כאן ועכשיו' ובהפעלת מתנדבים ומשאבים מזדמנים אל מול צרכים מיידיים. בשלב ההתאוששות החל הוועד להתמסד: נוצרו תפקידים ותהליכי עבודה ומטרות לטווח ארוך. השינוי המשמעותי בפעילות 'למען אחינו-ועד המתיישבים' היה מעבר מארגון המאגד משאבים, ברובם חיצוניים, למען העקורים, לארגון המאגד את העקורים עצמם לצורך השגת משאבים, זכויות, הכרה והזדהות.

בסקירת הממצאים, אפתח בתיאור פעילות 'ועד המתיישבים' בתקופת ה'התאוששות'. לאחר מכן ינותחו הממצאים באשר להתאמת פעילות הוועד למצב החדש, על פי מודל ממש"ק והמודל הרב-ממדי. בהמשך אציג את הממצאים בשתי סוגיות שעלו מניתוח החומר - מנהיגות במעבר ויחסי 'ועד'-קהילות.

12.2.1 עיקרי פעילות הוועד בתקופת ההתאוששות

בחודשים ספטמבר-דצמבר 2005 השלים ועד המתיישבים את קבלת האחריות המלאה לכלל פעילות ארגון המתנדבים 'למען אחינו', הגדיר מדיניות, מיסד תחומי פעילות ותפקידים וביסס תמיכה פנימית בקרב מנהיגות הקהילות והכרה מצד ארגוני סיוע וממשלה כגורם המייצג את כלל המפונים. לקראת סוף התקופה התבצעו שני שינויים מהותיים: ליאור כלפא החליף את רפי סרי בראשות הוועד ומשרדי הוועד עברו מירושלים לאחוזת אתרוג, באזור שפיר. להלן מאפייני ההיבטים הקהילתיים של פעילות הוועד, במחצית דצמבר 2005:

הכרה – הוועד ניהל **מאבק להכרה בתפקידן המרכזי של הקהילות** בשיקום ובתוך כך להכרה בהיותו הגורם המייצג אותן. היו פקידי ממשלה ופוליטיקאים שסירבו להכיר בוועד בטענה שמדובר במטה מאבק המשתמש בטענות על אזלת יד הממשלה בתהליכי השיקום למטרות פוליטיות. השתמשו בביטוי 'להכביד על האלונקה' כמטאפורה למאמץ שעושים המפונים להעלות את מחיר השיקום כדי לסכל מראש פינוי עתידי נוסף. על רקע זה נכשל הניסיון למסד הכרה רשמית ואף לסכם אמנה לכללי פעילות משותפים עם מנהלת סל"ע.

נקודת הציון ששללה את הדרך להכרה בקהילות ובוועד הייתה פגישה שקיימו ראשי הקהילות וראשי הוועד עם נשיא המדינה ב 17 בדצמבר בנוכחות הפקידות הממשלתית הבכירה המטפלת בשיקום. מפגש זה תרם הן לביסוס מעמד הוועד בקהילות העקורים והן לביסוס מעמדם של הוועד והקהילות בעיני הגורמים הממשלתיים.

'לובינג' ומצב חוקי – הוועד פעל בשיתוף 'הפורום המשפטי' להקמת לובי חוצה מפלגות למען עקורי גוש קטיף בכנסת. הוועד סייע לחברי כנסת באיסוף מידע ובניסוח הצעות תיקוני חקיקה לחוק 'יישום תכנית ההתנתקות'. הוועד קיים קשרי עבודה שוטפים עם מנהלת סל"ע, הרשויות המקומיות הקולטות, משרד החקלאות, משרד השיכון, משרד התמ"ת, משרד החינוך, משרד הרווחה, משרד רוה"מ ובית הנשיא למיצוי זכויות המפונים.

חינוך – מונה רכז משותף לוועד המתיישבים ולמשרד החינוך לתיאום שיקום מערכת החינוך בקהילות, כולל: הקמה, הצטיידות, הסעות, כוח אדם, תקציבים, ייעוץ ותמיכה פסיכולוגית, ועוד.

סיוע כלכלי – הוועד שיתף פעולה עם ארגון 'פעמונים' לסיוע למשפחות ולקהילות להתמודד עם ההשלכות הכלכליות של מצבן החדש, כולל קיום סדנאות בנושא ניהול תקציב ותכנון כספי הפיזיים. לצד זאת פעלו במסגרת הוועד קרן גוש קטיף ואחרות לתמיכה כספית ישירה לנוקמים.

מתנדבים – הוועד המשיך לתאם פעולת מתנדבים באתרי השהות הזמניים ולסיוע במעבר לדיור הזמני. דוגמה טובה לכך היא הפעלת מתנדבי ארגון 'לב אחד'⁴¹ לסיוע בהתארגנות משפחות באתרים הזמניים. תעסוקה – נוצר שיתוף פעולה בין ועד המתיישבים, 'תעסוקטיף'⁴² ושירות התעסוקה. ועד המתיישבים הוביל מהלך לאיתור דורשי תעסוקה בקהילות; תעסוקטיף סיפק הדרכה, ליווי אישי ומקורות תעסוקה לעקורים; שירות התעסוקה פתח לשכה מיוחדת לעקורים ופעל בשיתוף מידע ופעולה עם הוועד ותעסוקטיף.

נוער – רכז הנער של גוש קטיף החל לרכז את נושא הנוער בוועד, תוך חידוש הקשר עם רכזי הנוער בקהילות. עיקרי פעילות הוועד בתחום הנוער: פעילות חברתית והפגנית לנוער, סדנאות הדרכה להורים, גיוס תרומות להקמת מבנים לפעילות נוער באתרים הזמניים, הפעלת פרויקט נוער בסיכון בשיתוף משרד הרווחה, מעקב לאיתור בני נוער הנושרים בגלוי ובסמוי ממוסדות החינוך.

קהילה – מדור קהילה שהוקם בוועד הקים תשתית של רכזים בקהילות. תפקידי הרכזים: ריכוז הפעילות החברתית והתארגנות הקהילות, קשר לגורמים החברתיים ב'ועד המתיישבים', קשר לגורמי סיוע נוספים בתחום החברתי (רשות מקומית, מנהלת סל"ע ועוד). בנוסף, סייע הוועד בתכנון ובביצוע של פעילות תרבות, הפעלת ועדות, קשר עם האגף החברתי במנהלת סל"ע והפצת מידע לקהילות.

מורשת גוש קטיף והנצחתה – במסגרת הוועד הוקמה מחלקה לאיסוף חומר ארכיוני על גוש קטיף, לתיעוד סיפורי תושבים ולהנצחת מורשת גוש קטיף. המחלקה פעלה לשימור רוח גוש קטיף ולהפצתה, הפיקה חומרים חינוכיים, אספה חומרים לארכיון גוש קטיף וקיימה ימי עיון והרצאות בבתי ספר.

רווחה – הוקם צוות רווחה של עובדים סוציאליים. הצוות הגיש סיוע ראשוני בקהילות ותיווך שירותי רווחה מארגוני סיוע (רשות מקומית, ביטוח לאומי, פעמונים, מהוו"ת, מענים)⁴³ תעסוקטיף ועוד). בנוסף לכך הפעילה מחלקת הרווחה של 'ועד המתיישבים' בקהילות השונות סדנאות להורים ולמשפחות וסדנאות להתמודדות במצבי לחץ.

פעולה לקראת התיישבות עתידית – התברר שהקהילות מעדיפות לפעול בעניין זה באופן עצמאי. הוועד לא הקים מחלקה לנושא זה וטיפל בעיקר בהיבטים הכלליים שלו במסגרת שתדלנות בכנסת ובממשלה.

⁴¹ לב אחד – ארגון לסיוע אזרחי במצבי חירום. פרטים באתר <http://www.lev1.org.il>

⁴² תעסוקטיף – ארגון מתנדבים לסיוע להשתלבות עקורי גוש קטיף בתעסוקה. ראו אתר <http://jobkatif.org.il>.

⁴³ 'מענים' – מוקד טלפוני למתן שירותי תמיכה וטיפול אישי ומשפחתי לעקורי גוש קטיף וצפון השומרון מטעם מנהלת סל"ע

12.2.2 התאמת 'ועד המתיישבים' למעבר מהתמודדות להתאוששות - ניתוח ממש"ק

משימות

בתקופת ההתמודדות התמקדו המשימות המרכזיות של 'למען אחינו-ועד המתיישבים' ב'כאן ועכשיו' של צורכי העקורים. המעבר לתקופת ה'התאוששות' מתאפיין בהרחבת קשת המשימות מן ההווה לעבר ולעתיד.

ביחס לעבר הגדיר הוועד את תפקידו כשימור מורשת גוש קטיף. לצורך כך הוקם מרכז לתיעוד ולתודעת גוש קטיף. פעילויותיו פורטו לעיל.

את התפיסה לגבי העתיד ביטא ליאור בכינוס נציגי הקהילות שהתקיים בחפץ חיים ב 10/11/05: "צריך לשים את המשקעים מאחור, להסתכל קדימה ולקדם מטרות משותפות. בצורת ועדות, כולל שכירת אנשי מקצוע לקידום העניינים: תכנון יישובי הקבע - משרד מתכנן; תעסוקה..., מורשת גוש קטיף, ועדת חקלאות"

לאור זאת נותבו מאמצי הוועד לשלושה כיוונים: שיקום, מאבק ומיצוי זכויות.

שיקום – שיתוף פעולה עם כל גורמי השיקום לקידום התיישבות הקהילות, תעסוקה, ותמיכה. הוועד המשיך לראות עצמו כמאגד משאבים פילנטרופיים ומתנדבים לסיוע לפרטים משפחות וקהילות, באשר הם כפי שתואר לעיל.

מאבק – ראשי הוועד העדיפו שלא ליטול חלק במערכת הבחירות שהתנהלה בחורף 2005 שבמרכזה המשך תכנית 'ההתכנסות' מעזה ליו"ש, מתוך רצון לשמר יכולת ליצור לובי חוצה מפלגות למען שיקומם. לעומת זאת הם בחרו לנהל מאבק בשתי זירות:

שימור הקהילות - מתאר הרב יגאל: "[לאחר הגירוש] הגיעו אליי אנשים מישי"ע. רצו שנרים מאבק [פוליטי]. אמרתי שלזה אין כוח. אך היה ברור שצריך להיאבק נגד ריסוק הקהילות [זה תהליך] דומינו שאחריו נופל הכול."

שימור הרוח הכתומה - על כך נכתב בעדכאן: "יודעים אנו שמלכתחילה, מתוך הכוונתם של אנשי גוש קטיף עצמם, המאבק לא היה רק על הבתים הפרטיים. המאבק היה על הרוח, הרוח הכתומה. רוח האמונה, היא שהובילה. מאבקנו היה להפיח אותה בכל שדרות העם כולו. במאבק זה ברור שלא הפסדנו. במאבק זה אי אפשר להפסיד."

מיצוי זכויות – לטווח הארוך ראה הוועד את עצמו מעביר את מרכז הכובד מסיוע לקהילות לארגון העקורים לצורך השגת משאבים, זכויות, הכרה והזדהות. כך למשל פעל הוועד עם ה'פורום המשפטי' לסיכול גביית תשלום בעבור השהייה בבתי המלון, לתשלום מקדמות פיצוי, לתיקוני חקיקה ולהעברת מידע למבקר המדינה.

מוסדות

המעבר מהתמודדות להתאוששות התבטא בשינוי מבני בוועד המתיישבים, מארגון רשת מוכוון פעילות לארגון 'ביורוקרטי' מוכוון מבנה (לפי הסיווג של Lovegren & Kreps 1989:52-71). פעילות הוועד התמסדה והתרחבה, הוקמו מחלקות ומוסדות תחומי פעילות ושיתוף פעולה עם ארגוני סיוע ממשליים ואזרחיים. עם זאת, הוועד לא נטש לגמרי את מבנה הרשת או את היכולת לחיבור מהיר בין צורכי הישטח למענים. כל מחלקה יצרה רשת משלה. המוקד המשיך לפעול אל מול הקהילות בשטח, אם כי משקלו היחסי בפעילות הוועד פחת. תהליך המיסוד אפשר יצירת רשתות לפי תחומי עשייה. ממצא זה מעיד על יכולת של ארגון מכוון פעילות (A) להפוך לארגון מכוון תחומי עשייה (D) לפי המודל של קרפס ואחרים

(Kreps et al. 1994), שהוצג בסקירת הספרות (פרק 2). בשונה מן המודל של קרפס, היה הוועד לא מכוון 'תחומי עשייה' בלבד, אלא גם 'מכוון קהילות'. הוועד הפעיל את רוב תכניותיו באמצעות הקהילות ופעל להכרה ממשלתית בהן. המבנה הבסיסי של הוועד נשען על יושבי ראש ועדי הקהילות ועל רפרנטים בקהילות (רכזי קהילה, חינוך, תעסוקה...).

במהלך תקופת ההתאוששות סיימו את תפקידם ההתנדבותי מרבית אנשי 'למען אחינו' כולל המנכ"ל. היה זה ביטוי נוסף למעבר של הארגון לידי העקורים ולשינוי המיקוד מסיוע לייצוג.

שילוביות

התמסדות 'ועד המתיישבים' לוותה בהתמסדות קשרי עבודה ושיתוף פעולה עם הקהילות ועם ארגוני סיוע, ממשלתיים ולא ממשלתיים. קשרים אלו התפתחו בשלוש דרכים: פיתוח רשתות, תיווך וסנגור, המוכרים כפרקטיקות לעשייה קהילתית מוצלחת (סדן 2010, Jeffries 1996, Weil & Gamble 2005).

רשתות

שיתוף פעולה נבנה בתחומי נוער, חינוך, תעסוקה, רווחה ועוד ותואר לעיל, ואציג כאן דוגמות לפעילות הרשת:

- עו"ס מתנדבים יצרו קשר בין הקהילות לשירותי הרווחה המקומיים.
 - פעילי הוועד ברמה הארצית והמקומית קישרו את נציגי לשכות התעסוקה, ארגון 'מעברים'⁴⁴ ו'תעסוקטיף' לרכזי תעסוקה בקהילות ולדורשי העבודה.
 - הוועד סייע לארגוני מגזר שלישי לפעול מול הקהילות, כגון: 'פעמונים' לסיוע באתגרים כלכליים, 'מניפה' לנוער בסיכון, 'מהו"ת' לטיפול בטרומה.
- עמדת 'ועד המתיישבים' כ'רכז' של רשתות שיתוף פעולה הקנתה לו יכולת השפעה מרכזית על תהליך השיקום (ברבאשי 2003: 79-92). בניית מערכת השיקום כרשת⁴⁵ שיש בה התארגנות של ארגונים עסקיים, אזרחיים וממשליים אל מול נושאים, תרמה ליעילות שלה ולעמידותה וכן אפשרה לנצל את היתרון היחסי של הארגונים המעורבים (Benini 2003:11, ברבאשי 2003: 166-153).

תיווך

דוגמה לתיווך שירות הייתה הצלחת הוועד להנגיש לעקורים שירותי תמיכה נפשית. מנהלת סל"ע יזמה שירות תמיכה המבוסס על מוקד טלפוני בשם 'מענים'. הפניות למוקד זה היו מעטות, עד אשר פורסם השירות באמצעות הוועד והקהילות. משהונפקה 'תעודת כשרות' ל'מענים', חלה עליה דרמטית בכמות הפניות.

סנגור

שתי הפעילויות המרכזיות של 'ועד המתיישבים' בתחום הסנגור היו המפגש בבית הנשיא והקמת השדולה בכנסת. בשני המקרים לא היה מדובר באירוע טקסי. הוועד 'הכין' שיעורי בית' והביא נתונים מעודכנים והמלצות, ואלה סייעו למקבלי ההחלטות. בד בבד עם פעילות זו המשיך הוועד לקיים קשרי עבודה שוטפים עם מנהלת סל"ע, משרד החקלאות, משרד השיכון, משרד התמ"ת, משרד רוה"מ ובית הנשיא למיצוי זכויות המפונים.

⁴⁴ מעברים – ארגון המתמחה בהשמה בתעסוקה במגזר הכפרי (פרטים באתר www.maavarim.org.il) נשכר ע"י שירות התעסוקה לסיוע באיתור תעסוקה לעקורים.

⁴⁵ נוצרה כאן למעשה רשת חסרת סקאלה המתפתחת באמצעות 'צבירים' אל מול תחומי פעולה. תקצר היריעה מלפרט את משמעות המינוחים הקשורים לעולם הרשתות. הם נסקרים בפירוט אצל ברבאשי 2003.

תפקיד התארגנויות הקהילתיות לְסַגֵּר ולתיווך שירותים כגורם חיוני לשילוב השיח החברתי בתהליכי שיקום תואר בספרות (Pyles 2007:333, Hartman & Squires 2006:5, 255-270, Flint & Luloff 2005:408). **הממצאים במחקר זה מוסיפים על כך את תפקיד הקהילות המסתייעות בפיתוח הרשתות המעורבות בשיקום, בחיזוקן ובהתאמתן לצורכיהן.**

קישוריות

בתקופת ההתאוששות מיסד הוועד את היותו מקור מהימן לאיסוף מידע ולהפצתו הרציפה לקהילות, לארגוני הסיוע לחברי הכנסת ולתקשורת. מרכז המידע, המידעון השבועי (עדכאן) ואתר קטיף.נט המשיכו לשמש זירת הפצת מידע לעקורים באשר הם. בנוסף לכך עודד הוועד הפצת עלוני מידע שבועיים בקהילות עצמן. כלים אלו שימשו להפצת מידע על כלל פעילות הסיוע כגון תמיכה נפשית של 'מענים' סיוע כלכלי של 'פעמונים' ותעסוקתו של 'תעסוקטיף'. כלפי חוץ הפיץ הוועד באופן קבוע, נתונים על מצב העקורים. ההפצה נעשתה בסיוע ארגונים אזרחיים נוספים (בעיקר הפורום המשפטי) ונועדה לדרג הפוליטי ולתקשורת. דרך נוספת של הוועד ליצור 'תודעת מערכת' הייתה ארגון סיורים לפוליטקאים ולאנשי תקשורת באתרי השהייה של העקורים.

סיכום ניתוח ממש"ק

מחקרים (כ"ץ וחבריו 2007: 60-59, Tootle 2007:16, Benini 2003:15) מצביעים על כך שארגוני סיוע והתארגנויות להתמודדות במצב החירום מתקשים לבצע את המעבר לתקופת ההתאוששות. מחקרים אחרים (Guggenheimer et al. 2003:8) מצביעים על כך שארגונים המושרשים היטב בקהילה מסוגלים לתת סיוע ארוך טווח. הממצאים שהוצגו כאן מלמדים כי אנשי 'למען אחינו-ועד המתיישבים' יכלו לפעול בהצלחה בהתמודדות ובהתאוששות הודות ליכולתם להסתגל כראוי לשינויי הנסיבות החיצוניות בכל הפרמטרים. התאמה זו אפשרה לוועד לשרוד ואף לחזק את מעמדו במערכת השיקום ובתהליך השיקום.

12.2.3 קשרי ועד המתיישבים והקהילות - ניתוח תבנית רב-ממדית

בניתוח זה אשים דגש בממצאים הנוגעים להיבטים קהילתיים. אתייחס כאן בפירוט לממדים – החומרי, הרגשי והערכי. המרכיב הארגוני תואר בפירוט במסגרת הצגת הפעילויות וניתוח ממש"ק, ולכן אתייחס כאן רק לקשר עם הקהילות.

הממד החומרי

התמסדות המשרדים - חודש לאחר הקמת 'ועד המתיישבים', הקרינו משרדיו בירושלים, צביון ממוסד: שלטים הנושאים את שמות בעלי התפקידים התנוססו על המשקופים, מזכירה קיבלה את פני הבאים בכניסה, תמונות עיטרו את הקירות ושלטי הסבר על התנהלות נקבעו במטבחון וכו'. חלוקת הפונקציות השונות במרחב המשרדים מבטאת את רוח הארגון המתהווה. במרכז המשרדים נמצא חדר המוקד, המקום שהמידע והשליטה על הפעילויות מנותבים אליו וממנו. לוועד רבני גוש קטיף הוקצה משרד פינתי מכובד, ביטוי פיזי לְמָרוֹת ההנהגה הרוחנית על הוועד, והמשרד הסמוך אליו הוקצה ליו"ר ועד המתיישבים, דבר מלמד על הזיקה הישירה בין המנהיגות הרוחנית (רבנים) למעשית (מנכ"ל). על תפקידו הפוחת והולך של 'למען אחינו' בתקופה זו מעיד מיקום משרדו בקצה המסדרון.

העברת המשרדים מירושלים – כאשר התחיל לעבור מרכז העניין של המפונים מבתי המלון לאתרים הזמניים, עלתה הדילמה האם נכון יותר להשאיר את משרדי הוועד בירושלים, קרוב למוקדי קבלת ההחלטות או שמא מוטב להעבירם לדרום הארץ כדי שיהיו בקרבת הקהילות. הוחלט לעבור לדרום כדי לסמל את היות הוועד חלק ממרקם החיים היום יומי של העקורים ולא משרד ירושלמי של עסקנים. המעבר ממשרדים שניתנו כתרומה, למשרדים שכורים ייצג באופן פיזי את תהליך הגברת עצמאות הוועד. במשרדים באחוזת אתרוג כבר לא בלטו מאפייני 'מטה החירום' שהיו בירושלים. לא היו כאן המולת המתנדבים וערמות הציוד; המוקד הועבר למקום צדדי; ארגון 'למען אחינו' לא קיבל שטח נפרד במשרדים; ומקום נכבד הוקצה למרכז תיעוד ומורשת גוש קטיף' שלא היה במשרדים הקודמים. למתבונן מן הצד הקרינו המשרדים 'נורמליות' של חזרה לשגרה. הסרטים הכתומים התלויים בכל פינה ותמונות גוש קטיף נותרו העדות הדוממת והיחידה לייחודיות המקום.

משאבים - את השתקפות המעבר מאלתורים בתקופת ההתמודדות לפעולה סדורה בהתאוששות, בדפוס גיוס המשאבים, מתאר רכז גיוס המשאבים: "בנושא גיוס התרומות עברנו מחיפוש "פלטסטרס" שזוהה עם 'למען אחינו', לתמיכה בהנהגה, בגוף שחושב ופועל קדימה." (29/8/07).

לסיכום, הממד החומרי מייצג את המעבר מהתארגנות סיוע חפוזה לארגון המייצג את קהילות העקורים. מונטרסקו (2008) מתאר את השימוש במרחב הפיזי כתבנית של שיח. השימוש שעשה הוועד במרחב הפיזי אינו רק 'ייצוג המציאות'. הייתה זו אמירה מנהיגותית מכוונת לעקורים ולארגוני הסיוע, שעיקרה: 'עברנו מרשת פעילויות לארגון, ממיקום ארעי לשהות ממושכת, מארגון סיוע הומניטרי לארגון העוסק בשיקום, במאבק ובייצוג כלל העקורים'.

הממד הארגוני

ההיבטים המוסדיים תוארו לעיל בפירוט. אסכם כאן את עיקרי הממשקים בין הוועד לקהילות:

א. הקהילה כמטרה – אנשי הוועד ראו בשימור הקהילות מטרה חשובה בפני עצמה (תואר לעיל בפירוט).

ב. הקהילה כמתווך שירות – ככל שהתמסדה פעילות הוועד כך התבססה יותר על מנגנונים קהילתיים כגון ועדות ועל בעלי תפקידים כגון רכזי קהילה, רבנים, מזכירים. בסקירה שלעיל ראינו כיצד סייע הוועד ליצירת שיתוף פעולה בין הקהילות לבין ארגוני הסיוע. בפעילותו זו תרם הוועד לחיזוק מקומם של הפעילים הקהילתיים כמרכזי רשתות תמיכה מקומיות.

ג. חיזוק ההנהגה הקהילתית – ראשי 'ועד המתישבים' כיבדו את מקומן של מנהיגויות הקהילות השונות וטיפחו את פורום ראשי הקהילות כמסגרת לחשיבה משותפת. בהתאם למדיניות זו, לא ניסה הוועד לטעון לבלעדיות במובן הייצוגי ולא חסם כל מגע ישיר בין מנהיגויות קהילתיות לגורמי חוץ. כך התבססה הלגיטימציה לוועד על בסיס המנהיגות המקומית ולא כתחרות לה.

ד. יצירת הקשר (Context) – פעילות ה'רוח הכתומה', פעילות התיעוד והמורשת ופעילות ברמת 'קהילת העקורים' יצרו מרחב התייחסות ושייכות, שהקהילות יכלו להתבטא בו ואף להשוות את מצבן לזה של חברותיהן.

ניתן לסכם זאת כמודל של 'התהוות גומלין' של מבנה ופעולה כפי שתיאר זאת גידנס (Giddens 1994). מן הצד אחד ראה הוועד בקהילות בסיס לתשתית הארגונית שלו ומן הצד האחר בחירתו לפעול דווקא בדרך זו ולא באחרת חיזקה את הקהילות עצמן.

הממד הרגשי

משבר המעבר מארעי לזמני – לצד השמחה על היציאה מבתי המלון, התאפיין המעבר ממקומות השהות הארעיים לאתרי המגורים הזמניים במשבר אישי ומשפחתי. מתאר זאת מנהל 'מענים': "הכניסה לקראוילה – מביאה את המשבר לשולחן המשפחתי. [אני שומע אמירות כמו:] 'כל זמן שהיינו בתנועה היה לנו כוח, עכשיו כשהגענו לזמני אין לי כוח'." (8/3/06) מוסיפות לכך עו"ס שעבדו עם העקורים: "האנשים פותחים את הארגזים ... מתחיל תהליך של אבל." "המעבר מעלה את האבל לרשת הקהילתית וגורם להמון כעסים מול אלה שניהלו את האכלוס. יש משפחות שמסרבות להיכנס לקראוילות מוכנות. המעבר הוא קריטי - המנהיגות חוטפת על הראש, היה אבל נדחה." (8/12/05) יועד המתיישבים' נקט דרכי פעולה אחדות כדי להקל על המעבר:

- ביקורי בית - מערך תמיכה קהילתי באמצעות רכזות הקהילות והפעלת צוותים מתוך הקהילות
- תמיכה במנהיגויות – באמצעות מלווים קהילתיים מטעם מנהלת סל"ע וארגון מהו"ת
- מתנדבים לארגון הבית - גיוס מחודש של מתנדבים ובעלי מקצוע לסיוע בפריקת הצידוד וארגון בדירות, כולל בעלי מקצועות טכניים לביצוע התקנות וסידורים נדרשים
- הפעלה מחודשת של מטה רבני צהר⁴⁶ ליצירת קשר חוזר למשפחות שהיו עמם בקשר הממצאים בתחום הרגשי מלמדים כי המעבר מהתמודדות להתאוששות התאפיין בהעמקת הצורך בתמיכה רגשית, דווקא בזמן שגל ההתנדבות הראשוני והתעניינות התקשורתית והממשלתית פחתו. **נמצא כי היכולת של ארגון קהילתי לסייע לקהילות להתארגן לתמיכה עצמית ולגייס בעבורן מקורות תמיכה חיצוניים, מהווה תרומה משמעותית לתהליך השיקום.**

הממד הערכי

הממד הערכי אינו אובייקט נוח למחקר. הוא בוודאי אינו ניתן לכימות, והשפעתו על אף שלא תמיד מוצהרת בריאיונות, ניכרת בממצאים. דיונים רבים בהנהלת 'ועד המתיישבים' נסבו על הערכים והייתה להם השפעה ניכרת על עיצוב האסטרטגיה וקבלת ההחלטות בוועד. אסקור כאן את עיקרי הערכים ועקרונות הפעולה כפי שהתגבשו בוועד בתקופת ההתאוששות: שיקום קהילתי, שמירת הרוח, החיבור לעם ודמות העקורים.

שיקום קהילתי – עיקרון מנחה מרכזי לפעילות הוועד היה שימור הקהילות. אנשי הוועד ראו בכך:

- הוכחה **לעמידותה של החברה** בפני הניסיונות לפרק אותה. בעדכאן 77 נכתב: "תפילות שהתפללנו לא מנעו את הרס ביתנו, אבל כוחות הגירוש לא הצליחו לכופף את רוחנו. אנו מאמינים שסופה של האמת לנצח את השקר, ובטוחים אנו שהרוח היא זו שתביס את הכוחניות..."
- שימור **מסגרת חברתית המקיימת מנגנוני תמיכה** ספונטניים ומאורגנים לפרטים ולמשפחות. הרב יגאל ביטא זאת: "ידעתי כי היכולת לשקם את האנשים תהיה רק בקהילות... המקום היחידי שבו אנשים הרגישו נוח הוא במסגרת החברה." (18/9/07)
- **מסגרת להגשמה** - הקהילה יכולה להציב לעצמה אתגרים חברתיים. למהלך זה יש השפעה חיובית על השיקום ועל החברה הרחבה. מסבירה לאה שלם: "משימה של הקמת יישוב חדש נותנת טעם לחיים." (19/12/07)
- שמירת הסולידריות הקהילתית היא **מפתח לתמיכה באוכלוסיות חלשות**. אמרה חגית, רכזת קהילות בוועד: "מבחינתי היום קהילה היא קבוצת אנשים שמסוגלת להתעלות על האינטרסים האישיים כדי לסחוב אתה חוליות חלשות." (19/9/06)

⁴⁶ צהר – ארגון רבנים (פרטים באתר www.tzohar.org.il). רבניו ליוו את הקהילות ואת הרבנים בתקופת העקירה.

הוסיף ליאור: "[המשימה שלנו] היא להביא את מיעוטי היכולת לעתיד". קו זה הנחה את הוועד במו"מ עם גורמי הממשלה, בהצעות תיקוני חקיקה בכנסת ובשיח עם מנהיגי הקהילות.

- **שימור זהות** – ההשתייכות לקהילה משמרת את הזהות היישובית והקשר עם 'ועד המתיישבים' משמר את הזהות האזורית, את המשכיות גוש קטיף. ביטוי סמלי היה הסמליל של 'ועד המתיישבים' הדומה מאוד לסמליל הישן והמוכר של 'חבל קטיף זה הבית שלי'. יש בכך שמירת עקרון הרציפות המקובל כמסייע להתמודדות במצבי טראומה (עומר ואילון 1994).

הבחירה להוביל את השיקום הקהילתי כערך מרכזי בתהליך השיקום תואמת את הידוע מהספרות על תפקידן של קהילות בשיקום כפי שהוצג לעיל בסקירת הספרות (פרק 2).

שמירת הרוח - בעדכאן 77 נכתב:

כדי להמשיך ולהניף את הרוח הכתומה אנו חייבים קודם לכן לחזור ולקום על רגלינו או לפחות להרגיש שהגוש מתייצב במגורים הזמניים. אבל לא יכולנו לקפוא על השמרים, וכבר באופן ראשוני יצאנו במבצע "מתאגדים בכתום" באמצעות עשרות מתושבי הגוש יעבירו שיעורים במהלך תיקון הושענא רבה בקהילות. (16/10/05)

תמצית ה'רוח הכתומה' כפי שעולה מן הממצאים היא:

1. אמונה בהמשכיות תהליך גאולת עם ישראל בארצו על פי תורת ישראל

2. חיבור ישיר לעם ישראל על כל חלקיו

3. אחריות חברתית ודאגה לאוכלוסיות חלשות

החיבור לעם כתשובה לניתוק מהאדמה – עדכאן מס' 78 יצא לאור מייד לאחר החגים ובראשו הוצב האתגר האמוני שהציב מהלך ההתנתקות:

כיצד עומדים מול מלכו של עולם לאחר שספגנו מכה קשה כל כך? כיצד אומרים "ונסלח לכל עדת בני ישראל" בעוד הלב זועק לא נשכח ולא נסלח? כיצד מתפללים בימים הנוראים ואין סביבנו קהילת בית הכנסת שהיינו רגילים אליה? ... אין ספק - להיות מגורש בחגים מציף מול הפנים שוב ושוב את המציאות הקשה שלנו. ... וממה בכל זאת יכולנו לשאוב כוח? - אולי יכולנו להתחזק ממצוות הלולב. מאגדים את המינים השונים ומאחדים אותם סביב כף הדקל המסוגלת לחבר מינים שונים. ובדקלים אנחנו מבינים, ונראה שגם בחיבורים. (13/11/05)

ציטוט זה מהווה דוגמה אחת מיני רבות לִמְסָגוֹר מחדש (Reframing) שנקטו מנהיגי 'ועד המתיישבים'. האמונה נמשכת, אך מותאמת למציאות החדשה. אתגר ההתחברות לחלקי העם (ארבעת המינים) נשאר בתוקף גם כאשר מתנתקים מאדמה. מתאגדים סביב הדקל (הלולב) במקום נווה דקלים, מרכז ההתיישבות שאבד. הרעיון של התחברות לעם כתשובה נגד להתנתקות מהאדמה, שימש קו מנחה לפעילות הוועד. ניתן לכך ביטוי באופי היחסים עם משרדי הממשלה וארגוני סיוע אחרים, באירוע אצל נשיא המדינה ובדרך שבחרו לפרש בה את ה'רוח הכתומה' ועוד.

המסגור מחדש מאפשר יצירת משמעות ותקווה החיוניים לתהליכי התמודדות בתהליכי שיקום אוכלוסיות (פראנקל 1981: 37, יעקבי 1989, להד ואילון 2000: 30).

דמות העקורים – שאלה ערכית נוספת, המתלווה תדיר לתהליכי שיקום, היא הדילמה בין השאיפה להצלחת השיקום על אף שהוא מלווה באבדן הרווחים המשניים מתהליך התמיכה לבין יצירת תלות

בסיוע והמשך ההנאה מן התמיכה. הצגת הקשיים נותנת אמנם הצדקה לבקשת סיוע, אך הפגנת עצמה חיונית להצלחת השיקום.

במקרה שלפנינו נוספו לשני צדי הדילמה גם שיקולים פוליטיים. הבלטת הכאב ועצמת הפגיעה מאפשרת להציג לעם ישראל את תוצאותיה הקשות של תכנית ההתנתקות למניעת חזרה על תכנית מעין זו בעתיד. ועם זאת, הפגנת עצמה משדרת לעם בישראל כי הפגיעה החומרית לא שברה את רוחם של המתיישבים והם נכונים להמשך המאבק. החלטת הוועד פורסמה בעדכאן 79 :

בישיבה האסטרטגית דובר על הניסיון להעמיד מול עיני הצופה את המציאות הקשה כמות שהיא, אבל בד בבד הדברים ייעשו לא מתוך הצגת אנשי גוש קטיף כאנשים מסכנים וכפליטים תלושים, אלא כאנשים ההולכים עם גו זקוף. אנשים אשר למרות כל מה שעבר עליהם אינם משפילים את ראשם; אנשים אשר ממשיכים להיאבק על זכותם לחיים קהילתיים ועל רצונם לבנות את חייהם תחת אותו דגל כתום שהם נושאים בעוז ובאמונה.

(17/11/05)

לסיכום, בתקופת ההתאוששות עיצב הוועד באופן מכוון את הערכים והעקרונות שהנחו את פעילותו. ערכים אלו עמדו בתשתית החלטות אופרטיביות רבות, כגון: מרכזיות הקהילות, הקמת מרכז תיעוד ותודעה, עצמאות מול גורמי תמיכה חיצוניים, הימנעות מהצטרפות למאבק הפוליטי. מחקר זה אינו עוסק בשאלת 'מה היה אילו?', אך ניתן להניח שאילו היו אנשי הוועד מתנהלים אחרת בהיבט הערכי, היו מגיעים לתוצאות שונות מבחינת החיבור לגורמים במערכת השיקום ויכולת ההשפעה על תהליך השיקום.

סיכום

מניתוח התבנית הרב-ממדית ניתן ללמוד כי 'ועד המתיישבים' הצליח להתאים עצמו למעבר מתקופת ההתמודדות להתאוששות בכל הממדים: החומרי, הארגוני, הרגשי והערכי. הממדים השונים השלימו אלו את אלו. כך למשל, הערכים והעקרונות באו לידי ביטוי בפעילות הטכנית, לכאורה, של העתקת המשרדים: המעבר לאחוזת אתרוג (חומרי) תרם ליכולת להתגבר על הקושי הרגשי במעבר למגורים הזמניים (רגשי).

הממצאים מלמדים כי הוועד עשה מאמץ מכוון להוביל את כלל העקורים בנתיב השיקום תוך צפיית עתיד. כך למשל פעילות 'מתאגדים בכתום' שהוציאה עקורים מן המלונות לבתי כנסת בארץ, המעבר לאחוזת אתרוג, שהקדים את היציאה מהמלונות, ושימור הקהילות כמפתח לדאגה לחלשים.

12.2.3 מנהיגות במעבר - 'תסמונת משה'

מגמת 'ועד המתיישבים' לחזק את תחום הלובי והייצוג מול הממשלה גררה חילופים בהנהגתו. רפי סרי ראש הוועד, העדיף לחזור לתחום החינוך. למחליפו נתמנה ליאור כלפא. ההחלטה על החילוף נתקבלה בהסכמתם של ליאור ורפי וזכתה לגיבוי מלא של ועד הרבנים וראשי ועדי הקהילות. ליאור כלפא, יו"ר ועד נווה דקלים, היה מראשי מטה המאבק וועד יו"רי מזכירות היישובים טרם התנתקות. ליאור מייצג מנהיגות מעשית, הוא בעל ניסיון בהידברות עם פקידי ממשל ופוליטיקאים וזכה לאמון אישי רב בקרב מנהיגויות הקהילות.

התופעה של חילופי ההנהגה לקראת מעבר שלב בשיקום אינה יוצאת דופן. ממצא זה / דומה נמצא גם בקהילות נוספות: בכפר דרום התפטר יו"ר הוועד לקראת המעבר לאשקלון; בקהילת 'הגוש המאוחד' החליף שמוליק כ"ץ את זילבר במנהיגות ניסנית; במעבר לניצן נבחרה מזכירות חדשה לנווה דקלים וכך גם בקטיף, בעצמונה-שומרייה ובקהילות נוספות. לכאורה יש כאן פרדוקס: המנהיגות שהובילה את הקהילה טרם ההתנתקות וצלחה אתה את הימים הקשים, פורשת דווקא כאשר מסתמנת הצלחה באופק. בחרתי לקרוא לתופעה זו '**תסמונת משה**' בשל הדמיון לסיפור משה, שהנהיג את המסע הארוך ממצרים צלח עם העם את המדבר, אך אל ארץ החפץ לא זכה להיכנס.

בהיסטוריה העולמית ניתן להצביע על תופעות דומות. דוגמה בולטת ביותר היא הפסדו של צ'רצ'יל בבחירות לאחר מלחמת העולם השנייה. חפץ ולינסקי (2007) מתארים את נפילתו של מנהיג אקוואדור זמן קצר לאחר שזכה ל תמיכה ציבורית רחבה (70%) כשהצליח לסיים סכסוך בן מאות שנים עם פרו. לטענתם של חפץ ולינסקי, מנהיגים המובילים להסתגלות למצב חדש, נמצאים בסיכון גבוה ביותר במיוחד בשל חוסר יכולתם להמשיך ולעמוד בציפיות הגדלות והולכות מצד הציבור.

מנהיגי קהילות העקורים מצאו עצמם בין הפטיש לסדן: הם עצמם עקורים, משפחותיהם זקוקות להם, והם כואבים עם הקהילה. ועם זאת, עמדת המנהיגות דורשת יכולת של התבוננות מרוחקת על המצב ולעתים רבות קבלת החלטות המעוררת התנגדויות ויוצרת 'מחירים משניים' נוספים לעקירה. במצב זה, המנהיג מגייס את כוחותיו עד לאותו רגע שהוא חש בו שהצליח במשימה. אז גוברים תחושת העייפות והצורך הרגשי בהרפיית המתח, והמנהיג מתקשה להמשיך לשאת בעול. כתמונת מראה - הציבור מוכן להיות סלחני כלפי מנהיגים כל זמן שיש אתגר משותף גדול. כשנוצרת תחושה שהמטרה הושגה, מגיע 'יום קטנות' ואל פני השטח עולות התנגדויות שנדחקו לאורך הדרך. אם אכן מדובר בתופעה אוניברסלית יש כאן אתגר משמעותי לגורמי סיוע חיצוניים הנדרשים להתנהלות נכונה ומותאמת אל מול מעברי המנהיגויות הצפויים.

בהבינם את האתגר ראו אנשי 'ועד המתיישבים' כחלק מתפקידם את העזרה למנהיגויות הקהילות. לשם כך הוקמו פורומים ליושבי ראש הוועדים, לרבנים, לרכזי קהילה, לרכזי נוער וכו' ונערכו ביקורים רבים בקהילות לתמיכה במנהיגות מקומית. מספרת יעל, רכזת נוער של קהילת 'הגוש המאוחד': "ועד המתיישבים באו, עודדו, בכו אתנו ביחד" (24/3/08). יו"ר ועד 'הגוש המאוחד' שמוליק כ"ץ (5/6/06) מוסיף: "הוועד נותן את התחושה שאנחנו מטופלים".

פעילות 'ועד המתיישבים' תאמה את הפרקטיקה המקצועית של תמיכה בתומכים במצבי אסון. המשימה של 'עזרה לעוזרים' מוכרת היטב בספרות העוסקת בחקר אירועי אסון (אילון ושחם 2000), ואף תוארה בהרחבה בהקשר של תמיכה בתומכים בעקורי גוש קטיף (ויינשטיין 2007). זאב וינר (2007: 97) עמד על תפקידה הקריטי של המנהיגות בתמיכה במצבי טראומה קהילתית ומתוך כך על הצורך שלה לקבל תמיכה.

סיכום

1. **היכולת של 'ועד המתיישבים' להסתגל** למצב החדש של 'תקופת ההתאוששות' בכל הפרמטרים שנבדקו, אפשרה לו להמשיך ולמלא תפקיד מועיל בשיקומן של קהילות העקורים. ממצאים אלו מדגימים היטב את הכלל שבמצבי חירום עדיפה מנהיגות מגיבה ומסתגלת על פני מנהיגות של שליטה ובקרה (Buckle 2000, Quarantelli 1999).
2. ההחלטות האסטרטגיות הנשענות על תפיסה ערכית, שימשו עוגן לפעילות הוועד. השפעתן הרחבה נסקרה לעיל. המסקנה העולה מכך היא כי **התוויה מוקדמת של ערכים ועקרונות פעולה משרתת היטב** את תהליך השיקום. מסקנה זו נתמכת בהמלצתו של קרנטלי למובילי התמודדות עם חירום להעדיף התוויית עקרונות כלליים על ירידה לפרטים (Quarantelli 1997:11).
3. **בתקופת ההתאוששות** נוצר **פער בין הצורך הגדל בתמיכה רגשית לבין הדעיכה הטבעית של מערכות התמיכה**. רצף הפעולות המכוונות של הוועד אפשר לגשר על פער זה בהצלחה מסוימת.
4. התופעה של החלפת מנהיגות לאחר שלב ההתמודדות, רגע לפני ההגעה להתיישבות הזמנית, כונתה כאן **'תסמונת משה'**. יש בכך תזכורת נוספת לצורך לפתח מנגנון של 'עזרה לעוזרים' במצבי חירום, הנזכרת במקומות רבים (קליגמן 30-36: 1991).

12.3 תחילת שיקום - מגורים זמניים, לקראת יישובי קבע

כ' בטבת תשס"ו (1/1/06) – י"ב באב תשס"ז (15/8/07)

תקופת השיקום (Recovery - דיון על המונח בפרק 2) כוללת שנים ארוכות של מהלך אטי והדרגתי להשיב את חיי הפרט והקהילה למסלול תפקוד תקין. כאן תוצג פעילות 'ועד המתיישבים' במהלך שנה וחצי. תקופה שהיא תחילת השיקום, אך לא השלמתו. בתקופה המדוברת העביר 'ועד המתיישבים' בהדרגה את מרכז הכובד של פעילותו מסיוע הומניטרי ל"עבודה אינטנסיבית מול הקהילות בנושאים מוניציפליים... ולחזק את הכרת המוסדות שמולם לא עומד 'פליט' בודד, אלא גוש שלם חי ונושם המיוצג ע"י ועד המתיישבים" (עדכאן 60: 100).

המעבר בין תקופת ההתאוששות לתקופת השיקום אינו חד. רבים מן הדפוסים שהתגבשו לעבודת 'ועד המתיישבים' והקהילות בתקופת ההתאוששות נשארו כמות שהם בתקופה שאחריה. סקירת הממצאים תתחיל בתיאור אופי השינוי בין תקופת ההתאוששות לתקופת השיקום. לאחר מכן אנתח את ההיבטים הקהילתיים של פעילות הוועד ותפקודו על פי מודל ממשיק והתבנית הרב-ממדית.

12.3.1 מהתאוששות לשיקום

בתקופת ההתמודדות הראשונית ואפילו בתקופת ההתאוששות היה לוועד יתרון יחסי ביכולתו לתת מענה מידי לצרכים בסיסיים של העקורים. ככל שעבר הזמן מרבית צורכי היום יום סופקו על ידי הרשויות המקומיות, וההיערכות לעתיד הייתה בעיקר עניין ממשלתי. בתקופה זו שינה שוב הוועד את מיקוד פעילויותיו לייצוג העקורים מול הכנסת והממשלה, לתיעוד, לטיפול תודעת גוש קטיף ולחיזוק הקהילות.

הוועד ראה חובה לעצמו להוביל את הקהילות משלב לשלב בתהליך השיקום. אתאר כאן החלטות מנהיגותיות אחדות אשר סימנו מגמה של שינוי במדיניות הוועד כלפי הקהילות וכלפי ארגוני הסיוע החיצוניים.

פרידה מארגוני מתנדבים – בתום המעבר לאתרים הזמניים נפרד 'ועד המתיישבים' ממתנדבי 'למען אחינו' ו'לב אחד'. היה בכך צעד מנהיגותי של חזרה לעצמאות. ביטא זאת קובי בדברי הפרידה מהמתנדבים:

אנו באים ואומרים לכל המתנדבים הרבים והרוצים לסייע לנו כמו גם לכל הגופים הממשלתיים: אנא אל תתייחסו אלינו כחסרי יכולת עצמית. ... אנו עדיין נצרכים לסיוע רב, אבל איננו זקוקים למי אשר יחליט במקומנו ויהפוך אותנו לאוכלוסייה נזקקת... אם נדע ונשכיל לחבר את כל המשאבים והרצון הטוב העומדים לרשותנו ולמעננו, נוכל יחד לשפר באופן משמעותי את השיקום העצמי שלנו. (28/12/05)

התנהלותו של הוועד סימנה לקהילות את הדרך כי הגיע הזמן לחזור לחיי שגרה.

יום העצמאות – לקראת יום העצמאות תשס"ו, התפתח דיון בקהילות העקורים על היחס למדינה בכלל ועל אופי חגיגות העצמאות בפרט. ועד רבני גוש קטיף בשיתוף 'ועד המתיישבים', הובילו קו ברור של התחברות מחודשת למדינה ברמה המעשית, הסמלית והטקסית. מדיניות זו פורטה בחוברת שהפיץ הוועד בקהילות. כביטוי מעשי למדיניות זו יזם הוועד חגיגות עצמאות לכלל הקהילות ואירוע מרכזי בשיתוף מנהלת סל"ע בשומרייה שבמזרח לכיש כסמל לגישה הממלכתית וסימון ההתיישבות כאתגר משותף.

מקבלה לנתינה – אוכלוסייה הנמצאת במצב נזקקות עלולה לפתח דפוסי תלות. הדרך של 'ועד המתיישבים' לפעול כנגד מגמה זו הייתה קריאה לעקורים לצאת להתנדב למען אחרים. המהלך יצא לדרך ב14/5/06 בכינוס ציבורי תחת הכותרת: 'מקבלה לנתינה'. מכאן ואילך החל הוועד ליזום פעולות התנדבות של נוער ומבוגרים מקהילות העקורים ביישובים סמוכים. יזמה זו התפתחה בהמשך להקמת תנועת 'מרימים את הדגל', המאגדת גופים ארציים השייכים למחנה הכתום, לעשייה חינוכית וחברתית משותפת (יפורט בהמשך).

מעדכאן לחבלי קטיף – ביטוי סמלי למעבר מתקופת ההתמודדות וההתאוששות לשיקום היה שינוי שם המידעון השבועי של 'ועד המתיישבים' מ'עדכאן' ל'חבלי קטיף' - שם המשלב הכרה בהווה ותקווה לעתיד. כך הוסבר הדבר בפתח של העלון הראשון:

ה'עדכאן' היה עלון שסיקר ודחף את המאבק בתכנית הגירוש כמו את שיקום הקהילות. הדרך עוד לפנינו, אולם ברור כי עוברים אנו מתקופת החירום לתקופת שגרה. ... 'חבלי קטיף' - אם עד היום היינו מרוכזים כולנו בחבל קטיף, הרי שהיום אנו מפוזרים באתרים וביחבלים שונים, אולם קשורים אנו כבחבל אלו באלו. 'חבלי' מסמל גם כאב שבסופו באה ישועה. כחבלי לידה, המביאים אחריהם אושר רב וכחבלי משיח המביאים אחריהם גאולה שלמה, כן אנו מצפים שכל ייסורינו כעת יובילו אח"כ לרווחה, לרוגע ולשלווה גדולים. (15/6/06)

ממשא ומתן לשיקום - הוועד ניהל מאבק נחוש בכנסת, בממשלה ובדעת הקהל לתיקון 'חוק יישום תכנית ההתנתקות' ('פינוי פיצוי'). ההחלטה לעצור את המשא ומתן בנקודה מסוימת דורשת אומץ לב מנהיגותי, בשל הידיעה כי יהיו גם מאוכזבים. תיאור זאת ליאור כלפא (27/7/08): "ברגע המכריע אתה צריך להחליט לבד [לחתום על פשרה עם הממשלה], והמחיר הוא שבכך לכאורה מסתיימות תביעותינו. **הסכמתי לויתור כי זה היה המעבר לקטע שאנחנו מתחילים לבנות את עצמנו**. ... ידעתי שאני הולך לחטוף [התנגדויות] וחטפתי. מכאן ואילך התמקדנו ביישובי הקבע...". החתימה על הסכם הגדלת הפיצויים עם הממשלה באפריל 2007 אפשרה לוועד לסייע לקהילות לעבור את הסף שבין דיון בפיצויים על העבר לבין הכנות להתיישבות העתידית.

12.3.2 פעילות הוועד בתקופת השיקום אל מול הקהילות

שימור הקהילות הוגדר כאחת המטרות המרכזיות של 'ועד המתיישבים' מיום הקמתו, וכך גם בתקופת השיקום. אתאר כאן את הממצאים לגבי פעילות הוועד בתחום זה:

"להיות רלוונטיים לקהילות" (ליאור כלפא 27/9/08) - משפט זה היה המוטו, היסוד המכוון של פעילות הוועד עם הקהילות. הקביעה האסטרטגית 'להיות רלוונטי' מקפלת בתוכה הנחות יסוד אחדות:

1. **הקשר בין הקהילות לוועד אינו מובן מאליה** ו'חובת ההוכחה' חלה על הוועד. אם הוועד ייכנס לדפוסי פעולה שגורתיים, הטבעיים למהלך מתמשך של שיקום, הוא עלול להפסיד את הקהל שלו.
2. מדובר במהלך דינמי שאין יכולת לנהל אותו על בסיס של 'חזון' משותף, ולכן בוחרים לנהל אותו על **בסיס התאמה מתמדת** של הפעילות לצורכי השטח המתהווים.
3. יש כאן מידה של ענווה. **הוועד אינו מכתוב סדר יום לקהילות, אלא מבקש להשתלב בסדר היום שלהן**. אין זה אומר שאין לוועד, כפי שראינו, עמדות לגבי תהליך השיקום או מטרותיו, אלא שהוא בוחר שלא להתנהל באופן פטרוני מול הקהילות.

ליווי הקהילות – יועד המתיישבים' חבר למהו"ת⁴⁷, למנהלת סל"ע ולמשרד הרווחה למטה משותף שהפעיל יועצים ארגוניים לליווי הקהילות (חלקם ליוו קהילות עוד בגוש קטיף). יחסי הגומלין בין היועצים לקהילות ידעו עליות ומורדות, תסכולים הדדיים וחוסר הבנה. ככל שהתקשו גורמי הממשלה לנהל את פעילות הליווי הקהילתי (פרק 13 להלן) נטו להעביר את האחריות לרשויות המקומיות (אפריל 2006). דא עקא שאלה בדרך כלל לא ניחנו בקרבה התרבותית הנדרשת ובכלים המקצועיים והמנהליים לביצוע תמיכה זו. במצב דברים זה, החל הוועד בשיתוף מהו"ת ובמימון הסוכנות היהודית, למלא תפקיד גדל והולך בתיאום, במימון ובהכוונת הייעוץ הקהילתי. כך למשל הצמיד הוועד מלווה קהילתי לתהליך התארגנות קהילת 'הגוש המאוחד'. מספרת חגית ירון: "בראייה רחבה של כלל הקהילות אנחנו יכולים לראות תהליכים מקבילים העוברים עלינו, ומתוך ראייה ולמידה זו אנחנו מצליחים לתת כלי התמודדות לקהילה בקשיים השונים." (חבלי קטיף תשרי תשס"ח, עמ' 25)

העסקת בעלי תפקידים בקהילות - בטיפול באוכלוסיות נפגעות טראומה ישנם שני עקרונות מרכזיים: האחד: עיקרון הרציפות (עומר ואילון 1994) והאחר: 'לעזור להם לעזור לעצמם', שמשמעו חתירה להשבה מהירה ככל האפשר של יכולת התפקוד העצמית, ובראש ובראשונה של בעלי התפקידים (זיגלמן ואחרים 2006, קלינגמן 2000). אנשי הוועד בשיתוף השולחן העגול החברתי (פרק 13) לחצו בשם עקרונות אלו להמשך את מימון בעלי תפקידים בשכר בקהילות, כפי שהיה מקובל טרם ההתנתקות. במענה ללחציהם החליטה ממשלת ישראל להקצות תקציבים להעסקת עובדים ורבנים לקהילות "במטרה לאפשר את שימור המסגרת הקהילתית בתקופת המגורים הזמניים ואת ההיערכות למעבר הקהילתי ליישוב הקבע..." (החלטה מס' 4643, 15/1/06). עקב הקושי לממש החלטה זו סייע הוועד מתקציבו להעסיק רכזי הקהילה ובעלי תפקידים אחרים בקהילות שלא היו להן אמצעים עצמיים.

פעולה נמרצת של הוועד עם שדולת 'גוש קטיף' בכנסת הביאה להשגת משרות לרכזי תעסוקה (4/06) ופרויקטורים לקידום התיישבות קבע מטעם הקהילות (6/06).

הבניית תפקיד רכז קהילה – תפקיד רכז קהילה היישובי לא היה קיים בגוש קטיף, אך מוכר ומקובל במועצות אזוריות אחרות (אנגל 1999: 295). מדובר בעובד בשכר מתוך הקהילה האחראי להקמת צוותי פעילים וועדות, לארגון פעילות קהילתית ולקשר לגורמי חוץ בתחומי רווחה, חברה, תרבות, חינוך ופנאי. חגית ירון, רכזת התחום הקהילתי בוועד, תיארה את התפתחות תפקיד רכזי הקהילות:

בכל קהילה זיהינו את האנשים שהצליחו 'להרים ראש' ולפעול למען הכלל ומולם עמדנו. ... הבנו שלאור מצבנו, יש למנות בכל קהילה שני סוגי כוחות: כוח אחד – שיעסוק בכל נושא יישובי הקבע... יסתכל החוצה וקדימה. וכוח אחר, שישתכל פנימה, יראה את הפרטים, יחבר את האנשים למענים השונים, יהיה בקשר עם המלווים המקצועיים ויוביל את תהליכי עיבוד האבל והאבדן ובניית החזון החדש – זה התפקיד שכיוונו לרכזי קהילה. (חבלי קטיף תשרי תשס"ח, עמ' 25)

יועד המתיישבים' פעל למינוי רכזות קהילה⁴⁸ בקהילות, השיג משאבים לתמיכה בקהילות למימון העסקתן ונתן להן ליווי והדרכה מקצועית. תפקיד רכזות קהילה הלך והתמסד והפך להיות מחולל מרכזי של פעילות פנים קהילתית ועוגן בקהילה לכלל גורמי החוץ הפועלים אל מול הקהילות.

⁴⁷ מהו"ת – מרכז היערכות והתמודדות במצבי חירום. המרכז קשור למשרד החינוך, למועצה האזורית שומרון וחבר בקואליציית הטראומה. מהו"ת פעל לתמיכה פסיכולוגית טרם ההתנתקות ולאחריה, עם מנהיגויות, אנשי מקצוע וקהילות בגוש קטיף.

⁴⁸ אני נוקט כאן לשון נקבה כי במקרים המוכרים לי היו אלו נשים שמילאו תפקיד זה.

התערבות במשברים קהילתיים – אנשי 'ועד המתיישבים' סייעו לטפל במשברים בקהילות. ליאור כלפא תיאר כיצד סייע לשמוליק כ"ץ אל מול אתגרים מנהיגותיים ב'גוש המאוחד' וכיצד נעזרה קבוצת 'צופי דרום' בוועד כדי לקבל תמיכה בצעדיה הראשונים והכרה ממשלתית (27/9/08).

אירועי עמונה בפברואר 2006 העלו מחדש את כאב העקירה בקהילות ובפרט אצל בני הנוער. הוועד הפעיל במתכונת חירום את צוותי החירום הקהילתיים (צח"י) ואת רכזי הנוער בקהילות. הללו התארגנו לטפל בכל הנדרש אל מול בני הנוער וההורים, כולל מפגשים יזומים לעיבוד התחושות הקשות שעלו אצל העקורים בעקבות האירועים.

היכולת להתערב במשברים נבעה במידה רבה מהיותו של הוועד גורם פנימי וחיצוני כאחד. הייתה לאנשי הוועד קרבה מספקת לקהילות שאפשרה פתיחות והבנה, וריחוק מספיק שיאפשר להם להיות 'מתערב חיצוני'. יכולתו של 'ועד המתיישבים' לשמש סוכן מועיל לקהילות בהתמודדות עם משברים נשענה במידה רבה על הקשרים הרופפים המאפשרים סיוע אפקטיבי. הקשר הרופף והמועיל של הוועד לקהילות תואם את התאוריה על כוחם של הקשרים הרופפים (Granovetter, 1983).

לעזור לעוזרים – בספרות העוסקת בסיוע במצבי חירום יש מקום רב לצורך לתמוך במסייעים (פורט לעיל). הוועד נקט מגוון פעילויות לתמיכה במנהיגות מקומית:

- פורומים קבועים ליושבי ראש מזכירות, רכזי קהילות ורבנים
- קשר ישיר עם בעלי התפקידים באמצעות ביקורים סדירים בקהילות
- סיוע בקשר עם גורמי חוץ – לעתים ליוו נציגי הוועד את נציגי קהילות בדיוניהם עם נציגי הממשלה. כך היה במהלך המו"מ של ועד 'הגוש המאוחד' על הסכם ה'גולף' ובעת המהלך להכרה ב'צופי דרום' כקהילה נפרדת מכפר דרום.

- ארגון ביקורים בקהילות - 'ועד המתיישבים' ארגן בתדירות גבוהה סיורים לחברי כנסת, לשרים, לפקידי ממשלה ולנציגי תקשורת בקהילות העקורים. סיורים אלו שימשו למטרות יחסי ציבור, אך עצם קיומם יצר תחושה אצל ראשי הקהילות שהם לא לבד. מערך ביקורים נוסף שהופעל ע"י הוועד בסיוע רבני צהר ואחרים היו ביקורי רבנים בקהילות. ביקורים אלו היוו הזדמנות לחיזוק רוחני לקהילות ולתמיכה במנהיגות הרבנית והקהילתית המקומית.

לקראת התיישבות קבע – כמו בתקופת ההתאוששות כך לאורך תהליך השיקום השאיר הוועד בידי הקהילות את המשא ומתן בעניין התיישבות הקבע, אך פעל באופן מרוכז ובהצלחה למען נושאים משותפים, כגון קיצור הליכי תכנון, מתן אפשרות לבני גוש קטיף להצטרף להתיישבות, שיפור תנאי הזכאות והורדת מחירי המגרשים. פעילות זו נעשתה על פי מדיניות הוועד שראה בהקמת גושי התיישבות חלופיים את דרך השיקום הטובה ביותר. על 'הגוש המאוחד' אומר ליאור כלפא (27/9/08): "סייענו להם בעצה ובמימון עו"ד בעת המו"מ על הסכם הגולף". והוסיף לגבי קבוצת 'צופי דרום' מכפר דרום: "בלי עזרת הוועד הם לא היו מגיעים לשומרייה".

12.3.3 פעילות הוועד בהקשר הקהילתי בתקופת השיקום

לאחר סקירת פעילות הוועד אל מול הקהילות, יוצגו כאן הממצאים ביחס לפעילות הכללית של הוועד והשפעתה על הקהילות. סקירה זו תתבסס על התבנית הרב-ממדית. לגבי הממד הארגוני יתבצע ניתוח ממש"ק.

הממד החומרי

אתרי הפעילות, השימוש במרחב – 'ועד המתיישבים' עשה שימוש מכוון באתרי פעילות אשר ייצגו מסר סמלי לקהילות העקורים:

מחסום כיסופים - בט"ו בשבט תשס"ו, חמישה חודשים לאחר העקירה, יזם הוועד טקס נטיעת 'ער גוש קטיף' בסמוך למחסום כיסופים. מחסום 'כיסופים' הפך בעבור קהילת העקורים ל'נכס סמלי', המייצג את התקווה לשוב לגוש קטיף. הסמליות של המקום נבנתה על נדבכים אחדים: הרקע ההיסטורי של המקום כשער הכניסה לגוש קטיף, טעינת השם 'כיסופים' במשמעות המילולית שלו, נטיעת 'ער קק"ל שהוא סמל ציוני ותיק, עריכת טקסים שהבולט בהם הוא עצרת זיכרון בל 'יום השנה' לעקירה.

יום העצמאות – הוועד ערך שני אירועים מרכזיים ביום העצמאות: אירוע פנים קהילתי **בניצן** וטקס ציבורי **במזרח לכיש**. מיקום האירוע הפנימי בניצן מייצג את 'חיי ההווה' באתרים הזמניים. האירוע בלכיש מייצג את העתיד ומבטא את המעבר לשלב השיקום. נעשה שימוש במקום ובזמן כדי לייחס לאתגר ההתיישבות בחבל לכיש במשמעות לאומית.

יום השנה – אירועי יום השנה לעקירה מגוש קטיף התקיימו בארבעה מוקדים: בכיסופים, בבנייני האומה, בגן העצמאות בירושלים ובכותל המערבי. היציאה מכיסופים מחברת בין זיכרון העקירה לתקוות השיבה. האירוע בבנייני האומה מציב את האבל הפרטי במרחב הציבורי עם כל הסמליות של המקום כמייצג ישראליות כללית. בערבו של יום, נערך ברחבת הכותל המערבי טקס סיום כתיבת ספר תורה שהוקדש ליישובי גוש קטיף. האירוע התקיים בהשתתפות עשרות אלפי אנשים ובמעמד רבנים נכבדים. הטקס כלל מוטיבים סמליים רבים כגון הצבת מנורת קנים מבית הכנסת בנצרים והפרכת בלונים בצבעי כחול-לבן-כתום. ספר התורה הופקד בכותל, כפי שנכתב בתוכנייה: "למשמרת ולרשות המתפללים עד חזרתנו לגוש קטיף ולצפון השומרון."

הסיום בכותל מסמל את התקווה להמשך מהלך הגאולה ולהתחברות לכלל עם ישראל.

השגת משאבים - 'ועד המתיישבים' פעל באופן נמרץ לגיוס משאבים לתמיכה בקהילות. ככל שהתקדם תהליך השיקום, כך הצליח הוועד לגייס את הפילנטרופיה הממוסדת של העם היהודי (הסוכנות היהודית, ארגון הגיוינט). השגת תרומות חיצוניות הייתה חיונית לשמירת עצמאות הוועד אל מול הממשלה ולגמישות פעולה אל מול הצרכים המשתנים של הקהילות. זירה נוספת להשגת משאבים הייתה מול הכנסת ומשרדי הממשלה (תואר לעיל). המשאבים הממשלתיים שגייס הוועד לא עברו דרכו אלא דרך הרשויות המקומיות ומשרדי הממשלה. התעצמות מהלך גיוס המשאבים לאורך ציר הזמן נוגדת את הידוע על קשיים כלכליים הפוקדים ארגוני מגזר שלישי ככל שתהליך השיקום מתמשך (כ"ץ וחבריו 2007: 46

Benini 2003:11, 15). נראה שמהלך ייחודי זה התאפשר הודות לשלוש סיבות:

1. ההצלחה של הוועד להתבסס ולקבל לגיטימציה כגורם מרכזי במערכת השיקום
2. אירועי מלחמת לבנון 2006 היו זרז לגל תרומות לישראל וחלק מהן הופנה לעקורים
3. תרבות התמיכה והאכפתיות הרבה של יהודי ארה"ב למצב העקורים

משימות

היכולת של הוועד לשלב רמה גוברת והולכת של מיסוד עם היכולת לאתר צרכים ולספק להם פתרון זריז, תוארה לעיל.

דרך התנהלות נוספת של הוועד הייתה ליזום מפעם לפעם מהלכים מכוונים של גיוס דעת הקהל ומקבלי ההחלטות להתמודדות עם אתגרי השיקום. לדוגמה, בחודשים ספטמבר-נובמבר 2006 התמקד הוועד בניהול מערכה רב ערוצית להכנסת תיקונים בחוק פינוי וליזון תהליכי השיקום. המאבק התנהל בכנסת, בתקשורת, בדעת הקהל, בהפגנות ובממשלה תחת הסיסמה "עקרתם הבטחתם!". במסגרת המאבק הוגשו תשע הצעות שונות לתיקון חוק פינוי פיצוי ולזירוז תהליכי השיקום. המאבק (קדימה) את הצעתו: "מטרת התיקון המוצע להוציא את ההענקות הקהילתיות - שהן לב לבו של החוק ואשר עומדות במרכז תכליתו - מהקיפאון שהן מצויות בו, תוך האצת הליכי החתימה על הסכמים וקידום ומתן של מענה לענייני התכנון." (הונחה על שולחן הכנסת בתאריך 19/3/07)

דפוס זה של ניהול קמפיינים אפשר לוועד למלא תפקיד מנהיגותי של התוויית דרך למערכת השיקום.

מוסדות

יועד המתיישבים' סימן את התחום הקהילתי כשדה פעולה לכלל מערכת השיקום ומתוך כך היה זרז להיווצרות מוסדות ותפקידים ברמה הקהילתית ובארגוני הסיוע. מהלך זה של יצירת תחום המנקז אליו התארגנות מערכתית במהלך שיקום תואר על ידי לאוגרין וקרפס (Lovegren & Kreps 1989:52-71). על פי תאוריית המערכות המורכבות מדובר ביצירת 'אגן מושך' (Basin of Attractor) המהווה כעין מרכז כבידה המושך את מערכת השיקום (גליק 1991, Battram 1998).

להלן הדרכים שהוועד פעל בהן ליצירת המושך הקהילתי:

מיסוד הקהילות - לאחר שהגיע לרמת מיסוד מסוימת בשלב ההתאוששות, פעל הוועד לייצוב מבנה מוסדי ולהגדרת בעלי תפקידים בקהילות. בד בבד פעל הוועד למיסוד הכרה ותמיכה של מערכות הסיוע הממשלי והאזרחי במוסדות הקהילתיים. הדברים פורטו בסקירת הפעילות לעיל.

שדולה בכנסת - לפעילי הוועד היה תפקיד מפתח בהקמה ובליזון של שדולת ח"כים חוצת מפלגות למען מפוני גוש קטיף. ביוני 2006, לאחר הגשת דו"ח מבקר המדינה בנושא הטיפול בעקורים, הוקמה בנוסף לשדולה ועדת משנה לוועדת ביקורת המדינה לנושא הטיפול במפונים. הפעילות מול השדולה וועדת המשנה התמקדה בהעלאת נושא השיקום הקהילתי לסדר היום. כך משתקף בדבריה של חה"כ עמירה דותן (6/11/06) יו"ר ועדת המשנה: "אני רוצה לומר ישר כוח לוועד מתיישבי גוש קטיף - לליאור ולכל הקבוצה. זאת קבוצת אנשים כל-כך חרוצה ואכפתית, עם היד על הדופק, שיש בה מנהיגות שעושה לנו את המוות, ובצדק. מצד שני עושה גם רוגע, אפשר לסמוך עליכם".

המשכיות מוסדית - ועד המתיישבים פעל לשמירת רציפות הקהילה 'האזורית' ומוסדותיה - שמירת מוסדות חינוך משותפים, המשכיות של פעילות 'גושית' מסורתית, עידוד הרכישה בעסקים של העקורים, המשך הקשר בין החקלאים ושמירת מוסדות הצדקה האזוריים. רכז הנוער בוועד תיאר את המשמעות של חידוש מסורת טורניר יוליס בכדורסל, שהיה נהוג בגוש קטיף: "הטורניר הוא לא רק משחק כדורסל, ... הוא אווירת הביחד שנוצרה במשחקים, שבאים ופוגשים את כל החבר'ה מהגוש, במיוחד אחרי הפינוי כשלא גרים באותו מקום, והטורניר נהפך לדבר שעדיין שומר עלינו כגוש אחד!"

(חבלי קטיף 32, 4/8/07). המשכיות זו תחזקה רשת חברתית 'חוצת קהילות', ששימרה תחושת השתייכות לקהילת 'גוש קטיף'.

הקמת 'מרימים את הדגל' – הוועד הקים תנועה בשם 'מרימים את הדגל', המאגדת ארגונים חינוכיים וחברתיים ממגזר הציונות הדתית. מטרת התנועה "לחבר את העשייה החברתית והציבורית הישראלית לשורשיה היהודיים"⁴⁹.

שילוביות

מיום היווסדו יצר 'ועד המתיישבים' ומיסד שיתוף פעולה הן עם הקהילות והן עם ארגוני סיוע ממשלתיים ואזרחיים. מהלך זה נמשך לאורך תקופת השיקום, והדברים תוארו לעיל.

הגורמים שאפשרו לוועד לשמש זרז לשילוביות בין העוסקים בשיקום הקהילות היו:

קרבה רגשית ותרבותית – סמדר בן אשר (2007: 26) תיארה כיצד התקשו אנשי גוש קטיף לקבל סיוע מן "הזר הבא מן החוץ". הנטייה של חברי קבוצת לפתח עמדות שליליות כלפי 'אחרים', והנטייה של אוכלוסיות נפגעות לפתח חשד כלפי הסביבה מוכרות (משוניס 1999: 177, נוי 2009: 25-27).

העובדה שוועד המתיישבים הוא התארגנות פנימית ואנשיו הם עקורים בעצמם, פתחה להם דלת כניסה לקהילות. גם כאשר היו מחלוקות עם הוועד, כמו למשל מול המנהיגות הוותיקה בכפר דרום או עם החקלאים לגבי הסכם ההבנות עם הממשלה, הן נתפסו כמחלוקות בתוך המשפחה.

גמישות וזריזות תפעולית – גם כאשר התמסד, המשיך הוועד לשמר גמישות תפעולית. יכולת זו נשענה במידה רבה על הצלחה בגיוס משאבים מקרנות ומיהדות העולם. ההצלחה בגיוס משאבים נבעה מהיכולת להציג הוכחות לעשייה קהילתית יעילה. יתרונם של פרויקטים קהילתיים קטנים להנעת שיקום נמצא גם במחקרה של טוטלי (Tootle 2007:23) על שיקום קהילות נפגעות שיטפון בלואיזיאנה.

ענווה כמשאב – אנשי הוועד לא התיימרו להיות אנשי מקצוע בתחום הסיוע לאוכלוסיית מצוקה. לכל אורך הדרך הם 'ידעו שאינם יודעים', ומנקודת מוצא זו חברו לאנשי מקצוע חיצוניים. הוועד לא הגיש שירות ישיר, אלא תיווך שירות של אנשי מקצוע חיצוניים. עמדה זו הקנתה לו מעמד של 'מתווך הוגן' בין הקהילות לבין מפעילי סדנאות ופעילויות תמיכה רגשית.

לסיכום, הממצאים מלמדים כי השילוביות הייתה עיקרון מנחה בפעילות 'ועד המתיישבים'. עיקרון שאפשר לוועד להשפיע על דפוסי השיקום במעגלים רחבים ועם זאת אפשר לגורמים רבים להיעזר בו ולפעול לשיקום קהילות העקורים.

קישוריות

הצורך באיסוף מידע אינטנסיבי ובהפצתו המיידית פחת לאורך תהליך השיקום.

נציין לעניין זה שלוש נקודות:

1. דפוסי תקשורת בין הוועד לבין הקהילות ובעלי התפקידים התקבעו לפורומים ולרשימות תפוצה.
2. נמשך השימוש האינטנסיבי באמצעי הקישוריות המשותפים - המידעון 'חבלי קטיף' ואתרי האינטרנט 'גושיים', שהיו מקור מידע שוטף לעקורים לגבי 'חדשות מקומיות' ודיווחים שוטפים בענייני השיקום.

אמצעי נוסף ומשמעותי לשיפור הקישוריות הפנימית בקהילות העקורים היה עסקת 'אורנג' גושי' אשר אפשרה למנוייה תקשורת סלולרית חנימית ביניהם. 'אורנג' גושי' הפך לסמל השתייכות לקהילת העקורים.

⁴⁹ כפי שנכתב באתר התנועה (17/9/09). פרטים נוספים על 'מרימים את הדגל' באתר: <http://www.hadegel.org.il>

3. הוועד הפיק באופן שיטתי דוחות לגבי מצב השיקום. דוחות אלה צוטטו בהרחבה בתקשורת ובפרסומים רשמיים של הכנסת (וייסבלאי ואחרים 3: 2007).

סיכום הממד הארגוני (ניתוח ממש"ק):

1. ועד המתיישבים הוביל 'סדר יום קהילתי' למערכת השיקום.
2. השילוב בין הוועד לארגוני הסיוע בתחומי פעילות מגוונים עבר מיסוד.
3. חל מעבר מדפוס פעולה של חירום לדפוס פעולה שגרתיים האופייניים לארגוני מגזר שלישי.
4. נשמר היתרון היחסי של 'ועד המתיישבים' לפעולה גמישה וזריזה המאפשרת לפעול בנושאים שהממשלה לא מצליחה לספק בהם מענה.

הממד הרגשי

ככל שעבר הזמן התקשו מרואיינים לבטא את רגשותיהם. ליוותה אותם התחושה ש'זה כבר לא מעניין', ש'זה מעכיר את האווירה ומקלקל את השיקום'. קל יותר לעסוק בהיבטים הכמותיים של השיקום (מה השגנו והיכן נבנה) ובהיבטים הערכיים שלו (מה החזון של הוועד, של הקהילות? איך נשמרת ה'רוח הכתומה'?) מאשר בהיבטיו הרגשיים. חשוב להבין שהכאב עצמו לא פג הוא רק נדחק הצדה ומוצא דרכי ביטוי שונות.

התופעה של 'אבל נדחה' מוכרת בהקשר של אוכלוסיית נפגעי אסון. הרגש הלא מדובר, המושתק, מתפרץ לעתים כבכי לא נשלט או כמתחים וכעסים בקהילה או אל מול גורמי הסיוע (Mitchell 1996:310). בפגישת מלווי קהילות שהתקיימה במרץ 2007 בלטו דיווחים על מתחים בתוך הקהילות: מתח בין-דורי ומתח בין הנהגה לציבור, ותוארו גם עצב וכעס. להלן מגוון ציטוטים מייצגים: "אנחנו מזהים בעיה גדולה של הפשרת הכעס בין הדורות"; "אני מרגישה [מצדם] הרבה כעס מול המערכת. [על] כל מי שבא לעזור, הרבה ביקורתיות"; "אין לתושבים על מי לכעוס: לא על המנהלת ולא על המועצה. האנשים התחילו לכעוס זה על זה, עד לאמירה של 'אין פה קהילה, אף פעם לא הייתה פה קהילה ולא תהיה פה קהילה'."

ועד המתיישבים פעל באופן יזום לתמיכה ולטיפול בצרכים הרגשיים של העקורים. חלק מפעילויות אלו תוארו לעיל בהרחבה: התערבות במשברים, עזרה לעוזרים, יצירת 'קהילת העקורים', קיום טקסי אבל והנצחה, הנחיית סדנאות לעיבוד קבוצתי, הכנת פעילויות לנוער. אתאר כאן פעילויות נוספות שאפיינו את תקופת השיקום:

תיעוד משפחתי – פרויקט לשחזור ולעיבוד משותף ומתועד של הסיפור המשפחתי של אירועי העקירה: אירית סער, רכזת הפרויקט, מתארת כיצד בתיעוד המשפחתי נחשפה העצמה הקהילתית: "יש קשר אמיץ ביניכם בקהילות. בתיעודים האישיים אנשים תמיד מציינים את הכוח ששאבתם זה מזה, את החברות האמיצה שנבנתה ביניכם, את חיי הקהילה התומכים והשופעים כל טוב." (חבלי קטיף 34, 9/11/07)

על הקשר בין שיקום משפחתי וקהילתי העידה חגית: "חוסר הבהירות לגבי עתיד הקהילות ... השפיע באופן מיידי על משפחות: המתח עולה, זה מה שאנחנו מגלים מהשטח, בעיות זוגיות, ילדים, אין להם קרקע יציבה. להבדיל, קהילות שיש להן מערך קהילתי ברור המתפקד באופן שדומה יותר למה שהיה בעבר, שם אנחנו שומעים מילים שמצביעות על יציבות, הקהילה היא העוגן הברור." (19/9/06)

קבוצות ייחוס – הוועד סייע לפעילות קבוצות ייחוס, ודאג להפגיש עקורים שהיו שכנים וחברים ועכשיו יושבים באתרים זמניים שונים. כך למשל קיום מתכונת של יום לימוד יהדות לנשים 'כיסופים בניין' (תכנית של יום לימודים קבוע, אחת לשבוע) תואר כתרפיה טובה ביותר שאסור להחמיצה. קבוצה ייחודית

נוספת היו עובדיה לשעבר של המועצה האזורית חבל עזה. בעבורם אורגן מפגש ביוני 2007. בהזמנה נרשמה העילה לאירוע: "הגעגועים של כולנו לעבודה, למועצה, לאווירה ולחברים".

המעבר מאבל ציבורי לאבל משפחתי/קהילתי – ככל שחלף הזמן פחת העניין הציבורי בעקורים. אירועי יום השנה להתנתקות עדיין ניקזו תשומת לב ציבורית רבה, בעיקר של אנשי ה'מחנה הכתום' ובכל זאת, מכאן ואילך נראה היה כי עניינם של העקורים נדחק לשולי השיח הציבורי. כתב קובי: "[קיימת] תחושת ההפקרה על ידי מוסדות החברה הישראלית, ההתעלמות ממצוקת אלה שחיים בדיור הזמני, הזנחה של חקלאים מצליחים שקמים יום ללא עתיד ברור..." (עדכאן 100 עמ' 3). אירועי יום השנה השני התקיימו באזור הדרום, הרחק מן העין ומתשומת הלב הציבורית. עיקר המשתתפים היו אנשי קהילות העקורים, והסיקור התקשורתי היה בפרופיל נמוך.

נראה כי בדומה לתהליכי אבל אחרים גם כאן יש תהליך טבעי: הסביבה החיצונית מוצאת מוקדי עניין חדשים, והאבלים, מצדם, מנקזים את האבל לזירה המשפחתית. במקרה הזה הקהילות ממלאות במידה רבה את תפקיד המשפחה, וקהילת העקורים מוצאת בפעילות הזיכרון וההנצחה של 'ועד המתיישבים' את האפקט של משפחה מורחבת. מרואיינים רבים הזכירו את תחושת 'זר לא יבין זאת' המקשה עליהם לחלוק את רגשותיהם עם אנשים מחוץ לקהילת העקורים ואפילו הם קרובי משפחה וידידים. לסיכום, **הוועד מילא תפקיד חשוב בעבור הקהילות, והקהילות מילאו תפקיד חשוב בעבור המשפחות בעיבוד רגשות הכאב, גם בתקופות שתשומת הלב הציבורית פחתה והמתח הפנימי גאה.**

הממד הערכי

הנהגת 'ועד המתיישבים' ראתה בממד הערכי זירת פעילות חיונית. הוועד בנה קונספט, ארגן מנגנוני פעולה וקיים סדרת פעולות רציפה לכל אורך התקופה הנחקרת במטרה להפוך את השיקום הקהילתי לאתוס ואת מפעל ההתיישבות בגוש קטיף למיתוס. פעילות זו נעשתה כלפי פנים אל מול הקהילות וכלפי חוץ - למעורבים במערכת השיקום ואף לציבור הרחב.

במישור הפנימי מטרת הפעילות הייתה למסד נורמות התנהלות בתהליך השיקום, ליצור משמעות קולקטיבית לאירועי ההתנתקות והעקירה ולהתוות דרך רוחנית לקהילות העקורים.

במישור החיצוני פעל הוועד ליצירת קואליציה עם ארגונים וקבוצות אוכלוסייה השותפות לדרכו הערכית ולמאמץ המשותף להעברת מסרים לחברה הישראלית. מהלך זה נסקר לעיל בהרחבה.

אביא כאן דוגמות להקשר הקהילתי של הפצת רוח הוועד במישור הפנימי:

עבודה או קהילה? – הרב יהודה זולדן פרסם מאמר הלכתי שמסקנתו שעדיף להישאר עם הקהילה גם כשאין פרנסה מאשר לעזוב את הקהילה לצורך השגת עבודה. כלשונו: "... ימשיכו בעוז ובגבורה את חייהם [עם הקהילה] וימשיכו להקרין עצמות של גבורה ומסירות נפש, אהבה לארץ, לאומה לתורה, גמילות חסד וחיבור מדהים בין האוכלוסיות השונות, כפי שהיה בגוש קטיף ואף יותר ממנו. הרוח ה'כתומה' לימדה משהו אחר את עם ישראל כולו..." (זולדן 2007)

איזו שליחות יש בניצנים? - בביטאון הרעיוני של 'ועד המתיישבים', 'ונטענים', (י' באדר תשס"ו) מסביר הרב משה הרשטיק מפעילי ה'רוח הכתומה' ב'ועד המתיישבים' את שליחותן של הקהילות בניצן:

"האם ניצן זה המקום? בפשטות לא. מה יש לנו לחפש במרכז הארץ? [אך,] כאשר תקום קהילה שבראש מעייניה הקרנה על הסביבה כולה... כולם ידעו שבכפר הזה יש יהלומים יקרים... בראש מעייני הקהילה יהיו הערבות ההדדית ומפעלי החסד... נהפוך את המקום למרכז תורני... בית לתאטרון יהודי... פסטיבלים של מוסיקה יהודית... לדעתי זו חשיבה אידאליסטית מודל תשס"ו. הרואה את הפרחת הנשמות כמשימה לאומית."

אבל וגאולה - אירועי יום השנה כללו מוטיבים רוחניים רבים. אסתפק כאן בשניים – האבל והגאולה.

במוטיב **האבל** : קהילת גוש קטיף בחרה לציין את 'יום השנה' במהלך המשחזר יום השנה לאבלות. המהלך מתחיל במעין טקס 'עלייה לקבר' בכיסופים, ממשיך ל'טקס זיכרון ממלכתי' בבנייני האומה ומסתיים ב'אמירת קדיש' בבית הכנסת של כלל ישראל - בכותל המערבי.

מוטיב **הגאולה**, נע על הציר ההיסטורי של הציונות, מגאולת האדמה (כיסופים) גאולת האדם (בנייני האומה וגן העצמאות) ועד כיסופי המשיח בכותל המערבי. ציר זה מסמן את הפיכת גוש קטיף שבחומר לגוש קטיף שברוח. אדגים זאת בציטוט מפרסום של 'ועד המתיישבים' לסיכום אירועי יום השנה: "פנינו אל הקב"ה בבקשה: 'אנשי אדמה אנחנו וכעת אין לנו אדמה... קח את כל מאמצינו, תפילותינו וזרע אותם תחת כיסא כבודך...' "

הממצאים על מעורבותו הפעילה של 'ועד המתיישבים' בעיצוב משמעות העקירה והשיקום, מתיישבים עם התאוריה המכירה בחיוניותו של המרכיב הרוחני לבניית חוסן קהילתי שנסקרו לעיל.

דודאי (אצל ארד 2001) מציין כי המרכיבים העיקריים של החוסן החברתי הנם אמונה במטרה משותפת, מיתוסים מלכדים וזיכרון קולקטיבי. גורמים אלו מיוצגים על ידי מכלול של סיפורים סמלים, אמונות ומנהגים משותפים של החברה. אמית ופליישר (2005) ציינו את חשיבות הממד הערכי לחוסן החברתי בכלל ולעמידות קהילות בתנאי משבר בפרט.

לסיכום, נראה כי היכולת של 'ועד המתיישבים' לפעול באופן רב-ממדי (חומרי, ארגוני, רגשי וערכי), סייעה לו במידה רבה לשמור על רלוונטיות כלפי הקהילות, להשתלב במערכת השיקום, לסייע לשילוב בין הקהילות לארגוני הסיוע ולהשפיע ואף להוביל נורמות והחלטות בקהילות ובארגוני הסיוע בתהליך השיקום.

סיכום

בפרק זה נסקרו הקמת 'ועד המתיישבים' ופעילותו בעיקר בהקשר הקהילתי. הנקודות המרכזיות העולות מן הממצאים:

1. קהילות – אימוץ המודל של 'קהילה אזורית' המקיימת יחסי גומלין עם 'קהילות מקומיות' היה בסיס מרכזי לפעולת הוועד. בדרך זו הצליח הוועד לסייע לשימור הקהילות, לטפח סולידריות בין כלל קהילות העקורים ולשמר קבוצות ייחוס ואינטרס חוצות קהילות. מכלול המאמצים הללו יצר תמונה ברורה לגבי מרכזיות השיקום הקהילתי וחיוניותו – תמונה שחשוב היה להציג בפני גורמי הסיוע הממשלתיים והאזרחיים.

2. התאמה – פעילות 'ועד המתיישבים' התאפיינה בהתאמה מתמשכת של מבנהו ופעילותו לצורכי השיקום המשתנים. בתוך כך השכיל הוועד ליצור קשרי גומלין מועילים עם הקהילות ועם ארגוני סיוע ממשליים ואזרחיים. היכולת לסגל את הגמישות הנדרשת בתהליכי שיקום לצד הדבקות בעקרונות הפעולה הבסיסיים כגון – מרכזיות הקהילות, עצמאות הוועד ושילוביות עם כלל גורמי הסיוע – אפשרו הסתגלות מתמדת של הוועד לסביבתו.

3. רב-ממדיות – מצאנו כי קיימים קשרי גומלין והשפעות גומלין בין המרכיבים הפיזי, הארגוני, הרגשי והערכי של פעילות הוועד בפרט ותהליך השיקום בכלל. הבנת כל אחד מהם בנפרד וכולם יחד חיונית להבנת ההתפתחות של תהליך השיקום בקהילת העקורים בכלל ובכל אחת מן הקהילות בפרט.

4. השפעה – לאורך כל תקופת השיקום הצליח 'ועד המתיישבים', צעד אחרי צעד ובעזרת חברי הכנסת, להשפיע על החלטות הממשלה לממש את מדיניותה ולפעול לשיקום הקהילות. לפי מיטב הבנתי, אלמלא פעילות השדולה האינטנסיבית שקיים 'ועד המתיישבים', ספק גדול אם הממשלה הייתה מגיעה לסדרת ההחלטות וההסכמות שהגיעה אליהן בתחום הקהילתי.

אי אפשר היה לבדוק, ולא בדקתי, את השאלה 'מה היה קורה אילו?' אילו הוועד היה מושך לכיוון הפרטני? אילו היה מתארגן? שאלות אלו מסקרנות מאוד אך אין אפשרות לבחון אותן באופן מדעי.

לסיום, חשוב לציין כי פעילות הוועד לא התחוללה בחלל ריק. מרב המשאבים לשיקום הקהילות מקורם בתקציבים ממשלתיים. ארגוני הסיוע הממשלתיים עשו מאמץ ניכר והקצו משאבים רבים לשיקום הקהילות. לצדם פעלו ארגוני סיוע אזרחיים נוספים כמו הפורום המשפטי ומהו"ת. הפרק הבא יוקדש לפעולת מערכת השיקום הרחבה.

פרק 13 - מערכת השיקום – ההקשר הקהילתי

הנחיתי, במסגרת ההתנתקות, לבצע פינוי, סליחה, העתקת 17 יישובים, על 7,500 תושביהם, מרצועת עזה לשטח ישראל ... רוב היישובים יועברו באופן מסודר.

אריאל שרון ליואל מרכוס (הארץ 3/2/2004)

אומרים לנו: ראש הממשלה אישר, כל העולם אישר, אצל מי זה תקוע? - פקידי אוצר יועצים משפטיים למיניהם. אנחנו הפכנו להיות 'מותג שמתומחר' - 'כמה אני עולה למדינה', אין אנושיות, אין בני אדם. אתה שואל את עצמך אם הנזק שהם גרמו לילדים ולי, לא ישנים, לא נקלטים, בוכים - נמדד בכסף. שמוליק כ"ץ (5/6/06)

מבוא

הפרק שלהלן מיועד להשלים את התמונה שתוארה בפרקים הקודמים, מההיבט המערכתי. 'מערכת השיקום', בהקשר הקהילתי, היא קשרי הגומלין ויחסי הגומלין המתהווים בתהליך השיקום בין קהילות לבין מוסדות חיצוניים. מערכת השיקום, מטבעה, היא מרובת משתתפים, מסועפת ודינאמית. הפרק שלהלן יתמקד בשני מגזרים של בעלי עניין:

1. ארגונים ממשליים – משרדי ממשלה ובכללם מנהלת סל"ע והרשויות המקומיות
 2. ארגונים אזרחיים – 'למען אחינו', הוועד המשפטי למען א"י, מהו"ת, רבני צהר ותעסוקטיף
- מחקר זה אינו עוסק ביחסי הגומלין של קהילות העקורים עם ארגונים עסקיים. עם זאת, ברור שגם להם השפעה ניכרת, וראוי שתיבדק.
- הפעילויות של ארגוני הסיוע מקיפות תחומים רבים. תיאור הממצאים כאן יתמקד בהיבטים הקהילתיים של השיקום. הדוגמות תהיינה בדרך כלל מתוך נשואי המחקר: קהילות 'הגוש המאוחד', כפר דרום ויועד המתיישבים'. לאחר תיאור הממצאים יובא ניתוח של סוגיות מרכזיות, כגון: הקשר בין ההכנות לבין ההתמודדות עם האירוע או הפער בין מדיניות הממשלה לביצועה.
- הפרק מחולק לשני חלקים: חלק אחד יעסוק בהכנות לקראת ההתנתקות, והחלק האחר - בהתמודדות ובשיקום שאחריה.
- ההתייחסות לתבנית הרב-ממדית תשולב במהלך התיאור והמסקנות. כבסיס לניתוח מערכת השיקום בתקופה שלאחר ההתנתקות ישמש מודל ממש"ק.

13.1 שלב ההכנות

13.1.1 מדיניות הממשלה

מדיניות הממשלה בשלב ההכנות התאפיינה בפער ניכר בין הצהרות להחלטות. דוברי הממשלה בדרג המיניסטריאלי והמקצועי הדגישו את חשיבות ההיבט הקהילתי בביצוע ההתנתקות. לעומת זאת, החלטות הממשלה, היערכות מוסדותיה והצעת החוק שהגישה, התעלמו כמעט לחלוטין מהצורך בשיקום קהילתי.

בריאיון ליואל מרכוס אמר ראש הממשלה אריאל שרון כי כוונתו לבצע העתקה קהילתית של יישובי גוש קטיף. לדבריו, הגורמים המטפלים כבר החלו "לעבוד על זה ולדאוג לכך שרוב היישובים יועברו באופן מסודר." (הארץ 3/2/2004). ראש הממשלה הטיל על המועצה לביטחון לאומי לגבש המלצות להיערכות לטיפול חברתי במפונים.⁵⁰

ההמלצה המרכזית של ועדת מומחים בין-משרדית שפעלה במועצה לביטחון לאומי, הייתה לשמר את הקהילות (המועצה לביטחון לאומי 2004). המלצות הוועדה והמלצות מומחים נוספים המצדדים בהעתקה קהילתית (שדה-בק 2000) לא זכו לדיון ולא הובאו לידיעת הממשלה בעת הדיון על תכנית ההתנתקות. כתב על כך מבקר המדינה:

אין מסמכים המעידים כי בוצעה עבודת מטה מסודרת ומקיפה לפי הטייטה לדיון [חוות דעת המומחים, שב"י], כי הנושא על כל מורכבותו הוצג למקבלי ההחלטות וכי התקבלו החלטות וניתנו הנחיות בעניינו; לפיכך ניתן לסכם ולומר שלא נעשתה עבודת מטה כהלכתה. היעדר עבודת מטה סדורה וראויה גורם נזק רב ועגמת נפש למפונים ומכביד על תקציב המדינה, ודבר זה יש לראותו בחומרה רבה. (10: 2009)

רא"ל (מיל') משה יעלון מציין (2008: 160) כי אי ההקשבה למומחים אפיינה באופן כללי את מהלך ההכנות להתנתקות, כך שההתעלמות מדו"ח הוועדה של המועצה לביטחון לאומי הייתה כנראה חלק משיטה. בסופו של דבר, החלטת הממשלה על ההתנתקות⁵¹ התייחסה לצורך בפיצוי אישי למפונים, ללא כל אזכור להשלכות קהילתיות-חברתיות או לכוונה לאפשר העתקת קהילות. תאריך היעד להתנתקות נקבע ללא בחינת היכולת להיערכות נאותה לטיפול בקהילות. ברוח זו הוגש לכנסת חוק ההתנתקות (בנובמבר 2004) שאינו כולל כל אופציה לשימור הקהילות. הצעתם של נציגי מתיישבי גוש קטיף לגורמים ממשלתיים, לכלול אופציה להתיישבות חלופית בחקיקה, נדחתה (עדויות ברגמן ומירון ו' ביקורת המדינה 10/8/85). לחץ כבד של חברי כנסת הביא להוספת סעיפים (81 ו 85) שאפשרו העתקת קהילות לתוך יישובים קיימים, הקצאת קרקעות ומתן תמיכה כלכלית לצורך העתקת קהילות.

מנכ"ל משרד רוח"מ הגדיר כי "חוק פיננו-פיצוי הוא הכלי המרכזי שבאמצעותו הממשלה אמורה לטפל בבעיה הזאת, בתהליך הזה [הכוונה למפונים. שב"י]. (23/5/05) הנוסח הסופי של החוק מתמקד בהסדרת הפינוי, הפיצוי הכלכלי ופירוק המועצה והיישובים. העניין הקהילתי נדחק לשוליים.

למרות ההחלטה שלא להעדיף העתקת קהילות, המשיכה הרטוריקה הממשלתית לתמוך בעניין. בתיאור תפקידי מנהלת סל"ע נכתב כי היא "אחראית לביצוע הוראות החוק" כולל "בכל הקשור לסיוע למפונים ... לרבות לעניין העתקת מקומות המגורים של קבוצות מתיישבים, והעתקת אגודות שיתופיות התיישבותיות ומוסדות ציבור." (סעיף 4) הטיפול "בהתיישבות חלופית" הוגדר כאחת ממשימותיה של ועדת מנכ"ל משרד ממשלה שהוקמה באפריל 2005 (משרד מבקר המדינה 2006).

⁵⁰ בדו"ח הביניים של ועדת החקירה (עמ' 18) מוזכרות עדויות נוספות לכך שראש הממשלה הנחה להכין מסלול שיקום קהילתי.
⁵¹ החלטת ממשלה 1996 מיום 6/6/2004

ברוח זו הצהירו מנכ"ל משרד רוה"מ, מנכ"ל מנהלת סל"ע ומנכ"ל משרד הרווחה, בוועדת הכספים של הכנסת, שלושה חודשים לפני מועד ההתנתקות [הציטוטים לפי הסדר הנ"ל, ההדגשות שלי שבי"י]:

למדנו היטב את לקחי פינוי סיני. אין ספק שהיכולת לעבור בקבוצות או בקהילות של עשרות משפחות או יותר מהווה תרומה מכרעת ליכולת להתגבר על התהליך הזה. ... הם רוצים שהילדים יהיו ביחד, רוצים אולי שהם ילכו לאותו מוסד חינוכי שהם היו בו והם מבקשים שנדבר אתם כקהילה, הממשלה תצא מגדרה לעזור לקבוצות כאלה:" "מנהלת סל"ע תעשה כל אשר לאל ידה כדי שהקהילות תישארנה והצבר של הקהילות ביחד יישאר, כאזור דומה ככל האפשר למה שהיה בגוש קטיף קודם"; "התחלנו לעבוד בקהילות האלה כבר לפני שנה וחצי, ואנחנו מתכוונים להמשיך בתכניות של עבודה קהילתית ביישובים האלה גם עד לפינוי וגם לאחר הפינוי, במקומות שהם ייקלטו בהם. אנחנו כמובן מאוד מחשיבים את העבודה הקהילתית, כי ברור לנו וברור גם לאנשים ... כי חלק גדול מהמשברים הם משברים שנובעים כתוצאה ממשבר חברתי. (23.5.05)

13.1.2 היערכות הממשלה

מנהלת סל"ע עסקה באופן אינטנסיבי באיתור אתרים להתיישבות חלופית ואף ניהלה מגעים עם קהילות מסוימות לגבי אתרים אפשריים. כך למשל הסיכומים עם אנשי ניסנית בדבר המעבר ל'מתחם הגולף' באשקלון. להכנות אלו לא התלוותה כל תכנית או מנגנון לטיפול ולשיקום קהילתי. לא הוכן מתווה ארגוני ו'תרשים זרימה' של סיוע לקהילה. תכניות שיקום קהילתי שהוגשו על ידי מומחים (שדה בק 2000, ביליג 2005, ביליג וכ"ץ 2005) ועל ידי השירות לעבודה קהילתית במשרד הרווחה, נדחו.

מדיניות המנהלת הייתה כי אין ליישב ללא הסכמה מראש, ולכן צעדים מעשיים להתיישבות קבע הותנו בפנייה מסודרת של נציגי קהילות. לאור ההנחה כי רבים יבחרו בשיקום קהילתי, הכינה המנהלת אתר בניצן ומקבצי דיור להשכרה ביישובי הדרום, שהיו אמורים לשמש כאתרי דיור זמניים. מבקר המדינה טען כי לא הוכנו אתרים ארעיים וזמניים להיקף המשוער של הקהילות העקורות (מבקר המדינה 2006: 22-29) ולא הוכנו כראוי אתרים להתיישבות קבע (מבקר המדינה 2009: 7-15).

ארבע החלטות שנתקבלו בשלב ההכנות, השפיעו באופן קריטי על היערכות הממשלה לתהליך השיקום:

1. ההחלטה לאמץ מודל של 'פיצוי' ולא של 'שיקום': לשון החוק ומדיניות הממשלה היו להסתפק בתשלום פיצוי בהתאם לערך הרכוש שנפגע. לא הייתה חלופה של תקצוב שיקום הקהילות ('ערך הכינון') שמשמעותה מנגנונים ותקציבים לתמיכה ביכולת העקורים לכוון מחדש את רקמת חייהם.⁵² בהקשר הקהילתי מדובר על כך שהמשימה הממשלתית המרכזית לא הייתה הקמת יישובים לעקורים אלא התחשבות על ערך הנכסים שאבדו.

2. ההחלטה לפזר את האחריות והסמכות לטיפול בעקורים בין משרדי הממשלה: מנהלת סל"ע אמנם הייתה אחראית על הסיוע למפונים, אך סמכויות הביצוע בפועל נשארו בידי משרדי הממשלה, כל אחד בתחומו. כך משרד החינוך החליט על המשך העסקת המורים בעוד משרד הרווחה הפסיק את פעילות העובדים הסוציאליים הפרטניים והקהילתיים. ריבוי הגורמים המטפלים, אי הבהירות לגבי חלוקת האחריות והסמכות ביניהם והצורך בתיאום ובאישור הדדי יצרו מבוכ ביורוקרטי. בסופו של דבר לא הוקם מנגנון ממשלתי אחד שהיה אחראי, מוסמך ומאורגן לשיקום הקהילות.

⁵² קרנטלי (Quarantelli 1985) עמד על כך שהעתקת יישובים אינה רק הזזת אנשים אלא העתקת דרך חיים ואורח חיים.

3. הניסיון להפיק רווחים משניים מתהליך השיקום: פקידי ממשלה ובעלי עניין אחרים ראו בתקציבי הסיוע לעקורים כלי לפתרון בעיות נוספות, כמו למשל: חילוץ פרויקטים כושלים מפשיטת רגל (מגדלי אייל ו'מתחם הגולף' באשקלון) וסיוע כלכלי ליישובים כושלים (עדויות לאה שלם, דניאל שטרול ודברי צבי הנדל בישיבת ועדת הכספים ב 23/5/05). ביסוד הרעיון היו גישה חיובית ורצון לניצול מיטבי של תקציבי ממשלה. בפועל גישה זו האטה את הטיפול בקהילות, הוסיפה מכשולים משפטיים וגררה הוצאות כספיות כבדות.

4. ההחלטה להפסיק את פעילות המועצה האזורית והיישובים: ההחלטה להפסיק את פעולת המועצה האזורית חוף עזה והיישובים הקשתה על רציפות הקשר בין הקהילות למשרדי הממשלה בתהליך השיקום. אם הכוונה הייתה לשמר את הקהילות, מדוע היה צורך לפרק את התשתית הארגונית שלהן? ההחלטה לפרק את המנגנון הקיים לא גובתה בהקמת מנגנון חלופי. עולה מכך שבעצם לא הוכנו כלים למימוש החוק המחייב את מנהלת סל"ע לסייע בהערכת אגודות שיתופיות (סעיף 4). החלטות אלו מעידות על פער בין המדיניות הממשלתית המוצהרת של העדפת פתרונות קהילתיים לבין חוסר ההיערכות ליישומה. נראה כי דבריו של מנכ"ל משרד רוה"מ משקפים את המדיניות בפועל: אנחנו מעדיפים שיהיו לאנשים פתרונות עצמאיים. והיה ולא, נעזור להם בפתרון זמני ליום הפינוי. ... העדיפות הראשונה היא מעבר ישיר לפתרון הקבע, שיקנה בית, שיקנה דירה. ... אין חובה על הממשלה לדאוג לדיוור זמני לכל מתיישב שעוזב. פתרונות הקבע – אנחנו מעדיפים שאנשים ילכו לפתרון עצמאי. (23/5/05)

13.1.3 הסיבות לפער בין המדיניות המוצהרת של הממשלה לבין ההיערכות בפועל

לפער בין המדיניות המוצהרת של הממשלה לתמיכה בשיקום קהילתי לבין חוסר ההיערכות הראויה לשיקום קהילתי למעשה, אפשר להציע ארבעה הסברים:

- חוסר שיתוף פעולה של המתיישבים
 - רצון מכוון של הממשלה לפגוע בקהילות
 - היעדר משילות⁵³ – חולשה כללית של הממשלה בביצוע מדיניותה
 - קושי מהותי של ממשל ביורוקרטי לטפל בקהילות
- אפרט נקודות אלו:

א. חוסר שיתוף פעולה של המתיישבים – חלק מדוברי ממשלה טוענים כי חוסר שיתוף פעולה של מתיישבי גוש קטיף מנע היערכות לפתרונות קהילתיים, מאחר שאין הצדקה להוצאת משאבים בתנאי אי ודאות (שלג 70: 2007). תיאר זאת יונתן בשיא: "סיירנו עם אישים מרכזיים מגוש קטיף, והצגתי להם את התכניות שישנן לאתרי הקרוונים. תשובתם הייתה: אתם תזרקו מאות מיליוני שקלים, ובחלונות תנשב הרוח. איש מאתנו לא יגור בקרוון." (הצופה, 12/4/06) ברוח זו טענה המדינה בפני בג"צ כי חוסר שיתוף הפעולה של המתיישבים מקשה על מימוש הכוונה להעברת קהילות ליישובים חדשים (בג"צ 1661/05, סעיף 442). בתגובה לטענות אלו כתב מבקר המדינה: "דווקא העובדה שרוב האוכלוסייה לא שיתפה פעולה עם גורמים ממשלתיים הייתה צריכה לדרבנם לאסוף מידע, בכלל זה באמצעות מומחים, כדי לנסות ולעמוד על העדפויותיהם של המפונים" (10: 2009).

⁵³ "משילות היא יכולת הממשל להפעיל סמכות לגיטימית לשם מימושה של מדיניות שהתקבלה בדרך דמוקרטית, תוך אספקה של הנהגה והכוונה מערכתיות, יצירת התנאים המבניים והתהליכיים, העצמת היכולת לפעול, פתרון בעיות וכן שילוב המשאבים הנדרשים להשגת היעדים הקיבוציים של החברה." (שוחט: 2007)

בד בבד עם המאבק הפוליטי בתכנית ההתנתקות ניסתה מנהיגות המתיישבים לפתח ערוצי דיאלוג עם הממשלה לפתרונות קהילתיים (מפורט להלן 13.1.6). גם אם הדיאלוג לא היה מוצלח, היה מידע בידי נציגי הממשלה על עצם הרצון בפתרונות קהילתיים. כך שיכלו לפחות להכין את המנגנון והתהליכים לפתרונות מסוג זה. נראה שחוסר שיתוף הפעולה של המתיישבים אכן הקשה על ההיערכות, אך הוא היה צפוי לנוכח הנסיבות הפוליטיות וקשה לתלות בו את חוסר ההיערכות הממשלתית להעתקת קהילות.

ב. רצון מכוון של הממשלה לפגוע בקהילות – לא מעטים מהמרוויינים למחקר זה ובכללם ממנהיגי העקורים, טוענים כי ממשלת ישראל התכוונה לא רק לפנות את גוש קטיף, אלא לרסק את הקהילות. זאת כדי לגרום תחושת תבוסה והלם שיאפשרו המשך פינוי יישובים ביהודה ובשומרון ויחלישו את השפעתה הגוברת של הציונות הדתית בחברה הישראלית. למגמה זו נמצא הד במחקרו של לבל (2009: 207) על הפרשנות והתפיסה החברתית של ההתנתקות. לבל זיהה 'מוטיבציה מובילה (וסמויה)' להחלשת האליטה הציונית דתית בצה"ל.

אין ביכולתו של מחקר זה לחדור ולאתר כוונות סמויות. לטענה בדבר כוונה לפירוק הקהילות לא נמצאה תמיכה בממצאים. פקידי הממשלה הבכירים ביותר הקדישו מאמצים ואמצעים רבים, לפי מיטב ההבנתם, להכנת פתרונות קהילתיים לעקורים. לא זו הסיבה לפער בין המדיניות לביצוע.

ג. היעדר משילות – ניתן לטעון כי המקרה שלפנינו הוא דוגמה נוספת לאזלת היד הכללית של הממשלות בישראל. ביטוי נוסף לחוסר יכולת הממשלה לבצע את מדיניותה (דורון 1988, מנחם ולהט 2006, זובידה ומקלברג 2008: 11). במקרה שלפנינו טענה זו כוללת שלושה מרכיבים: הצבת לוח זמנים שלא אפשר היערכות ראויה, חוסר תכנון וחוסר מקצועיות.

1. לוח הזמנים - היערכות לפתרונות קהילתיים מחייבת הכנות ממושכות להקמת אתרים זמניים או קבועים. משך הזמן מהחלטת הממשלה ועד ביצוע ההתנתקות היה שנה וחודשיים. חוק ההתנתקות התקבל כחצי שנה לפני מועד הביצוע. כך שלוח הזמנים שנותר להיערכות היה קצר ביותר. התריע על כך עו"ד מירון בדיון בוועדת הכנסת, שלושה חודשים לפני מועד הפינוי:

פירושו של דבר, שמנסים לפרק את הקהילות. לא מכוונה רעה, אלא על ידי זה שישלחו את האנשים כל אחד לגורלו. כל המומחים אומרים שזה אסון לאנשים. ... הבעיה כולה נובעת מדבר אחד פשוט מאוד: במקום קודם לתכנן ואז לקבוע את לוח הזמנים, עשו ההיפך, קודם קבעו את לוח הזמנים ואחר-כך התחילו לתכנן. (23/5/05)

בג"צ (בג"צ 1661/05, סע' 463) קבע, על פי הצהרת בא כוח המדינה, כי שיקולים מדיניים ולאומיים מכתיבים את לוח הזמנים ולא הצורך להיערך כראוי לשיקום. מכאן עולה כי לפחות בנוגע ללוח הזמנים לא הייתה זו 'בעיית משילות' אלא התנהלות בהתאם לסדרי העדיפות של מקבלי ההחלטות.

2. חוסר תכנון – עמדנו על כך שלא הוכנה תכנית לשיקום קהילתי. מבקר המדינה כתב:

עבודת המטה שעשתה המנהלה לקראת הפינוי הייתה חלקית ולא מעמיקה; היא לא תועדה כהלכה, ואם התקבלו בה החלטות - גם הן לא תועדו. ... היעדר עבודת מטה סדורה וראויה הוא פגם מהותי, והוא גורם נזק רב ועגמת נפש למפונים ומכביד על תקציב המדינה (2009: 34)

מאחורי המילים השקולות הללו מסתתרות שיטות ה'סמוד', 'יהיה בסדר' והאלתור המאפיינות לעתים את התנהלות הממסד הישראלי.

3. חוסר מקצועיות – ועדה שפעלה במסגרת המועצה לביטחון לאומי המליצה על פתרון קהילתי. מומחים פרסמו המלצות פומביות (שדה-בק 2000, קליאוט 2005, ביליג וכ"ץ 2005), וראשי מנהלת סל"ע מעידים כי למדו ממחקרים על פינוי סיני ב 1982 כי לגורם האנושי והקהילתי השפעה קריטית על הצלחת השיקום.

כל אלו לא באו לידי ביטוי בניסוח 'חוק יישום תכנית ההתנתקות' ובהכנת הכלים לטיפול בקהילות העקורים.

הביטוי 'חוסר משילות' הוא כינוי כולל לתופעה רחבה שבאה כאן לידי ביטוי בקביעת לוח זמנים לא ריאלי, בחוסר תכנון ובחוסר מקצועיות.

עדיין עומדת השאלה: מדוע לא הצליחו שרי הממשלה ופקידיה למשול? מה מנע מהם לתרגם את המדיניות המוצהרת הקהילתית של עצמם, את המלצות המומחים ואת תיקוני החוק הקהילתיים שהתקבלו בכנסת לתכנית פעולה?

בתשובה לשאלות אלו אפשר להציע סיבה רביעית, מבנית:

ד. קושי מהותי למוסדות מדינה לטפל בקהילות – הישות חברתית ה'חמקמקה' של הקהילה מקשה על קשרי הגומלין שלה עם הממשלה (בהם 39: 1997, סדן 20: 2009). ממשלה בנויה לפעול באמצעות יחידותיה, להתקשר בחוזה עם ספקים או לתת 'תמיכות' על פי קריטריונים לארגוני מגזר שלישי. 'קהילה' אינה אף אחד מכל אלו, על כן גופים ממשלתיים מתקשים לזהות את עצם קיומה ולפעול עמה. לנציגי השלטון לא ברור מי כלול בקהילה? מה התחייבויותיו? מי מייצג את הקהילה? מה הישות הארגונית שלה?⁵⁴ המציאות הקהילתית בכלל ובהיערכות לחירום בפרט היא מורכבת ואינה משתבצת בקריטריונים ובנוהלי העבודה הביורוקרטיים. חוסר היכולת ליצור ממשק פעולה בין מערכת הסיוע הממשלתית לבין קהילות גוש קטיף, ניזון משלושה גורמים:

1. חוסר הכרה הדדית – מוסדות הממשל לא ידעו להגדיר מהי קהילה⁵⁵ בהקשר של היערכות לשיקום. ומנגד מתיישבי גוש קטיף ראו במנהלת סלי"ע גוף המיועד לעקור אותם מבתיים ולא גורם מסייע. ממשק יעיל בין בעלי העניין והבנת הסביבה הם תנאי ליכולת פעולה במצבים מורכבים בכלל (Weick 1996, Gharajedaghi 2006: 107) והיערכות לקראת חירום בפרט (Tierney 2003, Quarantelli 1997).
2. מיקוד ברמת הפרט והמשפחה – סיוע חירום דורש היערכות מרובת רמות (Multy scaling) לפרט, למשפחה ולקהילה (Bar-yam 2004: 201). המנהלת נערכה לטיפול בפרט ובמשפחה על ידי הקמת מרכז 'מענים'⁵⁶ והפקת חוברות למשפחה (להד, טוב ושפירא 2005). לא הוקם מערך דומה, לא במנהלת ולא בשום מקום אחר לסיוע לקהילות. והתוצאה הבלתי נמנעת - לממשלה לא היו הכלים הארגוניים לפעולה מול הקהילות.

3. התעלמות מרב-ממדיות של מהלך השיקום – שיקום קהילתי הוא תהליך רב-ממדי: פיזי, ארגוני, רגשי וערכי. מרכיבים אלו שלובים זה בזה ומשפיעים זה על זה. מנהלת סלי"ע התרכזה במציאת פתרונות קהילתיים דרך הממד הפיזי – תשתית קרקע ותקציבים. לא הייתה התייחסות מספקת לממד הארגוני, הרגשי והערכי של תהליך השיקום. עקב כך נזנחו ההקשרים הרחבים: תרבותם של האנשים, אופי הקהילות, הקשרים הארגוניים, מערכות היחסים והמוסדות. לסיכום, בעדויות אנשי הממשלה הובלט הגורם האנושי ובמנהלת סלי"ע הוקם אגף חברתי. ובכל זאת, כל אלו לא הובילו להכנת תכנית לשיקום הקהילות.

⁵⁴ למרבית הקהילות הייתה תשתית ארגונית מוכרת בדמות 'אגודה שיתופית', אך זו זוהתה עם היישוב שהחוק מחייב לפרק ולא בהכרח עם הקהילה המשתקמת.

⁵⁵ הממשלה אימצה הגדרה מנהלית כי קבוצה של 20 משפחות תיחשב ל'קהילה'. החלטה זו לא נשענה על תפיסה חברתית ויצרה קשיים נוספים בתהליכי שיקום הקהילות. על כך בהמשך.

⁵⁶ 'מענים' מרכז (מוקד טלפוני) לתמיכה בפרטים ובמשפחות - הוקם ביזמת מנהלת סלי"ע.

הקושי של המתדיינים לשתף פעולה עם הממשלה, הרצון של גורמים ממשלתיים מסוימים לנצח את היריב הפוליטי וקשיי משילות היו גורמים שתרמו להתנהלות הבלתי מוצלחת, אך **נראה שהקושי של גורמי ממשלה לפעול עם קהילות היה מהותי ולא רק תוצר הנסיבות של מהלך ההתנתקות.**

13.1.4 היערכות גורמים ממסדיים נוספים

כנסת ישראל - בתהליך ההכנות מילאו ועדות הכנסת תפקיד פעיל ביותר. הייתה זו ועדת הכספים שאילצה את הממשלה לכלול את האופציה להעתקה קהילתית בחוק, כפי שאמר ח"כ חיים אורון: "בהתחלה הגישה של הממשלה הייתה של 'סל קליטה' (=פתרון אישי לכל משפחה), מה שקרה בוועדת הכספים הוא שהייתה עדיפות גדולה ל'מרכז קליטה' (=אתרי דיור זמניים לקהילות עד להתיישבות קבע). זה הרעיון של סעיף 85. זה לא שולי, זה דרמטי." (23/8/05)

מעורבות זו בשלב ההכנות הייתה סממן ראשוני לתפקיד המרכזי שיהיה לכנסת בעיצוב תהליך השיקום בהמשך. לאורך תהליך ההכנות ניכר כי הכנסת, ללא הבדלים בין קואליציה ואופוזיציה, עמדה על חשיבות ההיבט הקהילתי בטיפול בעקורים ופעלה להכללתו בחבילת הסיוע.

מתוך הממצאים ניכר מתח בין תפקידה הביצועי של הממשלה, המנתב אותה לראייה צרה של ההתנתקות במונחי תקציב, סבירות משפטית, נהלים ויכולת ארגונית, לבין הכוח המאזן של הכנסת שהביאה, במקרה זה, נקודת מבט מערכתית ושימשה נתיב להשמעת קולם של הנפגעים.

עיריית אשקלון - הנחיות הממשלה להיערכות הרשויות המקומיות בטרם ההתנתקות לא כללו התייחסות לטיפול בקהילות (מבקר המדינה 44: 2006). ראש עיריית אשקלון ביקר בניסנית חודשים ארוכים לפני הפינוי, הזמין את התושבים לעבור לאשקלון והצהיר כי "נעשה הכול כדי להקל עליהם" (Ynet 18/7/05). עיריית אשקלון נערכה לקליטת עקורי גוש קטיף כפרטים וכמשפחות בתחומי הדיור, החינוך והרווחה, אך לא בהיבט הקהילתי.

בהיערכות עיריית אשקלון בלט הניסיון להפיק רווח כלכלי מהמעורבות בשיקום העקורים. על אף שהעירייה קיבלה מענק מיוחד של כ-2.5 מיליון ₪ היא התנתה כל פעולה בקבלת תקציב ייעודי מראש. מנגד טענו פקידי האוצר כי מימון קליטת העקורים צריך לבוא מתקציבן הרגיל של הרשויות המקומיות (מבקר המדינה 51: 2006). דוגמה נוספת למוכוונות הכלכלית של עיריית אשקלון היא הניסיון לנצל את תקציבי הסיוע לחילוץ פרויקטים כלכליים כושלים ב'מתחם הגולף' וב'מגדלי אייל'. התמונה המתקבלת היא **שעיריית אשקלון ראתה בממשלה אחראית לשיקום ובעקורים נטל או נכס כלכלי. היא ייחסה ערך מופחת לשיקולים אנושיים ולא התכוונה כלל למהלך שיקום קהילתי.**

יש לציין כי לצד עיריית אשקלון, היו רשויות אחרות שראו בקליטת העקורים הזדמנות, נערכו באופן יזום לקליטת קהילות ובדרך כלל הקדימו את הממשלה בהכנותיהם. כך למשל המועצה האזורית אשכול שנערכה להקמת שני יישובים למפונים והמועצה האזורית נחל שורק שנערכה לקליטת גני טל ואחרים.

13.1.5 היערכות היישובים

מה עשתה המועצה האזורית? – המועצה האזורית חבל עזה השקיעה מאמץ בחיזוק החוסן הקהילתי בתקופה הארוכה של מלחמה בטרור, מאז ספטמבר 2000 (ביליג 2006, רוזנברג ורוזנפלד 2007, סימן טוב וכן גל 2007). על פי הנחיות העומד בראשה נמנעה המועצה מלשתף פעולה עם ההכנות לפינוי או לעסוק בכל היבט הנוגע לתקופה שלאחריו. עם זאת, לנוכח אי הוודאות בתקופה שלפני ההתנתקות, נערכו מחלקת הרווחה והשירות הפסיכולוגי של המועצה האזורית, בסיוע אנשי מקצוע ותקציבים ממשלתיים, לתמיכה ברמה האישית, המשפחתית, המוסדית והקהילתית של האוכלוסייה.

המהלך המרכזי בתחום הקהילתי היה הצמדת יועצים ארגוניים לקהילות. מחלקת הרווחה נעזרה בתשתית המקצועית והארגונית של ארגון מהוו"ת כדי לאתר את המסייעים, להכשיר אותם וללוות את פעילותם. יועץ מתנדב שהוצמד לכפר דרום, העתיק את מגוריו ליישוב וליווה את המנהיגות באופן צמוד. לעומת זאת, בניסנית לא הצליחו לגבש ליווי קהילתי מסודר בטרם התנתקות על רקע התחושה שהקהילה אינה מעוניינת לשמר דפוסים קהילתיים. הכוונה הייתה שיועצים אלו ימשיכו עם הקהילות לאחר ההתנתקות. אי הבהירות לגבי האחריות לסיוע הקהילתי השאירה את עניין היועצים הקהילתיים בלתי מוסדר.

מה עשו המנהיגויות האזוריות?

בנוסף למועצה האזורית היו בגוש קטיף הנהגות אזוריות נוספות: מטה המאבק, ועד ראשי היישובים וועד הרבנים. מוקד מנהיגותי נוסף היה פעילותו בכנסת של ח"כ צבי הנדל, ראש המועצה האזורית לשעבר. - מטה המאבק, מעצם תפקידו, נמנע מלנהל מגעים עם הממשלה על התקופה שלאחר הפינוי. אולם כחלק מתפיסה מורכבת, הניחו ראשיו כי אם האוכלוסייה תדע שעתידה לא מופקר, היא תוכל לנהל טוב יותר את המאבק. תפיסה זו הביאה לתיאום ולשיתוף פעולה שקטים בין מטה המאבק לוועד ראשי היישובים. - ועד ראשי היישובים ראה כחלק מתפקידו את החובה לייצג את היישובים אל מול הממשלה. מתוקף כך התנהל משא ומתן בין מנהיגויות היישובים לממשלה, לעתים חשאי ולעתים עקיף על עתיד הקהילות (יפורט להלן (13.1.6).

- ועד רבני גוש קטיף, היה הגורם שהתווה את מדיניות ניהול המאבק וההיערכות בטרם ההתנתקות. עקרונות הפעולה של רבני גוש קטיף היו שמירת החוסן של מתיישבי הגוש, הקטנת החיכוכים הפנימיים, ניהול מאבק לא אלים ושימור הקהילות. מתוך הבנה כי ניהול מו"מ עם הממשלה מקטין חיכוכים פנימיים ותורם לחוסן, אפשרו הרבנים לוועד ראשי היישובים ולפורום המשפטי שפעל בשם, לנהל מגעים שקטים עם נציגי הממשלה.

על אף שוועד הרבנים ומטה המאבק לא עסקו בהכנות ליום שאחרי, עצם העיסוק שלהם בחוסן הקהילתי יצר תשתית לשימור הקהילות וליכולת ההתארגנות הזריזה של 'ועד המתיישבים' לאחר העקירה.

- ח"כ צבי הנדל ניהל מאבק עיקש בכנסת להכרה בצורך בשיקום קהילתי.

היערכות קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' – היערכות הקהילות נסקרה בפרק 9. אחזור כאן על תמצית העניין:

באופן רשמי נמנעה קהילת כפר דרום מכל שיתוף פעולה עם הממשלה לקראת הפינוי. למרות זאת, ניהלה טרם הפינוי מגעים שקטים ועקיפים למציאת דיור ארעי וזמני.

רוב משפחות 'הגוש המאוחד' הגיעו מניסנית ומיישובי צפון חבל עזה. ככלל, אוכלוסייה זו נערכה מבעוד מועד לפינוי. הובטח להם לקבל מגרשים לבנייה ב'מתחם הגולף' באשקלון. המשפחות שכרו דירות באשקלון בלא כוונה לשמר את המסגרת הקהילתית.

13.1.6 יחסי הגומלין בין הממשלה למתיישבים

יחסי הגומלין בין המתיישבים לממשלה התפתחו בצל מאבק כבד של מתיישבי גוש קטיף למניעת ביצוע תכנית ההתנתקות. המתיישבים היו אמביוולנטיים: היה להם אינטרס מובהק שההכנות ייכשלו ושלכל הפחות תיגרם דחייה משמעותית במועד הביצוע של התכנית ועם זאת היה עליהם להתכונן למצב שבו התכנית תמומש. מצב זה הוביל לתהליך הידברות מהוסס ומפותל.

את הצורך בהידברות הסביר יונתן בשיא: "אפשר לפנות בכוח. אי אפשר ליישב בכוח." (עדות 10/05/09) דניאל שטרול, האחראי על השיקום החברתי במנהלת סל"ע, הסביר את הקושי הכרוך בכך: "אני חושב שהאתגר המרכזי שאנחנו התמודדנו אתו, זה איך מייצרים שיתוף פעולה והסכמות במציאות שהצד השני לא רוצה להידבר בכלל. ... נפגשנו במחשכים ובליילות ובכל מיני מקומות וניסינו לייצר הידברות." (7/11/07)

הגורם שהוביל את ההידברות בין המתיישבים לממשלה לגבי היום שאחרי היה 'הפורום המשפטי למען ארץ ישראל'.⁵⁷ עו"ד מירון שעמד בראש הפורום, קיבל יפוי כוח מוועד ראשי היישובים ומהמועצה האזורית לייצג אותם כלפי הממשלה. הדרישה המרכזית של המתיישבים הייתה לאפשר העתקת היישובים למקומות חלופיים. על ניסיונות ההידברות סיפר ח"כ צבי הנדל:

השתתפתי בכל הישיבות, ... קראתי לזה "ביטוח חיים". מהרגע הראשון ביקשתי דבר אחד. לא כסף. אמרתי שאני מתחנן שישמרו את הקהילות, אני מבקש שיקימו מקום שבו ניתן יהיה לשמר את הקהילות ואת המרקם החברתי. יש סעיף בחוק שיש אופציה כזאת. חברי הכנסת היו מוכנים להכניס סעיף כזה, אבל הממשלה לא הייתה מוכנה להכניס סעיף מחייב. (ו' ביקורת המדינה 10/8/05)

הפורום המשפטי למען ארץ ישראל הגיש עתירות רבות לבג"צ בשם המועצה האזורית, בשם יישובים ותושבים. העתירה המרכזית הוגשה ב 7/4/05 והיא כוללת טענות על אי נכונות הממשלה לביצוע העתקה קהילתית עד המועד המיועד לפינוי (פס"ד 1661/05 סעיף 439). זמן קצר לאחר הגשת העתירה הפסיקה הממשלה ביזמתה את המו"מ.

גם מי שניסה לנהל משא ומתן פומבי עם הממשלה: אנשי ניסנית, פאת שדה ואחרים לא הצליחו להגיע לפתרונות מוסדרים בטרם ההתנתקות.

ככל שהתבהר חוסר היכולת של נציגי מנהלת סל"ע לתת תשובות בנושא השיקום הקהילתי, התערערה מערכת היחסים בין המתיישבים לממשלה. אחד הביטויים לחוסר האמון הוא חילופי דברים קשים בישיבת ו' הכספים של הכנסת ב 23/5/05 בין נציגי המתיישבים לממשלה.

מקור נוסף לחוסר האמון היה מסע יחסי הציבור הממשלתי בסיסמה: "יש פתרון לכל מתיישב". סיסמה זו נתפסה כניסיון לטשטש את העובדה שאין לממשלה פתרון לטיפול בקהילות. נציגי המתיישבים⁵⁸ דרשו להפסיק את מסע הפרסום בטענה כי יש בו הטעיית הציבור. טענתם התקבלה, ומסע הפרסום בתחנות השידור הציבוריות הופסק. מסע יחסי הציבור המניפולטיבי העמיק את חוסר האמון של המתיישבים כלפי הממשלה לזמן רב לאחר ההתנתקות.

⁵⁷ הפורום הוקם בספטמבר 2004 במטרה "למזער את נזקי תוכנית ההתנתקות מגוש קטיף ומצפון השומרון בכלים משפטיים". פרטים נוספים באתר הפורום www.haforum.org.il ..
⁵⁸ מכתב עו"ד שמואליאן 31/7/05, אתר NRG 1/8/05

לסיכום

1. למרות ניסיונות ההידברות, התאפיינו היחסים בין הממשלה למתיישבים בחשדנות ההדדית ובחוסר אמון. גם הערוצים החשאיים לא הועילו ליצירת יחסי גומלין מועילים ביניהם.
 2. המתיישבים זיהו את מנהלת סלי"ע כגוף האחראי לעקור אותם מבתיהם ולא כגורם מסייע.
 3. נציגי הממשלה חשו כי כוונתם של נציגי היישובים ובראשם עו"ד מירון אינה למציאת פתרונות אלא לטרפוד מהלך ההתנתקות.
- בתוך כך בלט תפקידם של ארגוני החברה האזרחיים שבאו להגיש סיוע מקצועי למתיישבים כגורם מתווך בין הקהילות לגורמי הממשלה. על כך בפסקה הבאה.

13.1.7 תפקיד ארגוני מגזר שלישי

ניתן לסמן ארבעה גורמים אזרחיים דומיננטיים שפעלו בגוש קטיף לקראת ההתנתקות:

1. הפורום המשפטי למען ארץ ישראל - לקח על עצמו להגיש סיוע משפטי לתושבים וליישובים.
 2. מהו"ת, מרכז התמודדות בחירום - סייע למחלקות הרווחה והחינוך במועצה בהכנת האוכלוסייה להתמודדות עם מצב הלחץ.
 3. רבני צהר - אספו עשרות רבנים מתנדבים שהגישו סעד רוחני למשפחות ותמיכה למנהיגויות.
 4. עובדים סוציאליים מתנדבים - התקבצו משירותי רווחה בעיקר ביהודה ושומרון וסייעו בידי המחלקה לשירותים חברתיים בהקשר האישי והמשפחתי.
- רוזנברג ורוזנפלד (2007) חקרו את פעילות העובדים הסוציאליים המתנדבים. אריאל ואריאל (2006) כתבו על מעורבות רבני צהר. מתוך דבריהם ועל סמך ממצאי מחקר זה עולה כי תרומתם של ארגוני החברה האזרחיים ליכולת ההתמודדות של פרטים, משפחות וקהילות עם המצב הייתה חיונית ורבה. הממצאים מצביעים על מאפיינים משותפים שסייעו לפעולה אפקטיבית של ארגוני הסיוע האזרחי ועל יכולתם לשמש כמתווכים בין הקהילות לבין הממשלה:

1. מקצועיות – אמנם מדובר בפעילות התנדבותית, אך כל ארבעת הארגונים היו מבוססים על אנשי מקצוע. היותם חלק מארגון אזרחי אפשרה למתנדבים גמישות תפעולית בהתאם לצורכי השטח. כל הארגונים מדווחים על הצורך לפעול בנושאים שאינם חלק מהתמחותם המקצועית. תיוגם כ'אנשי מקצוע' תרם ליכולתם לזכות באמון ובהכרה של כלל הגורמים הפעילים בשטח, כולל ארגונים ממשליים.
2. התארגנות עצמית – כל ארבע ההתארגנויות יצרו מיזמתן תשתית ארגונית שלא הייתה קיימת קודם לכן. תופעה זו מאפיינת התארגנות אזרחית יעילה במצבי חירום (Benini 1998, Tierney 2003).
3. קרבה – האנשים שהובילו את ארגוני הסיוע האזרחיים חשו קרבה תרבותית ואף אידאולוגית למתיישבים. קרבה זו אפשרה יצירת אמון. הגישה ההתערבותית התבססה על קבלת לגיטימציה ושמירת קשר אישי מתמשך עם מנהיגות הקהילות (נוי 2009: 27). עקרון הקרבה מוכר בספרות העוסקת בסיוע במצבי חירום (להד וחבריו 2005).
4. הכרה (recognition) מוסדית – כל ארבעת הגופים זכו להכרה מצד המוסדות והמנהיגויות ברמה האזורית והיישובית. כמו כן הם זכו להכרה מצד המערכות הממשלתיות, עובדה שאפשרה להם לפעול גם בעת שהכניסה לאזור גוש קטיף הייתה מוגבלת. בשלב מסוים קיבלו המתנדבים אפודים זוהרים (וסטים) כאמצעי זיהוי המאפשר להם לנוע בחופשיות למקום שעזרתם נדרשת בו.

5. יישוג (Reaching out) - עקרון פעולה המבוסס על פנייה יזומה של תומכים חיצוניים לאוכלוסייה בסיכון. במקרה זה הוגדרה כל אוכלוסיית גוש קטיף כאוכלוסייה בסיכון. פעילות תמיכה רבה נעשתה בכניסה יזומה לבתים. הפורום המשפטי הפיץ מידע על זכויות ופתח לשכת ייעוץ ביישובים.

6. תיווך – פעולה אזרחית נוטה לעתים קרובות ללוש דפוס של מאבק נגד הממסד. במקרה זה הפוטנציאל לחיכוך היה גבוה מאחר שרבים מפעילי הארגונים התנגדו להתנתקות. למרות זאת, כל ארבעת הארגונים מצאו עצמם בתפקידי תיווך וקידום דיאלוג ומשא ומתן בין המתיישבים לבין גורמי הממשלה. כולם נדרשו לתמרן בזהירות כדי להצליח לשמור על אמון כל הצדדים המעורבים.

פעילות ארגוני חברה אזרחיים בהכנה ובטיפול מוכרת היטב בספרות על התמודדות במצבי חירום (Pyles 2007, Schafer et al. 2008, Chandra & Acosta 2009, כץ וחבריו 2007). וויזנר עמד על תפקידים המועיל של ארגונים הנהנים מאמון האוכלוסייה בניהול מצבי חירום (Wisner 2002). חשיבות השילוב של ארגונים אזרחיים הנגישים לקהילות נמצאה כאחד ממפתחות ההצלחה במחקר רחב יריעה על פעולת צוותי חירום בניו יורק (Baucom et al. 2006: 28-29). הממצאים לגבי תפקיד הארגונים האזרחיים בהיערכות למצב החירום בגוש קטיף תואמים את ממצאי מחקרים אחרים.

סיכום

המומחים המליצו על פתרון קהילתי, המדינאים הצהירו שזו כוונתם, פקידי הממשלה טענו שזה מה שבכוונתם לעשות, והנהגת התושבים ונציגי הרשמיים דרשה אף היא פתרונות קהילתיים. למרות זאת פתרונות קהילתיים לא הוכנו.

על אף ניסיונות ההידברות, לא הייתה ערב ביצוע ההתנתקות ולו קהילה אחת שהייתה בעבורה תכנית סדורה לפתרון קהילתי.

לא התשתית הפיזית בלבד, לא הייתה מוכנה ליום שאחרי, כך אירע גם לתשתית הארגונית הנחוצה לסיוע קהילתי ליישובים. הממשלה קטעה את הרציפות המוסדית על ידי הפסקת הפעילות של היישובים והמועצה מבלי להכין מערך אחר לטיפול בקהילות.

אי הסדרת פעילות הפסיכולוגים, העובדים הסוציאליים והיועצים הקהילתיים קטעה את רצף התמיכה והטיפול במישור הרגשי והחברתי.

במישור הערכי הסממן הבולט לאי ההפנמה של הצורך בפתרונות קהילתיים היה הקמפיין "יש פתרון לכל מתיישב". תחושת ההתעלמות מן הרכיב הקהילתי התחזקה ככל שגברה ההכרה כי אין פתרונות דיוור ארעי או זמני לקהילות.

13.2 לאחר ההתנתקות

מבוא

הצלחת השיקום אינה נבחנת במידת מימוש התכניות המוקדמות, אלא במידת היכולת של כלל הגורמים לפעול באופן מועיל ומיטבי במצב שנוצר. זאת מאחר שכל אירוע חירום נושא אופי ייחודי (קרנטלי ודינס 1972). הכנות יעילות לקראת אירוע חירום מתמקדות ביצירת יחסים בין הגורמים המעורבים, בחינת תרחישים אפשריים, איתור משאבים וגיבוש תפיסות (Milety 1999, Quarantelli 1997:4, Petterson 1999). לכן, בחינת הממצאים לא תתמקד בבדיקה האם ביצוע השיקום תאם את התכנית או האם הוכנה תכנית ראויה ומפורטת, אלא בשאלה כיצד התנהלה מערכת השיקום בנסיבות שנוצרו לאחר פינוי גוש קטיף?

במקרה של הטיפול בעקורי גוש קטיף, המצב לאחר ההתנתקות היה שונה מהותית מזה שלפניה. בטרם העקירה הייתה יריבות בין המתגוררים לממשלה, לאחריה - משימת השיקום הייתה משותפת. כפי שנוכחנו בפרק הקודם, אפשר היה לשער מראש כי רבים ממתגוררי גוש קטיף יעדיפו שיקום במסגרת הקהילה וכך אמנם קרה. מצב של עשרות קהילות השוהות במגורים ארעיים ומצפות להמשיך יחד למגורים זמניים ולהתיישבות קבע, חייב את כלל גורמי הסיוע להיערך באופן מיידי לטיפול בהיבט הקהילתי של שיקום העקורים. הממצאים שיובאו להלן יוצגו בהקשר של קשרי הגומלין בין גורמי הסיוע לבין הקהילות עצמן. הצגת הממצאים תפתח בהצגת התנהלות מערכת השיקום על פי המודל הרב-ממדי. ההיבט הארגוני בתקופת השיקום ינותח על בסיס מודל ממש"ק.

13.2.1 התנהלות מערכת השיקום – תקופת ההתמודדות וההתאוששות (31/12/05-15/8/05)

תקופה זו תוצג באמצעות התבנית הרב-ממדית.

פעילות הממשלה וארגונים אזרחיים

חומרי - במהלך פינוי היישובים דאגו אנשי מנהלת סל"ע להבטיח כי היציאה תתבצע במסגרת הקהילתית היישר לאתרים ארעיים. הסביר זאת מנכ"ל משרד רוה"מ: "ידענו שאם לא בתי המלון, אנשים יתפזרו מהקהילות ולא נוכל לאסוף אותם בחזרה" (7/11/07). היקף חדרי המלון הנדרשים היה גדול ב 300% מזה שהוכן מראש. מבצע ההיערכות לאיתור בתי המלון ולשיבוצם נערך בשיתוף הקהילות. כך גם חלוקת החדרים במלון עצמו. בסופו של דבר, לדברי יונתן בשיא: "לא היה אדם אחד שפונה מביתו שלא היה לו כר להניח עליו את ראשו בלילה הראשון" (וי חקירה 10/5/09).

ארגוני - בבתי המלון היו צוותים של מנהלת סל"ע ועיריית באר שבע שמלכתחילה נערכו לטיפול במשפחות. הצוותים התאימו פעילותם מעבודה מול משפחות לעבודה אל מול נציגי קהילות מאורגנות, כדי לארגן את חיי היום יום. בד בבד, נוצר קשר בין נציגי הקהילות למנכ"ל משרד רוה"מ ומנהלת סל"ע להיערכות לקראת מגורים זמניים ואתרי קבע.

בדרג הממשלתי המקצועי הייתה הבנה לצורך לסייע להתארגנות הקהילות. דניאל שטרול הציג תכנית תמיכה בקהילות: "לכל יישוב נקצה תקנים מיידיים של מזכיר / רב, רכז חינוכי / חברתי. ניתן משקל וייצוג משמעותי למנהיגות האזורית בכניסה ליישוב ופרויקטור לכל קהילה שיטפל במעבר להתיישבות

הקבע" (26/10/05). **בסופו של דבר לא הצליחה הממשלה לעצב במהלך התקופה תכנית מערכתית, סדורה לשיקום הקהילות** (מבקר המדינה 3: 2009).

דוגמה לחוסר התכנון הייתה אי הבהירות לגבי משך שהותן של הקהילות בבתי המלון. מלכתחילה נערכה מנהלת סל"ע לאפשר שהות של ימים ספורים במלון. במהלך התקופה הוציאה מנהלת סל"ע חדשות לבקרים החלטות המחייבות את העקורים לצאת מבתי המלון או לשלם בעבור שהייתם שם. ההחלטות גרמו להתמרמרות רבה ובסופו של דבר לא יצאו לפועל. בכל התקופה לא הוגש סיוע ממשלתי ישיר או עקיף להתארגנות ולפעילות הקהילות, מאחר שהממשלה לא מצאה דרך מעשית להעביר משאבים לקהילות.

לסיכום, פעילות הממשלה בתקופת ההתמודדות וההתאוששות התאפיינה ברצף של אלתורים שנועדו להיענות לצרכים המיידיים של הקהילות: איתור בתי מלון, הקצאת אתרים למוסדות החינוך וארגון תנאי מחיה למשפחות ולקהילה בתנאי המלון. **בתקופה זו לא הצליחה הממשלה להפוך את העיקרון של שיקום קהילתי לתכנית עבודה.**

פעילות הרשויות המקומיות – הרשויות המקומיות בבאר שבע ובאשקלון היו ערוכות לסיוע בנושאים הומניטריים בסיסיים, אך **לא יכלו ולא תוקצבו לסייע לתפקוד הקהילות.** בשלב ההתמודדות וההתאוששות קיימו הרשויות קשר עם נציגי הקהילות וסייעו לחיי היום יום. עם זאת הן לא פעלו לשיקום קהילתי.

ארגוני סיוע אזרחיים – ארגוני הסיוע האזרחיים שפעלו עם מתיישבי גוש קטיף בטרם התנתקות ואלו שהצטרפו לסייע לאחר העקירה, התאימו עצמם בזריזות לפעולה אל מול הקהילות. פעילותם נותבה על ידי רכזים מתוך הקהילות שהתנדבו לתאם ולרכז את הסיוע לקהילתם, בקשת רחבה של פעילויות. פתרונות לצרכים בטווח המיידי, כגון בגדים, מכשירי חשמל ומשחקי ילדים הומצאו ברוב המקרים על ידי מתנדבים מקומיים. הגרעין התורני בבאר שבע הגיש תמיכה רחבה כולל הקצאת כיתות לימוד במבנה שבאחריותו לקהילת כפר דרום; מתנדבים מהר חברון פעלו עם ועדות כפר דרום לארגון הפעילות במלון ועוד.

שלושה ארגונים אזרחיים החלו בשלב זה להיערך לסיוע לקהילות לטווח הארוך:

1. הפורום המשפטי התארגן לליווי הקהילות במו"מ עם הממשלה לקראת התיישבות ובהקמת שדולה בכנסת.
2. מהו"ת ריכז פעילות של ליווי קהילתי, סדנאות טיפוליות וייעוץ פסיכולוגי למוסדות חינוך.
3. 'למען אחינו' פעל לגיבוש מנהיגויות, בעלי תפקידים ומנגנוני פעולה ברמה האזורית והמקומית. שלושת הגופים הללו הצליחו תוך זמן קצר לגבש תכניות פעולה שהתבססו על תהליכי חשיבה סדורים. תיאור התארגנות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' מלמד כי תקופת ההתאוששות נוצלה להתארגנות קהילתית בסיוע 'ועד המתיישבים' וארגוני הסיוע האזרחיים. במהלך התקופה התמסדו היחסים בין הארגונים לבעלי התפקידים בקהילות, הוקמו צוותי עבודה אל מול מגוון המשימות בהווה ובעתיד.

רגשי – ניתן לבחין בפיצול משמעותי בהתייחסות הקהילות לגורמי הסיוע השונים:

יחסי הקהילות עם מנהלת סל"ע היו מתוחים, מלווים בחשדנות, בחוסר אמון, כעס ובהאשמות. אנשי המנהלת סברו שהעקורים מכבידים בכוונה על מערכת הסיוע, והעקורים חשו שאין כוונה לשקם את הקהילות אלא להרגיע לחץ ציבורי. הטחת האשמות בגורמי סיוע ממשליים על ידי אוכלוסייה נפגעת מוכרת במצבי חירום (Hartman & Squires 2006). במקרה זה נוסף לכך הזיהוי של מנהלת סל"ע כחלק

ממנגנון העקירה ולא כארגון סיוע. אנשי מנהלת סל"ע תודרכו מראש שלא להיכנס לעימות עם המפונים ולא לצאת נגדם בהאשמות וכך נהגו.

בשונה מהתחושות כלפי מנהלת סל"ע, הקשר עם גורמי ממשל אחרים, כגון עיריית באר שבע משרד החינוך ומשרד השיכון, היה תקין והתנהל באווירה חיובית ועניינית.

עם המתנדבים, רובם בעלי קרבה תרבותית ורעיונית לעקורים, התפתחו יחסים הדוקים. הם הפכו למקור תמיכה מרכזי. הקהילות דחו בדרך כלל הצעת עזרה ממתנדבים שאינם מתוך המגזר התרבותי הקרוב אליהם. גם כאן ניכרה התופעה של דחיית עזרה המוצעת על ידי מי שזוהה עם תמיכה בעקירה.

הפער בין ההתייחסות למנהלת סל"ע לבין ההתייחסות לארגוני ממשל אחרים ולארגונים אזרחיים הביא לפעילות מנהלת סל"ע באמצעות תיווך. אנשי המנהלת סייעו למלוות בנושא הכביסה, לעיריות בנושא המבנים, למערכת החינוך בנושאי חינוך ולארגון מהו"ת בנושא ליווי ארגוני לקהילות.

ערכי – מדיניות ארגוני הסיוע הממשליים הייתה לתמוך בשימור המסגרת הקהילתית מתוך הנחה שזוהי הדרך הטובה ביותר לשיקום.

בעבור אנשי הקהילות הצורך ליצור קשרי עבודה ואף להיות בעמדת תלות בממסד שעקר אותם מביתם היה מבלבל. טווח העמדות נע בין סירוב ליצירת קשר ועד לעמדה המבקשת להעלות את 'מחיר השיקום'. לסיכום, בתקופת הדיור הארעי, נאלצו נציגי הממשלה להסתגל במהירות לפעולה מול הקהילות. פעילותם התאפיינה באלתורים ולא התגבשה לכדי פעולה סדורה לשיקום קהילתי. ארגוני הסיוע האזרחי פעלו אף הם אל מול הקהילות בעיקר במתן פתרונות בטווח המיידי. שלושה ארגונים אזרחיים בחרו לפעול לטווח ארוך ובנו לצורך כך תכניות פעולה מתאימות.

13.2.2 פעילות משרדי הממשלה וארגונים אזרחיים – לקראת שיקום

(15/8/2007 – 1/1/2006)

תקופה זו תוצג באמצעות התבנית הרב-ממדית. בתוך כך הממד הארגוני ינותח באמצעות ממש"ק.

1. הממד החומרי –

התיישבות חלופית - התיישבות היא מטבעה פרויקט ממשלתי. אין אפשרות להסתמך במשימה זו על ארגוני סיוע אזרחיים. חלק מתכניות התיישבות שהכינה הממשלה לא היו רלוונטיות ובכל מקרה נדרשו שנים רבות להוצאתן לפועל. התייחסותי לתופעות אלו באריכות לגבי כפר דרום ו'הגוש המאוחד'. אביא כאן ציטוטים מדו"ח מבקר המדינה:

"החלופות שהציעה המנהלה לא התאימו לרצון רוב המפונים, והם העדיפו פתרונות אחרים ובכלל זה הקמת יישובים חדשים. עקב כך הליך היישוב מחדש של חלק ניכר מהם התעכב." (3: 2009)

"משרד השיכון, שהגיש את רוב התכניות הקשורות להתנתקות, עשה זאת קודם שהן היו מוכנות, ולכן כאשר רצה לשנותן לאחר שהופקדו, הוא התנגד לתכניות שהוא עצמו הגיש." (12: 2009)

מנגד טוענים אנשי הממשלה כי מדינת ישראל עשתה מאמץ גדול לקדם התיישבות חלופית. כך למשל: "יש סעיף שקובע שוועדת המנכ"לים או מנהלת סל"ע יכולה להעתיק קהילה ללא מגבלה תקציבית. הסייג היחיד הוא אישור היועץ המשפטי וועדת הכספים." (מנכ"ל משרד רוה"מ 7/11/07)

למרות הגמשת הנהלים עדיין היה פער ניכר בין מדיניות הממשלה לבין יכולת הביצוע. לאורך כל תקופת המחקר לא הציעה הממשלה התיישבות חלופית לכפר דרום ולא הצליחה להתחיל בבנייה ב'מתחם הגולף'. לפי פלסנר וסדן (2007) ההשהיה בשיקום עקורי גוש קטיף עולה לממשלת ישראל 140 מיליון ₪ בשנה.

תקצוב פעילות - במהלך שנת 2006 התמסדה העברת תקציבים לקהילות העקורים לצורך פעילות קהילתית באמצעות הרשות המקומית. העברת תקציבים לרשויות המקומיות לא פתרה את בעיית תקצוב הקהילות. גם הן היו מנועות מלהעביר משאבים לגורם שאינו יישוב מוכר. כאשר מנהלת סל"ע הכירה בצורך לתקצב את הקהילות כולל תשלום שכר מזכירי יישובים, רבנים ורכזי קהילה (סיכום שולחן חברתי 26/10/2005) ואף הביאה להחלטת ממשלה בעניין (מס' 4643, 15/1/06) לא נמצאה, במשך זמן רב, דרך חוקית לבצע החלטה זו (וי' לביקורת המדינה 28/11/2006), ומשנמצאה סוף סוף הדרך, יצרו המנגנונים הביורוקרטיים של עיריית אשקלון קושי רב לממש את התקציבים. **לאורך כל תקופת המחקר לא נמצאה דרך להכיר בקהילות כמנגנון ביצוע לתקציב, כפי שהיה מקובל בהיותן יישובים. דבר זה יצר קושי ומכשול לניצול תקציבים.**

2. הממד הארגוני - ניתוח ממש"ק

הממד הארגוני ינותח כאן בהרחבה על בסיס ניתוח ממש"ק:

א. משימתיות - מה המטלות הכרוכות בתהליך השיקום ואיך בוצעו?

מבחן התוצאה - מצב הקהילות בתום תקופת המחקר:

שנתיים אחרי ההתנתקות התמונה בשתי הקהילות שעמדו במוקד מחקר זה היא של חוסר הצלחה בשיקום קהילתי.

בחלוף שנתיים של שיקום, לא הצליחו גורמי הממשלה להביא להתחלת עבודות **להתיישבות הקבע**; הצליחו באופן חלקי ביותר למצוא דרך לתקצב **פעילות הקהילות**; לא הצליחו לממש החלטת הממשלה **לתקצוב כוח אדם** ולא הצליחו לארגן **ליווי מקצועי** לקהילות.⁵⁹ הארגונים האזרחיים מצאו דרך לשתף פעולה עם 'ועד המתיישבים' והקהילות ולהגיש סיוע בתחומי עשייה רחבים. קהילת כפר דרום, שהתה במגורים זמניים באשקלון, לאחר שהתפצלה לשתי קהילות ללא שהוקצתה ולו לאחת מהן משבצת קרקע מאושרת להתיישבות קבע. אנשי קהילת כפר דרום הגיעו לרמה טובה של שיקום המשפחות (אין משפחות בטיפול הרווחה); מערכות חינוך פורמלי ולא פורמלי מתפקדות כהלכה; חיי החברה אינטנסיביים ורמת התעסוקה סבירה.

קהילת 'הגוש המאוחד' אמנם חתמה על הסכם לבנייה ב'מתחם הגולף', אך באוגוסט 2007 טרם אושרו תכניות הבנייה, וטרם החלו עבודות התשתית; הסיוע הממשלתי אינו מכסה את עלות שכירות הדירות. יוקר המגורים מאלץ משפחות רבות לנדוד מדירה שכורה אחת לאחרת; היקף המשפחות הנזקקות לטיפול רשויות הרווחה ב'גוש המאוחד' גבוה; ישנם קשיים משפחתיים רבים ועלייה בהיקף מקרי הגירושין; רבים חשים תחושת דיכאון; היקף האבטלה הוא בשיעור הגבוה מ 20% ; מסתמנת עלייה דרמטית בכמות החולים הכרוניים.

במבט רחב יותר, מתוך 1667 המשפחות שהתגוררו בגוש קטיף, כ-1405 משפחות שהן כ-85% מכלל משפחות העקורים, בחרו להמשיך עם הקהילות, בתנאים הקשים של האתרים הזמניים. מתוך 24 האתרים המיועדים להתיישבות חלופית, רק בארבעה החלו לבנות בתים. משך השהות הממוצע הצפוי של קהילות באתרים הזמניים מוערך בתקופה של 6-8 שנים. באוגוסט 2007: כ 20% מכוח העבודה של העקורים מובטלים; חלקם נואשו מלמצוא עבודה; ל 50 מתוך 450 (!) חקלאים ניתנו חלקות חקלאיות חלופיות. רוב העסקים הקטנים קרסו כלכלית ולא קמו מחדש. כ 500 מהמשפחות (כ 30%

⁵⁹ המקור העיקרי לנתונים אלו הוא מסמך של מרכז המחקר והמידע של כנסת ישראל (וייסבלאי וחבריה 2007). מקורות אחרים מצוינים בגוף הכתובים.

מהעקורים) משתמשות בכספי הפיצויים לחיים שוטפים; רובן הן נתמכות רווחה, ואין להן משאבים לבניית בית; היקף התחלואה הכרונית בקרב העקורים גדל בשיעור ניכר (שרגאי 2007).

לסיכום, בנוגע להתיישבות חלופית, מצבן של כפר דרום ו'הגוש המאוחד' דומה למצב הכללי של קהילות העקורים. בתחום שיקום הפרט והמשפחה יש ביניהן הבדלים ניכרים.

מצב העקורים בתום שנתיים מצביע על חוסר הצלחה של הממשלה ליצור מסלול שיקום קהילתי.

העיכוב בשיקום הקהילות יצר בשתי הקהילות מתחים פנים קהילתיים קשים. המתח ואי הוודאות ברמת הקהילה השפיעו על רמת המשפחות. בכפר דרום כשליש מהמשפחות עזבו את הקהילה והשאר התפצלו. ב'גוש המאוחד' נוצר חוסר אמון במנהיגות, הלכידות הקהילתית התפוררה ותחושת ייאוש מחלחלת אצל רבים.

האם ניתן היה להגיע לתוצאות אחרות?

בסקירת הספרות ראינו כי בעבר הצליחה מדינת ישראל ליישב קהילות עקורות במהירות. לדוגמה: תושבי 'כפר דרום' שנאלצו לפנות את קיבוצם ביוני 1948 הקימו את 'בני דרום' על יד אשדוד במרץ 1949 (ברוכי 2008). מושב 'עין הבשור' הוקם על ידי מפוני פתחת רפיח בתוך פחות משנה מיום הפינוי (<http://www.eshkol.info>). מכאן עולה המסקנה כי אפשר לבצע שיקום קהילתי מהיר יותר. סיבות אחדות האפשריות לעיכוב מהלך השיקום הוצגו בפרק על ההיערכות, ואחרות עלו בסיכום ניתוח התבנית הרב-ממדית לעיל. הסברים נוספים אפשריים יוצגו בניתוח שאר מרכיבי הממש"ק להלן.

למדינת ישראל יש מערכת המסוגלת להקים יישובים מתוך ראייה כוללת - החטיבה להתיישבות בהסתדרות הציונית (להלן החטיבה להתיישבות). מערכת זו היא שיישבה מחדש את הקהילות לאחר מלחמת השחרור ולאחר פינוי סיני ב 1982.

החטיבה להתיישבות הקימה את ההתיישבות בגוש קטיף וליוותה אותה. היא זו ששמרה על קשר עם הקהילות ואף המשיכה לתקצב אותן לאחר ההתנתקות. החטיבה להתיישבות הייתה ערוכה לביצוע מהלך היישוב מחדש של העקורים, אך בסופו של דבר קיבלה תפקיד שולי בשיקום. לטענת גורמים בחטיבה להתיישבות המשימה לא הוטלה עליה בשל הרצון של משרדי ממשלה ליהנות מתקציבי 'התנתקות'.

ב. מוסדות - מי הם בעלי העניין המעורבים בתהליך השיקום ומה תפקידם?

הגורמים המעורבים ותפקידיהם תוארו לעיל. אתמקד כאן בהיערכות המוסדית לשיקום קהילתי. בשונה מאירועי 'חירום' אחרים המתרחשים במפתיע, ההתנתקות תוכננה ותוזמנה על ידי הממשלה. למרות זאת לא נערכה הממשלה לטיפול בשיקום הקהילות, לא בשלב המידי ולא בשלבים המאוחרים יותר. חוסר ההיערכות בא לידי ביטוי בשתי דרכים: בפיזור הטיפול ובחוסר יכולת לשלב את הקהילות בתהליך השיקום.

1. פיזור הטיפול בקהילות בין גורמים ממשלתיים רבים: אחד העקרונות המוצהרים לפעילות מנהלת סל"ע היה 'One Stop Shop' ריכוז כל הפעילות תחת קורת גג אחת מתוך רצון לפשט את תהליך השיקום (בשיא 10/5/09). בפועל הדבר לא התממש. למנהלת סל"ע לא היו סמכויות ביצוע ביחס לשיקום אלא תפקיד מתאם בלבד, הגדרות הנובעות מלשון 'חוק יישום תכנית ההתנתקות' (סעיף 4 ב, 10). לפיכך פוצל המהלך המורכב של שיקום הקהילות בין משרדי ממשלה רבים. כך לדוגמה, הטיפול בהתיישבות הקבע נעשה בעת ובעונה אחת על ידי כמה וכמה גופים: מנהלת סל"ע, משרד השיכון והחטיבה להתיישבות של הסוכנות. מנהל מקרקעי ישראל מעורב בהקצאת הקרקעות, משרד האוצר - בתקצוב, משרד המשפטים - במצב החוקי, משרד החינוך - בהענקת מוסדות החינוך, משרד הפנים - בתכנון, משרד החקלאות -

בהשגת שטחים חקלאיים, ומשרד התמ"ת - בנושאי תעסוקה ועוד. לכל אחד מאלה סדר יום עצמאי משלו.

פיצול ההיערכות הפך את מנהלת סל"ע לתחנה נוספת במבוך ביורוקרטי סבוך. גם בתוכה התפצל הטיפול בצדדים שונים של השיקום בין יחידות שונות. לפי יונתן בשיא (אצל שלג 69: 2007) הסיבה לכך הייתה חוסר ההצלחה של הביורוקרטיה הממשלתית להפנים את ייחודיותו של המצב, דבר שגרם לה להמשיך ולפעול על פי נוהלי השגרה.

לגורמים הממשלתיים, ולו אף לאחד מהם, לא הייתה אחריות לקדם את התיישבות הקבע, אך לכל אחד מהם הייתה היכולת לעכב אותה. כאשר מסיבות השמורות עמה, לא טיפלה היועצת המשפטית של משרד השיכון במשך ימים רבים בעניין 'מגדלי אייל', הרי שהמעבר של כפר דרום לאשקלון התעכב; אם חשב פלוני במשרד רוח"מ שיש חלופה אחרת ל'מתחם הגולף', התעכבה חתימת הסכם ההעסקה. נציגי הקהילות התרוצצו בין פקידי הממשלה והעבירו ניירות משולחן לשולחן ובלבד שיצליחו לקדם את התיישבות הקבע.

זמן רב לאחר שהתברר כי הרוב המוחלט של העקורים מעוניינים בהמשכיות הקהילות לא ביצעה הממשלה התאמה ארגונית לשיפור היערכותה לטיפול בקהילות. מומחים שעבדו עם מנהלת סל"ע הציעו לשנות את ההיערכות הממשלתית לטיפול בקהילות בפברואר 2006 (ראו נספח ג'). ההצעה לא זכתה להגיע לדיון רציני או למימוש. בסופו של דבר, לא היה למשימה הכבדה והמסובכת ביותר בתהליך השיקום 'בעל בית'. מצב זה הקשה על ראייה מערכתית והאט באופן ניכר את שיקום הקהילות (מבקר המדינה 3: 2009).

2. חוסר יכולת לשלב את הקהילות בשיקום: החלטת הממשלה לפרק את המסגרת הארגונית של היישובים והמועצה האזורית (סעיפים 115 ו 105 לחוק ההתנתקות) קטעה את הרצף הארגוני של הקהילות והקשתה על העברת סיוע ממשלתי אליהן (שלג 113: 2007). מוסדות הקהילה שפעלו עד אז ישירות מול השלטונות מצאו כי נחסמה דרכם לקבל סיוע ממשלתי. מצב זה קטע את היכולת של הקהילה להפעיל את המנגנונים שלה ולסייע לעצמה ולחבריה בשיקום. המערכות היישוביות (קהליות) לא תוקצבו; משרד החינוך אסר על פסיכולוגים מטעמו להמשיך לתת שירות לאנשי גוש קטיף לאחר ה 15 לאוגוסט (נוי 7: 2007); משרד הרווחה הפסיק את פעילות העובדים הסוציאליים של המועצה (רוזנברג ורוזנפלד 2007); ומנהלת סל"ע לא מצאה דרך, חודשים ארוכים, להמשיך ולממן את היועצים הארגוניים שליוו את הקהילות.

רבים מראשי 'ועד המתיישבים' והקהילות לא הבינו מדוע אי אפשר היה להשאיר על כנם את מוסדות המועצה האזורית והיישובים של חבל עזה לתקופה קצובה ולו כדי לשמור את הרצף הארגוני ולאפשר שילוב הכוחות של הקהילות במערך השיקום. החלטת הממשלה על תקצוב בעלי תפקידים בקהילות (מס' 4643) לא מומשה. דיונים על כך בוועדת ביקורת המדינה הציפו שוב ושוב את הקשיים:

היו"ר ח"כ עמירה דותן: "בואו נסתכל על הקהילות קדימה וכבר נתקן להם את אותם אנשים שדיברנו עליהם כרגע. זה הרי נשמע כל כך חכם וסביר לאוזן. האם זה ישים? אם לא, למה? זה יפתור הרבה מאוד דברים גם למשרדים, גם למפונים ולכולם."

[תשובת] צביה שמעון, מנכ"לית מנהלת סל"ע: "זה הכי טוב. אך בלתי אפשרי. ... זה לא עובד

כך, בוודאי לא בחוק התקציב, [מול] משרד האוצר. " (28/11/06)

לא קושי טכני בלבד היה כאן אלא גם קושי תודעתי. שוב ושוב ערערו נציגי המדינה על קיומן של הקהילות ומידת הלגיטימציה של נציגיהן. כך לדוגמה, לאחר שרוב ראשי ועדי הקהילות אישרו במסמך כי 'ועד המתיישבים' הוא הנציגות הרשמית שלהם, לאחר שנרקמו קשרי עבודה בין הוועד למנהלת סל"ע ולאחר

שגובשה טיוטת אמנה לשיתוף פעולה בין הוועד למנהלת, אחרי כל אלה, עדיין סירב יונתן בשיא (פגישה עם ראשי הוועד 20/11/05) למסד את הקשר עמם בטענה שהם אינם מייצגים 40% מהעקורים.

דוגמה לחוסר היכולת של הממשלה לשלב את הקהילות בפעילותה מהווה סיפור הפרויקטורים. בזמן שהקהילות חיפשו כל דרך להעסקת אנשים מטעמן שיפעלו לקידום המעבר להתיישבות חלופית, מינתה הממשלה ללא התייעצות עמם 'פרויקטורים' חיצוניים לאותה מטרה. מינוי אנשים מתוך הקהילות היה צעד מתבקש. המקצועיות, אמון הקהילה, הכרת הצרכים והמוטיבציה של נציגי היישובים עלו לאין ערוך על אלו של הפרויקטורים. קהילות 'הגוש המאוחד' וכפר דרום כמו רבות אחרות סירבו לשתף פעולה עם הפרויקטורים. הטענה של הגורמים הממשלתיים הייתה כי במינוי עקורי גוש קטיף למנגנוני הסיוע יש משום 'ניגוד אינטרסים'. לאחר לחץ דרך הכנסת הצליח 'ועד המתישבים', ביוני 2006, להביא לתקצוב פרויקטורים מטעם הקהילות. **מצב זה יצר אצל העקורים תחושה של התנכרות ממשלתית מכוונת בשעות שסיוע היה נדרש ביותר.**

מחקרים על היערכות רשויות לשיקום נפגעי אסון מצביעים על חיוניות הצורך לבצע התאמה מבנית לצורך התמודדות מוצלחת עם אתגרי השיקום (French et al. 1984, Wilson 1991, Spangle 1991). ככל שהיערכות זו נעשית בשיתוף הקהילה ובהתאמה לצרכיה כך משתפר תהליך השיקום (Millety 1999). שילוב אנשי אוכלוסיות נפגעות במנגנונים המטפלים בהן הוכח במחקרים כתורם להצלחת השיקום (Pettersen 1999:16). שילוב אנשי אוכלוסיות נפגעות במנגנונים המטפלים בהן הוכח במחקרים כתורם להצלחת השיקום (Pyles 2007:325, Buckle 2000, Bishnu, & Okazaki 2005:3).

היערכות השלטון המקומי

ככל שהתברר שיש צורך לטפל בקהילות החלו הרשויות להיערך לכך. השוני בין הרשויות השונות רב. הבדל משמעותי עולה מהשוואה בין עיריות לבין מועצות אזוריות. המועצות האזוריות הערוכות לטפל ביישובים, התגלו כמתאימות יותר לטפל בקהילות מתוך תפיסתן כיישובים שבדרך. מחקר זה עוסק בקהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' ועל כן תוצג כאן היערכות עיריות באר שבע ואשקלון. עיריית באר שבע - נערכה לקליטת אנשי כפר דרום בעזרת צוות רב מקצועי (עו"סים, פסיכולוגים, מח' חינוך ולוגיסטיקה). מיד כשהבינו כי מדובר בקהילה מגובשת, החליטו בעירייה להתמקד בפעילות אל מול נציגיה הרשמיים. בד בבד זיהו נציגי העירייה את הפוטנציאל שבמתנדבים ונערכו לעבודה בשיתוף פעולה עמם ועם ארגוני הסיוע האזרחיים. הבנות אלו הובילו למיסוד קשרי גומלין שוטפים עם נציגי כפר דרום ועם המתנדבים, ואלה יצרו תחושת אחדות מטרה, יעילות, אפקטיביות ורלוונטיות של עבודת העירייה. עיריית אשקלון -

כפר דרום - עיריית אשקלון לא יזמה כל טיפול בהיבטים קהילתיים של שיקום כפר דרום. קהילת כפר דרום, מצדה, לא ראתה בעירייה גורם משקם אלא צינור תקציבי. לאורך כל תקופת המחקר התגלו קשיים רבים בניצול תקציב השיקום של מנהלת סל"ע ומשרד הרווחה, בעיקר עקב סחבת וחוסר גמישות של עיריית אשקלון.

לעצם העבודה עם הקהילה, תרומת עיריית אשקלון הייתה שולית, אם בכלל.

'הגוש המאוחד' - זמן קצר לאחר שאנשי ניסנית שכרו דירות ברחבי אשקלון, התברר לאחראי על הקליטה החברתית בעירייה כי הם מעוניינים לשמר את הקשר הקהילתי ביניהם, אבל העירייה לא התארגנה לסייע להם בכך. לטענת בכירים בעירייה: "באחד בספטמבר 2005, הנושא של המפונים היה פאסה. עבודת העירייה חזרה לשגרה". בכיר במנהלת סל"ע אמר: "עיריית אשקלון, בניגוד לעמדות המוצהרות, ראתה בהם טרדה" (28/1/08). לאחר שקהילת 'הגוש המאוחד', קיבלה הכרה ממשלתית בינואר 2006, סייעה עיריית אשקלון במבנים, בתקציבי פעולה ובהפעלת עובדת סוציאלית פרטנית. רק בינואר 2007 נכנסה

לעבודה עובדת קהילתית (במימון משרד הרווחה) שלטענתה התקשתה להוציא לפועל תכניות קהילתיות בשל חוסר שיתוף פעולה מצד אנשי הקהילה. אנשי 'הגוש המאוחד' חשדו כי תקציבים המיועדים להם מנוצלים לנושאים אחרים.

מדוע לא הצליחה עיריית אשקלון למלא תפקיד מועיל בשיקום הקהילות?

1. היעדר גישה קהילתית - לגישה של הרשות הקולטת לטיפול בקהילות הייתה השפעה מכריעה על איכות הטיפול בהן. אכפתיות לקליטה באה לידי ביטוי במעורבות אישית של ראש הרשות, בריבוי יזמות של הרשות המקומית, בביטול חסמים ביורוקרטיים ובגיוס האוכלוסייה הקולטת למאמץ הקליטה. עיריית אשקלון היא דוגמה למצב שונה. הסביר זאת פקיד ממשלתי: "היה לי ברור שלעיריית אשקלון אין פניות, והם (העקורים) לא ממש מעניינים אותה..." (28/1/08).

ממצא זה מאשר את הידוע על חשיבותה של מוכוונות ליכולתן של מערכות לטפל במצבים מורכבים (קולינס 2001, לוי 2008, Gharajedaghi 2006).

2. ניסיון להפיק 'רווחים משניים' - קהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' חשו כי עיריית אשקלון ראתה בהם אמצעי ולא מטרה. ניצול תקציבי ההתנתקות לחילוץ קבלנים פושטי רגל נסקר לעיל בתיאור העסקות ב'מתחם הגולף' וב'מגדלי אייל'. התנהלות נוספת ברוח זו הייתה בתחום התקציבי: ממשלת ישראל הגדילה את בסיס התקציב של עיריית אשקלון מתוך מטרה לאפשר לה עצמאות וגמישות בטיפול בעקורים. למרות זאת התנתה העירייה כל פעילות שיקום, בקבלת תקצוב נוסף.

3. היעדר מיומנות - שיקום קהילות אינו מיומנות הנדרשת מרשות מקומית. כדי שרשות מקומית תהיה ערוכה לטיפול בקהילות היא זקוקה למשאבים מקצועיים (מומחים, מיומנויות, נהלים) לצד המשאבים הכספיים. בסופו של דבר הסיוע לשיקום הקהילות בוצע, רובו ככולו, שלא במסגרת העירונית, לעתים בהתנדבות ולעתים במימון גורמים חיצוניים (יועד המתיישבים, מנהלת סל"ע דרך מהו"ת).

במחקרם של רובין וברבי (Rubin & Barbee. 1985) נמצא שיפור ניכר ביכולת הממשל המקומי בארה"ב למלא תפקיד מועיל בשיקום קהילות, לאחר מאמץ מכוון של הממשל המדינתי והפדרלי לפתח כשירות זו. הוכחה לכך מהווה העובדה שלאחר הכנה והיערכות מתאימים הצליחה עיריית אשקלון לתפקד כראוי במצב החירום בעת מבצע 'עופרת יצוקה'.

היערכות ארגוני סיוע אזרחיים

לעומת הקושי של הארגונים הממשליים להתאמה מבנית לטיפול בקהילות, בולטת ההצלחה של ארגוני הסיוע האזרחיים להשתלב ולשלב את המבנה הקהילתי בפעילותן. דוגמה לכך היא פעילותם באמצעות בעלי תפקידים מתוך הקהילות.

מבחינת ארגוני הסיוע האזרחי הצורך לפעול בסביבה מוסדית שונה ומשתנה לא היווה מגבלה. הם אף השכילו לפעול בעת ובעונה אחת בכמה גזרות: הם יכלו להמשיך לפעול אל מול הקהילות הקיימות ובד בבד לשתף פעולה עם ההתארגנות של 'למען אחינו-ועד המתיישבים' וגם עם הממשלה. הפורום המשפטי המשיך לייצג את ועדי היישובים וגם שלח נציגים לתמיכה משפטית באתרי השהייה הארעיים. מהו"ת שיתף פעולה עם הממשלה בהפעלת יועצים לקהילות, שלח אנשי מקצוע מתנדבים לטיפול בקהילות ושיתף פעולה עם משרד החינוך בתמיכה טיפולית וייעוצית למוסדות החינוך. ארגון 'תעסוקטיף' קם מתוך זיהוי פער בטיפול בתעסוקה, השכיל לפעול באמצעות 'למען אחינו' והקהילות ובתיאום עם לשכות התעסוקה.

פעילות ארגוני הסיוע האזרחיים באופן גמיש ומותאם התאפשרה הודות לשלושה גורמים:

1. מוכוונות - מוטיבציה גבוהה אפשרה דבקות במשימה גם בתנאים מאתגרים.

2. מבנה רשתי - דפוס ה'רשתי' מאפשר שילוב בין מערכות וכן תיאום ושיתוף פעולה לצד שמירת עצמאות הגופים המעורבים (Benini, 1998, Tierney 2003). הרשת מאפשרת דפוס פעולה 'כאורדי' (Chaordic) המשלב בין סדר וכאוס ומסייע להתמודדות במצבי אי ודאות (Hock, 1999). הפעולה במבנה רשתי מוכרת כיתרון יחסי של ארגונים אזוריים בסיוע לאוכלוסיות נפגעות אסון (כ"ץ וחבריו 2007, 2009: 52). (Chandra & Acosta 2009, 2007: 52).

3. ענווה – הארגונים האזוריים פועלים מתוך הכרה כי פעילותם היא חלקית ותלויה בשיתוף פעולה מצד גורמים רבים אחרים, כולל הקהילות עצמן. ענווה ארגונית נמצאה ע"י קולינס כתורמת להצלחה יוצאת דופן של ארגונים (2001: 39-69).

ג. שילוביות - מהם דפוסי יחסי הגומלין בדגש על התיאום והסיוע ההדדי בין בעלי העניין?

'שילוביות' (Jointness) היא היכולת לשלב יתרון יחסי של גורמים שונים לפעולה משותפת. יכולת זו היא תוצר מצטבר של תחושת אחריות להשגת מטרות משותפות, הנכונות להסתייע ולסייע ויצירת מנגנונים ותהליכים מקדמי שיתוף פעולה (פורט לעיל 8.2). הצגת הממצאים על יחסי הגומלין בין ארגוני הסיוע הממשליים, האזוריים והקהילות עצמן תתמקד במנגנונים ובתהליכים לשיתוף פעולה ובביזור הפעילות הממשלתית.

מנגנונים ותהליכים לשיתוף פעולה

השולחן העגול החברתי - השולחן הוקם ע"י מנהלת סל"ע בטרם ההתנתקות לצורך תיאום הטיפול החברתי בין משרדי הממשלה. מייד לאחר ההתנתקות הורחב השולחן החברתי כך שיכלול את נציגי העקורים (ועד המתיישבים) ונציגי ארגונים אזוריים - מהו"ת, צהר, קואליציית הטראומה ו'למען אחינו'. למעשה שימשו פגישות השולחן בעיקר לצורך דיווח. בשולחן לא נתקבלו החלטות, ורעיונות והמלצות שהתגבשו בו נתגלה קושי להביאם לכלל ביצוע. פגישותיו התמעטו ולמעשה חדל השולחן החברתי להתקיים מראשית 2006.

מטה היועצים הקהילתיים - במטה היו שותפים מנהלת סל"ע, משרד הרווחה, החטיבה להתיישבות וארגון מהו"ת. הקושי למסד את פעולת היועצים השפיע על התחושה שלפעולת המטה אין גיבוי ממשלתי. פעילות המטה הייתה ממוקדת בליווי היועצים. לא הייתה בו ראייה מערכתית של תהליך השיקום, לא הושג שיתוף פעולה בין משרדי (סל"ע / רווחה / חטיבה להתיישבות) להפעלתו, ובמחצית 2006 גם הוא חדל מלפעול.

ועדת המנכ"לים – הוועדה היא מנגנון תיאום בין משרדי הממשלה לטיפול בעקורים. ישיבותיה התאפיינו בתחושת זיחחות דעת (על פי עדות משתתפים). ועדת המנכ"לים לא יצרה קשר שוטף עם נציגי הקהילות. בשלושה מקרים שנציגי קהילות זומנו בהם לדיונים, הם חשו השפלה וזלזול. במקרה אחד החליטה ועדת המנכ"לים להתכנס בניצן ואף להזמין לפגישה את ראשי קהילות העקורים. כאשר המוזמנים ביקשו להביע עמדה לא ניתנה להם זכות דיבור ולבסוף הם אף הוצאו מהחדר.

אי מיסוד יחסי גומלין בין נציגי הקהילות למנהלת סל"ע - דניאל שטרול ואחרים ניסו למסד את יחסי הגומלין בין מנהלת סל"ע לנציגי הקהילות בכלל ול'ועד המתיישבים' בפרט. לצורך כך הוכנה טיוטת אמנה לשיתוף פעולה (נספח ד'). יונתן בשיא סירב לחתום על האמנה בטענה שלא ברור לו שהוועד אכן מייצג את הקהילות ובכך נסתם הגולל על הניסיון למסד את יחסי הגומלין בין הממשלה לקהילות.

הייתה זו חוליה נוספת בשרשרת של סיכומים והבטחות ממשלתיות שלא מומשו (יפורט בסעיף קישוריות), והדבר הביא רבים מנציגי הקהילות למסקנה כי עדיף לנתק קשר עם המנהלת ולפעול דרך

גורמי ממשלה אחרים. ברוח זו פעלו למשל נציגי כפר דרום שהתעקשו לנהל את המו"מ על 'מגדלי אייל' עם נציגי משרד השיכון. 'ועד המתיישבים' ריכז את פעילותו דרך הכנסת. לסיכום, לאורך תהליך השיקום לא הוסדרו מנגנוני שילוב משמעותיים בין המגזר הממשלתי, האזרחי והקהילות עצמן. הקמת מנגנונים והסדרת תהליכים לתיאום ולשיתוף פעולה הן מאבני היסוד של 'ניהול חירום' (Petterson 1999:15, Quarantelli 1997:13, Tierney 2003), וההימנעות מכך, פגעה באופן משמעותי ביכולת ליצור מערכת שיקום אפקטיבית.

ריבוי הקולות - ריבוי היחידות המטפלות בקהילות יצר חוסר בהירות לגבי חלוקת סמכויות ואחריות. מבקר המדינה טען כי משרדי הממשלה לא רק שלא גיבשו דפוסי עבודה משותפים ואינם משתפים פעולה ביניהם, אלא הם מטילים את האחריות זה על זה (2009:24). נציגי הקהילות נדרשו לנווט בסבך הביורוקרטיה ללא נתיב ברור.

כדי לשכן את קהילת כפר דרום במגדל באשקלון נדרשה מעורבותם של הגורמים הבאים: מנהלת סל"ע, משרד השיכון, חברת 'עמיגור', משרד המשפטים, משרד האוצר, ועדת הכספים של הכנסת, עיריית אשקלון, הממונה על הנכסים הממשלתיים... דוגמה נוספת היא המאמץ של החטיבה להתיישבות ואחר כך של מנהלת סל"ע ליישב קבוצה מכפר דרום ב'כרמית'. הדבר לא תואם עם גורמי התכנון והרשות המקומית והתברר כבלתי אפשרי.

אי הבהירות לגבי הסמכויות יצרה מצב שבו רוב ההחלטות קטנות כגדולות מתקבלות בדרג הממשלתי הבכיר ביותר. בתקופה שבין ספטמבר 2005 עד אפריל 2006 התקבלו 47 החלטות ממשלה בנוגע לטיפול בעקורים.

שילוביות ברשויות המקומיות

לצורך תיאום פעילות קליטת העקורים התמנה בכל רשות מקומית 'מתכלל' שתפקידו לאפשר עבודה מערכתית מתואמת של כלל המעורבים בשיקום. מידת יעילותם של המתכללים הייתה שונה בכל רשות. בעיריית אשקלון הוטל תפקיד התכלול כמטלה נוספת על עובדת עירייה. למתכללת באשקלון לא היה קשר משמעותי עם הקהילה או השפעה על התנהלות מערכת השיקום ותהליך השיקום. אדם שעבד עם עיריית אשקלון דיווח כי עד סוף מאי 2006 לא התקיימה בעירייה ולו ישיבת תיאום אחת של ראשי מחלקות לתיאום הטיפול בקהילות הנקלטות.

השילוב בין הממשלה לרשויות המקומיות לא נראה טוב יותר. מבקר המדינה (2006:46) כתב כי "לא הושם דגש ראוי בפעולה משולבת של משרדי הממשלה עם הרשויות המקומיות". נציג מנהלת סל"ע הסביר את חוסר היכולת לתקצב את הקהילות: "הקושי הוא בעיקר בממשק מול גורמי הסיוע שהם הרשויות המקומיות" (27/10/05). ב 10/11/05 התקבלה החלטת ממשלה להפעיל שירותי קהילה ורווחה בעבור מפוני חבל עזה "באמצעות הצוות הקיים של שירותי הרווחה" תוך "הסתמכות רבה ככל האפשר על משאבי התמודדות של הקהילה ואנשי מקצוע מוכרים ומקובלים עליה". לפחות בכל האמור לגבי עיריית אשקלון החלטה זו לא מומשה.

לסיכום, על אף שמרכזיותה של השילוביות הוכר בספרות וגם הוגדר כעיקרון בפעילות כוחות החירום בישראל,⁶⁰ (Buckle 2000, Tierney 2003, Baucom et al. 2006, Drabek & Evans, 2005) לא הצליחו גורמי הממשל ליצור שילוביות ראויה ביניהם ובוודאי שלא נוצר שילוב ראוי של הקהילות עצמן בתהליך השיקום.

⁶⁰ משטרת ישראל <http://praxisisrael.wordpress.com/2008/12/09> (מעודכן ל 6/2/09), פיקוד העורף <http://www.oref.org.il/83-he/PAKAR.aspx> (מעודכן ל 6/2/09)

ד. קישוריות – מהם המדיניות, האמצעים והפעילות להפצת מידע בין בעלי העניין?

בתחילה יוצגו כאן הגורמים המקדמים והבולמים את זרימת המידע בין הממשלה לקהילות ולאחר מכן הקישוריות בין הארגונים האזרחיים לקהילות.

גורמים מקדמי קישוריות

קשר ישיר ופתוח – מייד לאחר העקירה הוזמנו ראשי היישובים למנכ"ל משרד רוה"מ, ומנקודת זמן זו נפתחו ערוצי תקשורת ישירים בין מנהיגויות הקהילות לבין הדרגים הממשלתיים הבכירים ביותר. אינספור שיחות טלפון ופגישות, בכל שעות היממה, לעתים בהתראה קצרה ביותר, אפשרו זרימת מידע חופשית ביניהם.

אנשי קשר – באתרי השדות הארעיים והזמניים היו נציגי מנהלת סל"ע. הנציגים היו נגישים והעבירו מידע לעוקרים ולמשרדים המרכזיים. הקשר הישיר בין מנהיגות הקהילות לבכירי הממשלה לא הותיר משמעות רבה למידע של נציגי המנהלת בשטח, בהקשר הקהילתי.

פעילות הכנסת ומבקר המדינה – לאורך כל תקופת השיקום שימשו ועדות הכנסת זירת מפגש של נציגי הממשלה, הארגונים האזרחיים והקהילות, לביור נשאים מרכזיים בתהליך השיקום. הפעולה הבולטת ביותר שבוצעה בכנסת בתחום זה הייתה הקמת ועדת משנה לוועדה לביקורת המדינה שעקבה אחר תהליך השיקום באופן צמוד.

בהיעדר הפצת מידע שיטתית מצד גורמי הממשלה היה מרכז המחקר והמידע של הכנסת מקור מרכזי לדו"חות בנושא השיקום הקהילתי של העקורים. בתקופה שבין אוגוסט 2005 ועד אוגוסט 2007 הוציא המרכז 9 דו"חות בנושא הטיפול בעקורים.

מבקר המדינה החליט לבדוק את ביצוע תכנית ההתנתקות בזמן התרחשותה. דו"חות המבקר היו אמצעי נוסף ליצירת תמונת מצב על מהלך השיקום בכלל ושיקום קהילות בפרט.

גורמים בולמי קישוריות

חוסר אמון – לרבים מראשי הקהילות והמתנדבים לסייע להן היה קושי רגשי ליצור תקשורת פתוחה ואמון עם נציגי הממשלה שהיו שותפים לעקירה. גם כשהתקיימה תקשורת היא לוותה בחשדנות. התקשורת בין הממשלה לנציגי הקהילות הייתה בדרך כלל על פה, ללא סיכומים כתובים וללא התחייבות ממשלתית ברורה. אמירות שנראו החלטות לפעולה הפכו במקרים רבים להצהרות כוונות בלבד (מבקר המדינה 3: 2009 ועדויות רבות נוספות). לאורך תהליך השיקום הצטברו מקרים רבים של אי קיום הבטחות מצד הממשלה. כך לדוגמה:

1. הבטיחו לממן בעלי תפקידים בקהילות ולא מימנו.
 2. ההבטחה להעביר תקציבי פעילות לקהילות מומשה באטיות ובחלקיות.
 3. ההבטחה לקהילת כפר דרום לעבור תוך עשרה ימים מבאר שבע לאשקלון לא מומשה.
 4. עברה תקופה של שנה וחצי ממועד ההבטחה לתושבי ניסנית לעבור ל'מתחם הגולף' ועד לחתימת ההסכם עמם וגם אז התברר שהממשלה טרם סיימה לרכוש את השטח.
 5. ההבטחה לאפשר בניית יישוב לאנשי כפר דרום ב'כרמית' לא מומשה.
- ההגינות מחייבת לציין כי לא תמיד היו נציגי הממשלה בטוחים כי הנשאים ונותנים עמם אכן מייצגים קהילות. דוגמה לכך היא הקושי להכיר בקבוצת ה'גוש המאוחד' באשקלון ובקבוצת 'צופי דרום' שהתפצלה מכפר דרום.
- גורם נוסף לחוסר האמון היה החשש של גורמי ממשלה כי נציגי קהילות מכבידים על תהליך השיקום בכוונה להעלות את 'מחיר' העקירה.

בניית אמון בין נציגי הממשל לנפגעי אסון בכלל ולנציגי קהילות בפרט מוכר כאחד הנדבכים החיוניים לשיקום קהילות (Petterson 1999:32, Cordasco 2006). חוסר האמון חסם קישוריות, במובן זה שגם כאשר המידע עבר, לא נתפס כאמין.

חוסר בהירות – הממשלה לא הפיצה מידע שיטתי ואמין על תהליך השיקום. דפוסי הפצת המידע מטעם הממשלה היו למטרות יחסי ציבור יותר מאשר בשירות תהליך השיקום. חוסר הבהירות לא הוגבל רק לזירה הציבורית, המידע שהועבר באופן ישיר לקהילות התאפיין בריבוי סתירות ובחוסר בהירות לגבי אחריות וסמכות. כשאין תכנית שיקום קהילתית, אין גורם אחראי לשיקום הקהילות ויש חוסר אמון בין הצדדים אין לצפות לבהירות בתקשורת. מצב זה של ריבוי סוכנויות ממשלתיות וחוסר בהירות הנו טבעי במצבי חירום, תואר בספרות (כ"ץ ואחרים 2007, עומר 1991, Tierney 2003, Tootle 2007) וצפוי לחזור על עצמו גם במצבים עתידיים. למרות זאת, הניסיון העולמי מלמד כי הפצה שיטתית של מידע מוסמך ואמין היא תנאי לקיום 'מדיניות בת שליטה' במצבי אסון (Quarantelli 1999:11, 22-23, ברזניץ וכרמיל 1995, Sylves, 2004:32, Swamy 2005).

ייפוי המציאות – פקידי משרד ראש הממשלה בכלל וראשי מנהלת סל"ע בפרט טרחו להדגיש שוב ושוב עד כמה המצב בסדר, יש פתרונות לכולם, יש די אתרים ארעיים, תוך פחות מחודש אפשר יהיה לעבור לדור זמני ואף התיישבות הקבע נמצאת בהישג יד. גישה זו שניתן לכנותה Wishful Speaking הגבירה את תחושת חוסר האמון והחשדנות בקרב המפונים כלפי גורמי הסיוע. אבהיר את דברי בדוגמות:

- ב 10/8/2005 דיווח מנכ"ל משרד רוה"מ לוועדת הכספים בכנסת כי נחתם הסכם לשכירת מתחמי דיור באשקלון בעבור קהילת כפר דרום. כידוע ההסכם נחתם 4 חודשים מאוחר יותר.

- ב 23/8/05 דיווח מנכ"ל משרד רוה"מ לוועדת הכספים של הכנסת כי "מעל 600 מתוך 980 קראווילות מוכנות, השאר תוך שבועות... בעין צורים כבר בונים". בשלב הזה היו כ 300 משפחות בקראווילות בניצן, לא הייתה ולו קראווילה ריקה נוספת מוכנה לאכלוס, הבנייה בעין צורים החלה חודשים לאחר מכן.

- בחנוכה תשס"ו ערכה עיריית אשקלון לעובדיה אירוע הוקרה לציון הסיום המוצלח של קליטת העקורים בעיר.

- ב 10/8/05 אמרה המשנה ליועץ המשפטי לממשלה בוועדה לביקורת המדינה לגבי בניית הקבע בניצנים, כי "התכנית צפויה להתאשר בסביבות אוקטובר-נובמבר 2005. בשלב הזה יתחיל משרד השיכון להקים את התשתיות, ובשלב הזה יוכל כל מתיישב לקבל את המגרש". כידוע, שנתיים לאחר מכן לא היה ולו מפונה אחד שקיבל מגרש בניצנים.

ייפוי המציאות אפיין גם את הופעות דוברי הממשלה בתקשורת. העיתונאים שקיבלו שוב ושוב את העובדות האמתיות מפי 'ועד המתיישבים' למדו שיש צורך לבדוק היטב את אמינות דיווחי הממשלה.

אתר אינטרנט - באתר מנהלת סל"ע (<http://sela.pmo.gov.il>) פורסם מידע בדבר דרכי תקשורת עם המנהלת, זכאות אישית ומשפחתית והודעות רשמיות בנושא הסיוע. אין באתר התייחסות כלשהי לתחום הקהילתי. למעט מפת 'התיישבות חלופית' שצוירה טרם ההתנתקות.

בכל תהליך השיקום לא נבנה אתר אינטרנט משותף למעורבים במערכת השיקום. אתר כזה היה מאפשר לכל הגורמים לשתף במידע עדכני באופן פומבי. קיומו של אתר משותף, לו נבנה, היה מסמל את אחדות המטרה של המעורבים בתהליך השיקום.

קישוריות בין הקהילות לארגונים האזרחיים

התקשורת עם ארגוני הסיוע האזרחי התנהלה בדרך ישירה ופתוחה. התקשורת הפתוחה יחסית התאפשרה במידה רבה הודות לכך שרבים מן המסייעים היו בקשרי חברות ומשפחה עם העקורים, ורבים מהם נתפסו כתומכים פוליטיים.

מוקד המידע של 'למען אחינו' ומאוחר יותר של 'ועד המתיישבים' שימש כבסיס לאיסוף מידע ולהפצתו על צורכי הקהילות ותהליך השיקום.

ארגוני הסיוע האזרחי עשו שימוש רב בהפצת חומר כתוב לקהילות ולתקשורת. החומר כלל מידע על מצב השיקום, לדוגמה: חוברות של 'ועד המתיישבים' שהונפקו לקראת יום השנה הראשון והשני להתנתקות וחוברת שהופצה בעניין מצבם הנפשי של העקורים על ידי הפורום המשפטי.

קהילות העקורים השכילו לעשות שימוש רב באתרי אינטרנט ככלי להעברת מידע ולתחזוקת הקהילות. האתר העיקרי היה קטיף.נט (<http://new.katif.net>) ששודרג באופן משמעותי לאחר העקירה, הפך שילוב של לוח מודעות להזרמת מידע שוטף ושימש גם מרחב לדיונים, להשתתפות רגשית ולהנצחה.

אתר 'ועד המתיישבים' (www.4katif.org.il) ואתרי ארגוני הסיוע שימשו אף הם ערוץ לתקשורת בין הקהילות ובין לארגוני הסיוע.

3. הממד הרגשי

לאורך תהליך השיקום לא הצליחו ארגוני הסיוע הממשליים ליצור מערכת יחסים קרובה ותומכת עם הקהילות ונציגיהן ברמה המקומית והארצית. אנשי כפר דרום ו'הגוש המאוחד' חזרו והטיחו טענות קשות כלפי יחס המוסדות כלפיהם. אביא כאן ציטוטים מאפיינים מפי בעלי תפקידים בקהילות: "הם יושבים מלאי כוח אדם וכשצריך לטפל בדם קטנוניים", "גוף מושחת", "הם תוקעים אותנו", "ביורוקרטיה קטנות של הצעות מחיר ואישורים חוזרים ונשנים".

להערכתך, הייתה לניכור ולחוסר האמון בין הקהילות לגורמי הממשל השפעה על התנהלות שני הצדדים. ברמת הקהילות נוצרה תחושה של 'פגיעה משנית' (Dynes, 1985: 2, 13). החרפת תחושת הנבגדות העצימה את הטרומה האישית והמשפחתית ונראה כי הייתה לה תרומה מסוימת להתפוררות קהילת כפר דרום. ברמת גורמי הממשל, ככל שהתמשך תהליך השיקום ונתחוו הפער בין הרצוי למצוי, נוצרה תחושת תסכול. תחושה זו הביאה לרפיון ידיים ולהעברת הטיפול בעקורים לסדר עדיפות משני.

החיבור הרגשי של הקהילות לארגוני הסיוע האזרחי היה בדרך כלל מוצלח. הסיבות לכך היו: קרבה תרבותית ותדמית של האנשים הטובים שנחלצו לעזרתנו. במקרים מסוימים, כאשר הבטחות הממשלה לסיוע לארגונים האזרחיים לא מומשו, הייתה לעקורים ולמסייעים תחושת קרבת משותפת כלפי הממשלה.

4. הממד הערכי

המדיניות הרשמית של הממשלה הייתה כי שימור הקהילות, הידברות עמן ויצירת אחריות משותפת עם מנהיגותיהן, הם עקרונות מנחים לפעולתה.

שימור הקהילות - יונתן בשיא אמר: "מנהלת סלי"ע תעשה כל אשר לאל ידה כדי שהקהילות תישארנה" (23/8/05). גישה זו תואמת את הידוע מן הספרות כי שימור הקהילות הוא נדבך חשוב בתהליכי שיקום וכי

היכולת ליצור שותפות עם מנהיגות הקהילות היא תנאי חיוני להצלחת השיקום (Petterson 1999,) (Buckle 2000, cillio 2002, Flint & Luloff 2005). לא רק שיקום היה כאן אלא גם שיקול לאומי. וכך אמר ראש הממשלה שרון: "העדפה של אזור הנגב ומזרח לכיש מאוד חשובה. אלו אזורים שצריך ליישב ואלו משימות בעלות חשיבות מן המעלה הראשונה." (23/11/2005)

לצד הגישה התומכת בשיקום קהילתי היו גורמים ממשלתיים בעלי עמדות אחרות:

עיריית אשקלון – עיריית אשקלון לא ראתה באנשי 'הגוש המאוחד' קהילה ולא רצתה לראותם ככאלה. בכיר במנהלת סל"ע אמר: "עיריית אשקלון, בניגוד לעמדות המוצהרות, ראתה בהם טרדה" (28/1/08).

משרד האוצר – העלויות הגבוהות של התשתיות הכרוכות בהקמת יישוב גורמות לכך שמסלול זה יהיה יקר בהרבה ממסלול שיקום עצמאי. התנגדות האוצר למסלול הקהילתי החלה טרם ההתנתקות כאשר ביטלו תכנית ליווי קהילות של משרד הרווחה. בהמשך הדרך השתמשו הרבה במונחים של 'מידתיות', 'השפעות רוחב' ו'השלכות ארוכות טווח' כדי לטעון שהמדינה לא יכולה לשאת בעלויות ששיקום קהילתי כרוך בהן. שותף נוסף לעמדה זו היה **מנהל מקרקעי ישראל**, הרואה בווייתור על קרקעות מדינה ללא קבלת תמורה הולמת מעשה המנוגד ליעודו.

מנהל התכנון – על פי תכנית המתאר הארצית (תמ"א 35)⁶¹ יש לתת עדיפות לשמירה על שטחים פתוחים, לשיקולי איכות הסביבה, לפיתוח הערים ולבלימת הפרבור. שמירת ערכים אלו עומדת במתח מול הקמת יישובים חדשים או הרחבת יישובים ותיקים.

משרד איכות הסביבה וארגונים ירוקים – פעולות בנייה ופיתוח נתפסות כנוגדות ערכים סביבתיים. לסיכום, על אף ששימור הקהילות היה ערך חשוב למשרד ראש הממשלה, הוא היה מנוגד לערכים של גורמים ממשליים אחרים. גורמים כבדי משקל אלו האטו את קבלת ההחלטות ואישרו תכניות ההתיישבות.

התופעה של מאבקי כוח פנים ממשלתיים המשפיעים על קבלת החלטות בתהליכי שיקום מוכרת היטב (Rubin & Barbee 1985). רולף ובריתון (Rofe and Britton 1995) תלו זאת ברצונם של גורמי הממשל השונים לנצל את המצב כדי להבליט את פעילותם ולגייס משאבים.

נציגי הקהילות סברו כי שיקום במסגרת הקהילתית הוא זכותם, ועל הממשלה שעקרה מוטלת האחריות לשקם. לא מדובר על פיתוח תלות בממשלה, אלא על תחושה שהצדק צריך גם להיעשות וגם להיראות. הידברות – הממשלה דגלה בהידברות עם נציגי הקהילות כתנאי להצלחת מהלך השיקום. עיקרון זה נשען על שלוש רגליים: האחת - **מבחן היעילות**, ההנחה כי חשיבה והחלטה משותפות תייצרנה פתרונות טובים יותר; השנייה - **מבחן ההיתכנות**, ההנחה כי ממילא אין אפשרות להנחית פתרונות על הקהילות; השלישית - ערכית, הרצון לעבור משלב המאבק לשלב השיקום **כמשימה משותפת** לממשלה ולקהילות. דוגמה הממחישה עיקרון זה היא המשא ומתן עם נציגי כפר דרום על מגורים זמניים. דוגמה נוספת היא כינוס השולחן העגול החברתי המשותף לממשלה, לארגוני הסיוע האזרחיים ולנציגי 'ועד המתיישבים' ב 1/9/05. מנהיגות – העיקרון שהנחה את פקידי הממשלה היה ליצור אחריות משותפת של נציגי הממשלה ומנהיגי העקורים להצלחת משימת השיקום. מנכ"ל משרד רוח"מ תיאר בכנסת מדיניות של שמירת רציפות מנהיגות הקהילות:

הזמנתי את כל נציגי היישובים השבוע ובתחילת השבוע הבא, את המזכירות. ... מה שקרה הוא שתת-קבוצות בכל יישוב התחילו לפנות אלינו. אם היינו רוצים לפזר את הקהילות, היינו מתחילים לדבר אתם. אני פניתי למזכירי היישובים בבקשה לבוא אלינו כמזכירות. (23/8/05)

דניאל שטרול הסביר את העיקרון:

יש כאן אחריות מנהיגותית בלתי רגילה, לייצר תהליך ההתחדשות והשיקום מתוך רעיון של אחריות משותפת. ... היה ניסיון לייצר אמנה משותפת שתחייב גם את המפונים וגם את הממשלה. (7/11/07)

⁶¹ כפי שמפורט בהסבר על התמ"א, באתר: <http://www.moin.gov.il>

הניסיון למסד את האחריות המשותפת באמצעות אמנה עם ועד היישובים ויו"רי הקהילות, לא צלח. הניכור ומשקעי העבר היוו מכשול בפני יצירת אחריות משותפת. רבים מפקידי הממשל חשבו שהדרישות המוגזמות לדעתם של הקהילות נובעות מרצון לגבות מן הממשלה מחיר גבוה ככל האפשר על הפגיעה בהן וממניע פוליטי להקשות על פינוי יישובים עתידי.⁶²

ארגונים אזרחיים - ככל שהארגונים האזרחיים והקהילות היו בעלי רקע תרבותי משותף כך גדלה תחושת השותפות ביניהם בכל הקשור לדרך הערכית. יש לציין כי רבים מאנשי הארגונים האזרחיים היו אנשי 'המחנה הכתום' כך שהיה להם עניין משותף להוכיח כי המדינה אינה מסוגלת לטפל כראוי בתוצאה של פינוי יישובים.

מסקנות ניתוח התבנית הרב-ממדית

1. העמדה הממשלתית המוצהרת תמכה אמנם בשיקום במסגרת הקהילתית. עם זאת, שיקום קהילתי בכלל והתיישבות חדשה בפרט, היו מנוגדים לערכים של גורמים ממשלתיים כבדי השפעה.
2. הקצאת המשאבים הממשלתיים לרכישת נדל"ן למגורים זמניים התחשבה בצורכיהם של בעלי אינטרסים שונים לא פחות מאשר הייתה מכוונת לשיקום העקורים. בעניין התיישבות הקבע: הממשלה לא סייעה לקהילת כפר דרום ופעלה באופן אטי תוך הצבת מתמדת של מכשולים לפתרון דיור לקהילת 'הגוש המאוחד'. הוצאות הממשלה בגין תהליך השיקום נאמדות אמנם בסכום העולה על שמונה מילארדי ₪, אך לא נראה שהיה בכך כדי ליצור שיקום קהילתי ראוי.
3. הממשלה הקצתה משאבים לפעילות הקהילות, סייעה להן להגיע למגורים ארעיים וזמניים. אך במישור הארגוני לא הצליחה הממשלה להתארגן לתמיכה בקהילות או לסייע להן להתארגן. במישור הרגשי התפתחו יחסי חוסר אמון וניכור בין העקורים לארגוני הסיוע הממשליים.
4. הממצאים מצביעים על כך שאין די בקביעת מדיניות ובהקצאת משאבים כדי לתת סיוע אפקטיבי. לשם כך יש צורך ביכולת ארגונית ולא פחות מכך ביכולת להתחבר עם העקורים במישור הרגשי. ארגונים אזרחיים הצליחו אמנם להתחבר לקהילות בכל ארבעת הממדים, אך בסופו של דבר יכולת התמיכה שלהם בתהליך השיקום לטווח ארוך מוגבלת מאוד.
5. הממשלה מצאה בארגונים האזרחיים מתווך מועיל המסוגל להתחבר היטב לקהילות ולבצע פעילות שיקום מועילה. המחיר על כך היה שהשבחים בגין ההצלחה ניתנו לארגונים והממשלה נשארה בצל.

⁶² המניע הראשון קיבל את הכינוי 'שברת תשלם' והשני 'להכביד על האלונקה'.

סיכום

מן הממצאים בתחום יחסי הגומלין בין בעלי העניין במערכת השיקום: הממשלה, ארגוני הסיוע האזרחיים והקהילות, עולות המסקנות הבאות:

במבחן התוצאה: שנתיים אחרי ביצוע ההתנתקות 85% מהעקורים בחרו להישאר במסגרת הקהילתית. בשלב הזה טרם החלו עבודות לקמת יישוב קבע לרובן המוחלט של הקהילות ולחלקן הגדול אף לא הייתה תכנית מאושרת להקמת יישוב (תב"ע). תוצאה זו הייתה במידה רבה תוצר של חוסר היכולת של גורמי הסיוע הממשליים להיערך ולפעול לשיקום הקהילות וליצור יחסי גומלין מועילים עם הקהילות ועם ארגוני הסיוע האזרחיים.

קריטריונים ונהלים: הממשלה הגדירה כי כל קבוצה של 20 משפחות רשאית לקבל הכרה כ'קהילה' (חוק יישום תוכנית התנתקות). הגדרה זו אינה נשענת על שמירת רציפות קהילתית קודמת או על קריטריונים סוציולוגיים כלשהם. כמו כן, לא הוגדרו נהלים לטיפול בקהילות או קריטריונים להצלחת תהליך השיקום. ניתן לדמות זאת ליציאה לדרך עם נתונים שגויים (אי הקשבה למומחים, קבוצות שאינן קהילות) ללא יעד וללא אמצעי בקרה על שמירת התקדמות בנתיב התנועה. בהיעדר תפיסה בסיסית על קהילות ושיקומן, לא יכלה הממשלה לקדם באופן נאות את מהלך השיקום הקהילתי.

משקלה של ההכנה המוקדמת: המדיניות הממשלתית המוצהרת שתמכה בשיקום קהילתי לא תורגמה להיערכות ארגונית או לתכנית פעולה. הקושי בשיתוף פעולה עם המתיישבים הגם שפגע בהיערכות, לא יכול לשמש עילה לאי היערכות. הממצאים שהוצגו בפרק זה מלמדים כי גם כשהוברה תמונת המצב בהקשר הקהילתי לאחר העקירה, לא הצליחו הגורמים הממשלתיים להיערך לפעולה מתואמת ויעילה אל מול הקהילות.

ניתן לומר כי לאיכות ההיערכות המוקדמת היה משקל מסוים בשלב ההתמודדות המיידית, וככל שעבר הזמן הפכה שאלת ההכנה המוקדמת למרכיב זניח בהתפתחות תהליך השיקום.

מוכוונות (Perpusosfullness): היעדר מוכוונות משותפת פגע ביעילות ובמועילות מערכת השיקום.

1. לממשלה לא הייתה מוכוונות לטיפול ברובד הקהילתי וליצירת יחסי גומלין מועילים עם נציגי הקהילות וארגוני סיוע אזרחיים. חוסר מוכוונות זה בא לידי ביטוי בהיעדר היערכות מוסדית, בחוסר היענות לבקשות לשילוביות וביצירת חסמים מיותרים לקישוריות.

2. המוכוונות הממשלתית הייתה לפיצוי בעוד המוכוונות של העקורים הייתה לשיקום.

3. חוסר באחדות מטרה ובאחדות ניהולית הקשה על תפקוד גורמי הממשלה בשיקום הקהילות.

4. ההצלחה של ארגונים אזרחיים התבססה במידה רבה על מוכוונות משותפת עם הקהילות.

התאמת מבנה מוסדי למשימות: מן הממצאים עולה פער בין יכולת הממשלה להתאמה מהירה בכל הקשור לפעולה מיידית בבתי המלון וליצירת קשרי עבודה אל מול מנהיגות הקהילות, לבין חוסר יכולתה להקים מערך לטיפול סדור בקהילות. במילים פשוטות יותר, מדובר על פער בין יכולת האלתור המוצלחת נוכח צורך מידי לבין אי היכולת להיערכות סדורה הדרושה להיענות לצורך ארוך טווח.

לעומת זאת, שלושה גופים אזרחיים שנסקרו הצליחו תוך זמן קצר לגבש תכניות פעולה לסיוע קהילתי לטווח ארוך. תכניותיהם התבססו על תהליכי חשיבה סדורים.

מן האמור לעיל עולות שלוש מסקנות המאשרות את המוכר מן הספרות: האחת - היערכות מבנית

מוקדמת אל מול אתגרים צפויים חיונית יותר מאשר הכנת תכנית פעולה מפורטות (Quarantelli

1997:11).

המסקנה השנייה - לאחר קרות אירוע נדרשת בחינה יזומה של התאמת ההיערכות המבנית הקיימת

לנסיבות החדשות (Dynes 1970:162, Buckle 2000:9, Petterson 1999:16).

השלישית - ארגוני סיוע אזרחיים מסוגלים לא רק להתארגן לסיוע בטווח המיידי אלא גם להתארגן לסיוע לשיקום בטווח הארוך.

ריכוזיות הטיפול: הלחץ למצוא פתרונות מהירים לקהילות והיעדר גורם אחראי ותכנית סדורה לטיפול בקהילות הניעו את הדרגים הממשלתיים הבכירים לקצר תהליכים ולפעול ישירות אל מול המנהיגות הקהילתית. מצב זה עיקר מסמכות ומאחריות את דרגי השטח, יצר 'צוואר בקבוק' אצל הבכירים ובעיקר משך את מנהיגות הקהילות לנהל משא ומתן בשיטת 'תפוס כפי יכולתך' עם הבכירים תוך עקיפת דרגי השטח. מחקרים רבים הראו כי פיתוח רשת קשרים דינמית, איסוף מידע והפצה שיטתית שלו, תחושת אמון ואחדות המטרה יעילים לטיפול במצבי חירום יותר מאשר הניסיון לשליטה ולבקרה מרכזיים (קרנטלי ודיינס 1972, Tierney 2003, Swamy 2005).

שילוביות וקישוריות: אחת המכשלות המרכזיות לשיקום הקהילתי הייתה חוסר היכולת של גורמי הממשל לשלב ולקשר את פעילותם: היה חוסר יכולת לשלב ולקשר בין משרדי הממשלה, בינם לבין הרשויות המקומיות ועוד יותר מכך בינם לבין הקהילות. ארגוני סיוע אזרחיים, לעומת זאת, עשו זאת בקלות יחסית. ריבוי האתגרים הכרוכים בשיקום קהילות מקשה על התיאום ועל השילוב בין ארגוני הסיוע ובינם לבין הקהילות. בנוסף לכך היו כאן תנאי רקע של חשדנות ויריבות פוליטית בין העקורים לממשלה. מחקר זה אינו יכול להצביע במדויק על הגורמים לקושי, אך מעצם הקושי להשיג רמה סבירה של שילוביות וקישוריות נראה כי נדרשת פעולה מתוכננת ומכוונת מצד כל המעורבים לצורך השגתם.

יכולת הסתגלות: ארגונים אזרחיים, מעצם טבעם, גמישים (כ"ץ ואחרים 2007: 41) יותר מארגונים ממשלתיים. גם במקרה זה הצליחו ארגונים אזרחיים להיערך במהירות ובגמישות ביחס להיערכות הממשלתית. אחד ההסברים לכך הוא שהארגונים האזרחיים מתבססים על מבנה רשתי המאפשר גמישות והתאמה בעוד הממשלה פועלת במבנה הירארכי ביורוקראטי המתקשה להתגמש.

יחסי ממשלה ארגונים אזרחיים: בתקופת ההתמודדות הייתה תחושה שהממשלה נעלמה, ופעילות התמיכה בקהילות נעשתה ע"י המגזר האזרחי. ככל שעבר הזמן גבר משקל פעילות הממשלה והפעולה האזרחית נותבה לאפיקים מקצועיים ייחודיים. התופעה של הפחתה ניכרת בהיקף המתנדבים ובכמות הסוכנויות הממשלתיות המעורבות לאורך תהליך השיקום והארגונים היא טבעית ומוכרת בספרות העולמית (Petterson, 1999:13, Quarantelli 1999:3, Tootle 2007:16).

יחסי גומלין מועילים של השלמה הדדית ושיתוף פעולה נוצרו בין 'תעסוקטיף' ללשכת התעסוקה, בין מהו"ת ומשרד החינוך (שפ"י). בכל הקשור בליווי הקהילות נוצרו קשרי עבודה בשולחן העגול וב'מטה היועצים' בין הממשלה למהו"ת ויועד המתיישבים, אך אלו לא הבשילו לפעולה אפקטיבית משותפת בראייה מערכתית, באופן שיקדם את שיקום הקהילות בכל הממדים הרלוונטיים.

אי שיתוף הקהילות: ההצהרה על מדיניות ממשלתית של הידברות ואחריות משותפות עם הקהילות לא התממשה; הממשלה התקשתה לפעול מול קהילות; נוצר חוסר אמון בין הקהילות למנהלת סל"ע; נוהלי הפעולה הממשלתיים השגרתיים הקשו על יכולתן של הקהילות למלא תפקיד פעיל ומועיל במערכת שיקום המתפתחת לאורך הזמן והנשענת במידה רבה על היכולת של ארגוני הסיוע ליצור את התנאים לשילובן ההדרגתי בתהליך השיקום. בעניין זה המוטו יכול להיות גישת האחריות המשותפת של כלל בעלי העניין לתהליך.

העברת אחריות לקהילות: ארגוני סיוע ממשליים מיעטו להעביר את ניהול המשאבים או את תפקידי הביצוע לידי הקהילות עצמן. שילוב העקורים כבעלי תפקיד במערכות הסיוע נתקל בהתנגדות של ממש בשל מה שכונה 'ניגוד אינטרסים'. לעומת זאת, ארגוני החברה האזרחיים השכילו להעביר אחריות גדלה והולכת לקהילות (לדוגמה – 'למען אחינו', תעסוקטיף, קואליציית הטראומה, מה"ות). בכך פעלו ארגוני הסיוע הממשליים בניגוד להמלצות הידועות מן הספרות המצדדות בשילוב הקהילות עצמן במהלך השיקום (בן נשר 1997, Flint & Luloff. 2005, Petterson 1999:14, Pyles 2007:85). דיינס מצא כי "בעניין תכניות להעתיקה קהילתית (relocation) הקהילה יודעת מה נכון לה לא פחות, ובדרך כלל טוב יותר, מהמומחים המקצועיים" (Dynes, 1985: 11).

שמירת הכוח בידי הגורמים הממשליים תואמת את טענתם של קירשנבאום ואחרים (Glampson et al, 2004, Kirchsbaum, 2000, Gilbert, & Parhizgari 1977) כי מטרות ארגוני סיוע, במצבי חירום, מושפעות מפוליטיקה יותר מאשר מצורכי השטח וכן את קביעתם של דיינס וקרנטלי (2008: 3) כי המשתתפים הכלכליים הם המשפיעים ביותר על אופי תהליכי שיקום קהילות.

רב ממדייות: גורמי ממשלה נוטים להתמקד בממד הפיזי של שיקום קהילות ולהזניח את האחרים. תופעה זו מוכרת בעולם (Tootle 2007:22) וזוהתה גם כאן. התבנית הרב-ממדית מאפשרת מבט רחב על תהליך השיקום ומערכת השיקום:

1. במישור החומרי היו חסרים – תוואי ברור המקשר בין מגורים ארעיים וזמניים להתיישבות חלופית ולדרך מובנית לתקצוב כוח אדם ופעילות קהילתית.
 2. במישור הארגוני – לא היה תהליך מובנה לתכנון תהליך השיקום ולביצועו תוך שיתוף פעולה מועיל עם כלל בעלי העניין במערכת השיקום ועם הקהילה עצמה. לא היה ליווי מקצועי של הקהילה בתהליכי השיקום וההתארגנות להתיישבות, ולא התמסדה עבודה סדורה מול בעלי תפקידים בקהילות.
 3. במישור הרגשי – לא נוצרה מערכת יחסים חיובית. היו חסרים אמון וכבוד הדדי בין המעורבים במערכת השיקום.
 4. במישור הערכי – לא נוצר חזון משותף לקהילה ולגורמי הסיוע, ולא הוסכם על נורמות וערכים בתהליך השיקום.
- המודל הרב-ממדי ששימש בפרקים הקודמים לניתוח שיקום הקהילות, יכול בהחלט לשמש כאמת מידה לפיתוח קשרי גומלין מועילים וחיוביים בין הקהילות למערכת השיקום.

לסיכום

הבנת תהליכי שיקום קהילתי אינה יכולה להיות מנותקת מסביבות הפעולה שלהם, קרי 'מערכת השיקום'. הפרק הזה תרם להבנת חלק מההקשר הסביבתי שקהילות כפר דרום ו'הגוש המאוחד' ו'ועד המתיישבים' פעלו בו לאורך התקופה הנבחנת במחקר זה. מטבע הדברים ניתוח מכליל כפי שעשיתי כאן, מתקשה לתת ביטוי למאמץ הרב שהשקיעו אנשים רבים למען שיקום הקהילות. אני מקווה שתימצא המסגרת הנאותה לעשיית צדק בעניין הזה.

חלק ד' - דיון

מבוא

המחקר על שיקום קהילות עקורי גוש קטיף סיפק הזדמנות למפגש עם תהליך חברתי ייחודי. מחקרי שיקום אוכלוסיות נערכים בדרך כלל על 'קהילות מקום' שקיום הקהילה בהן הוא מציאות נתונה. הקהילות מאורגנות ומשולבות בארגון מוניציפלי כמקובל במדינתן. לעקורי גוש קטיף, לעומת זאת, הוצע מסלול שיקום משפחתי ובכל זאת רובם בחרו להמשיך עם הקהילה אל הלא נודע. קהילות העקורים, במקרה זה, לא היו חלק מסדר מנהלי מוכר. ארגוני הסיוע הממשליים והאזרחיים נצרכו לפעול מול קהילות שהן ישויות חברתיות פעילות, הנטולות מעמד מנהלי. עריכת המחקר בזמן אמת ובגישה מערכתית אפשרה להעלות ממצאים ביחס לדרך שהמעורבים ראו בתהליך השיקום את פעילותם סמוך להתרחשות ובזמן ההתרחשות עצמה. מטרתו המרכזית של מחקר זה הייתה לשפר את הבנתנו לגבי היבטים קהילתיים בתהליך שיקום אוכלוסיות עקורות, על בסיס חקר השנתיים הראשונות לשיקום עקורי גוש קטיף. למחקר זה תרומה בארבעה מישורים:

- תאורטי – הדיון יאפשר להרחיב ולהעמיק את הידע התאורטי על התנהלות קהילות עקורות בשיקום ועל יחסי הגומלין בינן לבין ארגוני הסיוע.
- אמפירי – אימות ועימות הממצאים עם הידע התאורטי. סוגיות אלו נותחו במהלך הצגת הממצאים. אזכור נושאים אלו בדיון יהיה חלקי ויתמקד בסוגיות שהממצאים מן השטח מעלים לגביהן הבנות חדשות.
- יישומי – מטרת המחקר לשפר את ההבנה של תופעות ותהליכים חברתיים ולא לגבש המלצות לפעולה. עם זאת, יש ממצאים שניתן להסיק מהם לגבי טיבן של דרכי פעולה. חלקם יוזכרו במפורש ורובם עומדים לרשות אנשי המעשה כחומר גלם לכתיבה עתידית.
- שדה המחקר – לצורך המחקר פותחו שני כלים: התבנית הרב-ממדית ומודל ממש"ק. התאמתם למחקר זה מאפשרת להציע אותם ככלי לניתוח ממצאי מחקרים נוספים. בתחילת הדיון יובא סיכום עיקרי הממצאים, לאחר מכן ינותחו הממצאים אל מול הידע מן הספרות בשלושה פרקים:

בפרק הראשון יידונו ההיבטים הרב-ממדיים של הקהילה, השיקום ומערכת השיקום. בפרק השני יידונו נושאים הקשורים להיבטים קהילתיים של שיקום. בפרק השלישי יידונו מערכת השיקום ובכלל זה ארגוני הסיוע הממשליים והאזרחיים, התהוותו של 'למען אחינו' כארגון מיידי, מועילותו של מודל ממש"ק וסוגיית האמון כרכיב חיוני למערכת השיקום. לסיום אציע סוגיות שלדעתי יש מקום להקדיש להן מחקרים נוספים.

סיכום עיקרי הממצאים

1. הממצא הבולט ביותר הוא ההעדפה הברורה של העקורים להישאר במסגרת הקהילתית על פני שיקום עצמאי. זאת, למרות השוני הגדול בין הקהילות ולמרות מתחים ומחלוקות פנימיים. תופעה זו מעידה על מרכזיות ההיבט הקהילתי גם בשלבים המאוחרים של תהליך שיקום קהילות עקורי גוש קטיף בפרט וקהילות עקורות בכלל.

2. שיקום קהילתי מתחולל בעת ובעונה אחת בממד החומרי, הארגוני, הרגשי והערכי. בין ממדים אלו קיימת השפעת גומלין מתמדת. רב-ממדיות זו מאפיינת את קשרי הגומלין במערכת השיקום. פעילות הממשלה התמקדה בהיבטים החומריים של השיקום הקהילתי ומיעטה להתייחס לאחרים.
3. בשתי הקהילות הבחירה להיות חלק מקהילה האטה את תהליך המעבר לבית קבע חדש.
4. אובחנו שלושה דגמי התנהגות קהילתית בתהליך השיקום: קהילות 'עבר' הנשענות על מוטיב הרציפות וההמשכיות, קהילות 'עתיד' השואבות עצמה לתהליך השיקום מהיערכות לקראת עתיד משותף וקהילות 'הווה' המתנהלות להשגת אינטרסים משותפים בתהליך השיקום עצמו.
5. נמצא כי משתני הרקע של הקהילות משפיעים על מהלך השיקום יותר מאשר רמת ההכנה המוקדמת לאירוע. משתנים אלו הם: מיקוד שליטה, חוסן קהילתי, הון חברתי, מעמד סוציו-אקונומי, ערכים ואמונות.
6. שחיקת המנהיגות - מעמדה של המנהיגות הקהילתית נשחק לאורך תהליך השיקום. הנקודות הקריטיות לשחיקה היו במעבר משלב שיקום אחד למשנהו (תסמונת משה).
7. בשתי הקהילות אובחנה צמיחת מנהיגות נשים במישור החברתי.
8. פיצול מנהיגותי פונקציונלי - המנהיגות הקהילתית חילקה בתוכה אחריות בהתאם לממדי השיקום: מנהיגות רוחנית בממד הערכי, מנהיגות מוכוונת משימה במישורים הארגוני והחומרי ומנהיגות חברתית במישור הרגשי.
9. סולידריות חברתית - בשתי הקהילות פותחו ונשמרו מגננוני תמיכה באוכלוסיות חלשות.
10. ארגוני הסיוע האזרחיים מהווים השלמה משמעותית לסיוע הממשלי, אך לא תחליף לו. הארגונים התארגנו לסיוע לקהילות בזריזות, הועילו בתחומים רבים ולאורך זמן. ארגוני הסיוע האזרחי השכילו לפעול באמצעות המגננונים הקהילתיים.
11. ארגון סיוע מיידי - נמצא כי תוך ימים ספורים ממועד ההתנתקות הוקם ארגון הסיוע 'למען אחינו'. ארגון זה הפעיל אלפי מתנדבים במגוון רחב של תחומי פעילות. 'למען אחינו' שימש רכז של רשת סיוע ענפה שכללה ארגוני סיוע אזרחי רבים והייתה בקשר עם ארגוני סיוע ממשליים. 'למען אחינו' סייע למנהיגות קהילות העקורים להשתקם והיה תשתית להקמת 'ועד המתיישבים'.
12. התגלה פער משמעותי בין הכוונות המוצהרות של הממשלה לתמוך בשיקום קהילתי לבין הקושי שלה להיערך לכך ולממש זאת. לפער זה שלוש סיבות מרכזיות:
משילות - לממשלה יש קושי לבצע פעילות החורגת מדפוסי הפעולה השגרתיים.
מוכוונות - הממשלה אימצה נקודת מבט בסיסית של פיצוי ולא של שיקום.
הממשלה לא הצליחה לרתום גורמים בעלי השפעה בתוכה למשימת השיקום הקהילתי.
הממשלה פעלה מתוך הנחה שעיקר השיקום הוא במסגרת הפרט והמשפחה ולא ייחסה חשיבות מספקת למסגרת הקהילתית.
13. תאימות - הממשלה מתקשה לזהות את הקהילות, להכיר בהן כישות הזכאית לתמיכה ולהתאים את פעילותה לצרכים השונים והמשתנים של קהילות שונות.
13. השפעת העקורים על מדיניות הממשלה - נציגי הקהילות העקורות פעלו באמצעות 'ועד המתיישבים' לאלץ את הממשלה לפעול למען שיקום במסגרות הקהילתיות. נציגי המתיישבים זכו לשיתוף פעולה מצד שדולת חברי כנסת חוצת מפלגות. מהלך זה נעשה בעקיבות משלב החקיקה, דרך שלבי השיקום השונים ועד לחתימת 'הסכם חברי הכנסת' והקמת ועדת חקירה ממלכתית. פעילות זו הצליחה להשפיע על הממשלה לנקוט מהלך שיקום קהילתי, למרות קשיים ומכשולים רבים.

פרק 14 - המודל הרב-ממדי – שיקום, קהילה ורשתות

שתי הסוגיות שעמדו במרכז מטרות המחקר היו הבנת ההיבטים הקהילתיים של 'מערכת השיקום' ו'תהליך השיקום' (פרק 4). המודל הרב-ממדי שפותח והוצג באופן מפורט במערך המחקר (7.2) היה הכלי המרכזי להצגה הממצאים ולניתוחם בסוגיות אלו. המודל כולל ארבעה ממדים:

- הממד החומרי – כל הקשור לסביבת החיים, להתיישבות מחדש, למשאבים כספיים ולצידוד
 - הממד הארגוני – המוסדות, התפקידים, הנורמות ותכניות הפעולה
 - הממד הרגשי – התפתחות מערכות היחסים בין בעלי העניין
 - הממד הערכי – אמונות, אתיקה, עקרונות הפעולה המכוונים את התנהלות המעורבים
- ההנחה כי לארבעה ממדים אלה השפעה משמעותית על התנהלות השיקום, עמדה אף היא לבחינה במחקר זה. אציג כאן את משמעות הממצאים לגבי המודל הרב-ממדי לגבי תהליך השיקום ואופי הקהילה וככלי לניתוח איכותני של רשתות חברתיות.

14.1 שיקום קהילתי אתגר רב-ממדי

הטענה כי היבטים קהילתיים של שיקום עקורי גוש קטיף כוללים ארבעה ממדים: חומרי, ארגוני, רגשי וערכי נמצאה כנכונה. כל הממדים הללו השפיעו באופן מהותי על תהליך השיקום ועל מערכת השיקום. בין הממדים ישנן השפעות גומלין מתמידות, כך שפעולה המתייחסת לממד מסוים או מתעלמת ממנו משפיעה על הצלחה או עיכוב של ממדים אחרים.

לדוגמה:

פעולה במישור הערכי (הכרזת כפר דרום כי 'הרוח ניצחה') תרמה להשגת תוצאה ארגונית (שמירת הקהילה ומוסדותיה); שמירת הקהילה שימרה את דפוסי המתח בין מנהיגות ותיקה לאופוזיציה (רגשי); שבסופו של דבר הביאה לפיצול בקהילה (ארגוני). עקב כך עברו משפחות מסוימות לקרוונים בשומרייה (פיזי). השהות בקרוונים שיפרה את מצב הרוח של המשפחות (רגשי).

הממצא כי תהליך השיקום הוא רב-ממדי אינו מפתיע על רקע ההכרה הנושנה כי העתקת קהילות כרוכה בהעתקת מרקם חיים שלם (Quarantelli 1985:14). המודל הרב-ממדי מאפשר הבנה טובה יותר של הרכיבים שמרקם החיים הקהילתי בנוי מהם. למרות ההכרה בחשיבות ההיבט הקהילתי בשיקום אוכלוסיות נפגעות, לא הוצעה עד היום התייחסות רב-ממדית משלבת ושיטתית למהלך שיקום קהילתי.

חוקרים עסקו בשילוב הקהילה בשיקום התשתית הפיזית והכלכלית (Petterson 1999, Buckle 2000,) (Drabek 2005). אחרים הצביעו על הצורך להתאים את הסיוע לתרבות המקומית (Hartman & Squires 2006, Pyles 2006, Sperl & De Vriese 2005 2006). פאורס (Powers 2006) תיאר השפעת ערכים חברתיים על הדרך שהשיקום נתפס בה, אך לא עסק בהשפעת הערכים של בעלי העניין המעורבים על התנהלות השיקום עצמו. ישנה ספרות פסיכולוגית העוסקת בצדדים הרגשיים והערכיים, מהזווית של טיפול בנפגעי טראומה, אך לא כחלק מתהליך שיקום קהילתי (להד 1992, 2005, יעקובי 1989). מודל DART של קרפס וחבריו (הוצג לעיל 3.3 ו 7.2) כולל היבטים חומריים (משאבים) וארגוניים (פעילות, מטרות, תחום צורך), ללא התייחסות לממדים האחרים.

בשנות האלפיים התפתח המחקר הסוציולוגי העוסק בדרכי ההתמודדות של קהילות נפגעות אסון בארבעה תחומים: שילוב הקהילה במאמצי השיקום (Buckle 2000, Victoria 2003, Flint & Luloff 2005), שיקום בר קיימא (Mileti, 1999), חוסן קהילתי כמפתח ליכולת התמודדות (ביליג 2008), (Haines et al. 2002, Buckland & Rahman. 1999) והבדל בין אוכלוסיות שונות ברמת הרגישות (Vulnerability) לפגיעה (Ozerdem, 2003, Pyles 2007).

המודל הרב-ממדי המוצע כאן מאפשר לראות את ממצאי המחקרים הללו בהקשר רחב יותר. החוסר במודל רב-ממדי אינו רק עניין תאורטי. ממצאי מחקר זה הראו כי שני כשלים בלטו בטיפול הממשלה בקהילות העקורים:

1. ההתמקדות בממד החומרי (פיזיים/התיישבות מחדש)
 2. צמצום התחום חברתי לנקודת מבט של טיפול בטראומה.
- במהלך השיקום לא השכילו הגורמים המעורבים לקרוא תמונת מצב רב-ממדית ולשלב היבטים ארגוניים, רגשיים וערכיים של שיקום הקהילות לצד ההיבט החומרי והטיפול בטראומה.
- ממצאי מחקר זה מציירים תמונה רב-ממדית של שיקום קהילות כפי שלא צוירה בספרות עד כה.

לממצא זה יש שלוש משמעויות:

- הבנת התופעה כשלעצמה – הרחבת הידע הקיים לגבי הגורמים המשפיעים על שיקום אוכלוסיות נפגעות אסון בכלל ועקורות בפרט.
- מתודולוגיה – המודל הרב-ממדי נותן בידי החוקרים העוסקים בקהילה, בשיקום ובשיקום קהילות, כלי המנחה אותם באיסוף הממצאים ובניתוחם.
- שיקום – כלי יישומי המאפשר למעורבים בתהליכי שיקום לתכנן את פעילותם ולבצע מתוך מודעות להשפעות ולתוצאות חומריות, ארגוניות, רגשיות וערכיות.

14.2 רב-הממדיות של הקהילה

אחת משאלות המחקר הייתה: מה ניתן ללמוד מהתנהלות קהילות לאחר אסון לגבי טיבה של התנהלות קהילות בשגרה? לעתים מזומנות התנהגות אוכלוסייה בחירום חושפת מבני עומק חברתיים שאינם ניכרים בחיי היום יום (Drabek 2005, Mann 1954).

הבנת אופיה הרב-ממדי של ה'קהילה' כפי שעלה בממצאים, מאפשרת להציע ניסוח להבנה רב-ממדית של תופעת הקהילה בחיי השגרה: **מערכת חברתית ובה מגוון התארגנויות, זיקה משותפת לערכים ולמשאבים חומריים, יחסים אישיים ומתמשכים בין אנשים וקבוצות, המהווה מוקד להזדהות.**

- הגדרת הקהילה כ**מערכת חברתית** יונקת מהגישה הרואה במערכת חברתית מוסד מתווך המאפשר לחבריו סביבה פשוטה יחסית בתוך סביבה חיצונית מורכבת (Luhmann Bauman 2000:114-116).
(1995:26).

- הביטוי '**מגוון התארגנויות**' מתאר את העובדה שמתוך יחסי הגומלין בקהילה מתפתחים מוסדות חברתיים פורמליים ולא פורמליים.

- הביטוי '**זיקה משותפת לערכים**' מתייחס לממד הערכי. אין הכוונה שלקהילה יש ערכים מוסכמים, אלא שבין אם הם מוסכמים ובין אם הם נתונים במחלוקת, הם מהווים גורם המכוון את התנהגות חברי הקהילה. כך למשל סגנון המנהיגות בכפר דרום היה אמנם שנוי במחלוקת, אך השפיע על הקהילה כולה.
- ב'**זיקה משותפת למשאבים חומריים**' הכוונה למרחב חיים משותף, לטכנולוגיה (כגון אתר אינטרנט) לרכוש, או להון כספי.

- הביטוי '**יחסים אישיים ומתמשכים בין אנשים וקבוצות**' נועד לבטא את היות הקהילה מערכת חברתית אינטימית יחסית, שיש בה מידה מסוימת של אכפתיות הדדית. יחסים אלו מניעים לפעולה בעת צרה ובשעת שמחה.

- הביטוי '**מוקד להזדהות**' מדגיש את הממד הוולונטרי המצוי בתודעת ההשתייכות של פרטים וקבוצות לקהילה.

מכאן אפשר להציע את המודל הרב-ממדי ככלי לתיאור ולחקר קהילות באשר הן, לאו דווקא לנוכח אירועי אסון.

14.3 המודל הרב-ממדי - נקודת מבט איכותנית על רשתות חברתיות

מערכת השיקום היא רשת של יחסי גומלין בין סוכנים חברתיים (בעלי העניין). ממצאי המחקר מלמדים כי נקודת מבט איכותנית רב-ממדית מאפשרת להיטיב להבין את הפעילות והמבנה של רשת זו ורשתות חברתיות באשר הן. התיאור האיכותני מספק הקשר רחב, בלעדיו הבנת הסוכנים ויחסי הגומלין ביניהם היא חלקית ואולי אף מטעה. התבנית הרב-ממדית מאפשרת לסלול דרך חדשה להבנת רשתות חברתיות בכלל ובשיקום קהילות בפרט.

תאוריית הרשת מתמקדת בדפוסי הקשר בין אנשים ומוסדות כמפתח להבנת תופעות חברתיות (ריצ'רד 2006: 334, ברבאשי 2003). וולמן מתאר זאת: "מנתחי רשתות מחפשים מבני עומק – דפוסי רשת סדירים המצויים מתחת לפני השטח המורכבים לעתים של מערכות חברתיות" (Wellman 1983:156). תאוריית הרשת מתייחסת לסוכנים בחברה (Agents) כאל **צמתים** (Nodes) ואל יחסי הגומלין ביניהם כאל רשת של **קשרים**. תאוריית הרשתות מתמקדת בהיבטים כמותיים ומתעלמת מהיבטים רגשיים, ערכיים או זהותיים. השיטות המקובלות לניתוח רשתות עוסקות במדידת כמות הקשרים, הצטרפות קשרים חדשים ודעיכה של קשרים ישנים, דפוסים מבניים המתפתחים בהן וכדומה (ברבאשי 2003).

התבנית הרב-ממדית מאפשרת להוסיף לנקודת המבט הכמותנית, נקודת מבט איכותנית על הסוכנים ויחסי הגומלין ביניהם, ברשתות חברתיות.

א) רב-ממדיות של הסוכנים ('צמתים'): כל מוסד, קהילה וקבוצה, יכולים להיות מתוארים על פי ארבעת הממדים: חומרי, ארגוני, רגשי וערכי. לצורך העניין נתאר אדם לבוש בחליפה (פיזי) עובד מנהלת סלי"ע (ארגוני) נמאס לו לשמוע דרישות חדשות וחריגות מהעקורים (רגשי) חושב שיש להקפיד שלא לחרוג מנורמות הפיצוי שנקבעו בחוק (ערכי). אדם שני בחולצה משובצת ופתוחה נועל סנדלים (פיזי) יו"ר ועד קהילה (ארגוני) נמאס לו מאטימות פקידי הממשלה (רגשי) חושב שהממשלה מחויבת לתת את כל שנדרש לשיקום (ערכי).

ב) רב-ממדיות של יחסי הגומלין ('קשרים'): גם התקשורת ודפוסי המתפתחים ברשת, ניתנים לתיאור על פי ארבעת הממדים. לצורך ההדגמה ניכנס למשרד של מנהלת סלי"ע שיושבים בו שני האנשים שתיארנו קודם (פיזי). במסגרת פגישה מתוכננת הם דנים במכתב שנשלח ע"י ועד הקהילה למנהלת סלי"ע (ארגוני). האווירה טעונה והשיחה מתנהלת בטונים גבוהים (רגשי). הפקיד אומר "זה מה שמגיע לכם על פי חוק" נציג הקהילה אומר "הייתי מצפה מכם ליותר התחשבות" (ערכי).

אם נסתפק בתיאור כמותני של רשתות נוכל לקבוע כי בסיפור הזה מדובר בקשר אחד-דו-כיווני בין שני צמתים. התיאור האיכותני מספק הקשר רחב יותר, ובלעדיו הבנת התקשורת היא חלקית ואולי אף עלולה להטעות.

הערה: מנתחי רשתות חברתיות טוענים כי נקודת המבט הכמותנית מאפשרת לנטרל פרשנות סובייקטיבית של הצופה. השאלה על מידת האובייקטיביות של המחקר אינה תלויה בשיטתו. נקודת המבט וכלי הניתוח משפיעים על תוצאות מחקר כמותני כמו גם על איכותני. כך לדוגמה מחקר המסתמך על ניתוח כמותני של תשובות אנשים על היקף יחסי המין שלהם (ברבאשי 185: 2003) בוודאי כולל התייחסויות סובייקטיביות רבות, שאינן ניתנות לאישוש בתצפית או במדידה. לסיכום, גישת הרשתות, הרואה באינטראקציה את לב לבה של המערכת החברתית, תורמת רבות להבנת תופעות ותהליכים חברתיים. ההסתמכות של הדוגלים בגישה זו על נתונים כמותיים בלבד, עלולה לגרום להם להתעלם ממידע איכותני החיוני להבנת החברה. המודל הרב-ממדי מציע דרך להבנה איכותנית של רשתות. הצעה זו מסמנת כיוון לדרך חדשה המחייב המשך בדיקה מעמיקה.

סיכום

מה התרומה של מחקר זה להבנת רב-ממדיות - השיקום, הקהילה, המערכת?

1. הטענה כי היבטים קהילתיים של שיקום עקורי גוש קטיף כוללים ארבעה ממדים: חומרי, ארגוני, רגשי וערכי נמצאה כנכונה. כל הממדים הללו השפיעו באופן מהותי על תהליך השיקום ועל מערכת השיקום. בין הממדים מתקיימות השפעות גומלין מתמידות, כך שפעולה המתייחסת לממד מסוים או מתעלמת ממנו משפיעה על הצלחה או עיכוב של השיקום בממדים אחרים.
2. ממצאי המחקר מלמדים על אופיין הרב-ממדי של קהילות באשר הן: קהילה היא מערכת חברתית הכוללת מגוון התארגנויות, מתאפיינת בזיקה משותפת לערכים ולמשאבים חומריים וביחסים אישיים ומתמשכים בין אנשים וקבוצות, והיא מהווה מוקד להזדהות.
3. ממצאי המחקר מלמדים כי נקודת מבט איכותנית רב-ממדית מאפשרת להיטיב להבין את הפעילות והמבנה של רשתות חברתיות. התיאור האיכותני מספק הקשר רחב, שבלעדיו הבנת הסוכנים ויחסי הגומלין ביניהם היא חלקית ואולי אף מטעה. התבנית הרב-ממדית מאפשרת לפתוח דרך חדשה להבנת רשתות חברתיות באשר הן.
4. התבנית הרב-ממדית הייתה כלי שימושי לתיאור, לניתוח ולהסבר של התנהלות תהליך השיקום הקהילתי ומערכת השיקום. מודל זה מעשיר את הידע הקיים על מורכבות תהליכי השיקום.

15.1 הצורך האנושי בקהילה

ממצאי המחקר מלמדים כי המסגרת הקהילתית היא צורך חיוני לאוכלוסייה עקורה. מחקרים מתייחסים ל'קהילה' ככינוי קולקטיבי לאנשים הזקוקים לסיוע או כמוסד חברתי המעורב בתהליכי שיקום. אין התייחסות לגופו של הצורך האנושי בקהילה כמשאב לשיקום אישי ומשפחתי.

הבחירה להמשיך לחיות במסגרת הקהילתית, הייתה לכאורה מנוגדת לשיקול הרציונלי של מסלול ישיר לרכישת דירה והתערות בסביבה חדשה. הבחירה להשתייך לקהילות התמידה לאורך שנים, גם כאשר התבררה רמת אי הוודאות הגבוהה הכרוכה בה.⁶³

התארגנות המשפחות באשקלון כקהילת 'הגוש המאוחד' מלמדת כי אנשים זקוקים לקהילה גם כאשר אין להם רקע קהילתי משותף קודם או רשתות חברתיות צפופות. קהילה זו קמה בכורח הנסיבות על רקע מאפיין קריטי משותף (סדן 28: 2010).

הספרות העוסקת בשיקום קהילתי, מתייחסת לקהילה כסוכן חברתי המעורב בתהליך השיקום (Kreps, Quarantelli 1985 1989, Mileti 1999, Petterson 1999, Buckle 2000, Flint & Luloff 2005). הקהילה אינה רק מוסד שהוא היעד לשיקום או שותף במערכת השיקום, אלא מערכת חברתית חיונית בעבור אוכלוסיית עקורים.

ממצאי מחקר זה מלמדים כי המסגרת הקהילתית היא צורך לאוכלוסיות עקורות. באומן כתב כי אנשים רואים בקהילה "אי של שלווה ביתית וחמימה בים של סערות וניכור" (161: 2007). דבריו אלה, הנכונים לחיי היום יום, נכונים שבעתיים לתנאי אי הוודאות שעקירה מן הבית כרוכה בהם. הבנת הצורך של אנשים שנעקרו מביתם בקהילה מסמנת את הקהילה לא רק כזירת פעולה או סוכן בתהליך השיקום אלא כצורך חברתי של אוכלוסייה עקורה.

מנין נובע הצורך בקהילה במצב חירום?

ממצאי המחקר מעלים שבעה אפיונים לצורך בקהילה באוכלוסיית העקורים:

1. הצורך להשתייך – המזכירה במשרד באשקלון ענתה לטלפון במילים: 'כפר דרום שלום'. מבחינתה, כפר דרום ממשיכה להיות עוגן זהותי, שנים לאחר העקירה. המשכיות ההשתייכות לקהילה נצרכת ביתר שאת כאשר מאפייני זהות אחרים מתערערים עקב העקירה כגון: מקום המגורים, עבודה ועוד.
2. צורך במשמעות – הממצאים מלמדים כי נעשה מאמץ בקהילות וב'ועד המתיישבים' להקנות משמעות למצבם ולתהליך שהם מצויים בו. הקהילה מספקת לחבריה עוגנים של ערכים משותפים והקשר חברתי המאפשרים לפרש את המציאות החדשה ולהקנות לה משמעות (גירץ 1990, פראנקל 1991).
3. צרכים רגשיים – אנשים מכפר דרום העדיפו את חברת הקהילה על פני שהות עם קרובי משפחתם. אנשי 'הגוש המאוחד' תיארו את ההיזקקות שלהם לקהילה בעיקר במונחים רגשיים: לבכות ביחד, לשוחח עם מישהו שמבין אותך, להיפגש עם 'קבוצת השווים'. העקירה מן הבית, ההתמודדות, ההתאוששות והשיקום מעיקים ומכבידים מבחינה רגשית. הקהילה מאפשרת מפגש תומך בין אנשיה ומאפשרת הנגשת סיוע חיצוני דוגמת סדנאות קבוצתיות ושירותים טיפוליים.
4. צרכים ארגוניים – הקמת 'הגוש המאוחד' אפשרה להגיע להסכם הגולף. הקמת 'צופי דרום' אפשרה למשפחות מכפר דרום להתארגן להתיישבות חלופית במזרח לכיש. הקהילה מאפשרת לאנשים להתארגן

⁶³ וייסבלאי ואחרים 2007 וכן בדו"ח הביניים של ועדת החקירה (16/9/09) בעמ' 25

כדי להשפיע על תהליך שיקומם. הקהילה משמשת כאן בתפקיד 'מערכת מתווכת' (ריצר 2006: 210) המסייעת להנגשת גורמי הסיוע לאוכלוסייה הנפגעת.

5. צורך במרחב ציבורי כ'עוגן' משותף – חברי 'הגוש המאוחד' ביקשו וקיבלו מקום התכנסות במתנ"ס באשקלון; 'ועד המתיישבים' ארגן נטיעת 'יער קטיף' בכיסופים; קהילת כפר דרום הפגינה בעלות על המרחב הציבורי של מלון 'פרדייז'. העקירה אינה רק מן הבית האישי אלא גם מן המרחב הציבורי המשותף. לעקורים היה צורך ב'מרחב משותף' כדי לעגן את הקהילה אל מקום קונקרטי. הם קראו שם מוכר לסביבה חדשה, הביאו אליה חפצים מוכרים ודרשו 'בעלות'. הקהילה אפשרה לפרטים ולמשפחות להתמקם בסביבה בדרך המקנה להם תחושה מסוימת של רציפות.

6. צורך לתת ולקבל סיוע חומרי – כפר דרום, 'הגוש המאוחד' ו'ועד המתיישבים' קיימו כל אחד בדרכו מנגנונים לתמיכה חומרית בנזקקים. הנתינה היא מפתח לתחושת שליטה ולהתמודדות במצבים קשים (אילון ולהד 2000: 33, Kobasa 1979). השהות במסגרת הקהילתית אפשרה לתת תמיכה וגם לקבלה.

7. הצורך במנהיגות – בדרך זו או אחרת הצורך של העקורים להישען על מנהיגות קהילתית מוכרת ניכר היטב בסקירת הממצאים, בכל התקופות, בכל הקהילות. אירוע חירום קוטע רציפויות. עולמם של אנשים שהיה נראה סדור ומאורגן נראה לפתע חסר סדר וחסר תכלית. המנהיגות מצטיירת כמי שמסוגלת ליצור תמונת עולם קוהרנטית (לכידה), להתוות דרך התנהלות לימים שיבואו ולספק תשובות לשאלות המציקות. (דיון על אתגרי המנהיגות בהמשך)

לצד הממצאים על הצורך בקהילה, עלו במחקר לא מעט דוגמות לחוויה קהילתית שלילית: משפחות שפרשו מקהילת כפר דרום; קבוצת 'צופי דרום' שהקימה קהילה נפרדת; ותהיות אנשי 'הגוש המאוחד' על עצם התארגנותם המשותפת הן דוגמות לתחושות תסכול וקושי במסגרות הקהילתיות. לקהילה, ככל ישות חברתית, יכולה להיות גם השפעה קשה ומתסכלת (Gilchrist 2000:264).

15.2 איפיוני קהילות בשיקום

15.2.1 קשר בין הכנות לאירוע לבין יכולת התמודדות

ממצאי המחקר מראים כי חוסן קהילתי תורם ליכולת התמודדות עם העקירה יותר מאשר הכנות לקראתה.

ניתן לצפות כי אוכלוסייה שהתכוננה היטב לקראת העקירה (על פי הנחיות הממשלה) תיטיב להתמודד עם האירוע מאוכלוסייה שנמנעה מלערוך הכנות מוקדמות. קהילת כפר דרום נמנעה מלערוך הכנות ליום שאחרי העקירה. אנשי 'הגוש המאוחד' לעומתם, פעלו על פי הנחיות הממשלה ונערכו כמיטב יכולתם לפי לוח הזמנים של תכנית ההתנתקות. ההשוואה בין הקהילות מראה כי ההכנות המוקדמות לא הביאו לשיקום מוצלח יותר ברמת הקהילה, המשפחה והפרט.

- ברמת הקהילה – חברי כפר דרום היו מאורגנים כאגודה שיתופית. 'הגוש המאוחד' סירבו להקים עמותה. למרות הפיצול המשיכו אנשי כפר דרום לקיים חיי קהילה מלאים במגדל ובשתי הקהילות שהתפצלו, בעוד שבקהילת 'הגוש המאוחד' ירדה רמת הפעילות הקהילתית לאחר השגת הסכם ההעתקה ל'גולף'.

שתי קבוצות יוצאי כפר דרום תכננו הפעלת מוסדות קהילתיים בהתיישבות העתידית, בעוד שב'גוש המאוחד' לא התארגנו להקמת מוסדות קהילתיים או לגבש חזון משותף.

- ברמת הפרט והמשפחה – אנשי ניסנית ('הגוש המאוחד') התקשו להתמודד ולהשתקם כפרטים, כמשפחות וכקהילה לעומת אנשי כפר דרום שהתאוששו במהירות. כך למשל בתום שנתיים, היו רוב

משפחות 'הגוש המאוחד' בטיפול מחלקת הרווחה של עיריית אשקלון ולעומת זאת לא הייתה ולו משפחה אחת מכפר דרום שנזקקה לטיפול זה.

נראה כי ההסבר לפער בין הקהילות מצוי במשתני הרקע:

קהילת כפר דרום הייתה בעלת מאפיינים שהוכחו כתורמים לעמידות במצבי חירום: חוסן קהילתי רב, מיקוד שליטה פנימי ורמה גבוהה של הון חברתי. בקהילת 'הגוש המאוחד' היו קשרים קהילתיים רופפים, מיקוד השליטה היה חיצוני ורמתו של ההון חברתי נמוכה.

תמונה דומה מצטיירת ביחס לקהילות אחרות בגוש קטיף: קהילות בעלות נתוני רקע גבוהים יותר היטיבו להתאושש ולהשתקם יותר מאוכלוסיות חלשות, על אף שהאוכלוסייה החלשה שיתפה פעולה עם הממשלה והתכוננה מראש להתנתקות. המסקנה היא שהיכולת להגיב היטב כקהילה לאחר אירוע קשורה יותר לנתוני הרקע הקהילתיים מאשר להכנות המוקדמות.

ממצא זה תואם ואף מחזק את הטענה כי אוכלוסיות חלשות נפגעות קשה יותר מאחרות באירועי אסון (Miletti 1999). בהקשר זה יש לציין כי הקשר בין רמת ההכנות לבין יכולת תגובה של אוכלוסייה לאירועים טרם הוכח במלואו (Sorensen, & Sorensen, 2006:14). הממצא כאן מחזק את דעת הטוענים כי רמת ההכנות לאירוע אינה המשתנה המשפיע ביותר על יכולת התגובה וההתאוששות. כך שהממצא כאן תומך ומאשש ממצאי מחקרים קודמים.

15.2.2 דפוסי התנהגות קהילתית לאורך תהליך השיקום

תהליך השיקום הוא ארוך ומורכב. השנתיים הראשונות שהן נשוא מחקר זה, הן רק חלק קטן ממנו. הדיון יתמקד בדפוסים המרכזיים שהצטיירו מתוך הממצאים כמאפיינים את תהליך השיקום: לכידות הקהילה, מתווה ספירלי של התהליך, הבדלי קצב, אחריות חברתית ומנהיגות.

א. לכידות הקהילה

בשלב ההתמודדות חלה עלייה משמעותית בסולידריות הקהילתית. הממד המוביל הוא הממד הרגשי. ישנה תחושה כי הקרבה אל השותפים לצרה חזקה יותר מהקשר עם קרובי משפחה וחברים מן החוץ. בשלב ההתאוששות יש פעילות ארגונית נמרצת לצד התרופפות מסוימת בתחושת הלכידות. נראה כי הדגש עובר מתמיכה רגשית להתארגנות משותפת במצב החדש. קהילת כפר דרום עסקה בשלב הזה בהקמת ועדות וצוותי משימה ובפעילות אינטנסיבית לבדיקת מצב הרוח של המשפחות. קהילת 'הגוש המאוחד' החלה בהתארגנות, התקיימו ביקורים יזומים בבתי משפחות וחולקו תפקידים. 'ועד המתיישבים' גיבש בתקופה זו מבנה ארגוני.

שלב השיקום הוא שהייה מתמשכת במצב זמני. תקופה זו שוחקת את היחסים בקהילה, מתחים ישנים צפים ועולים, והקהילה חוזרת אל הדפוסים שהיו טרם העקירה. ישנה עייפות החומר הגורמת לדעיכת הפעילות הארגונית ולעומת זאת גובר העיסוק בצדדים החומריים של מאבק על זכויות פיצויים והתיישבות חלופית. בקהילת כפר דרום ב'מגדלי אייל' התחדדו המחלוקות ואף חל פילוג. הקהילה התקשתה להפעיל מסגרות התנדבותיות ופעילות תרבות. ב'גוש המאוחד' התרכזו בהסכם ההעתקה ובנגזרותיו ודיללו מאוד את הפעילות הקהילתית. 'ועד המתיישבים' הפסיק בתקופה זו את הפעילות ההומניטרית במסגרת 'למען אחינו' והתמקד בהשגת משאבים חיצוניים ובהשגת תיקוני חקיקה לשיפור זכויות הפיצויים.

ממצאים אלו מלמדים כי:

- סמוך לאחר האירוע חלה עלייה בלכידות הקהילתית ולאחר מכן התרופפות מתמשכת.

- הממד הדומיננטי המאפיין את פעילות הקהילה משתנה לאורך התהליך. בתחילה ההיבט הרגשי הוא הדומיננטי, לאחר מכן חלה התעוררות ארגונית, ובהמשך - התמקדות במישור החומרי. לא מצאתי בספרות עיסוק בעניין הלכידות הקהילתית ולא באפיון המרכיב הדומיננטי של כל שלב.

ב. המתווה הספירלי של תהליך השיקום

אפשר לתאר את השיקום כתהליך לינארי הדרגתי: דאגה לחיי היום יום ולרכוש בשלב ההתמודדות, התארגנות לדיור זמני כקהילה בשלב ההתאוששות ומהלך להתיישבות חלופית ולחיי שגרה בשלב השיקום.

חוקרים (לעיל 2.4, Petterson 1999:6) מציינים כי תהליך השיקום אינו לינארי אך אינם מפרטים את מהלכו.

התבוננות בממצאי המחקר מגלה כי לתיאור התקדמות תהליך השיקום מתאימה צורת ספירלה: יש נקודת משבר. מנקודה זו חלה התאוששות הדרגתית עד למשבר הבא. שוב חלה התאוששות נוספת וכך הלאה.

מדוע לתאר זאת כספירלה? תהליך השיקום בכללותו, נמצא בקו עלייה. בסעיף הקודם תואר כיצד הלכידות הקהילתית הולכת ומתרופפת – זהו מתווה ספירלי הנפתח והולך. התנועה הספירלית נעה בין שני קטבים: 'הצלחה' ו'משבר'.

אתאר זאת לגבי כפר דרום: ממשבר העקירה להצלחה להגיע כקהילה שלמה למגדל באשקלון. משבר המעבר לאשקלון וממנו לדיון הציבורי על אתר הקבע. המחלוקת והפיצול ומהם ההצלחה של 'צופי דרום' להגיע לשומריה והצלחה המאוחרת יותר של 'שבי דרום' להגיע להסכם העתקה לניר עקיבא.

מה אפשר ללמוד מכך? תהליך התמודדות ושיקום מאבדן אופיין על ידי קובלר-רוס (2002) בחמישה שלבים: הכחשה, כעס, התמקחות, דיכאון, והשלב החמישי השלמה, קבלה והתארגנות מחדש.

בתהליך השיקום הקהילתי, כפי שנצפה כאן, חוזרים על עצמם כל חמשת המאפיינים פעם אחר פעם. אדגים זאת בתהליך הפיצול בכפר דרום. תחילה הכחשה - חוסר הנכונות של כפר דרום להכיר בפיצול, בהמשך כעס - חילופי האשמות בין הקבוצות, לאחר מכן התמקחות – בעזרת צוות ההידברות, לאחריה דיכאון – הייתה דעיכה כללית בפעילות קהילתית, ולבסוף השלמה והתארגנות – שיחות הדיאלוג של הנשים ופרידה של הקבוצות זו מזו.

מדוע זה קורה? תהליכי אבל ואבדן מתייחסים לצורך להשלים עם אירוע שקרה בעבר. לעומת זאת, תהליכי שיקום קהילתי הם אטיים, מלווים במתחים פנימיים וחיצוניים, בתקוות ובאכזבות. כל מעבר מציף מחדש את הקושי. הבדלי הקצב יוצרים מתחים (יתואר בהמשך).

כל אלו מנתבים את השיקום במסלול הספירלי שבין 'הצלחות' ו'משברים'.

ג. הקצב השונה של ממדי השיקום

כל אחד מממדי השיקום מתחולל בקצב שונה. הבדלי הקצב בין השיקום הפיזי, הארגוני, הרגשי והערכי משפיעים על התנהלות השיקום.

הממד הפיזי – הקצב של השיקום החומרי הוא האטי ביותר. תהליך קבלת הפיצויים נמשך חודשים ושנים. בניית הבתים והיישובים נמשכת שנים. נמצא כי אטיות השיקום הפיזי מקשה על הצלחת השיקום החברתי (Dynes & Quarantelli 2008:2).

הממד הארגוני – תקופת ההתמודדות מתאפיינת בהמשכיות ארגונית לתקופה הקודמת בתוספת התארגנויות 'אד הוק' לטיפול בצרכים הדחופים. במהלך תקופת ההתאוששות מתגבשים דפוסי התארגנות חדשים ונוצרים תפקידים לפי הצורך. בתקופת השיקום יש יציבות יחסית במאפיינים הארגוניים.

הממד הרגשי – התחום הרגשי נמצא לאורך תהליך השיקום בעלויות ובמורדות, כפי שתואר בסעיף הקודם. טראומת העקירה חזקה במיוחד בתקופת ההתמודדות, אך היא צפה מחדש בעיקר בעתות מעבר, כגון: מהדור הארעי לזמני, בשלב תחילת הבתים, בעת עזיבת משפחות 'צופי דרום', בהתפוררות קהילת 'הגוש המאוחד', לאחר חתימת הסכם ההעסקה. מועדים נוספים לעליית המתח הרגשי הם ימי השנה לעקירה.

הממד הערכי – בתקופת ההתמודדות העיסוק בממד הערכי קיבל עצמה חזקה ביותר, בעיקר בשל הצורך למצוא משמעות ומסגרת התייחסות למצב החדש. לאחר מכן הוא מהווה משתנה רקע משמעותי, המשפיע על החלטות, אך לא מתחולל בו שינוי מהותי לאורך תהליך השיקום.

הפער בין יכולת ההתארגנות הקהילתית המהירה יחסית לבין השיקום החומרי המזדחל לו לאטו, טומן בחובו פוטנציאל לתסכול מתמשך.

ההתארגנות הקהילתית נוטעת תקוות ואף יוצרת תחושה שחיי הקהילה חוזרים למסלולם. על רקע זה יש חוסר הבנה ולעתים הדחקה מכוונת של הממד הרגשי. הדחקה זו אינה מצליחה למנוע כאב ואולי אף תורמת להגברתו. במקרים רבים ההתפרצות הרגשית באה לידי ביטוי כלפי המנהיגות שאינה מצליחה 'לספק את הסחורה'. 'הסחורה' היא בדרך כלל שיפור תנאי הפיצויים או התיישבות עתידית שאינם נראים באופק. מתוך כך עולות שוב ושוב השאלות: האם ההתארגנות מועילה? האם ההנהגה אפקטיבית? האם הקהילה עדיין מהווה מרחב תומך? אולי עדיף לעבור למסלול שיקום עצמאי? תהיות אלו מכרסמות בחוסן הקהילתי. בשתי הקהילות וגם באחרות ניתן היה לראות כי גם אם המסגרת קהילתית לא התפרקה, הרי שהמשברים לאורך הדרך (הספירלה) והבדלי הקצב כרסמו בחוסן הקהילתי.

המחקרים על שיקום קהילות לא התגבשו לכלל תאוריה על אופי השיקום הקהילתי (Smith & Wenger 2006:245), לא עסקו ברב-ממדיות שלו ובכל המשמעויות של הפרשי הקצב האופייניים לו. משמעות ההכרה בהבדלי הקצב בין הממדים המרכיבים את תהליך השיקום אינה רק תוספת לידע תאורטי. מודעות לאופיים ולהשפעתם של הבדלי הקצב בין ממדי שיקום הקהילות יכולה לסייע להקטנת רמת התסכול והמתח בקהילות ובקרב בעלי העניין האחרים. יש לסייג קביעה זו ולומר כי ייתכן שהממצאים שהובאו כאן, המתייחסים להשפעת הבדלי הקצב, אינם אופייניים למקרי שיקום אחרים. עניין זה טעון בדיקה במחקרים נוספים.

ד. אחריות חברתית

ממצא שחזר על עצמו בשתי הקהילות וב'ועד המתיישבים', לאורך כל תהליך השיקום היה קיומה של סולידריות חברתית. קהילת כפר דרום קיימה מנגנונים של גמילות חסדים ועמדה על כך שגם משפחות ה'לא זכאים' יהיו אתה במגורים הארעיים ובאשקלון. גם בימים של מתח פנימי ופיצול, המשיכה תמיכה חוצת מחנות במקרי הצורך. קהילת 'הגוש המאוחד' החלה כפעולה של עזרה הדדית בין משפחות ומכאן ואילך פעילי הקהילה עסקו לאורך התקופה בהנגשת שירותי העירייה ובסיוע לנזקקים. 'ועד המתיישבים' הפעיל מחלקת רווחה ופעילות גמ"ח נרחבת.

פעולה של תמיכה הדדית וסיוע לנזקקים הם המאפיינים הבסיסיים של קהילות באשר הן (Zinher & Williams 1984). במובן זה אין הממצאים כאן מהווים חידוש. לעומת זאת, העמדה הרווחת במחקר לגבי אוכלוסיות נפגעות אסון היא כי אוכלוסייה חזקה ומקושרת נוטה לדאוג לעצמה על חשבון אוכלוסייה חלשה (Hartman, & Squires 2006:121, Dynes & Quarantelli 2008:2, Pyles 2006). נראה כי הפער בין הידוע על קהילות לבין ממצאי המחקרים על נפגעי אסון מקורו בשני שימושים שונים למונח 'קהילה'. הסולידריות החברתית מאפיינת קהילות המתפקדות כמערכת חברתית פעילה.

הממצא על היעדר סולידריות בין אוכלוסייה חזקה לחלשה לאחר אסונות, מתייחס למונח 'קהילה' בהקשר של אוכלוסיית מקום. שם בולטים אינטרסים שונים ואף מנוגדים של קבוצות שונות. כיון שכך, ניתן להסביר ממצאי מחקר זה על קיום סולידריות בכך שהמחקר מתמקד בקהילות המהוות ישות חברתית ולא בדק את הסולידריות בכלל אוכלוסיית העקורים. אם נבחן את כלל האוכלוסייה נוכל לאתר אוכלוסיות שטוענות כי סבלו מחוסר סולידריות. כך למשל אוכלוסיית החקלאים ובעלי העסקים טענו כי 'ועד המתיישבים' לא ייצג אותם כראוי במו"מ עם הממשלה.

המשמעות של ממצאים אלו היא כי במצבי אסון ניתן לצפות לסולידריות גבוהה בקהילות ולתחושת אחריות פחותה באוכלוסייה רחבה. אפשר לסכם זאת בטענה כי שכנות כשלעצמה אינה מבטיחה סולידריות, בעוד שכאשר יש תחושת קהילה יש סבירות רבה לגילויים חוצי מגזרים של אחריות חברתית.

15.2.3 מנהיגות

נושא המנהיגות שזור כחוט השני במהלך הצגת הממצאים. בכל אחד מן הפרקים הוקדש לו מקום נרחב בדרך כלל בפסקאות ייחודיות. בתוך כך עומתו הממצאים אל מול הספרות הרלוונטית בכל מקום לפי עניינו.

לא מצאתי התייחסות מחקרית ישירה לאופיה של מנהיגות קהילתית בתהליכי שיקום. ישנן התייחסויות לא מעטות לסוגיות רלוונטיות: מנהיגות בהקשר של שלטון מקומי (Haas et al. 1977, Becker 2009), מנהיגות בשיתוף ציבור (Sperl & De Vriese 2005) או איזכור השפעתן של קבוצות כוח על מהלך השיקום (Dynes & Quarantelli 2008:2). בספרות מובאת אמנם ההכרה כי למנהיגות קהילתית תרומה לשיקום מוצלח, אך חסר ניתוח התנהלותה (Nakagawa and Shaw 2004:29, Rubin 2009:13).

נושא המנהיגות לא היה במוקד מחקר זה, ועם זאת, ניתן לצייר מתוך הממצאים סוגיות המתארות את הדינמיקה והמאפיינים של המנהיגות הקהילתית בתהליך השיקום. חשוב לציין כי היכולת להכליל ממצאים אלו למקרים אחרים עדיין טעונה הוכחה במחקרים נוספים.

אין טעם לחזור ולפרט כאן את שהוצג ונותח בחלק הממצאים. הדיון ייפתח בהצגת חמש סוגיות:

1. מנהיגות על ציר הזמן
2. מנהיגות רוחנית, מעשית וחברתית
3. מנהיגות נשים
4. 'תסמונת משה'
5. מנהיגות בצבת המשא ומתן. לאחר מכן יוצגו משמעויות ומסקנות כלליות העולות מממצאים אלו.

(1) מנהיגות על ציר הזמן

– בשלב ההתמודדות התלכדה הקהילה סביב מנהיגות קיימת ומתחים ישנים נדחו. המנהיגות היוותה עוגן של יציבות ורציפות לנוכח אי הוודאות.

- בשלב ההתאוששות עמדה המנהיגות בפני לחץ כפול: מתוך הקהילה עלו מתחים פנימיים, וכלפי חוץ היא נדרשה לעמוד מול אתגרים שלא הורגלה לטפל בהם. כדי לעמוד בלחץ פעלה המנהיגות במישור הארגוני – הקימה צוותי משימה וועדות וחילקה תפקידים. רמת אי הוודאות עדיין גבוהה יחסית בשלב הזה כך שהמנהיגות הוותיקה עדיין משמשת כמקור של יציבות.

- בשלב השיקום חל כרסום במעמד המנהיגות, והתגלו משברים. בכפר דרום הביא חוסר האמון במנהיגות לפיצול הקהילה, ב'גוש המאוחד' סירבה המנהיגות להקים עמותה וב'ועד המתיישבים' נמתחה ביקורת רבה כלפי ההסכם שנחתם עם הממשלה. במקרים רבים היה זה השלב שהתחלפו בו מנהיגויות ('תסמונת משה' להלן). בשלב הזה התגלו מתחים בין המנהיגות הרוחנית לבין המעשית והחברתית (להלן). במקרים מסוימים היה סגנון המנהיגות מטרה לביקורת ולאו דווקא עניין מסוים. הסבר אפשרי לכך הוא כי סגנון המנהיגות מוכוון המשימה שהתאים לימי מאבק התמודדות עם העקירה ופריצת דרך מול הממשלה, אינו מתאים לתקופת השיקום הארוכה שנדרש בה סגנון מוכוון אנשים.

(2) מנהיגות רוחנית, מעשית וחברתית

הממצאים העלו כי בכפר דרום, ב'גוש המאוחד', ב'ועד המתיישבים' ובקהילות נוספות היה פיצול פונקציונלי בין מנהיגויות כך שכל אחת התמקדה בממד שונה. מנהיגות רוחנית של רבנים הובילה את הממד הערכי בתהליך השיקום; מנהיגות חברתית, בדרך כלל על בסיס נשים, הובילה את הממד הרגשי; עיקר פעילותה הייתה במישור החברתי, במערכות החינוך והרווחה. המנהיגות המעשית כללה בדרך כלל גברים בעלי תפקידים בתחום ניהול היישוב, והיא התמקדה בהשגת משאבים חומריים דוגמת דיור זמני והתיישבות קבע.

פיצול המנהיגויות אפשר פעילות קהילתית גמישה ומבוזרת בשלב ההתמודדות. ככל שהתמשך הזמן נוצרו מתחים סביב קווי הפיצול. בכפר דרום היה קושי להכיל מתחים אלו: המנהיגות הרוחנית ראתה בעניין הרגשי ביטוי של חולשה, המנהיגות המעשית ראתה בעניין החברתי מעמסה מיותרת, ורבים מן המנהיגים החברתיים התקשו לקבל את סגנון המנהיגות המשימתי של ה'מעשיים'. לעומת זאת, ב'ועד המתיישבים' התנהל שיח מתמשך בין המנהיגויות מתוך הכרה שכל אחד משלים את נקודות המבט של חבריו.

(3) מנהיגות נשים

אחת התופעות הבולטות בממצאים הייתה צמיחתה של מנהיגות נשים. לעתים היו אלו מנהיגות ותיקות שמעמדן התחזק, אולם ברוב המקרים היו אלו נשים שלא היו מנהיגות טרם העקירה. אחת הדוגמות הבולטות לכך הייתה מיסוד תפקיד 'רכזת קהילה' בכלל קהילות העקורים. במקומות שונים ייחסתי תופעה זו לנכונותן של נשים לבצע 'עבודה רגשית' בעבור הקהילה וליכולתן הגבוהה של נשים לצמוח מטרומה או לקשור קשרים חברתיים.

(4) תסמונת משה

במהלך הצגת הממצאים עמדנו על שורת מקרים של מנהיגים שהובילו את קהילותיהם לאורך תקופת המאבק, בימי ההתמודדות וההתאוששות ופרשו לקראת המעבר לדור הזמני. ראינו כי לתופעה זו יש מקבילות בעולם ואף הסבר תאורטי של חפץ ולינסקי (2007). תופעה זו כונתה בשם 'תסמונת משה'. התופעה הוסברה בלחץ הכפול שהופעל על המנהיגים. עליהם להתמודד עם הקשיים היום יומיים שלהם ושל משפחתם כעקורים וכ'תוספת' הם מוצאים עצמם מותקפים בשל קבלת החלטות שנויות במחלוקת. במצב זה, המנהיג מגייס את כוחותיו עד לרגע שחש כי הצליח במשימה, אז מגיעה 'נפילת מתח' המקשה עליו להמשיך לשאת בעול. אם אכן מדובר בתופעה אוניברסלית יש כאן אתגר משמעותי לגורמי סיוע חיצוניים הנדרשים לתמוך במנהיגות קהילתית ובמידת הצורך להיערך אל מול משברי מנהיגות צפויים.

5) מנהיגות – בצבת המשא ומתן

אחד העיסוקים המרכזיים של מנהיגות קהילות העקורים היה משא ומתן עם נציגי ממשלת ישראל. עניין זה החל במו"מ על תנאי השהות במלונות, המשיך במו"מ על המעבר לאתרים זמניים, על תנאי הפיצויים, על הפיצוי לרכוש הציבורי, על פיצויים סקטוריאליים לחקלאים ולבעלי עסקים וכד' וכמובן - המו"מ על התיישבות חלופית. תהליך משא ומתן טומן בחובו מלכוד למנהיגות. אם יסכימו להתפשר ולסיים את המו"מ מוקדם יזכו לביקורת קשה עד כדי סירוב הציבור לקבל את ההסכמות שהושגו. אם יתעקשו וימשכו את המו"מ עד לקבלת מלוא תביעותיהם, תהליך השיקום יתארך, הציפיות יגדלו וכך גם האכזבה מחוסר מימוש. לפיכך, האתגר למנהיגות קהילתית היה להגיע למהלך שיקום 'טוב דיו' שלא יהיה בו ויתור גדול מדי אך גם לא התמשכות אינסופית של התהליך.

הממצאים הראו כי מנהיגות כפר דרום, 'הגוש המאוחד' ו'ועד המתיישבים' התחבטו לאורך כל הדרך בדילמה זו, ופעמים שהיא הייתה זו שהכתיבה את צעדיהם. בכפר דרום הייתה זו תנועת מטוטלת: ההסכמה החפוזה לדור זמני לא מתאים הובילה להתעקשות על פרמטרים שמנעה סיכום במשך שנים ארוכות בנוגע להתיישבות קבע. מנהיגות 'הגוש המאוחד' סיימה את המו"מ בנובמבר 2006. מהלך זה עורר ביקורת רבה ומכאן ואילך דעך היקף הפעילות הקהילתית. 'ועד המתיישבים' היה מעורב בשורה ארוכה של משאים ומתנים, ובסופו של דבר בחר לעצור את המו"מ באותה נקודה שחשו בה כי הנזק שייגרם מהתמשכות המו"מ יהיה גבוה מהתועלת שבהשגים נוספים.

הספרות על מנהיגות קהילתית בתהליכי שיקום מעלה דילמות דומות. מיטשל (Mitchell 1996) טוען כי בתהליך השיקום קיים פער מתמיד בין ציפיות האוכלוסייה הנפגעת לבין היכולת לממשן. השיקום מתמשך בדרך כלל יותר מהצפוי ובמהלכו צצות כל העת השפעות מאוחרות של האירוע. בייקר (Becker 2009:3) מתארת את הצורך של מנהיגות מקומית לאזן בין יצירה מהירה ככל האפשר של 'נורמליות חדשה' לבין פעילות שיקום לטווח ארוך. ממצאי מחקר זה מוסיפים על כך את ההבנה כי ככל שתהליך השיקום מעורפל, תכניו נתונים למו"מ ואין בו לוחות זמנים מחייבים, כך גוברת המעמסה על מנהיגות הקהילות. בקיצור, תהליך בהיר, מתוזמן כהלכה שבו החלופות ברורות יועיל לקהילות בשיקום.

מסקנות

מסקנות מרכזיות העולות מן הממצאים על המנהיגות :

1. למנהיגות קהילתית השפעה משמעותית על התנהלות הקהילה בשיקום. בהקשר זה נראה כי למנהיגות המתנדבת יכולת המשכיות תפקוד טובה מזו של המנהיגות הפורמלית של מקבלי שכר.
2. ככל שתהליך השיקום מתמשך גדלים האתגרים למנהיגות. הסיבות לכך : התמודדות עם סוגיות שאין להם ניסיון אתן, הצורך להתמודד עם לחצים פנימיים וחיצוניים גם יחד, שחיקת המנהיגות בתהליך גורמת לתופעה של תחלופת מנהיגות לקראת שלבי המעבר (תסמונת משה).
3. לכל שלב בתהליך השיקום נדרש סגנון מנהיגות שונה. בשלב ההתמודדות נדרשת היכולת להכיל ולסמל עמידה איתנה. בשלב ההתאוששות נדרש סגנון מוכוון משימה, ובשלב השיקום - מוכוונות לתהליכים ולאנשים.
4. מנהיגות קהילתית נדרשת להתמודד עם רב-ממדיות תהליך השיקום. הדרך שזוהתה כאן היא באמצעות שילוב מנהיגות ערכית המסמנת קווי מדיניות לקהילה, מנהיגות מעשית המכוונת להשגת פתרונות חומריים וארגוניים ומנהיגות חברתית (בדרך כלל נשים) המכוונת לצדדים החברתיים והרגשיים של תהליך השיקום. היכולת של מנהיגויות אלו להשתלב יחד היא אחד המפתחות להצלחה.
5. יכולת התזמון היא אחד האתגרים המהותיים למנהיגות קהילתית בתהליך שיקום. המנהיגות נדרשת לנהל משא ומתן עם גורמים רבים בסוגיות מורכבות. מן המנהיגות נדרשת יכולת הכרעה לגבי נקודת שיווי המשקל שנוון לעצור בה את המו"מ ולהכריע על המשך תהליך שיקום יטוב דיו.

15.2.4 דפוסים קהילתיים, המשכיות ושינוי

ממצא שחזר על עצמו בשתי הקהילות, ב'ועד המתיישבים' ואף נכון לגבי קהילות אחרות הוא המשכיות. דפוסים חברתיים שהיו אופייניים לקהילות טרם העקירה המשיכו והופיעו לאורך תקופת השיקום שלאחריה. אמנה כאן שש דוגמות :

1. מיקוד שליטה – קהילת כפר דרום שמרה על דפוס של מיקוד שליטה פנימי שאפיין אותה קודם העקירה. אנשי קהילת 'הגוש המאוחד' שמרו על דפוס מיקוד שליטה חיצוני שהיה אופייני להם גם בטרם התפנו מצפון חבל עזה.
2. דו רובדיות – החיים במועצה האזורית חבל עזה התנהלו ברמת היישוב וברמת המועצה האזורית. מתכונת זו, המקובלת במועצות האזוריות, קרויה שלטון דו רובדי. לאחר העקירה המשיכה מתכונת זו ביחס שבין 'ועד המתיישבים' כמייצג המערכת האזורית ובין הקהילות המשמרות את היישובים. לא רק הדפוס נשמר. ברוב המקרים גם דפוס היחסים בין הקהילות לוועד המשיך את דפוס היחסים בין היישוב למועצה האזורית. לדוגמה, הנטייה לעצמאות של כפר דרום לעומת דפוס ה'להיות בפנים ולהרגיש בחוץ' של 'הגוש המאוחד'.
3. תת קבוצות בקהילה – ההתלכדות למאבק המשותף והרצון להמשך הקהילתיות לא יכלו לטשטש מחלוקות ישנות. כך למשל, השסע בין 'שבי דרום' ל'צופי דרום' בקהילת כפר דרום היה המשכם של דפוס אופוזיציה/קואליציה מן העבר.
4. קבוצות ייחוס – דפוס המשכיות נוסף היה המשך קיומן של קבוצות ייחוס שהיו לפני הפינוי, בתוך הקהילות ומחוצה להן. נדגים זאת בשלושה מקרים : קבוצת השוויים – המשכיות פעילות נוער ונשים ברמה הקהילתית והבין קהילתית; תחום עיסוק – המשך שמירת מסגרות משותפות של חקלאים, בעלי עסקים, אנשי חינוך, שנים לאחר שהתפזרו באתרים זמניים שונים ומרוחקים; בעלי תפקידים – המשך מפגשים של בעלי מקצוע, כגון : רבנים, יו"רי ועדים ורכזי נוער.

5. המשכיות אידיאולוגית – ענברי (2008: 285,308) טען כי ההתנתקות הייתה מלווה בשבר אידיאולוגי. לעומת זאת, שלג (2007: 92) וביליג (2006: 156) מצאו כי לאחר העקירה הייתה המשכיות בדפוסים האידיאולוגיים של העקורים בפרט וזו של הציונות הדתית בכלל. ממצאי מחקר זה מעידים כי למרות התחושה שהחברה הישראלית ומוסדותיה הפנו להם עורף, המשיכו המוטיבים הערכיים והאידיאולוגיים שאפיינו את אנשי כפר דרום (קהילה תורנית מגשימה), אנשי 'ועד המתיישבים' (אמונה דתית, ממלכתיות, ציונות מגשימה) ו'הגוש המאוחד' (עמידה על זכויות) טרם ההתנתקות, להנחות אותם גם בימים ובשנים שאחריה.

6. דפוסי פיצול והשלכה – קבוצות המצויות במצב של מאבק נטות לפתח מנגנון פסיכולוגי של פיצול והשלכה (ביון 1992: 128,142; אוסטרופ 2000: 284). הפיצול מאפשר ליצור תמונת עולם בהירה של 'טובים' ו'רעים' וההשלכה מאפשרת להאשים את הצד של האחרים, 'הרעים', בכל השלילי ולהשאיר בצד שלנו, 'הטובים', את כל החיובי. הממצאים לגבי שתי הקהילות מלמדים על דפוס מתמשך של 'פיצול והשלכה', החל מהתקופה שלפני ההתנתקות ולאורך כל מהלך השיקום.

המחקר מכיר בכך שדפוסים סוציו-אקונומיים ומתחים שהיו בחברה קודם לאירוע חירום, ימשיכו ויתקיימו גם בימים שלאחריהם. (Hewitt 1998, Quarantelli 1999:7, Dynes & Quarantelli 2008:2). מחקר זה מוסיף על כך את המסקנה כי טווח רחב של דפוסים קהילתיים המופיעים לאחר אירוע, היו שם קודם התרחשותו.

עקרון הרציפות (עומר ואילון 1994) מוכר והוזכר כאן פעמים רבות, כעקרון מנחה לגורמי הסיוע. הממצאים בעניין דפוסי ההמשכיות בקהילה מעידים כי לקהילות עצמן יש נטייה לשמר את הרציפויות ואף לאורך זמן.

15.2.5 ממד הזמן (עבר הווה עתיד)

התאמה מבנית לפי ממד הזמן

בתקופת השיקום מתחולל בקהילות עיסוק אינטנסיבי בשלושת ממדי הזמן: עבר, הווה, עתיד: פעולות ביחס **לעבר** הן עיבוד האבדן, הנצחה, תיעוד ומתן משמעות; **בהווה** ישנם אתגרים יום יומיים המחייבים תשומת לב רבה; **העתיד** תופס מקום נכבד בסדר היום, לקראת התיישבות הקבע, תעסוקה וחזרה לחיי שגרה.

התנהלות זו שונה מהתנהלות חברתית סדירה. חיים חברתיים שגורתיים, מתנהלים רובם ככולם מתוך תשומת לב רבה להתנהלות חיי היום יום. העבר והעתיד הם עניין לאירועים מיוחדים: ימי זיכרון, רגעים נוסטלגיים או מעברים בחיים.

הצורך לפעול תקופה ממושכת באופן אינטנסיבי בשלושת ממדי הזמן יצר דפוסים מבניים בקהילות. קהילת כפר דרום ו'ועד המתיישבים' יצרו פעולה מכוונת ונפרדת, רב-ממדית (ארגוני, רגשי, רוחני) אל מול כל אחד מממדי הזמן:

1. לגבי העבר – במשרד כפר דרום ב'מגדלי אייל', נשארו התמונות מן העבר ונשמרה תבנית הסמליל (לוגו) על נייר המכתבים. בבית הכנסת של כפר דרום ב'מגדלי אייל' הונחה תיבת זכוכית ובה מפתחות בית הכנסת מכפר דרום כסמל לשאיפה לחזור אליו. הקהילה הקפידה לציין את ימי הזיכרון לנופלים ואת יום השנה לעקירה. בכל התכנסות ציבורית הקפידו לציין את השאיפה לחזור לכפר דרום. 'ועד המתיישבים' הקים את ארכיון גוש קטיף. בארכיון פעלה מחלקה ל'תיעוד ותודעה' שהנפיקה פרסומים על גוש קטיף וקיימה אירועי זיכרון.

2. העיסוק בהווה – בכפר דרום וב'גוש המאוחד' מונו רכזות קהילה וועדות שונות שעסקו בניהול החיים השוטפים בעיקר בתחומי חינוך, תרבות ותמיכה הדדית. מחלקות הקהילה והרווחה של 'ועד המתיישבים' התמקדו בסיוע לקהילות העקורים 'כאן ועכשיו'.

3. העיסוק בעתיד – מנהיגות כפר דרום לפני הפיצול ואחריו ומנהיגות 'הגוש המאוחד' הקדישו את מרב מרצם לאיתור התיישבות חלופית בעבור הקהילה. גם ראשי 'ועד המתיישבים' הקדישו עיקר זמנם לעתיד. אציין כאן את הסיוע במו"מ לאנשי 'הגוש המאוחד' והסיוע למתן הכרה לצופי דרום. אמיל דורקהיים, הגדיר את הזמן כאחד המרכיבים המרכזיים בארגון החיים החברתיים. לטענתו, חברות שונות ניכרות באופן השונה שהן מתייחסות בו לזמן (Baert 2006:629). ג'ורג' הרברט מיד בחן את השפעת תודעת הקשר עבר, הווה ועתיד על התנהלות טיפוס חברות שונים (Baert שם).

לוהמן (Luhmann 1995:271) הראה כי מגוון אפשרויות ביחס לעתיד (Contingency) מעצב את המערכת החברתית בהווה (לשם הדגמה – קבוצה שקיימת בה מחלוקת ביחס לעתיד המתפצלת בהווה). בפסיכולוגיה החיובית התפתחה גישה לפיה טיפוח תקווה ומשמעות לעתיד מעצב את יכולת ההתמודדות עם אתגרי ההווה (פראנקל 1981). יעקובי (1989) תיארה את 'עבודת התקווה' כתהליך פעיל של חברה המטפחת תמונת עתיד רצוי כחלק מתהליך שיקום מטרומה.

מלקינסון וחבריה (1998) מציגים גישה טיפולית 'דו מסלולית' לאבל ולאבדן. על פי גישתם יש לפעול בשני ערוצים גם יחד: האחד - חזרה לתפקודי יום יום (הווה) והאחר - יצירת נוכחות חדשה לעבר.

ממצאי מחקר זה עולה ההבנה כי בתהליכי שיקום קהילתי מתקיימת דינמיקה מתמשכת של יצירת דימויי עתיד, עבר והווה. דימויים אלו משפיעים זה על זה. תמונת העתיד והעבר צובעות את ההווה, העבר משליך על העתיד ולהיפך. הצורך לעסוק בשלושת ממדי הזמן הביא את הקהילות להתאמה מבנית: מנהיגות המתארגנות לעתיד, מנהיגות ההווה ומובילי התייעוד וההנצחה.

המשמעות הסוציולוגית של ממצא זה היא ההבנה כי חברות הנתונות בשלבי השיקום 'מתפצלות' ברמה המוסדית והתרבותית לפי ממדי הזמן. התארגנות קהילתית לטיפול מורכב הנעשה בעת ובעונה אחת בשלושה מישורים אלו, מונעת בריחה אל העתיד, התמכרות לאבל על העבר או צמצום המבט אל הכאן ועכשיו של ההווה. ניתן לשער כי התעלמות מאחד הממדים עלולה לשבש את תהליך השיקום.

שלושה טיפוסים קהילתיים – עבר, הווה, עתיד

מן הממצאים עלתה הבחנה נוספת ביחס לממד הזמן הקשורה לאופי הקהילות:

- קהילת 'עבר' ('שבי דרום') מתבססת על שמירת רציפויות, ויונקת את עצמתה מן העבר.
- קהילת 'הווה' ('הגוש המאוחד') שומרת על רציפות מוגבלת לעבר ומתבססת על צורכי ההווה המשותפים.

- קהילת 'עתיד' ('צופי דרום') קוטעת רציפויות העבר ויונקת את כוחה מחזון עתידי משותף.
ממצא זה דומה במידה מסוימת להבחנה שערך אקהוף (מובא אצל, Gharajedaghi 2006:36) בין שלושה סוגי מערכות המגיבות באופן שונה לסביבתן:

1. מערכת מגיבה (Reacting) – מערכת זו מגיבה לשינוי במטרה לשמר את מצבה גם בתנאי סביבה משתנים. מטרתה העיקרית היא חזרה למצב שהיה טרם השינוי. אפשר לדמות את שיטתה לשיטתה של קהילת 'עבר' אשר מעוניינת לשמר ככל האפשר את מה שהיה. דוגמה בולטת לכך היא שימור בית הספר של כפר דרום גם כאשר נשארו פחות מעשרים משפחות בבניין באשקלון.

2. מערכת נענית⁶⁴ (Responsive) – זו מערכת המאפשרת את הצרכים שגורם השינוי ונערכת להשיג את התוצאות הנדרשות במצב החדש. מבחינה מסוימת יש כאן דמיון לקהילת 'הווה' הממוקדת במתן מענה לצורכי ההווה. דוגמה לכך – ההתארגנות של אנשי 'הגוש המאוחד' להשגת הסכם הבנייה ב'מתחם הגולף'. שלאחריה חלה ירידה חדה ברמת פעילות הקהילה.

3. מערכת פעילה (Active) – זו מערכת בעלת כוונה (Purposeful System). מערכת זו אינה מגיבה דווקא לצרכים קונקרטיים העולים מסביבתה, אלא מסוגלת להגדיר את מטרותיה במידה רבה של עצמאות. קהילת 'עתידי' אמנם מתמודדת עם הצורך לשקם את עצמה לאחר העקירה אך מסוגלת לעשות זאת מתוך הצבת מטרות חדשות. דוגמה לכך היא הבחירה של 'צופי דרום' לעבור למזרח לכיש והחיפוש שלהם אחר אתגרים לאומיים חדשים.

ההבחנה בין שלושת טיפוסים קהילתיים יכולה להיות כלי אבחוני בידי חוקרים וארגוני סיוע ואף לתרום לתכנון פעילות שיקום המותאמת לתרבות הקהילה. יש מקום למחקרים נוספים שיאששו אבחנה זו.

סיכום

מהי תרומתו של מחקר זה להבנת שיקום קהילות?

1. הקהילה כצורך – ממצאי המחקר מלמדים כי המסגרת הקהילתית היא צורך חיוני לאוכלוסייה עקורה. מחקרים מתייחסים לקהילה ככינוי קולקטיבי לאנשים הזקוקים לסיוע או כמוסד חברתי המעורב בתהליכי שיקום. אין התייחסות לגופו של הצורך האנושי בקהילה כמשאב לשיקום אישי ומשפחתי.
2. חוסן קהילתי עדיף על הכנות – ממצאי המחקר תומכים בממצאי מחקרים אחרים כי היכולת להגיב היטב בקהילה לאחר אירוע קשורה יותר לנתוני הרקע הקהילתיים מאשר להכנות מוקדמות.
3. השיקום כתהליך ספירלי – תהליך השיקום מתקדם באופן ספירלי. התקדמות אטית ממשבר להצלחה ואז למשבר נוסף וכן הלאה. מודל חמשת השלבים להתמודדות עם אבדן של קובלר רוס (2002) מופיע פעם אחר פעם במעלה הספירלה.⁶⁵ זוהי נקודת מבט חדשה על שיקום קהילות המחייבת השוואה עם מקרים נוספים.
4. הבדלי קצב – בעוד יכולת ההתארגנות של הקהילה מהירה יחסית, האתגרים הרגשיים שנדמה היה שעברו, צצים כל פעם מחדש, והשיקום החומרי מזדחל לו לאטו.
5. אחריות חברתית – שכנות כשלעצמה אינה מבטיחה סולידריות. תחושת קהילה מעודדת גילויי אחריות חברתית, כלפי אוכלוסיות מוחלשות.
6. המשכיות – דפוסים קהילתיים שהיו טרם האירוע נשמרים, בדרך כלל, לאחריו.
7. שלושה טיפוסים קהילתיים – קהילה שבעבורה השיקום הוא שמירת רציפויות מן העבר, קהילת עניין הממוקדת בצורכי הווה משותפים וקהילה השואבת את כוחה מחזון עתידי משותף.
8. מנהיגות קהילתית – המנהיגות ניצבת בפני אתגרים משתנים ומתגברים, המחייבים יכולת התאמת סגנון ותזמון שלה. שלבי המעבר מתאפיינים במקרים רבים בהחלפת מנהיגות (תסמונת משה).

⁶⁴ המילה תגובה מיוחסת בעברית גם ל react וגם ל Response לכן בחרתי לתרגם את הדגם השני ל'נענית'.
⁶⁵ ניתן לראות כאן דפוס 'פרקטלי': המתווה הכללי של השיקום הולך לפי התוואי של קבלר-רוס וכולל שלבים שונים שכל אחד מהם בדפוס של אותו תוואי וכך הלאה. קצרה היריעה מלפתח כאן רעיון זה.

פרק 16 - מערכת השיקום – אוכלוסיות עקורות וארגוני הסיוע

פרק 13 עסק בהרחבה בהצגת הממצאים הנוגעים להתנהלות מערכת השיקום. הצגת הנושאים כאן, תהיה כללית, בצירוף הפניה לפירוט בפרקי הממצאים ולאחריה ייערך דיון שיתמקד בניתוח משמעות הממצאים.

הנושאים לסקירה זו:

- סיוע ממשלי לקהילות בשיקום
- סיוע אזרחי לקהילות בשיקום
- התהוות 'ארגון סיוע מיידי' (Emergent Organizations) והתמסדותו
- מודל ממש"ק לניתוח מערכת השיקום
- אמון – הדלק של מערכת השיקום

16.1 סיוע ממשלי לקהילות בשיקום

הממצאים העלו כי לגורמי הממשל המקומי והארצי היו קשיים רבים לפעול אל מול הקהילות. עמדה דומה הביעה ועדת החקירה הממלכתית: "בעת כתיבת שורות אלו עדיין לא מומשה במלואה אחריות המדינה כלפי המפונים על פי חוק ומכוח חובתה המוסרית" (9: 2009). הקשיים העיקריים בטיפול הממשלתי בקהילות היו: קושי לקבוע קריטריונים להכרה בקהילה, קושי לנהל את מהלך היישוב מחדש, קושי לתקצב פעילות קהילתית, קושי לפעול באופן רב-ממדי לנוכח צורכי הקהילות, קושי לתת ייעוץ והדרכה לקהילות ולמנהיגיהן בתהליך השיקום.

הסיוע לקהילות, מטבעו מעלה שאלות לא שגרתיות לממשל:

שאלות של אתיקה - מי חבר בקהילה ומי מוסמך לייצג אותה? איך ניתן להגיש סיוע לקהילה לפי צרכיה כאשר הממשל מחויב לקריטריונים אחידים, לשקיפות ולדיווח?

שאלות ארגוניות – הקהילה איננה ישות משפטית. כאשר קהילה פועלת באמצעות עמותה חלים על הקשר בינה לבין משרדי הממשלה והשלטון המקומי כללים מחמירים של תמיכה בעמותות או חובת מכרזים. הדבר מתעורר קושי לתקצב בעלי תפקידים ופעילויות קהילתיות.

שאלות של פרקטיקה – הממצאים הראו כי הקהילות התקשו לקבל ייעוץ. אחת הסיבות הייתה שתרבותן של הקהילות אינה כוללת דפוס של הסתייעות בייעוץ. סיבה משמעותית נוספת הייתה היעדר מאגר זמין של יועצים מקצועיים לשיקום קהילתי. מכלול הסוגיות הרגישות הכרוכות בתהליכי שיקום קהילתי אינו מצוי בתחומי דיסציפלינה המוכרת בישראל. יועצים ארגוניים מתקשים לפעול אל מול ישות חברתית חמקמקה, ועובדים סוציאליים קהילתיים מתמקדים בטיפול בטרואמה יותר מאשר בהיערכות להתיישבות.

קשיי המפגש בין ארגונים ממשליים לקהילות תוארו בספרות (Flint & Luloff. 2005, Tootle 2007). מחקרים הצביעו על הצורך לאזן בין הנחיות וכללים הנקבעים ע"י הממשל לבין חופש פעולה של גורמי השטח ובכללם הקהילות המקומיות (Parter & Lindell 2000:81, Oyola-Yemaiel & Wilson 2003:37).

אבקש להציע כאן שני הסברים אפשריים למכלול הקשיים במפגש בין ארגוני סיוע ממשליים לקהילות. האחד על פי האברמס והאחר על פי תורת המערכות:

'עולם החיים' פוגש את עולם המערכת הממוסדת - האברמס מבחין בין 'עולם החיים' לבין 'המערכת'. לפי האברמס: "עולם החיים (Lifeworld) הוא המקום שאנחנו מתקשרים בו זה עם זה, מגבשים ערכים ונורמות, ויוצקים משמעות לחיינו – בקצרה עולם החיים הוא עולם הקהילה" (1991: 16). 'עולם החיים' הוא מבנה חברתי המושתת על מצרף התחושות הסובייקטיביות של המעורבים. לעומת זאת, מושג 'המערכת' מתפתח מנקודת מבט חיצונית, מרוחקת. תיאור המערכת מבוסס על מכלול המבנים, התפקידים והפעילויות המרכיבים אותה (ריצר 2006: 160). 'עולם החיים' הוא מבט אינדוקטיבי (מן הפרט אל הכלל) על החברה בעוד שגישת 'המערכת' היא נקודת מבט דדוקטיבית (מן הכלל אל הפרט). לטענת האברמס, בעולם המודרני משתלטים דפוסי התקשורת ה'מערכתיים' על המרחב הציבורי ודוחקים את 'עולם החיים'. לצורך ענייננו, הגישה הבירוקרטית דוחקת את הגישה הקהילתית. נראה כי הקשיים על קו התפר שבין הממשלה לקהילות ממחישים את הקושי ביצירת אינטגרציה בין 'עולם החיים' ל'מערכת'. לפיכך, היכולת של גורמי ממשל לאמץ נקודת מבט של 'עולם החיים' הקהילתי ושל הקהילות להתארגן באופן המאפשר השתלבותן בתפיסת 'המערכת' של הממשל, תקדם השתלבות טובה ביניהן בתהליכי השיקום. כך למשל אילו התייחסה הממשלה לקהילות כאל 'ישובים וירטואליים' היה אפשר לקיים ממשק מועיל וטבעי ביניהם.

בירוקרטיה לא ערוכה לפעולה מתמשכת בסביבה מורכבת - לצורך כך נבדוק את התנהלות הממשלה לאור עקרונות תאוריית המערכות המורכבות. סנאודון ובון (2007) עמדו על הצורך להתאים את דפוסי הפעילות הארגונית לרמות מורכבות שונות בסביבות הפעולה: פשוטה, מסובכת, מורכבת או כאוטית. מחקרים מעידים כי המבנה הבירוקרטי של מערכות ממשליות מקשה עליהן לתפקד בסביבה מורכבת (נחמיאס וקליין 2002: 14, Bar-yam 2004:61-66). לצורך הבנת העניין נשווה בין העקרונות המסייעים לארגונים לפעול באופן יעיל ומועיל בסביבה מורכבת כפי שהוצגו בסקירת הספרות, לבין אופי הפעילות הממשלית.

השוואה בין עקרונות לפעולה מועילה בסביבה מורכבת לבין התנהלות ארגונית הסייע הממשלית :

- יכולת להתאים את האמצעים והמטרות לשינויי הסביבה באופן מתמיד - פעולה ממשלתית מחויבת לנהלים ולמערך סבוכ של אישורים משפטיים ותקציביים. יכולת ההתאמה שלה לסביבה משתנה מוגבלת.

- יכולת התאמה מתמדת של רמת האינטגרציה והדפרנציאציה לרמת המורכבות הפנימית והחיצונית – ההתנהלות של הממשלה באמצעות הדרג הבכיר ביותר יצרה צוואר בקבוק ונטרלה למעשה את היכולת של דרגי השטח להתאים פעילותם לצרכים ולאילוצים המקומיים.

- יכולת התבוננות עצמית ולמידה מתמדת של מצב המערכת – המערכת הממשלתית הייתה עסוקה בהסתרת מידע וביחסי ציבור במגמה לשכנע את עצמה ואת סביבתה כי השיקום מתנהל באופן מיטבי. במצב זה אין אפשרות להתבוננות אמתית המובילה להתאמה ולשיפור.

- מוכוונות – היכולת לכוון חזון משותף המתווה פעולה מערכתית ('מושך') – נקודת המשיכה של המערכת הממשלית הייתה פיצוי על נזקים כלכליים בהתאם לחוק יישום תכנית ההתנתקות. נקודת המשיכה של הקהילות הייתה שיקום בהתיישבות חלופית. כאשר שתי מערכות פועלות בכיוונים שונים ולעיתים אף מנוגדים קשה ביותר להשיג אינטגרציה ביניהן.

להחלטה לפזר את פעילות השיקום בין כלל משרדי הממשלה, לחוסר תכנון תהליך שיקום קהילתי, להיעדר מערך מותאם לטיפול באוכלוסיות נפגעות אסון ולחוסר בידע מקצועי בתחום השיקום הקהילתי היה חלק בקשיים של המערכת הממשלית לסייע לשיקום הקהילות.

איך למרות זאת, התקדם מהלך השיקום הקהילתי?

לפי ממצאי המחקר היו להצלחה שני מפתחות :

האחד – ההתאגדות של מנהיגי הקהילות לפעולה משותפת במסגרת 'ועד המתיישבים' לקידום שיקום הקהילות.

האחר – שיתוף פעולה מתמשך ועקיב בין מנהיגויות קהילות העקורים לבין קבוצת חברי כנסת חוצת מפלגות שאילצו את הממשלה, צעד אחר צעד, לפעול לשיקום קהילתי. מהלך זה נעשה בעקיבות :

- הוספת הסעיף הקהילתי (סעיף 85) לחוק יישום תכנית ההתנתקות

- הקמת שדולת חברי כנסת חוצת מפלגות למען השיקום

- הקמת ועדת מעקב מיוחדת מטעם הוועדה לביקורת המדינה, בראשות ח"כ עמירה דותן

- קידום תיקוני חקיקה ותקצוב בעלי תפקידים בקהילות

- השגת הסכם לשיפור תנאי הפיצויים בעיקר בעבור אוכלוסיות מוחלשות

- הקמת ועדת חקירה ממלכתית

פעילות זו הצליחה להשפיע על המשלה לנקוט מהלך שיקום קהילתי, למרות קשיים ומכשולים רבים.

16.2 סיוע אזרחי לקהילות בשיקום

ארגוני הסיוע האזרחיים שנסקרו במהלך הצגת הממצאים היו ארבעה :

- הפורום המשפטי – ארגון לסיוע משפטי שקם טרם ההתנתקות והמשיך לפעול אחריה.

- מהו"ת – ארגון לסיוע בהתמודדות במצבי חירום. ליווה את אוכלוסיית גוש קטיף טרם ההתנתקות ולאחריה.

- 'למען אחינו' – ארגון סיוע מידי, היה התשתית לפעילות 'ועד המתיישבים'.

- תעסוקטיפ – ארגון שקם לאחר ההתנתקות לסיוע באיתור מקומות תעסוקה לעקורים.

'למען אחינו' העביר את האחריות על פעילותו בתהליך מכוון והדרגתי ל'ועד המתיישבים'. שאר הארגונים פעלו לכל אורך תקופת המחקר ובמהלך השנים שלאחריה.⁶⁶

מחקרים מציינים את יכולתם של ארגוני מגזר שלישי להפעיל משאבי התנדבות למתן מענה זריז וגמיש במצבי חירום (Guggenheimer et al. 2003, כ"ץ וחבריו 2007:44-47,60 Chandra & Acosta 2007, 2009). חשיבות התיאום ושיתוף הפעולה בין ארגוני המגזר שלישי, הממשלה והקהילות בתהליך השיקום נמצאה במחקרים (כ"ץ וחבריו 2007:46, 2007:322 Pyles). גוגנהיימר וחברותיה (Guggenheimer et al. 2003:8) מצאו כי ארגונים המושרשים היטב בקהילה יעילים לשיקום לטווח ארוך.

⁶⁶ בדו"ח הביניים (2009:48) ציינה ועדת החקירה הממלכתית לשבח את פעילות תעסוקטיפ ואף המליצה להקצות לו משאבי מדינה נוספים.

ממצאי מחקר זה מוסיפים על הידוע מן המחקר כי ארגוני סיוע אזרחי משמשים בתפקיד זרז⁶⁷ להתארגנות מערכת השיקום בשל שלוש סיבות :

1. היותם גורם מגשר בין האוכלוסייה לממשל בזכות יחסי אמון ונגישות תרבותית לשני הצדדים
2. יכולתם לפעול ולהפעיל את המנגנונים הקהילתיים
3. יכולתם לפעול באופן מותאם וגמיש במבנה רשתי
אפרט זאת להלן :

1. גורם מגשר, יחסי אמון ונגישות תרבותית - הנכונות של קהילות עקורי גוש קטיף לקבל תמיכה מגורמים 'טיפוליים' בכלל ומנציגי ממשלה בפרט הייתה נמוכה ביותר (סימן טוב וחוץ גל 27,281: 2009). על רקע זה בולטת הצלחתם של גורמי הסיוע האזרחיים. ארגונים אלו נהנו מרישות חברתי ומנגישות תרבותית שיצרו כלפיהם 'אמון מוכלל'.⁶⁸ הפעילים במסגרת הארגונים האזרחיים היו בדרך כלל אנשי 'המחנה הכתום' המזוהים חברתית, תרבותית ופוליטית עם העקורים. המתנדבים זכו ללגיטימציה של המנהיגות הקהילתית והיו רגישים להיבטים תרבותיים האופייניים לקהילות.

הארגונים האזרחיים הצליחו לזכות גם באמון המערכות הממשליות. היו לכך שלוש סיבות עיקריות: הראשונה – מקצועיות: רבים מהמתנדבים היו אנשי מקצוע: עורכי דין, פסיכולוגים ועובדים סוציאליים. המעמד המקצועי הקנה להם הכרה. הסיבה השנייה – ההצלחה: ככל שנוכחו גורמי הממשל לראות כי המתנדבים מצליחים לסייע והארגונים מחזיקים תמונת מצב מעודכנת, כך הבינו שנוכח לשתף אתם פעולה. הסיבה השלישית – עקרונית: מתוך עדויות הבינו אנשי ממשל שהממשלה אינה יכולה לספק את מלוא הצרכים וראו בפעולת הארגונים האזרחיים צעד משלים חיוני.

ממצאים אלו תואמים את הידוע מן הספרות. כ"ץ וחבריו מצאו לגבי פעילות ארגוני מגזר שלישי בצפון במלחמת לבנון כי "ברוב המקרים [שיתוף הפעולה] היה על סמך היכרות או שיתוף פעולה קודם" (2007: 52). ההבנה כי אמון הוא תנאי מוקדם ליכולת להגיש תמיכה לנפגעי אסון עומדת בבסיס פרקטיקה המכונה 'הצטרפות והובלה' (Bandler & Grindet 1979, להד, שחם ורוגל 2005: 25) שראשיתה יצירת יחסי קרבה והמשכה ביכולת לסייע להתמודדות עם המצב.

2. שימוש במנגנונים קהילתיים – ארגוני הסיוע האזרחיים השכילו להתחבר למנגנונים קהילתיים קיימים: הפורום המשפטי קיבל ייפוי כוח מיושבי ראש ועדי היישובים ושיתוף פעולה של 'מטה המאבק'; מהו"ת פעל בתיאום עם מערכת החינוך, הנהגות הקהילות ורכוזות הקהילה; 'למען אחינו' התבסס על רכזים באתרים הארעיים ובקהילות; תעסוקטיף פעל בשיתוף רכזי הקהילות ואף הפעיל רכזי תעסוקה בקהילות. היכולת של ארגונים אזרחיים להתבסס בפעילותם על מנגנוני הקהילות יצרה איזון בין סיוע חיצוני לבין התארגנות קהילתית לסיוע עצמי. בכך מומש עיקרון ידוע בתחום הסיוע: 'לעזור להם לעזור לעצמם' (בן נשר 1997, להד ובן נשר 2005).

3. עבודה ברשתות - מבנה הפעילות של הארגונים האזרחיים היה רשת. אנשי השטח פעלו כרשת ולא כארגון ביורוקרטי. מידע וידע זרמו כל העת במערכת, אך ההחלטות נתקבלו על ידי הפעילים בשטח. הארגונים היו מקושרים ברמה הארצית דרך 'למען אחינו-ועד המתיישבים' ובד בבד פיתחו גם קשרים עם ארגוני ממשלה: מהו"ת היה בקשרי עבודה עם משרד החינוך ומנהלת סל"ע; הפורום המשפטי פעל מול מנהלת סל"ע, בכנסת ובזירה התקשורתית; תעסוקטיף שיתף פעולה עם לשכות התעסוקה הממשלתיות.

⁶⁷ זרז או מחבר הוא גורם בעל יכולת התאמה לסביבות שונות המקדם יצירת רשתות (ברבאשי 2003, מכון ראות 2009).

⁶⁸ 'אמון מוכלל' ניתן בשל השתייכות ותיוג. הוא מרכיב בסיסי ביצירת הון חברתי (סקירת הספרות 2.4)

חוליה נוספת ברשת הקשרים של הארגונים האזרחיים הייתה מעגל התורמים. לכל הארגונים היה חיבור לרשתות של תורמים, כגון: הסוכנות היהודית, קואליציית הטראומה הישראלית, ארגון הרבנים OU האמריקאי, ותורמים פרטיים ישראלים.

פעולת ארגוני סיוע כרשת נסקרה במחקרים (Benini 1998, Tierney 2003, Baucom et al. 2006). ממצאי מחקר זה מעידים כי ארגוני סיוע אזרחיים יכולים לשמש זרז לפיתוח רשתות הסיוע, בהיותם מקושרים היטב לקהילות, לגורמי ממשל ולמשאבים חוץ ממשלתיים. ארגונים אזרחיים אינם תחליף לפעולה ממשלית לשיקום. תפקידם הוא תפקיד משלים, והם סובלים ממיעוט משאבים. עיקר פעולת השיקום נעשתה על ידי הממשלה או בתקציב ממשלתי.

16.3 התהוות 'ארגון מיידי' והתמסדות

בתיאור הקמת 'למען אחינו' ו'ועד המתיישבים' תוארה בהרחבה תופעת התהוותו של ארגון סיוע מיידי. התופעה של התהוות ארגון סיוע מיידי (Emergent Organization) נסקרה בספרות (Dynes 1970:162, Drabek & Evans 2005:14). קרפס וחבריו (Kreps et al. 1994:86) תיארו ארבע סיבות התורמות להתארגנות: תחום פעולה, פעילות משותפת, משאבים משותפים ומשימה המחייבת שיתוף פעולה. התופעה של התהוות 'למען אחינו' מהווה המחשה לטענת תורת המורכבות כי דווקא ארגונים 'על סף הכאוס' ניחנים ביכולת התאמה זריזה לסביבות משתנות (Gilchrist 2004:90).

ממצאי המחקר העלו הסבר אפשרי לשאלות:

1. מהם הגורמים התורמים להתהוות ארגון סיוע מיידי?

בהצגת הממצאים פורטו ארבעה גורמים:

תחושת דחיפות – מאפשרת מוכוונות למטרה משותפת ומקטינה צורך בתיאום פורמלי.

הון חברתי זמין – היכולת של מובילי ההתארגנות להפעיל רשת קשרים מסועפת ורלוונטית שהתפתחה מבעוד מועד.

מנהיגות ב'שדה' – מובילי ההתארגנות משמשים כ'רכזים' – דמויות מוכרות אמינות ומקושרות בשדה הפעולה הרלוונטי.

נגישות – ההתארגנות יוצרת נגישות קלה ופשוטה, כגון: טלפון חינוך למוקד המאויש כראוי או נציג מזוהה בכל אתר שהייה של העקורים.

2. מהן דרכי הפעולה המאפשרות לארגון מיידי להצליח?

פשטות תפעולית – מנהל התפעול של 'למען אחינו' המציא שיטה פשוטה לניתוב המתנדבים (פרטים וארגונים) המבוססת על שלושה כללים:

א. חיבור בין היכולות של המתנדב/ארגון/קהילה לצרכים כפי שעלו מן השטח.

ב. אם יש מישהו שכבר פועל באותו תחום / מיקום – הפניות ינותבו אליו.

ג. תיעוד הניתוב ובקשה לדיווח יומי למרכז המידע על התקדמות / ביצוע.

ביזור – ביזור השליטה התנהל בשתי דרכים: האחת – הפניית המתנדבים למי שכבר פועל בשטח באותו תחום ויצירת בסיס להתארגנות משותפת. האחרת – ביסוס הפעילות על רכזים בקהילות (הוזכר לעיל) שיטה המאפשרת לקהילה להפגין אחריות ולנהל במידה מסוימת את הדרך שהיא בוחרת בה כדי להסתייע.

ריכוז המידע – ריכוז המידע נבע מעצם קיומו של מוקד פניות מרכזי, והסתייע מפעילויות כמו התקשרות יומית יזומה של רפרנטים 'אזוריים' לרכזים הקהילתיים באתרים וההנחיה למתנדבים לדיווח יומי על פעילותם.

כללים פשוטים אלו אפשרו להפעיל מאות מתנדבים במגוון רחב של תחומי סיוע, ללא מנגנון מסובך וכלי היערכות מוקדמת.

16.4 מודל ממש"ק – האם הכלי מועיל?

מודל ממש"ק הוא מסגרת לניתוח תופעות בתהליך השיקום ובמערכת השיקום על פי ארבעה גורמים:

- משימות – מה התפקידים והמטלות הכרוכים בתהליך השיקום?
- מוסדות – מי הם בעלי העניין המעורבים בתהליך השיקום?
- שילוביות – מהם דפוסי יחסי הגומלין (הדגש מושם בתיאום וסיוע הדדי) בין בעלי העניין?
- קישוריות – מהם המדיניות, האמצעים והפעילות להפצת מידע בין בעלי העניין?

מודל ממש"ק פותח לצורך ניתוח הממצאים בעבור מחקר זה. השימוש במודל היה שזור לאורך הצגת הממצאים. החידוש העיקרי של מודל זה הוא האפשרות שהוא מקנה לנתח את הפונקציות המתכללות והמבדלות של מערכת השיקום. הדברים אמורים במיוחד לגבי השילוביות והקישוריות המאפשרות למערכת לפעול היטב בסביבה מורכבת.

השימוש במודל חדש מחייב לבדוק כאן את יעילותו ככלי לניתוח תהליכי שיקום ותהליכים מורכבים בכלל. במהלך ניתוח הממצאים בעזרת מודל ממש"ק צפו אל פני השטח תובנות שלא היו ניכרות בדרך אחרת. אפרט כאן את עיקר התועלת הייחודית שהביא השימוש במודל ממש"ק:

השוואה בין הגורמים המעורבים – מודל ממש"ק שימש להשוואה בין קהילות המחקר, ולהשוואת התנהלותן של הקהילות מול גורמי ממשל.

בדיקת קשרי גומלין במערכת השיקום – תאוריית המערכות המורכבות מדגישה את השפעתם של קשרי גומלין על תהליכים חברתיים. מודל ממש"ק אפשר לבדוק את קשרי הגומלין במערכת השיקום בין הקהילות לארגוני סיוע ממשליים ואזרחיים ואת הקשרים בין 'ועד המתיישבים' לקהילות.

איתור מאפייני תהליך השיקום – אחת ממטרות המחקר הייתה לאתר את מאפייני התקופות שונות לאורך תהליך השיקום. ניתוח ממש"ק של התנהלות 'ועד המתיישבים' אפשר לזהות את הבדלי ההתנהלות בין תקופת ההתמודדות להתאוששות ואת דפוסי הפעולה המתהווים במהלך השיקום. מסקנות ניתוח ממש"ק של 'מערכת השיקום' הראו כי לאורך תהליך השיקום מבססת הממשלה את מעמדה המוביל במערכת בעוד בהיקף פעילות הארגונים האזרחיים חלה דווקא ירידה.

מגוון השימושים שהוצגו כאן, מאפשר לקבוע כי מודל ממש"ק אינו מסגרת תאורטית בלבד לניתוח תהליכי שיקום, אלא גם מודל שימושי המסייע להאיר את ממצאי המחקר מן השדה.

16.5 אמון – הדלק של מערכת השיקום

תהליך התמודדות ושיקום אוכלוסיות עקורות הוא מסע אל הלא נודע. ממצאי מחקר זה מלמדים כי אחד הנושאים הקריטיים להצלחת תהליך השיקום הוא בניית יחסי אמון. עניין האמון עלה לכל אורך התהליך ובכל רכיבי מערכת השיקום. יוצגו כאן רכיבי האמון כפי שבאו לידי ביטוי בממצאים ולאחר מכן יתקיים דיון במשמעותם.

אמון במנהיגות – לעקורי גוש קטיף הייתה כל העת האפשרות לעבור משיקום במסגרת הקהילה למסלול שיקום עצמאי. אחד הנדבכים המרכזיים שהשפיעו על התנהלות הקהילות היה רמת האמון במנהיגות. חוסר האמון של קבוצה גדולה במנהיגות היה הגורם העיקרי בפיצול קהילת כפר דרום. אנשי 'הגוש המאוחד' התאפיינו ברמת אמון נמוכה כלפי מוסדות הקהילה, והדבר השפיע על האווירה ועל הפעילות בקהילה. 'ועד המתיישבים' השתית את בסיס הלגיטימציה שלו על אמון הקהילות ופעל לחיזוק האמון לכל אורך תהליך השיקום.

אמון בקהילה – הון חברתי נמצא כגורם המשפיע על יכולתן של קהילות להתמודד עם מצבי חירום. אחד הרכיבים החיוניים ליצירת הון חברתי הוא רמת האמון בין חברים וקבוצות בקהילה. עניין זה בא לידי ביטוי בממצאים: קשיים ברמת האמון בין המנהיגות הרוחנית והחברתית פגעו בתפקוד כפר דרום, וכך אירע גם ב'גוש המאוחד' כאשר התערער האמון בין קבוצות בתוכה. לעומת זאת היכולת ליצור אמון בין מנהיגויות תרם לחוסן של 'ועד המתיישבים'.

אמון בגורמי הסיוע – חוסר האמון שב ומוזכר כאחת הסיבות המרכזיות לחוסר היכולת להגיע לשיתוף פעולה מועיל בין הקהילות לגורמי הסיוע הממשליים. בהצגת הממצאים תואר ניסיון כושל לבנות 'אמנה לשיתוף פעולה' (נספח ד') בין העקורים למנהלת סל"ע, מהלך שֶׁלּו הצליח היה עשוי להגביר את האמון ביניהם. לעומת זאת, היכולת לפתח יחסי אמון צוין כגורם מפתח לנכונות לשתף פעולה עם ארגוני הסיוע האזרחיים.

אמון תפעולי כבסיס לשיתוף פעולה – פיטר סנגי מתאר את ה'אמון התפעולי' (1998: 240) כמשאב חיוני לעבודת צוות מוצלחת. אמון תפעולי הוא היכולת של אנשי הצוות לפעול בתנאים של תלות הדדית גבוהה מתוך הכרה כי חבריהם יבצעו את הנדרש. קיומו של אמון תפעולי מאפשר לארגונים ולקהילות לפעול באופן מבוזר. כך למשל חוסר אמון תפעולי במערכת הממשלתית מביא לעודף רגולציה וריכוזיות יתר שעיקבו את מעבר כפר דרום לדיור זמני ואת היערכות הממשלה לטיפול בעקורים. דוגמה לקיומו של אמון תפעולי תוארה בממצאים הקשורים לעבודת מטה 'למען אחינו' שהתבססה על אמון רב בין המטה בירושלים לפעילי השטח.

בספרות חוזרת ועולה הטענה כי תרומתו של אמון בין גורמי הסיוע ובינם לבין האוכלוסיות הנפגעות משמעותי יותר להצלחת התהליך מאשר הניסיון לשליטה ולבקרה מרכזיים (קרנטלי ודינס 1972, Tierney 2003, Swamy 2005, Sperl & De Vriese 2005). וויזנר (Wisner 2002) קרא לבסס את ההתמודדות עם אירועי אסון בערים גדולות על ארגונים הנהנים מאמון האוכלוסייה.

ממצאי מחקר זה מוסיפים על הידוע מן הספרות את התובנות הבאות:

- רמת האמון במנהיגות הקהילתית גבוהה ואולי אף גבוהה מדיי בשלבי ההתמודדות הראשונים והולכת ונשחקת לאורך תהליך השיקום.

- אמון פנים קהילתי כחלק מן ההון החברתי, מאפשר לקהילה להתמודד בהצלחה עם תהליך השיקום.

- רמת האמון בגורמי הסיוע האזרחיים גבוהה בהרבה מהאמון בגורמי הסיוע הממשליים.

- אמון תפעולי הוא נדבך חיוני בפעולת 'ארגון רשת'. הוא מאפשר פעולה מתואמת ומבוזרת.

ניתן לדמות את האמון לדלק המניע את גלגלי השיקום: קיומו חיוני לתהליך השיקום, אך הוא מוצר מתכלה; נדרש 'תדלוק' מתמיד של אמון כדי לאפשר המשכיות התהליך בין כלל הגורמים.

סיכום

מה התרומה של מחקר זה להבנת מערכת השיקום?

1. מאמץ סיוע ממשלי לשיקום קהילות הוא מפגש בין עולמות. בין 'עולם החיים' למערכת ממסדית ובין סביבת פעולה מורכבת למערכת המסוגלת לתפקד בסביבות פשוטות. ההצלחה במפגש מחייבת את שני הצדדים לסגל דרכי פעולה בלתי שגרתיות.
2. ארגוני סיוע אזרחי משמשים בתפקיד זרז להתארגנות מערכת השיקום בשל שלוש סיבות: היותם גורם מגשר בין האוכלוסייה לממשל, יכולתם לפעול ולהפעיל את המנגנונים הקהילתיים, יכולתם לפעול באופן מותאם וגמיש במבנה רשתי.
3. הגורמים התורמים להתהוות ארגון סיוע מיידי: תחושת דחיפות, הון חברתי זמין, מנהיגות ב'שדה' הפעולה הרלוונטי, נגישות טובה לגורמי הסיוע ולאוכלוסייה הנפגעת.
4. דרכי הפעולה המאפשרות לארגון מיידי להצליח: פשטות תפעולית, ביזור המאפשר פעולה עצמאית ומותאמת של יחידות השטח, ריכוז המידע המאפשר לגבש תמונת מצב בזמן אמת לגבי הצרכים והמענים.
5. מודל ממש"ק הוא מסגרת תאורטית לניתוח תהליכי שיקום ומודל שימושי המסייע להאיר את ממצאי המחקר מן השדה.
6. אמון הוא משאב חיוני המהווה תנאי לקיום מערכת השיקום ולפעילותה. תהליך השיקום מקשה על האמון הפנימי בתוך הקהילות, על האמון בין לבין גורמי הסיוע בכלל והממשליים בפרט. יצירת 'אמון תפעולי' ותחזוקתו מאפשרות למערכת השיקום לפעול כרשת יעילה ומועילה.

סיכום הדיון

1. קהילה

המחקר מלמד על עצמתה הרבה של הישות החברתית הלא-פורמלית, החמקמקה והעיקשת, הקרויה 'קהילה'. הקהילה חיונית לאנשים בעת משבר לתמיכה, להתארגנות, למתן משמעות וערך. דפוסי ההמשכיות של החיים הקילתיים צולחים נסיבות חיצוניות קשות. חוסן הקהילה מהווה את המשאב העיקרי לעמידתה בתהליך הפגיעה והשיקום.

מחקר זה הציג לראשונה, למיטב הכרתי, תבנית לתיאור ולניתוח שיטתי ורב-ממדי של הקהילה: חומרי, ארגוני, רגשי וערכי. בין הממדים מתקיימת כל העת השפעת גומלין. ממדים אלו נמצאו כמתאימים לתיאור דמותה של התופעה הקהילתית בשגרה, בחירום ובשיקום. המחקר אפשר להתבונן בקהילה כרשת של יחסים בין סוכנים הארוגה כחלק מרשת רחבה יותר בעת חירום ושיקום כבעת שגרה. ממצאי המחקר מניחים יסוד לגישה איכותנית לחקר רשתות, המתייחסת לסוכנים וליחסי הגומלין ביניהם באמצעות התבנית הרב-ממדית. בהיבט היישומי, התבנית הרב-ממדית מציבה לעובדים עם קהילות מסגרת לתכנון ולביצוע, קוראת להם ללמוד היטב את הדפוסים הייחודיים לקהילה האופייניים לה בעת שגרה ובזמן משבר.

2. מערכת השיקום

ייחודו של מחקר זה בכך שהוא מסמן את המעבר מתפיסה של 'מסייעים' ו'מסתייעים' לתפיסה של יחסי הגומלין בין סוכנים היוצרים 'מערכת שיקום' דינאמית ומורכבת. הדלק המניע את מערכת השיקום הוא האמון בין בעלי העניין המעורבים בה. הגורמים המרכזיים המרכיבים את מערכת השיקום: ממשל לאומי ומקומי, הקהילות (ובהן קבוצות, משפחות ופרטים), ארגוני סיוע אזרחיים וארגונים עסקיים (שלא נחקרו במחקר זה). הסוכנים והסוכנויות המעורבים במערכת השיקום מתנהלים בדרכים שונות. מערכת השיקום מפגישה את 'עולם החיים' עם המערכת הממוסדת ואת המגזר הוולונטרי עם מערכות רגולטוריות. המערכת מפגישה גורמים בעלי מוכוונות שונה, לעתים מתנגשת, לעתים משלימה. במחקר תוארה פעילות 'למען אחינו' ו'ועד המתיישבים' שהצליחו להפעיל במשולב מתנדבים מתוך הקהילות הנפגעות בכל הרמות לצד מתנדבים חיצוניים.

מאמץ סיוע ממשלי לשיקום קהילות מחייב התנהלות המותאמת לפעולה בסביבות מורכבות. התנהלות זו מחייבת מוכוונות, משאבים, מבנה ודרכי פעולה החורגים מן השגרה הביורוקרטית. בתוך כך יש חשיבות לבהירות רבה ביחס לתפקיד הממשלה בתהליך השיקום, לצד יכולת התאמה רב-ממדית לסוכנים האחרים במערכת השיקום וגמישות תפעולית המאפשרת התאמה לנסיבות המשתנות. ארגוני סיוע אזרחי משמשים בתפקיד זה להתארגנות מערכת השיקום בשל שלוש סיבות: היותם גורם מגשר בין האוכלוסייה לממשל, יכולתם לפעול ולהפעיל את המנגנונים הקהילתיים ויכולתם לפעול באופן מותאם וגמיש במבנה רשמי.

המחקר מצא כי ארגון סיוע מיידי היה גורם מרכזי בעל תרומה רבה להתנהלות מערכת השיקום בתקופת ההתמודדות הראשונית. הגורמים התורמים להתהוותו: תחושת דחיפות, הון חברתי זמין, מנהיגות ב'שדה' הפעולה הרלוונטי, נגישות טובה לגורמי הסיוע ולאוכלוסייה הנפגעת. דרכי הפעולה המאפשרות את הצלחתו הן: פשטות תפעולית, ביזור המאפשר פעולה עצמאית ומותאמת של יחידות השטח וריכוז המידע המאפשר לגבש תמונת מצב בזמן אמת לגבי הצרכים והמענים.

במסגרת מחקר זה פותח ויושם כלי לניתוח מערכת השיקום – ממש"ק. מסגרת ניתוח זו מאפשרת להבין טוב יותר מבעבר את הדרכים שמערכת השיקום יוצרת בעזרתן תכלול (אינטגרציה) ובידול (דיפרנציאציה). מודל ממש"ק מסייע לאפיין את המשימות, המוסדות, השילוביות והקישוריות באופן שיטתי.

3. תהליך השיקום

תהליך השיקום מתחיל טרם האירוע, כאשר אנשים בונים לעצמם ולחבריהם קהילה בעלת חוסן קהילתי, המהווה 'פוליסת ביטוח' לכל מצב. מרגע העקירה או אירוע חירום כלל קהילתי חיצוני, עושות הקהילה ומערכת השיקום אשר סביבה את המסע מהשינוי החיצוני להשתנות הפנימית. אירוע אסון מחייב התאמה של ההתנהלות לנסיבות החדשות. כמו הקהילה, כך גם מנהיגיה זקוקים ליכולת להתאים עצמם לנסיבות המשתנות. המחקר העלה כי הסתגלות זו אינה מתייחסת דווקא לעיבוד האירוע שהתרחש בעבר, אלא לאתגרים המתחדשים ומשתנים לאורך התהליך.

במחקר נמצאו שלושה דגמים של התנהלות קהילתית בשיקום: קהילה שבעבורה השיקום הוא שמירת רציפות מן העבר, קהילת עניין הממוקדת בצורכי הווה משותפים וקהילה השואבת את כוחה מחזון עתידי משותף.

תהליך השיקום הוא תהליך ספירלי: התקדמותו אטית ממשבר להצלחה ואז למשבר נוסף וכן הלאה. כל שלב מציב אתגרים חדשים, ותהליך האבדן חוזר שוב ושוב במעגלים. השיקום בממד הערכי והארגוני נמצאו כמהירים יחסית לשיקום הפיזי. בתוך כך, ההשפעות הרגשיות של הטראומה שבות ועולות בימי משבר ובימי זיכרון. הפרשי הקצב הללו מקשים על הצלחת השיקום.

התובנות שהתגבשו במהלך הדיון מחייבות מחקרים נוספים ההכרחיים לחיזוק יכולת ההכללה. הכלים שפותחו ויושמו במחקר, התבנית הרב-ממדית ומודל ממש"ק, בוודאי ישתפרו ככל שיעשה בהם שימוש נוסף.

אחרית דבר

סוגיות למחקר נוסף

המחקר שתואר לעיל נערך בזמן התרחשות האירועים. יש לכך היתרון של הבנת נקודת המבט שהייתה נקודת המוצא שאנשים, קבוצות וארגונים עשו ממנה את בחירותיהם וקיבלו בה את החלטותיהם. עם זאת, סביר בהחלט שמרחק הזמן יאפשר פרספקטיבה רחבה שתוכל להשלים את התמונה שהצטיירה מן המחקר הזה.

תהליך שיקום אוכלוסייה עקורה נמשך שנים ארוכות. המחקר הנוכחי מוגבל לשנתיים הראשונות. המשך בדיקת תהליכי שיקום הקהילות לאורך שנים ישלים את התמונה לגבי תהליכי שיקום לטווח ארוך. ממצאי המחקר הציפו סוגיות הטעונות בחינה מקיפה יותר מזו שהתאפשרה כאן: מנהיגות קהילתית לאורך תהליך השיקום וסוגיית 'תסמונת משה'; צמיחת מנהיגות נשים; התנהלות ארגוני סיוע ממשליים. מחקר זה התמקד בשתי קהילות. השוואת הממצאים שעלו כאן עם תהליכי השיקום של קהילות אחרות מגוש קטיף וממקומות אחרים תאפשר תיקוף והכללה טובים יותר של הממצאים. השפעת שיקום הקהילות על רמת הפרט והמשפחה, זכתה כאן להתייחסות מסוימת. מחקר שישווה את התנהלות השיקום בין משפחות שלא השתקמו במסגרת קהילתית לאלו שנשארו עם הקהילות יוכל להרחיב את ההבנה לגבי משמעות השיקום במסגרת קהילתית.

תם אך לא נשלם

האנשים, המשפחות והקהילות שנחקרו במחקר זה, נמצאים כבר למעלה מארבע שנים בדרך לבית חלופי. השפעת העקירה על חייהם, על מצבם הרגשי ועל היחסים בינם לבין הסובבים אותם תימשך עוד שנים ארוכות. שיקום איננו 'החזרת מצב לקדמותו'. הוא הניסיון המתמשך לשוב למסלול החיים לצד הנוכחות המתמשכת של האבדן. המחקר הסתיים, השיקום עדיין לא. רבים מן המסייעים לשיקום הקהילות ניסו ללמוד מניסיון קודם ולהיעזר במומחים. למרות זאת, התנהלות נבחרי הציבור ועובדיו ואופיו של המנגנון הממשלתי הקשו על מימוש הידע המקצועי. פגיעה רחבת היקף באוכלוסיות, היא תופעה נפוצה. אני מלא תקווה כי ממצאי מחקר זה יועילו לסייע לממשלות ולארגונים אזרחיים לתמוך טוב יותר בשיקום אוכלוסיות נפגעות, באשר הן.

שיקום הוא בראש ובראשונה עניינם של הנפגעים. פיתוח חברה טובה וחסונה בטרם אירוע, התארגנות משותפת ומשולבת להתמודדות ולשיקום לאחריו הם הדרך לשיקום. אני מקווה שמחקר זה יסייע לאוכלוסיות נפגעות להאמין בעצמן וביכולותיהן. המפתח לשיקום מוצלח נמצא אצלכם. תתארגנו, תקשרו יחסים טובים, תתנהלו לאור ערכים ראויים, תשכילו לשלב היטב את מערכות הסיוע ולהשתלב כראוי בסביבתכם החדשה.

בסופו של דבר, אחרי שניסינו, פעלנו כמיטב ראות עינינו, השתדלנו... יש מקום לתפילה ולבקשה מבורא עולם: אל נא תביאנו לידי ניסיון. היה עמנו בעת צרה והושיענו אלוהי ישענו.

מקורות

- אנגל, עדנה. (עורכת) 1999. *פיתוח קהילה מהלכה למעשה*, ירושלים: החברה למתנ"סים.
- אורן, ליאור. 2007. "הקשר בין משתנים מצביים ואישיותיים לתגובות לחץ בעקבות טראומה (Ptds) בקרב מפוני גוש קטיף" *הכנס ה-17 של מחקרי יהודה ושומרון*. המרכז האוניברסיטאי: אריאל.
- אורן, ליאור. 2008. "תגובות לחץ בקרב מפוני גוש קטיף וצפון השומרון: ההבדלים בין המפונים מרצון לעקורים מאונס" *התקבל למחקרי יהודה ושומרון*, כרך י"ז. המרכז האוניברסיטאי: אריאל.
- אוסטרופ, שלי. 2000. "מנגנונים פסיכולוגיים אישיים וקבוצתיים במפגש עם ה'אחר'" עמ' 283-304 בתוך אוסטרופ, שלי. (עורכת) 2000 *דיאלוג ומנהיגות על קווי השבר בחברה הישראלית*, ירושלים: בסוד שיח וג'וינט ישראל.
- אייזנשטט, שמואל נח, מרים קורלר. 1982. *הסוציולוגיה פרדיגמות ומשברים*. ירושלים: מאגנס.
- אילון, עופרה ומולי להד. 2000. *חיים על גבול: התמודדות במצבי לחץ, אי ודאות, סיכונים ביטחוניים, צמצום האלימות ומעבר לשלום*. קרית טבעון: הוצאת נורד בשיתוף עם פיקוד העורף.
- אילון, עפרה ויהודה שחם. 2000. "מי יתמודד בתומכים?" עמ' 462-484 בתוך קלינגמן, אביגדור, ע' רביב וב' שטיין (עורכים) *ילדים במצבי חרום ולחץ ירושלים: משרד החינוך, השירות הפסיכולוגי-ייעוצי*.
- אלאור, תמר. 1998. *בפסח הבא – נשים ואוריינות בציונות הדתית*. ת"א: עם עובד.
- אלטמן, אבי, קלמי פרסבורגר ומיקי רוזנשטיין. 2005. "שילוביות רב תחומית בארגונים." *בתוך משאבי אנוש*, יוני 2005: 68-71.
- אמית, קארין וניקול פלישר. 2005. *חוסן חברתי, הון חברתי ומה שביניהם* חיפה: מוסד נאמן בטכניון.
- אנדרסון, בנדיקט. 1999. *קהילות מדומיינות*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- אנוך, יעל. 1985. *מבוא לסוציולוגיה - הקהילה ודמוסיה*, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- אפל, זאב, ישראל אפל ועודד מקלר. תשס"ז. "אין שלם מלב שבור" - הקשר שבין חוויית הכאב, תקווה וצמיחה בעקבות גירוש. *טללי אורות י"ג*: 341-366.
- אייזנשטט, שמואל נח. 2002. *הציוויליזציה היהודית*. באר-שבע: הוצאת אוניברסיטת בן גוריון.
- ארד עוזי (עורך) 2001. *מאזן החוסן והביטחון הלאומי*. תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- אריאל, עזריאל וחדוה אריאל. 2006. "עמו אנוכי בצרה": על פעילות מטה הרבנים בגוש קטיף." *צהר כ"ו*: 81-102.
- ארצמן, רחל. 2004. "קבוצת דיבוב לנפגעי טרור" *חברה ורווחה כ"ד* 2: 219-238.
- באומן, זיגמונט. 2007. *מודרניות נזילה*. ירושלים: מאגנס.
- בהם, אמנון. 1997. "קהילה דגמים משתנים" עמ' 39-96 בתוך: שמיד הלל, (עורך) *המנהל הקהילתי מגמות ותמורות*. ירושלים: מרכז ציפורי.
- בורדייה, פייר. [1980] 2005. *שאלות בסוציולוגיה*, תל אביב: רסלינג,
- בורנשטיין, דפנה. 2008. *גורמים לצמיחה פוסט טראומטית (Post Traumatic Growth) בקרב עקורי גוש קטיף*, עבודת גמר לתואר מ.א., במחלקה לעבודה סוציאלית, המרכז האוניברסיטאי אריאל: אריאל.

- ביון, וילפריד. 1992. *התנסויות בקבוצות*, תל אביב: דביר.
- ביליג, מרים. 2005. *ההתנתקות מחבל עזה בעיניהם של המתיישבים והמלצות לצמצום הפגיעה בהם*. ירושלים: מכון פלורסהיימר.
- ביליג, מרים. 2006. "השפעתה של האמונה הדתית בהתמודדות עם תהליך ההתנתקות". בתוך: *סוגיות חברתיות בישראל* 2: 143 – 159.
- ביליג, מרים. 2006. *ההון החברתי ותרומתו להתמודדות עם מצבי משבר ביישובי חבל עזה*, ירושלים: מכון פלורסהיימר, 50/3.
- ביליג, מרים ויוסי כץ. 2005. *תכנית ההתנתקות – שלב היישוב מחדש*. ירושלים: מכון פלורסהיימר.
- ביליג, מרים ושלי סורקראוט. 2008. *החוסן הקהילתי של יישובי מטה בנימין*. משרד הרווחה, המרכז האוניברסיטאי אריאל, מוא"ז בנימין.
- בית המשפט הגבוה לצדק. 2009. *פסק דין בתיק 7192/08 ירושלים: בית המשפט העליון*.
- בן אשר, סמדר. 2007. "התמודדות עם זהויות וקונפליקט בין ייצוגים חברתיים של תושבי גוש קטיף". בתוך שפ"יטון מרץ 2007: 24-32.
- בן נשר, אורי. 1997. *חוברת עזר לחניך בקורס קציני התנהגות אוכלוסייה*. פיקוד העורף.
- בן נשר, אורי, מולי להד ויהודה שחם. 2002. *דו"ח תוצאות סקר עבור משרד הרווחה: ארגונים, פעילויות ומרכיבי חוסן קהילתי בפרויקט שח"ק*. קרית שמונה: המרכז לפיתוח משאבי התמודדות.
- בראבשי, אלברט לאסלו. 2004. *קישורים-המדע החדש של הרשתות*. ת"א: ידיעות אחרונות.
- בקרמן, צבי. 2006. "מחקר ללא ענווה" עמ' 54-57 בתוך *ארץ אחרת* 34.
- ברגר, פיטר ל. 1970. *הזמנה לפגישה עם הסוציולוגיה*. תל אביב: עם עובד.
- ברוכי, נחום. 2008. *הקיבוץ הדתי בשנים תש"ח-תש"ך*, עבודה לקבלת תואר דוקטור, רמת גן: בר אילן.
- ברזניץ, שלמה ודבורה כרמיל. 1995. *השפעת מידע על רמת תפקוד העורף*. חיפה: אוניברסיטת חיפה – מרכז לחקר לחץ פסיכולוגי.
- ברנדר, משה. 2009. *אוכלוסיות עם צרכים מיוחדים בחירום- היבטים התנהגותיים וארגוניים*. ת"א: ההוצאה לאור של משרד הבטחון ופיקוד העורף.
- בר-סימן-טוב יעקב, (עורך) 2009 *ההתנתקות ושברה* מכון ירושלים לחקר ישראל.
- ברמן, אבי, מרים ברגר ודוד גוטמן. 2000. "החלוקה ל'אנחנו' ו'הם' – כסטרוקטורה חברתית אוניברסלית". עמ' 305-328 בתוך *אוסטרוף, שלי* (עורכת). 2000. *דיאלוג ומנהיגות*. ירושלים: אלכ"א ובסוד שיח.
- גבתון, דן. 2001. "תאוריה מעוגנת בשדה: משמעות ניתוח הנתונים ובניית התאוריה במחקר איכותי". עמ' 195-227. בתוך צבר בן יהושע, נעמה (עורכת). *מסורות וזרמים במחקר האיכותי*. לוד: דביר.
- גודמן, יונה. 2007. "תפקיד הרב בעת חירום בקהילה". בתוך *צהר* ל': 135-144.
- גולדברגר, דב. 1991. *בית הספר הקהילתי*. ת"א: קו מחשבה.
- גולדשטיין, שמואל. 1991. *ערכת לימוד לביה"ס לפעילים לקידום מנהיגות מקומית*. ירושלים: משרד העבודה והרווחה, אס"י משאבים קהילתיים.

- גולמן, דניאל. 1995. אינטליגנציה רגשית. ת"א : מטר.
- גונן, איציק. 2006. "מנהיגות ליצירת הון חברתי ובניין קהילה". בתוך משאבי אנוש 223 (יולי 2006): 38-53.
- גופמן, אירווינג. 1961. "המאפיינים של מוסדות כוללניים". עמ' 264-303 בתוך : ליסק, משה. (עורך) 1973. סוגיות בסוציולוגיה ת"א : עם עובד, .
- גדרון, דוד. 2001. תורת התנהגות אוכלוסיה במצבי חירום. פיקוד העורף, ענף התנהגות אוכלוסיה.
- גידנס, אנתוני 2001 "הגלובליזציה בראיה מפקחת" בתוך : מפנה גליון מס' 32 : 42-47.
- גימשי דני, 1999. שיטור קהילתי בישראל ובעולם. ירושלים : משטרת ישראל
- גירץ, קליפורד 1990 [1973] פרשנות של תרבויות. ירושלים : כתר
- גלדמן, מרדכי. 1998. ספרות ופסיכואנליזה. תל אביב : הקיבוץ המאוחד,
- גליק, גיימס. 1991 [1987]. כאוס מדע חדש נוצר. ספריית מעריב, תל-אביב.
- דון יחיא, אליעזר. 2006. "דמוקרטיה והלכה בקבלת החלטות מדיניות – מגמות בציונות הדתית על רקע פולמוס ההתנתקות". בתוך : אקדמות ט"ז
- דונחין, מילכה (עורכת) 2005. רשת ערים בריאות בישראל 1999-2005 ירושלים : המרכז לשלטון מקומי ורשת ערים בריאות בישראל.
- דורון, גדעון. 1988. להחליט ולבצע : פרקים במדיניות ציבורית. רחובות : כיוונים
- דושניק, לירון ונעמה צבר-בן יהושע. 2001. "אתיקה של המחקר האיכותי", עמ' 343-368. בתוך : צבר-בן יהושע, נעמה. (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותי. תל אביב : דביר.
- דיואי, ג'ון. תש"ך. דמוקרטיה וחינוך. ירושלים : האוניברסיטה העברית ומוסד ביאליק.
- האגודה לצדק חלוקתי. 2005. בחסות ההתנתקות המדינה רוכשת מגדל מגורים במחיר מופקע. (הורד מאתר <http://www.benor.co.il/iadj/newsletter1.html> בתאריך 31/12/09)
- הבילנד, ויליאם, ה. 1999 אנתרופולוגיה תרבותית. תל אביב : האוניברסיטה הפתוחה.
- הברמס, יורגן 1991 חברה וזהות בימינו, ת"א : ספרית הפועלים
- הוברמן, חגי 2005. שורשים בחולות. נצרים : מדרשת נצרים
- הוברמן, חגי 2005. "אל ערבות לכיש". בתוך : הצופה 30 בספטמבר 2005 מוסף השבוע עמ' 15.
- הומנס, ג'ורג', קספר 1968. "כנופית רחוב נורטון". עמ' 64-76 בתוך רוט-הלר, דניאלה, וניסן נה. (עורכים) 1993 היחיד והסדר החברתי. ת"א : עם עובד.
- הלד, דיוד (עורך). 2005. מבוא לחשיבה חברתית כרך ד, רעננה : האוניברסיטה הפתוחה.
- הסגל, אלון. 1994. עבודת הידע בארגונים מורכבים מסתגלים בישראל. עבודה לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- וגנר, שלמה. 2006. "But First, Let's Do the Numbers", עמ'. בתוך : ארץ אחרת 34 : 22-25
- וודורד, קאת'. 2005. "זהות בסימן שאלה : מגדר, מעמד, לאום." רעננה : האוניברסיטה הפתוחה

וייסבלאי, אתי, אורי טל ואיתי לוטן. 2007. שנתיים להתנתקות תמונת מצב. מרכז המידע והמחקר, כנסת ישראל, ירושלים.

ויסמן, עליזה. 1990. הפיני: סיפור עקירת היישובים בחבל ימית. בית אל: הוצאת בית אל.

וינר, זאב. 2007. "מפוסט טראומה לתהליכי אבל." בתוך שפ"יטון מרץ 2007: 96-98.

וינשטיין, יעל. 2007. "הזדהות ואמפאיתיה של אנשי מקצוע בהתערבות פסיכולוגית במפוני גוש קטיף." בתוך שפ"יטון מרץ 2007: 103-111.

ועד מתיישבי גוש קטיף. 2007. שנתיים ועדיין אין בית – תמונת מצב עקורי גוש קטיף. אחוזת אתרוג: ועד מתיישבי גוש קטיף.

ועדת החקירה המלכתית בנושא טיפולן של הרשויות המוסמכות במפוני גוש קטיף וצפון השומרון. 2009. דין וחשבון ביניים. ירושלים.

וקסמן, אפרת ואסנת בלאנדר. 2002. דגמים של שיתוף אזרחים, נייר עמדה 26. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

זהר, דנה, איאן מרשל. 2001. אינטליגנציה רוחנית. ירושלים: כתר.

זובידה, הני ודוד מקלברג. (עורכים). 2008. המערכת הפוליטית הישראלית: בין משילות לקריסה. תל אביב: האגודה הישראלית למדע המדינה/העמותה לחקר הפוליטיקה.

זולדן, יהודה. 2007. "שיקום עקורי גוש קטיף, הפרנסה והקהילה" בתוך צהר כ"ח: 95-103.

זיגלמן, יונתן, מירי שחם, מולי להד ויהודה שחם. 2006. "פיתוח חוסן קהילתי וארגוני באמצעות מודל החוסן הרב ממדי" משאבי אנוש פברואר 2006: 36-42.

זיכלינסקי, ניר, לימור אברבונך, ירון אלעד ורקפת מוסק. 2003. "אחריות חברתית בעסקים - הקשר בין עסקים, טכנולוגיה, קהילה ודיווח חברתי." רואה החשבון 2003.

חפץ, רונלד, מרטין לינסקי. 2007. מנהיגות במבחן, תל אביב: ידיעות אחרונות.

טוביאנה, יוסף, נח מילגרם ופלה ה. 1988. "לחץ והתמודדות אצל מפוני חבל ימית: מסקנות והמלצות." בתוך מגמות ל"א: 65 – 82.

טמיר קרן, יעקב בר-סימן-טוב (2007) ההתנתקות מחבל עזה ומצפון השומרון פינני, פיצוי ולגיטימציה. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

טרואן, יהודה. 2005. בחינת קיומן של מקבילות הסטוריות לתוכנית ההתנתקות, ירושלים: הכנסת – מרכז מחקר ומידע.

יוז, גורדון ורוס פרגוסון. 2005. משליטים סדר בחיים: משפחה, עבודה ורווחה. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

יורק, אהרון, יוסי כורזים ויוסי קטן. 1993. העבודה הקהילתית כתחום מומחית בעבודה סוציאלית. ירושלים: משרד הרווחה ואיגוד העובדים הסוציאליים.

יעלון, משה. 2008. דרך ארוכה קצרה. ת"א: ידיעות אחרונות-ספרי חמד.

יעקובי, רבקה. 1989. "דיון תאורטי במושג "התקווה". שיחות כרך ג מס' 3: 165-169.

כורזים-קורושי, יוסי, חנה כ"ץ ואמנון כרמון. 2009. פיתוח קהילתי בין תחומי – מהות, עקרונות ודרכי פעולה. ירושלים: משרד הרווחה ומרכז ציפורי.

- כ"ץ, חגי, יעל אלון, בני גדרון, הלה יוגב, מירי יעקובי, אסתר לוינסון ועינת רביב. 2007. "המגזר השלישי במלחמת לבנון השנייה." בתוך: מרכזים כרך א' מס' 1 עמ' 39-63.
- לב און, אזי. 2009. "קטיפ נט: תקשורת ותחושת קהילה בקרב מפוני גוש קטיף." עמ' 41 בתוך ביליג, מרים (עורכת). 2009. הכנס ה-19 למחקרי יהודה ושומרון – תקצירי ההרצאות. אריאל: מו"פ אזורי יהודה ושומרון.
- לביא סמדר וטד סוידנברג. 1995. "בין ובתוך גבולות התרבות." בתוך תיאוריה וביקורת 7 (חורף): 86-87.
- לבל, אודי. 2009. "התנתקות: ניסיון לחילופי אליטות בצה"ל ובחברה הישראלית?" בתוך משגב, חיים ואודי לבל (עורכים). 2009. בצל ההתנתקות – דיאלוג אסטרטגי במשבר. ירושלים: כרמל.
- להד, מולי ואילון עופרה. 1992. חיים על הגבול. חיפה: נורד.
- להד מולי, יהודה שחם ורובי רוגל. 2005. ערכת הדרכה למתעורבים בפינוי. ירושלים: מנהלת סל"ע.
- להד, מולי, עדי טוב ומרים שפירא. 2005. משפחה מתמודדת. ירושלים: מנהלת סל"ע.
- להד, מולי ואורי בן נשר. 2005. "מאלתור תחת טראומה לפיתוח תורה: התמודדות קהילות עם טרור – הכנה, התערבות ושיקום." בתוך זומר אלי ואבי בליך (עורכים) התערבויות מוקדמות בעקבות אסונות וטרור: הניסיון הישראלי. תל אביב: רמות.
- לוי, עמיר. 2008. ניהול ומנהיגות. רמת גן: רימונים.
- לויטן, אוריאל. 2006. "חשיבותם של ערכים בקביעת מחויבות ארגונית של חברי קיבוץ לחיים בקיבוציהם" בתוך סוגיות חברתיות בישראל 1: 128-151 אריאל: המכללה האקדמית יהודה ושומרון.
- ליבליך, עמיה. 2007. ילדי כפר עציון. ירושלים: כתר.
- לייבלר, משה. 2005. "ההתנתקות והשלכותיה: בריאות הנפש של העקורים" בתוך: הנוקים הנפשיים של עקורי חבל עזה וצפון השומרון, הפרוס המשפטי למען ארץ ישראל.
- ליסק, משה ודנקן מיטשל. 1984. לקסיקון דביר לסוציולוגיה. תל אביב: דביר.
- לניר, צבי. 2007. "למה צריך את המושג שילוביות?" מערכות יוני 2005: 20-27.
- מאיר, ידידיה וסיון רהב-מאיר. 2006. ימים כתומים – ההתנתקות, החשבון והנפש. תל אביב: ידיעות אחרונות ספרי חמד.
- מוזס, חנן. 2009. מציונות דתית לדתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין. עבודה לקבלת תואר ד"ר, המחלקה למדעי המדינה, בר אילן.
- מונטרסקו, דניאל. 2008. "זהות ללא קהילה, קהילה מחפשת זהות" בתוך מגמות 46: 691-671.
- מכון ראות והקואליציה הישראלית לטראומה. 2009. רשת חוסן אזורית. תל אביב.
- מלקינסון, רות, שמשון רובין ואליעזר ויצטום. 1998. "אובדן, אבל וכאון-ממצאים חדשים." בתוך הרפואה, 134, 276-278.
- מנחם, מזל (עורכת). 2006. התמודדות עם מצבי לחץ וחירום מתמשכים. ירושלים: משרד החינוך, שירות פסיכולוגי ייעוצי.
- מנחם, גילה וליהיא להט. 2006. "הון חברתי, משילות, דמוקרטיה ותפוקות מדיניות." בתוך: סוציולוגיה ישראלית 2: 397-424.
- מצא, אליהו, שמעון רביד וידידיה צ. שטרן. 2009. דו"ח ביניים – ועדת החקירה הממלכתית בנושא טיפולן של הרשויות המוסמכות במפוני גוש קטיף וצפון השומרון. ירושלים: משרד המשפטים.

- מרכוס, יואל. 2004. הפינני המתוכנן : עשרים התנהלויות ברצועת עזה ובגדה בתוך שנה-שנתיים. הארץ 3/2/2004
- משגב חיים, אודי לב (עורכים). 2008. בצל ההתנתקות – דיאלוג אסטרטגי במשבר. ירושלים : כרמל
- משוניס, ג'ון, ג. 1999. סוציולוגיה. תל אביב : האוניברסיטה הפתוחה.
- משרד מבקר המדינה. 2006. דוח ביקורת על ההתנתקות-פברואר 2006, ירושלים.
- משרד מבקר המדינה. 2009. דוח מעקב – היבטים בטיפול במפוני "גוש קטיף" בעקבות ההתנתקות, ירושלים
- נוי, בלהה. 2007. "ההתנתקות כאתגר מקצועי ברמת הפרט והארגון." בתוך שפי"יטון מרץ 2007 : 5-9. ירושלים : משרד החינוך והתרבות.
- נוי, בלהה 2009 "להתחבר אל המתנתקים – מדיניות שפ"י ודרכי פעילותו בתהליך ההתנתקות" עמ' 21-40 בתוך סימן טוב, יוכי, שי חן-גל (עורכים). כשהדרך מתמשכת- התערבויות טיפוליות חינוכיות בהקשר לתוכנית ההתנתקות. ירושלים: משרד החינוך, .
- נבון, שאול, רינה פייגין ומרגלית דרורי 2001 סלילת דרך – התמודדות משפחתית עם מחלה ונכות מודלים טיפוליים. תל אביב : רמות.
- נחמיאס, דוד וערן קליין. 2002. 'הניהול הציבורי החדש : רקע כללי ועקרונות יסוד'. עמ' 9-20 בתוך : טליאס, מוטי (עורך) הניהול הציבורי החדש – רפורמה במנהל הציבורי. ירושלים : גיונט-אלכ"א
- נרדי, חן 1992 גברים בשינוי – בדרך לגבריות אחרת. תל אביב : מודן
- סדן, אלישבע. 1997. העצמה ותכנון קהילתי, ת"א : הקיבוץ המאוחד.
- סדן, אלישבע. 1999 "העצמה ועשייה קהילתית." עמ' 57-80 בתוך אנגל, עדנה. פיתוח קהילה מהלכה למעשה, ירושלים : החברה למתנ"סים.
- סדן, אלישבע. 2010. עבודה קהילתית-שיטות לשינוי חברתי. תל אביב : הקיבוץ המאוחד.
- סדן, עזרא ויקיר פלסנר. 2007. עלות השיהוי בקליטת מפוני קטיף במונחי תוצר ותשלומי העברה. תל אביב.
- סודרי, טלי. 2006. "התנערי מעפר קומי" בתוך צולמן, נתן (עורך). ואנחנו קמנו ונתעודד. ירושלים : משרד החינוך, מינהל חברה ונוער.
- סימן טוב, יוכי ושי חן גל. 2007. "הערכות מטה שפ"י סביב תוכנית ההתנתקות." עמ' 17-21 בתוך שפי"יטון מרץ 2007 ירושלים : משרד החינוך והתרבות ירושלים.
- סימן טוב, יוכי ושי חן-גל (עורכים). 2009. כשהדרך מתמשכת- התערבויות טיפוליות חינוכיות בהקשר לתוכנית ההתנתקות. ירושלים: משרד החינוך
- סנג'י, פיטר. 1998. הארגון הלומד. תל אביב : מטר
- סנאודן, דייוויד ג'. ומרי א. בון. 2008. "המדריך לקבלת החלטות מסודרת בכל מצב" בתוך : אקזקיוטיב, פברואר –מרס 2008 .
- סקנלון, ג'וזף. 1993. פינני אוכלוסיה פיקוד העורף ענף התנהגות אוכלוסיה.
- עומר, חיים 1991 "פיגועים המוניים תפקיד צוות החירום." שיחות ה' 3 : 157-170 .
- עומר, חיים ואילון נחי. 1994 "עקרון הרציפות גישה מורחבת לאסון וטראומה " פסיכולוגיה, ד, 28-20

- ענברי, מוטי. 2009. "פונדמנטליזם במשבר יחס האוטוריטות הרבניות של גוש אמונים לדילמות התיאולוגיות שנגרמו בשל תוכנית ההתנתקות". עמ' 285-310, בתוך: משגב חיים, אודי לבל (עורכים) *בצל ההתנתקות – דיאלוג אסטרטגי במשבר*. ירושלים: כרמל.
- עפרון, רזי ופנחס יחזקאלי. 2007. *העולם איננו לינארי*, המכללה לבטחון לאומי צה"ל.
- פופר, מיכה. 2001. "מנהיגות: היער ושביליו". עמ' 34-19 בתוך גונן, א. וזכאי, א. (עורכים) *מנהיגות ופיתוח מנהיגות – מהלכה למעשה*. ת"א: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- פיקוד העורף. 2001. *תורת התנהגות אוכלוסיה במצבי חירום*.
- פיקוד העורף. 2007. "קליטת מפונים וטיפול בחללים". בתוך *אוגדן אימון רשויות מקומיות*.
- פיקרש, טולי. 2008. "שירת העקורים" *הצופה* 29/1/2008.
- פיקרש, טולי. 2005. "איפה אתם בראש השנה?" *הצופה* 30/9/05.
- פלד, דב. (עורך). 2004. *דוח הוועדה להיערכות חברתית – צוות חוסן קהילתי*. המועצה לביטחון לאומי: פנימי.
- פלום, חנוך, עורך. 1995. *מתבגרים בישראל: היבטים אישיים, משפחתיים וחברתיים*. אבן יהודה: רכס,
- פלץ, רמי. 2005. *היבטי התנהגות אוכלוסיה באסון הצונאמי*. פיקוד העורף.
- פראנקל, ויקטור. 1981. *האדם מחפש משמעות ממחנות הריכוז לאקזיסטנציאליזם*. ירושלים: דביר.
- פרומקין, רון ותמר פרומקין. 2002. *אג'נדה 21 והצהרת רינו* ירושלים: המשרד לאיכות הסביבה.
- פרידמן, מנחם. 1991. *החברה החרדית – מקורות, מגמות ותהליכים*, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, תום, 2006. *העולם הוא שטוח - העולם הגלובלי: חיים במציאות חדשה*. תלאביב: אריה ניר.
- פרסטון, פיטר. 2005. "קהילה אין חיה כזאת". *הארץ* 21 ביולי.
- צבר בן-יהושע, נעמה. 1990. *המחקר האיכותי בהוראה ולמידה*. גבעתיים: מסדה.
- צבר בן-יהושע, נעמה. 2001. *מסורות וזרמים במחקר האיכותי*. בן שמן: מודן. 2 מהדורות לשם אחד?
- צור, נדיר. 2006. *האיש שהתיר את הרצועה: אריאל שרון וסיפור ההתנתקות*. תלאביב: צבעונים.
- קובלר-רוס, אליזבת. 2002. *המוות חשוב לחיים*. ירושלים: כתר.
- קולינס, ג'ים. 2001. *גלגל התנופה: מוטב למצויין*. תל אביב: פקר.
- קוקרין, אלן וקאטי פיין. 2005. "חברה בתהליך גלובליזציה?" בתוך הלד, דיויד (עורך). *מבוא לחשיבה חברתית כרך ד*, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- קרנטלי, אנריקו. ל. וראסל ר. דיינס. 1972. "כאשר מכה האסון אין הוא דומה לזה ששמעת אודותיו" בתוך *הפרט והקהילה בשעת חירום האגף לש"ח ות"מ*, ירושלים: משרד הפנים, אוגוסט 1976.
- קליאוט, נורית. 2005. *קבלת החלטות על פינני ישובים, פיצוי ויישוב מחדש – סיני 1982 וחבל עזה וצפון השומרון 2005*. ירושלים: מכון פלורסהיימר.

- קליאוט, נורית ואלבק שמואל. 1996. סיני – אנטומיה של פרידה. תל אביב: משרד הביטחון.
- קלינגמן, אביגדור. 2000. "התערבות מערכתית מונעת בעת אסון וטראומה" עמ' 462-484. בתוך קלינגמן, אביגדור, ע' רביב וב' שטיין (עורכים) *ילדים במצבי חרום ולחץ ירושלים: משרד החינוך, השירות הפסיכולוגי-ייעוצי*.
- קמינצקי, יגאל. תשס"ו. *שונות יום העצמאות תשס"ו*. אחוזת אתרוג: ועד המתיישבים.
- קציר, אהרון. 1972. *בכור המהפכה המדעית*, תל אביב: עם עובד.
- רוזנברג, ליאור ויונה מ' רוזנפלד. 2007. "השומר אחי אנכי?" תרומתם של אנשי מקצוע ומתנדבים לאוכלוסיות השונות בגוש קטיף בתהליך ההתנתקות". טרם נדפס.
- רוט, דניאלה וניסן נוה, עורכים. 1993. *היחיד והסדר חברתי*. תל אביב: עם עובד.
- רוט, ענת. 2005. *סוד הכח – מועצת יש"ע ומאבקה בגדר ההפרדה ובתוכנית ההתנתקות*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רוטנברג, מרדכי. 1990. *קיום בסוד הצמצום*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- רוטנברג, מרדכי. 1995. *פרד"ס הנפש*. ירושלים: אקדמון.
- רויטמן, מרק. 1989. "הזדהות השלכתית – מפתח להבנת תהליכים בין אישיים וקבוצתיים" בתוך *שיחות ג' 2: 124-129*.
- רונו, בת שבע (עורכת). 2006. *מדריך לשילוב נספח חברתי-קהילתי בהליכי תכנון ובנייה*. ירושלים: מרכז ציפורי.
- רייכל, נירית. 2005. *בית-ספר צומח בין ים למדבר ונעקר, בית-ספר "אופירה" (שרם א שייח')-1974-1982*. תל-אביב: הוצאת מכון מופ"ת.
- רייכנר, אלישיב. 2005. *יהכפר נפל שנית*. "בתוך נקודה 284, ספטמבר 2005: 60-65.
- ריצר, ג'ורג'. 2006. *תיאוריות סוציולוגיות מודרניות*. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- רשומות ספר החוקים. - *חוק יישום תכנית ההתנתקות, התשס"ה-2005 ט באדר א' התשס"ה, 18 בפברואר 2005 עמ' 142*.
- שגיא, שפרה. 1984. *תגובות מתבגרים למצב לחץ לפני ואחרי פיני סיני*. עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון באר שבע.
- שגיא, שפרה. 2007. "בין ימית לקטיף – האם ומה למדנו?". בתוך: שפ"יטון מרץ 2007 ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- שדה-בק, ליאב. 2000. *מושב עין הבשור כקהילת זיכרון וכישוב להתיישבות בסיני*. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע.
- שוהם, רונית. 2007. *כח הקהילה בחיי הפרט: התארגנות מחודשת של הקהילות העקורות מגוש קטיף*. עבודת גמר בקורס 'חכמת המעשה' בביה"ס המרכזי לעובדים בשרותי הרווחה.
- שטרול, דניאל (2005) *קריטריונים וכללים להעברת תקציבים לרשויות מוניציפליות ו/או אחרות בתחום הסייע החברתי*. ירושלים: מנהלת סלי"ע, משרד ראש הממשלה.
- שלג, יאיר. 2004. *המשמעות הפוליטית והחברתית של פיני יישובים בישי"ע, נייר עמדה מס' 42*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שלג, יאיר. 2007. *המשמעות הפוליטית והחברתית של פיני יישובים בישי"ע – הינתקות 2005 כמקרה מבחן, נייר עמדה מס' 72 ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה*.

- שלום, זכי 2008. "מדינת ישראל ורצועת עזה: בין סיפוח, כיבוש והתנתקות", בתוך: משגב חיים, אודי לבל (עורכים). 2008. *בצל ההתנתקות – דיאלוג אסטרטגי במשבר*. ירושלים: כרמל
- שנל, יצחק ושאול משעל. 2005. *עקירה ממקום ושיח מתנחלים לקראת פינוי גוש קטיף*. ירושלים: מכון פלורסהיימר.
- שפירא, מרים ושי חן-גל. 2009. "פינוי גוש קטיף תהליכי עיבוד אבל וטראומה בקרב ילדים" עמ' 53-68. בתוך סימן טוב, יוכי ושי חן-גל *כשהדרך מתמשכת- התערבויות טיפוליות חינוכיות בהקשר לתוכנית ההתנתקות*. ירושלים: משרד החינוך.
- שקדי, שמואל. 2004. *מילים שמנסות לגעת - מחקר איכותני תיאוריה ויישום*. ת"א: רמות.
- שרגאי, נדב. 2007. "אבטלה ותחלואה בקרב מפוני גוש קטיף". *הארץ* 15/1/07
- Adger, Neil. 2000. "Social and ecological resilience: Are they related?" In: *Progress in Human Geography* 24,3 : 347-364
- Agar, Michael, H. 1980. *The Professional Stranger: An Informal Introduction to Ethnography*. New York: Academic Press.
- Aguilar, John L. 1981. "Insider Research: An ethnography of a debate": 15-26. In: . Messerschmidt, Donald A.ed.. *Anthropologists at home in North America*, New York: Cambridge University Press.
- Alexander, Jeffrey. 1987. "Action and its environments" in: Alexander J.C. et al. *The micro-macro link*. Berkeley: university of California press
- Alinsky, saul D. 1971. *Rules for Radicals*. NY : Random house
- Amit, Vered, ed. 2002. *Realizing Community*. London & New york: Routledge.
- Antonovsky, Aaron. 1979. *Health, stress, and coping: New perspective on mental and physical well-being*. San Francisco, California.: Jossey-Bass.
- Appandorai, Arjun. 1996. *Modernity at large*. Minnesota :University of Minnesota press.
- Beart, Patrick. 2006. "Time" in: Turner, Bryan, S. Ed. 2006 *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge: university press.
- Baker, George W. & Dwight W. Chapman, (Eds.). 1962. *Man and Society in disaster*. New York: Basic Books.
- Bandler, Richard & John Grinder. 1979. *Frogs into Princes: Neuro Linguistic Programming*. Moab, UT: Real People Press.
- Bandura, Albert. 1986. *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, N.J: Prentice-Hall.
- Bandura, Albert. 1997. *Self Efficacy the Exercise of Control*, new york: w. h. freeman and co.

- Bankoff, Greg. 2003. "Vulnerability as a Measure of Change in Society." *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 21 (No. 2):5-30.
- Bar-Yam, Yaneer. 1997. *Dynamics of complex systems*. MA: Addison-Wesley inc.
- Bar- yam, Yaneer. 2004. *Making things work*. MA: NECSI Knowledge press.
- Barker, Robert. L. 1995. *The Social Work Dictionary* (3rd addition). Washington DC: NASW Press
- Batram, Arthur. 1998. *Navigating Complexity*. London: The industrial society.
- Baucom, Jamila Elana Bekerman, Danielle Iavarone, Rhodes Perry, Dana Weisberg & Ellen Zielinski 2006. *An Evaluation of the Community Emergency Response Team Program*. NewYork: NYU
- Bauman, Zygmunt. 2000. *Community- Seeking Safety in an Insecure World* UK: polity press
- Becker, Christine. 2009. "Disaster Recovery - A Local Government Responsibility." At: *Public Management*, Vol. 91 No. 3 March 2009
- Bell, Colin & howard, Newby. 1971. *Community Studies*. London:. George Allen and unwin.
- Bellah, Robert N. 1995. "Community Properly Understood". In: *The Responsive Community* 6(1) Winter 1995-6.
- Benini, Aldo, A. 1998. *Network Without Center? A Case Study of an Organizational Network Responding to an Earthquake*. University of Colorado at Boulder, Natural Hazard Center working paper Nr. 100.
- Berg, Bruce, L. 1998. *Qualitative Research Methods for the Social Science*. London: Viacom
- Berke, Philip R., Jack D. Kartez, and Dennis E. Wenger. 1993. "Recovery after Disaster: Achieving Sustainable Development, Mitigation and Equity." *Disasters* 17(2): 93-109.
- Bernard, Jessie.1972. "Community: Community Organization" in: Sills D. ed. *International encyclopedia of the social sciences* (Vol. 3). NY: Free Press .
- Bernard, Jessie. 1973 *The Sociology of Community*. London: Scott, Foresman & Company
- Bertalanffy, Ludwig 1968, *General System theory: Foundations, Development, Applications*, New York: George Braziller.
- Billig, Miryam. 2006. "Is my home my castle? place attachment, risk perception and religious faith". In: *Environment and Behavior* Vol. 38, No. 2,: 248-265

- Birch, Eugenie, L. & Susan M. Wachter Ed. 2006. *Rebuilding Urban Places after Disaster: Lessons from Hurricane Katerina*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Bishnu, Pandey & Kenji Okazaki. 2005. "Community Based Disaster Management: Empwoering Communiteties to cop with Disaster risks." In: *Regional Development Dialog*, Vol. 26 No. 2.
- Blumer, Herbert. 1969. *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.
- Boltanski, Luc & Laurent Thevenot 1999. " The Sociology of Critical Capacity" At: *European Journal of Social Theory*, Vol. 2, No. 3, : 359-377
- Bourdieu, Pierre. 1986 "The forms of capital": 241-258 in:. Richardson J.G ed. *The handbook of theory and research of the sociology of education*, NY: Greenwood press.
- Buckle, Philip. 1998. "Re-defining community and vulnerability in context of emergency management". In: *Australian Journal of Emergency Management* 13(4): 21-26
- Buckle, Philip. 2000. "Community Based Management: A New Approach to Managing Disasters" in: *Australian Journal of Emergency Management* (winter): 8-14.
- Buckland Jerry & Matiur Rahman. 1999."Community-based disaster management during the 1997 Red River flood" *Disasters* 23 (2): 174-91.
- Burns, Tom. 1966. "On the Plurality of Social Systems", in: J. R. Lawrence (ed.) , *Operational Research and the Social Sciences*.London: Plenum.
- Britton, Neil. R. 1987. "Toward a Reconceptualization of Disaster for the Enhancement of Social Preparation." : 31-55. In: Russell R. Dynes, Bruna DeMarchi, and Carlo Pelanda. (eds.) *Sociology of Disasters: Contributions of Sociology to Disaster Research*. Milano, Italy: Franco Angeli.
- Chandra, Anita & Joie Acosta. 2009. *The role of nongovernmental Organizations in long-Term Human recovery after Disaster*, Santa Monica CA: Rand Corporatin
- Charmaz, Kathy. 2000. "Grounded Theory: Objectivist and Constructivist Methods" : 509-535. In: Denzin N.K. & Lincoln Y.S. (Eds.) *Handbook of qualitative riserch 2nd Ed.*. London: Saga.
- Castellls, Manuel. 1996, *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Charmaz, Kathleen C. 2005. *Grounded Theory: Methods for the 21st Century.* , London:Sage Publications

Churchman, Arza, Yona Ginsberg. 1984. "The use of behavioral science research in physical planning: Some inherent limitations" *Journal of Architectural and Planning Research*,1(1): 57-66.

Cordasco, Kristina M. 2006. *The Paradox of Social Capital as a Liability in Disaster Management: Understanding the Evacuation Failure of Hurricane Katrina*, Colorado: Natural Hazard Center.

Cohen, Antony P. 1982. *The symbolic construction of community*. Tavistock: Ellis Horwood.

Colarossi, L. 2001. "Adolescent gender differences in social support: Structure, function, and provider type" in: *Social Work Research*, 25,233-241.

Coleman, James S. 1990. *Foundation of Social theory*, Cambridge MA: Belknap press of Harvard university.

Couto, Richard, A.1989. "Catastrophe and community Empowerment: The group formulation of Aberfan's survivors." *American Journal of Community Psychology*, 18(1),: 55-81.

Cross, Michael J.R. 2001. *Community of individuals*, Aldershot UK: Ashgate.

Dasberg, Haim & Gabriel Sheffler. 1987." The disbandment of a community: a psychiatric action .research project". *The Journal of Applied Behavioral Science* 23, (1):89, - 101

Drabek, Thomas. E. 2004. *Social Dimensions of Disaster 2nd ed.: Instructor Guide*. Emmitsburg, Maryland: Emergency Management Institute, Federal Emergency Management Agency.

Drabek Thomas E.2005. *Sociology, Disasters and Emergency Management: History, Contributions, and Future Agenda*. Denver CO: Denver university;(On press).

Dynes, Russell R. 1970. *Organized Behavior in Disaster*. Lexington, Mass.: Heath Lexington Books

Dynes, Russell R. 1985. *Strengthening Post Disaster Mitigation: A Sociological Perspective*. Colorado: Delaware: University, Disaster Research Center

Dynes, Russell R.and Enrico. L. Quarantelli. 2008. *A Brief Note on Disaster Restoration, Reconstruction and Recovery: A Comparative Note Using Post Earthquake Observations*. Colorado: Delaware University, Disaster Research Center

Etzioni Amitai ed. 1998. *The Essential Communitarian Reader*. , Boston MA: Rowman & Littlefield

Etzioni Amitai 2006 Community, Communitarianism. In:Turner, S, Bryan 2006 *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge UK: Cambridge University press.

Fauta, David T. 2000. "The Paradox of Joint culture." *Joint Forces Quarterly* Autumn, 2000, No. 26.

FEMA 2009 *How Do I Find a Place to stay?*
(www.fema.gov/rebuild/recover/place.shtm, Accessed December 29 2009)

Fisher, Adrian, Christopher Sonn, & Brian J. Bishop.(eds.) 2002. *Psychological Sense of Community*, NY: Kluwer academic / Plenum Publishers.

Fischer, Claude S. 1982 .*To Dwell Among Friends: Personal Networks in Town and City*. Chicago IL: University of Chicago.

Fischer, Claude S. 1984. *The urban experience*, Harcourt Brace Jovanovich publishers.

Fischer, Henry W. III. 2003. "The Sociology of Disaster: Definitions, Research Questions, & Measurements. Continuation of the Discussion in a Post-September 11 Environment." In: *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 21 (No. 1):91-107.

Flint, Courtney G. & Albert. E. Luloff. 2005. "Natural Resource Based Communities, Risk and Disaster: an Intersection of Theories." *Society and Natural Resouces* 18:399-412.

Gans, Herbert. 1962. *The Urban Villagers: Groups and Class in the Life of Italian-Americans*. New York: Free Press.

Gharajedaghi, Jamshid. 2006. *Systems Thinking, Maneging Chaos and Complexity*, MA: Elsevier.

Giddens, Anthony. 1994. "Elements of Theory of Structuration" : 79-88. in: *The policy reader in social theory*, Cambridge UK: polity press.

Gilbert, Ronald G. R.& Ali M. Parhizgari.2000. Organizational effectiveness indicators to support quality.in: *Managing Quality* 10, 46.

Gilchrist, Alison. 2000. "The Well-connected Community: Networking to The Edge Chaos".*Community Development Journal*, vol. 33, Issue 3, :264-275, Oxford Press.

Gilchrist, Alison. 2004. *The Well-connected Community: A Networking Approach to Community Development*, Bristol (UK):Policy Press.

Glampson Ann, Brayn Glastonbury, David Fruin. 1977. "Knowledge and perceptions of the social services." *Journal of Social Policy* 6, 1-16.

Glazer, Barney G. & Anselm L. Strauss. 1967. *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine Publishing Co.

Granovetter, Mark. 1983 [1973] "The strength of weak ties" : 201-233. in: Collins, R. ed.1983. *Sociological theory*. , San Francisco : Jossey-Bass.

Goffman, Erving. 1963. *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. Glencoe: The Free Press.

Guba, Econ, G. & Lincoln, S. Yvonna. 1989. *Fourth Generation Evaluation*. Newbury Park, CA: Sega Publication.

Guggenheimer, Elizabeth M., Sunita Subramanian, and Eva DuBuisson 2003. *Disaster Relief and Recovery: The Role of Nonprofits Beyond Ground Zero and the Legal Implications of their Work*. New York: Lawyers Alliance for New York.

Haas, J. Eugene, Robert W. Kates, & Martyn J. Bowden, (eds.) 1977.. *Reconstruction Following Disaster*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Haines, Valerie A., John J. Beggs, & Jeanne S. Hurlbert. 2002. "Exploring the Structural Contexts of the Support Process: Social Networks, Social Statuses, Social Support, and Psychological Distress." *Advances in Medical Sociology* 8:269-292.

Haney, Lynne. 1996. "Homeboys, Babies, Men in Suits: The State and the Reproduction of Male

Dominance." In: *American Sociological Review*. 61(5):759-778

Hart, Paul, Uriel Rosenthal, & Alexander Kouzmin. 1993 "Crisis Decision Making: The Centralization Thesis Revisited." *Administration and Society* 25 (1) (May): 12-45.

Hartman, chester & Gregory Squires.(Ed.) 2006. *There is no such thing as a natural disaster*. NewYork: Routledge.

Held, David (ed.). 2000. *A Globalizing World? Culture, Economics and Politics*. UK: Routledge.

Hesselbein, Frances. Marshal Goldsmith, Richard Beckhard & Richard E. Schubert. (eds.) 1998. *The Community of the Future*. San Francisco: Jossey Bass.

Hewitt, Kenneth. 1998. "Excluded perspectives in the social construction of disaster": 75-91. In: Quarantelli, Enrico.L, ed. 1998. *What Is a Disaster?: Perspectives on the Question*. London and New York: Routledge.

Hillery, George. A. 1955 "Definition of Community: Areas of Agreement" in: *Rural Sociology* 20.

Hurlbert, Jeanne S., John J. Beggs , & Valerie A. Haines. 2005. *Bridges Over Troubled Waters: What are the Optimal Networks for Katrina's Victims?* Social Science Research Council .
29/12/2009) <http://www.ssrc.org> (Dwonloed from:

- Holmwood, John. 2006 "Social Systems Theory." In: Turner, S, Bryan. *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge UK: Cambridge University press.
- Homan, Mark S. 1999. *Promoting Community Change 2nd ed.* CA: Brooks/Cole .
- Hock, W, Dee. 1999. *Birth of the Chaordic Age*. San Francisco: Berrett & Koehler.
- Janowitz, Morris. 1952. *The Community Press in an Urban Setting: The Social Elements of Urbanism..* Chicago: The University of Chicago Press.
- Jackson, Jean. 1986. "On Trying to be an Amazon," : 263-74, in: Whitehead, Tony & Mary Ellen Conaway, (eds.). *Self, Sex and Gender in Cross-cultural Fieldwork*. Urbana: University of Illinois Press.
- Jeffries, Ann. 1996. "Modelling Community Work: An Analytic Framework for Practice" in: *Journal of Community Practice*, 1996, Vol. 3, No. 3/4, pp. 101-125, The Haworth Press, Inc.
- Johnson, Neil 2007. *Two's Company, Three is Complexity*. Oxford UK: Oneworld.
- Kanuha, Valli, Kalley. 2000. "'Being' Native versus 'Going Native': Conducting Social Work Research as an Insider". In: *Social Work* 45 (5): 439-447.
- Kauffman, Stuart 1993. *The Origins of Order*. Oxford university press
- Kirchsnbum, Alen. 2004. "Measuring the Effectiveness of Disaster Management Organizations". In: *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, Vol 22, No. 1, : 75-102
- Kirchsnbum, Alen. 2004. *Chaos Organization and Disaster Management*. NY: Marcel Dekker.
- Kobasa, Suzanne C. 1979. "Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness." *Journal of Personality and Social Psychology*, 37: 168-177.
- Kreps, Gary, A (ed.). 1989. *Social Structure and Disaster*. Newark: University of Delaware Press.
- Kreps, Gary A. and Susan Lovegren Bosworth with Jennifer A. Mooney, Stephen T. Russell, and Kristen A. Myers. 1994. *Organizing, Role Enactment, and Disaster: A Structural Theory*. Newark, Delaware: University of Delaware Press.
- Kreps, Gary A.& Thomas E. Drabek. 1996. "Disasters Are Non-Routine Social Problems." *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 14:129-153
- Kretzmann John P. & Mcknight JohnL. 1993. *Bilding Community From Inside out*, ACTA , Chicago, IL.

- Lansing, Stephen J. 2003. "Complex Adaptive Systems". In: *Annual Review Anthropology*. 2003. 32:183-204
- Lazarus, Richard.S. & Susan, Folkman. 1984. *Stress appraisal and coping* . N.Y.: Springer.
- Lovegren Bosworth, Susan & Gary A. Kreps 1989 "Structure as Process: Organizations and Role" :52-79, in: Kreps, Gary, A (ed.). 1989. *Social Structure and Disaster*. Newark: University of Delaware Press.
- Luhmann, Niklas. 1984. "Complexity and meaning" : 99-104 in: Aida S. et al. *The science and the praxis of complexity*. Tokyo: UN University.
- Luhmann, Niklas. 1995. *Social systems* California : Stanford university press.
- Mann, Peter H. 1954. "The concept of neighborliness". *American Journal of Sociology* Vol. 60, No. 2: 163-168.
- Marshall, Gordon. 1998. *Dictionary of sociology*, Oxford: Oxford university press.
- Marcia, James E. 1967." Ego identity status: Relationship to change in self esteem, "general maladjustment", and authoritarianism" At: *Juonal of Personality*, 35 :119-133.
- Mileti, Dennis M. 1999. *Disasters by Design: A Reassessment of Natural Hazards in the United States*. Washington, D.C.: Joseph Henry Press.
- Mitchell, James K. 1996. *The long road to recovery: Community responses to industrial disaster*. Tokyo, New york, Paris: The United Nations University
- Mitleton-Kelly, Eve. 2006. *Guidelines for Analysis*. London: LSE Complexity Research Programme.
- Moeller, Hans-Georg. 2006. *Luhmann Explained*. Chicago: Open court
- Morse, Suzanna W. 1998. "Five Building Blocks for Successful Communities." : 229-236. In: Hesselbein, Frances. et al. (eds.) *The Community of the Future*. SF: Jossey Bass.
- Moses, R., Hrushovski-Moses, R., Rosenfeld, J. & Beumel, R. 1985. "A Psychological View of the Forced Evacuation of a Small Town at the Southern-Most Tip of the Sinai Peninsula as Part of Israel's Evacuation of Sinai in April 1982: A Case Study." In: *The American Journal of Social Psychiatry*, V(4) Fall, 31-38.
- Moses, R., Rosenfeld, J.M. & Moses-Hrushovski, R. 1987. Facing the Threat of Removal: Lessons from the Forced Evacuation of Ofira." In: *The Journal of Applied Behavioral Science*, 23(1), 53-71.
- Najarian, Louis M. Armen K. Goenjian. David Pelcovitz & and Berj Najarian. 2001. "The Effect of Relocation after a Natural Disaster." *Journal of Traumatic Stress*, 14(3), 511-526.

Nakagawa, Yuko & Rajib Shaw. 2004. "Social Capital: A Missing Link to Disaster Recovery." *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*. 22 (No. 1):5-34.

Narayan, Kirin. 1997. "How Native is a Native Anthropologist?" :23-41 In: Lamphere, Louise, Helena Ragoné & Patricia Zavella (Eds.) *Situated Lives: Gender New- York and London: Routledge.and Culture in Everyday Life* .

NFPA, National Fire Protection Association. 2007. *NFPA 1600 - Standard on Disaster/Emergency Management and Business Continuity Programs*. Quincy, MA

Nisbet, Robert. 1969. "The quest for community: A study in the Ethics of Order and Freedom". In: Eberly, D E. ed. 2000 *The essential civil society reader*. NY: Rowman & littlefield.

Nitsun, Morris (1996) *The Anti Group*. NY: Routledge,

Oyola-Yemaiel, Arthur & Jennifer Wilson. 2003, "Terrorism and System Failure: A Revisited Perspective of Current Development Paradigms." *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 21 (No. 3):25-40.

Park, Crystal L. Lawrence H. Cohen & Renee L. Murch. 1996. "Assessment and prediction of stress-related growth" *Journal of Personality*, 64,: 1-35.

Park, Crystal L. 2005. "Religion as a Meaning-Making Framework in Coping with Life Stress". *Journal of Social Issues* Volume 61 , :707-729,in:.

Parsons, Talcott. 1951. *The Social System*. New York: The Free Press

Parsons, Talcott. 1960. "The Principal Structure of Community" : 73-74 in: Warren, Ronald. 1977. *New Perspectives on the American Community*. Chicago: Rand McNlly College Publishing

Parter, Carla S. & Michael K, Lindell. 2000. "Politics ot Hazard Mitigation" In: *Natural Hazards Review*, Vol. 1 No. 2,: 73-82.

Patton, Michael,Quinn. 2002. *Qualitative evaluation and research methods (3rd ed.)* Newbury Park, CA: Sage.

Paxton, Pamela. 2002. "Social Capital and democracy: an interdependent relationship". in: *American sociological review* 67: 254-277 .

Peck, Scott, M. 1987. *The different drum: community making and peace*. NY: Simon & Shuster

Perry, Ronald W. & Michael K.Lindell. 1997. "Principles for Managing Community Relocation as a Hazard Mitigation Measure." In: [*Journal of Contingencies and Crisis Management*](#) Vol.5 No.1 : 49-59

Petterson, Jeanine. 1999. *A Review of the Literature and Programs on Local Recovery from Disaster*, Colorado: Natural Hazard Center Colorado University.

Pieterse, J Nederveen. 2004. *Globalization and Culture: global me'lange*, Lanham, Md. : Rowman & Littlefield,

Powers, Michael, P. 2006. "A Matter of Chioce: Historical Lessons for Disaster Recovery"
:13-36 in: Hartman, chester, Squires Gregory.(Eds.) *There is no such thing as a natural disaster*. NY :Routledge.

Putnam, Robert D. 1995. "Bowling Alone: America's Declining Social Capital". *Journal of Democracy* 6(1) : 65-78.

Putnam, Robert D. 2000. *Bowling Alone: The collapse and the revival of American community*. New York: Simon & Shouster.

Putnam, Robert D & Feldstain, Lewis M. 2003. *Better together*. New York: Simon & Shouster.

Prince, Samuel Henry. 1920. *Catastrophe and Social Change*, New York: Columbia University Department of Political Science.

Pyles, Loretta. 2006. "Toward a Post-Katrina Framework: Social Work as Human Rights and capabilities". In: *Journal of Comparative Social Welfare* Vol. 22, No. 1, April 2006, :. 79–88

Pyles, Loretta. 2007. "Community organizing for post-disaster social development." In: *International Social Work*, Vol. 50, No. 3, :321-333

Quarantelli, Enrico.L. 1985. *Social Problems of Relocation of Disaster-At-Risk Communities: Some Questions and Some Problems*. Colorado:University of Delaware

Quarantelli, Enrico.L.1997. *Research Based Criteria for Evaluating Disaster Planing and Managing*. Colorado: University of Delaware

Quarantelli, Enrico.L, ed. 1998. *What Is a Disaster?: Perspectives on the Question*. London and New York: Routledge.

Quarantelli, Enrico.L. 1999. *Disaster related social behavuior: Summary of 50 years of research findings. Preliminary Paper #280* Colorado:Delaware University, Disaster Reaserch Center.

Ray, Larry. 2006. "Community Studies.": 83-84, In: Turner, S, Bryan. *The Cambridge Dctionary of Sociology*. Cambridge University press.

Raymond, Eve, A.Sara Horsfall & Mary E. Lee (eds.). 1997. *Chaos, Complexity, and Sociology: Myths, Models, and Theories*. London: Sage

Rheingold, Howard. 1993. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier* Cambridge: MIT press. /www.rheingold.com/vc/book/1.html (Dwonload at 4/1/2010)

Richmond Anthony H. 1969. "Migration in Industrial society" In: Jackson J.A. 1969. *Migration*, London: Cambridge University Press,

Rotter, Julian B. 1966. "General Expectancies for Internal Versus External Control Reinforcement", *Psychological Monograph*, 80,: 609.

Rolfe, Jim and Neil Britton. 1995. "Organisation, Government and Legislation: Who Coordinates Recovery." : 23-34 in: Gregory, G.(Ed.). *Wellington After the Quake: The Challenge of Rebuilding Cities*, Wellington, New Zealand: Wellington Earthquake Commission and the Centre for Advanced Engineering.

Rothman, Jack. 1968 "Three models of community organization practice" In: *Social Work Practice 1968*, New York: Columbia University Press.

Rothman, Jack. 1996. "The interweaving of community intervention approaches." In: *Journal of Community Practice*, 3 (3-4): 69-99.

Rozenfeld, Yona. 1984. "North of Eden: From the Experience of a Mental Health Team in Ophira, Sinai, January-April 1982". *Jerusalem Quarterly*, 33: 109-24.

Rozenfeld, Yona. 1985. "A Psychological View of the Forced Evacuation of a Small Town at the Southern-Most Tip of Sinai in April 1982". *Jornal. of Social Psychiatry*, Fall 1985: 31-36.

Rozenfeld, Yona, with Rafael Moses and Rena Moses-Hrushovski. 1987. "Facing the Threat of Removal: Lessons from the Forced Evacuation of Ophira", *Jornal Applied Behavioral Science*, 23, 1, : 53-71.

Rubin, Claire B. & Daniel G. Barbee. 1985. "Disaster Recovery and Hazard Mitigation: Bridging the Intergovernmental Gap" In: *Public Administration Review*, Vol. 45, (Jan., 1985), : 57-63

Rubin, Claire B. 2009. "Long Term Recovery from Disasters – The Neglected Component of Emergency Management" In: *Journal of Homeland Security and Emergency Management* Vol. 6 Issue 1, Article 46.

Rubin, Herbert J.& Irene S. Rubin. 2001. *Community Organizing and Development*. Boston: Allyn and Bacon.

Sarason, Seymour B. 1974 *The psychological sense of community: Prospects for community psychology*. San Francisco: Jossay-bass.

- Scanlon, Joseph. 2003. "Learning From 9/11: A Few New Twists to Old Tale" in: *CCEP newsletter* February 2003.
- Schutz, Alfred (Ed. H.Wagner) 1970, *On Phenomenology and Social Relations: Selected Writings*, Chicago: University of Chicago Press.
- Scillio, Mark 2002. "Working with the community in emergency risk management." *Australian Journal of Emergency management*, Summer 2001-2002.: 59-61
- Schafer, Wendy A.; John M. Carroll; Steven R. Haynes, and Stephen Abrams. 2008. "Emergency Management Planning as Collaborative Community Work," In: *Journal of Homeland Security and Emergency Management*: Vol. 5 : Iss. 1, Article 10.
- Snider, Don M. 1996. "The U. S. Military in Transition to Jointness: Surmounting Old Notions of Interservice Rivalry". In: *Airpower Journal*. Fall, 1996 Vol. X No. 3.
- Smith, Gavin P. & Dennis Wenger. 2006. "Chapter 14: Sustainable Disaster Recovery: Operationalizing an Existing Agenda." : 234-274 in: Rodriguez, Havidan. Enrico L. Quarantelli, and Russell R. Dynes. *Handbook of Disaster Research*, NY:Springer.
- Snowden, David & Mary, E, Boone. 2007. "A leader Framework for Decision Making". In: *Harvard Business Review*, November 2007 : 1-8.
- Snyder, Richard, C. (Ed.). 2000. *Handbook of hope: Theory, measures, and applications*. San Diego, CA: Academic Press.
- Sorensen, John & Barbara Sorensen. 2006. *Interactive Emergency Evacuation Guidebook*. In: FEMA (Protective Action IPT - CSEPP – Feb. 2006(Downloaded from: www.emc.ornl.gov 30/4/09)
- Spangle, William & Associates, Inc. 1991. *Rebuilding After Earthquakes: Lessons from , Planners*. Portola Valley, California: William Spangle & Associates, Inc.
- Sperl, Stefan & Machtelt De Vriese. 2005. "From emergency evacuation to community empowerment" In: *Review of the repatriation and reintegration programming Sierra Leone*. Geneva, Switzerland: UN High Commissioner for Refugees.
- Stacey, Margaret. 1960. *Tradition and change : a study of Banbur*. London: Oxford University Press
- Stacey, Ralph. D. 2000. *Strategic Management & Organizational Dynamics*. , London : Financial Times. Prentice Hall, Pearson Education LT
- Stallings, Robert A. 1995. *Promoting Risk: Constructing the Earthquake Threat*. Hawthorne, New York: Aldine de Gruyter.
- Stein, moris. 1960. *The Eclipse of Community*. NY: Harper & Row

Strauss, Anslem, L. & Juliet Corbin. 1998. *Basics of qualitative research: techniques and procedures for developing grounded theory*. 2nd ed. Thousand Oaks, California: Sage Publication.

Strauss, Anslem, L. 1987. *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Stones, Rob. 2006. "Complexity Theory" in: Turner, Bryan, S. (Ed.) *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge: university press.

Suttles, Gerald D. 1970. *The Social Order of the Slum*. University of Chicago press.

Suttles, Gerald D. 1972. *The Social construction of communities*. University of Chicago press.

Swamy, Gita. 2005. "Knowledge communities and the tsunami response: experience from the Crisis Prevention and Recovery Community of the UNDP." In: *KM4D Journal* 1(1): 57-61

Sylves, Richard T. 2004. "A Précis on Political Theory and Emergency Management." *Journal of Emergency Management* 2 (No. 3):27-32.

Talen, Emily. 1999. "Sense of Community and Neighbourhood Form: An Assessment of the Social Doctrine of New Urbanism." In: *Urban Studies Vol 36, No. 8*, 1361-1379,

Taylor, Charles. 1994. *Multiculturalism Examining The Politics of Recognition*, NJ: Princeton university press.

Tedeschi, Richard G. & Calhoun, Lawrence G. 1996. "The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the Positive Legacy of Trauma". *Journal of Traumatic Stress*, 9, 455-471

Tierney, Kathleen. 2003. *Conceptualizing and measuring organizational and community resilience: Lessons from the emergency response following the September 11, 2001 attack on the world trade center*, preliminary paper 329, Colorado: DRC University of Delaware.

Toennis, Ferdinand. 1963. *Community and Society*. N.Y: Harper & Row
[המקור בגרמנית. Gemeinschaft und Gesellschaft 1887]

Tootle, Deborah M. 2007. "Disaster recovery in rural communities: A case study of southwest Louisiana." In: *Southern rural sociology*, 22(2) : 6-27.

Ulrich, Dave F. 1998. "Six practices for Creating Communities of Value, Not Proximity." In: Hesselbein, Frances. et al. (eds) *The Community of the Future*. SF: Jossey Bass. Pp 155-166

Urry, John. 2003. *The Global Complexity* Cambridge UK: Polity press

- Urry, John 2005. "The Complexity Turn." Special Issue of *Theory, Culture and Society* 22:1- 270
- Warren, Ronald. 1972. *The Community in America*. Chicago: Rand McNally.
- Warren, Ronald. 1977. *New Perspectives on the American Community*. Chicago: Rand McNally College Publishing Co.
- Watts, Danken, J.& Strogatz, Steven. H. 1998." Collective dynamics of 'small-world' networks" In: *Nature* 393 (6684):409-410.
- Webber, Melvin. 1963. "Order in Diversity: Community without Propinquity." :23-54 In: Wingo, Lowdon. J. (Ed.).*Cities and Space: The Future Use of Urban Land*, Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Weick, Karl. E. 1996. *Sensemaking in organizations*. Newbury Park, CA: Sage.
- Weick, Karl, E. 2001. *Making Sense of Organization*. Oxford,UK: Blackwell Business.
- Weil, Marie & Dorothy, N. Gamble. 2005. "Evolution, Models and the Changing Context of Community Practice":117-149, In: Weil, Marie (ed.). *The Handbook of Community Practice*, Thousand Oaks : Sage Publications,
- Wellman, Barry. 1983. "Networks analysis: some basic principals": 155-233 In: Collins, Randall (Ed.).1983. *Sociological theory* : , San Francisco: Jossey-Bass.
- Wellman, Barry. (Ed.). 1999. *Networks in the global village*, Colorado USA, oxford UK: Westview Press.
- Wellman, Barry & Stephanie Potter. 1999. "The Elements of Personal Communities" : 40-75. In: Wellman, Barry. (Ed.). 1999. *Networks in the global village*. Colorado USA, oxford UK: Westview Press.
- Wenger, Etienne. 1998. *Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity*, Cambridge: University Press
- Wheatley, Margaret & Myron Kellner-rogers. 1998. " The paradox and promise of Community" In: Hesselbein F. et al. 1998. *The Community of the Future*. S.F.: Jossey Bass.
- White, Gilbert F. & Eugene J. Haas.1975. *Assessment of Research on Natural Hazards* Cambridge, MA :MIT Press.
- Wilson, Richard C. 1991. *The Loma Prieta Quake: What One City Learned*. Washington, D.C.: International City Management Association.
- Wiseman, Paul.2005. "Politics enters plan for tsunami warning system". *USA Today*, 2 March. (5/1/2010)http://www.usatoday.com/news/world/2005-03-02-tsunami-warning-system_x.htm

Wisner, B. 2002. "Disaster risk reduction in megacities: Making the most of human and social capital". In: Kreimer, Alcira, Margaret Arnold, and Anne Carlined. *Building safer cities: The future of disaster risk*,. Washington, DC : The World Bank.

Wisner, Ben & John Adams. 2002. *Environmental health in emergencies and disasters: a practical guide*, World Health Organization.

Wolfram, Stephan. 2002. *A new kind of science* Canada: Media, Inc

Woods, Peter. 1996. *Researching the Art of Teaching: Ethnography for Educational Use*. London: Routledge.

[Victoria, Lorna. 2003](#) *Community based disaster management in the Philippines: making a difference in people's life*. [Asian Disaster Preparedness Center \(ADPC\)](#)

Zinher, Ellen S. & Mary B.Wiliams. 1984. *When community weeps*, Philadelphia PA: Bruner-Mazal.

אתרי אינטרנט

<http://new.katif.net> – קטיף.נט , אתר הבית של גוש קטיף כולל הפניה לאתר הישן מתקופת הגוש –

<http://sela.pmo.gov.il/PMO/Hitnatkut/HomePage.htm> - מנהלת סלע –

<http://www.4katif.org.il> - ועד מתיישבי גוש קטיף –

<http://www.haforum.org.il> – פורום המשפטנים למען ארץ ישראל –

<http://www.jobkatif.org.il> – תעסוקה קטיף –

<http://www.4katif.org.il/new/links.asp> - קישורים לאתרים רלוונטיים לגוש קטיף –

<http://www.hadegel.org.il> l - מרימים את הדגל –

אתר הכנסת – מחלקת המחקר והמידע –

אתר כנס בינלאומי לבדיקת התאמת תאוריית הכאוס לחקר אסונות –

<http://www.library.ca.gov/crb/96/05/index.html>

נספחים

נספח א' - שאלות שעלו במהלך ניתוח החומר

נספח ב' - רשימת מרואיינים

נספח ג' - הצעה לטיפול בקהילות 13/2/2006

נספח ד' - טיוטת מסמך הבנות ממשלה - מתיישבים

נספח ה' – הצעת החלטה להסכמות, כפר דרום

נספח א' שאלות שעלו במהלך ניתוח החומר

שאלות שעלו בסבבי הניתוח :

שאלות שעלו מניתוח ראשוני של מקורות המידע

1. **הכנה מוקדמת** – האם מתכונת ההכנה לפינוי משפיעה על אפקטיביות תהליך השיקום?
2. **רציפות הקהילה** – עקרון הרציפות הוא אחד העקרונות המרכזיים בשיקום קהילתי . תהליכי שיקום קהילתי טומנים בחובם מתח מתמיד בין רציפות עם העבר (קהילות המוצא) על חזקתיו וחולשותיו, התמודדות עם ההווה (קהילות זמניות) ובניית קהילות היעד לקראת הקמת יישובי הקבע. במחקר אנסה לבחון עד כמה שמירת 'עקרון הרציפות' מהווה משתנה מנבא לגבי רמת אפקטיביות השיקום בשלבים השונים?
3. **פרואקטיביות – ריאקטיביות** – מתוך המפגש עם קהילות קטיף עד כה נוכחתי לדעת כי קיים רצף שמצדו האחד התנהלות תגובתית – קרבנית ומצידו האחר קהילות אשר לקחו את גורלן בידן. הקהילות המצויות בצד התגובתי מטילות על המדינה שהייתה אחראית לפינוי את האחריות לשיקום. קהילות אלו מפתחות יחסי תלות ומתמקדות בתפקידי סגור ומיצוי זכויות. הקהילות בצד הפעיל לוקחות אחריות על תהליך השיקום. המדינה לגביהן היא גורם מסייע למימוש תוכנית השיקום העצמית. בוקלנד ורחמן (Buckland & Rahman, 1999) מצאו כי דפוסי פרואקטיביות תורמים לאפקטיביות השיקום. במחקר המוצע כאן אבחן באיזו מידה המקרה שלפנינו מאשר את ממצאי בוקלנד ורחמן ומהם ההיבטים המבניים התהליכיים והתרבותיים התורמים לפרואקטיביות ?
4. **מנהיגות סגנון / רציפות / לגיטימציה** – מנהיגות קהילתית מהווה נושא למחקרים רבים (גונן 2006 morse1998). במחקרים על אפקטיביות שיקום קהילתי הוכח קשר בין רמת האמון של הקהילה במנהיגיה לבין אפקטיביות השיקום (Nakagawa & Shaw 2004). במחקר זה אבדוק מהי השפעתם של רצף מנהיגותי, סגנונות מנהיגות, לגיטימציה למנהיגות מבעלי העניין הפנימיים והחיצוניים על רמת האפקטיביות של השיקום הקהילתי בהתהוות תהליך השיקום.

שאלות נוספות שעלו לאחר סבב הניתוח הממפה :

1. מה הגורמים המבניים, התרבותיים והתהליכיים המשפיעים על הפער בין העמדה הממשלתית המוצהרת בדבר תמיכה בשיקום קהילתי לבין המימוש בפועל ?
2. רקע דתי/אידאולוגי – עד כמה יש קשר בין רקע דתי/אידאולוגי לבין הצורך בקהילה בתהליך השיקום?
3. הכנה מוקדמת – האם מתכונת ההכנה לפינוי משפיעה על אפקטיביות תהליך השיקום?
4. יזמות – תגובתיות – באיזו מידה הועילו דפוסי יזמות לתהליך השיקום, ומהם ההיבטים המבניים התהליכיים והתרבותיים התורמים לפרואקטיביות?
5. מנהיגות משברים/סגנון / רציפות /לגיטימציה – משברים ותגובות אופייניים למנהיגות מסורתית ולמנהיגות מתהווה. מהי השפעתם של רצף מנהיגותי, סגנונות מנהיגות, לגיטימציה למנהיגות מבעלי העניין הפנימיים והחיצוניים על רמת האפקטיביות של השיקום הקהילתי בהתהוות תהליך השיקום?
6. איך קרה שקווי המתאר להתיישבות הקבע שורטטו בבחירות בנובמבר 2005 ולא בוצעו עד דצמבר 2007?
7. מה הייתה הנחת היסוד לגבי טווח הזמן הנדרש להתערבות ממשלתית בשיקום והשפעתה על השיקום בפועל?
8. מה הייתה הנחת היסוד לגבי המשאבים והתמיכה הנדרשת להעסקה קהילתית וכיצד השפיעה על השיקום?

במהלך סבב הניתוח השלישי הוצפו הסוגיות והשאלות הבאות:

1. סגנון קהילתי – הגורמים לפער ברמת הצלחת השיקום הקהילתי בין קהילות שונות.
2. רציפות והתאמה – עד כמה התופעות המתגלות חדשות או שיש להן שורשים עמוקים בתקופה שטרם ההתנתקות.
3. מנהיגות – האם השוני בסגנון המנהיגות מוביל לשוני באפקטיביות המנהיגות. פנימה – היכולת לשמר לכידות קהילתית והחוצה – היכולת להביא השגים בתהליך השיקום.
4. נציגויות – עד כמה נציגי המתיישבים אכן זוכים להכרה? מה הקשר בין הכרה חיצונית ללגיטימציה פנימית ולהפך?
5. ממשקים - בין מגזריים, הפער בין הצהרות ותכניות גורמי הסיוע הממשלתיים לבין המימוש וכן הפער בין אפקטיביות ארגונית הסיוע האזרחיים לבין אפקטיביות גורמי הממשל, בפרט לאור ההערכות המוקדמות, הסמכות והמשאבים שעמדו לרשות הממשלה אל מול הספונטניות והעדד תקצוב וסמכות של המתנדבים. השוני בהנחות היסוד של בעלי העניין השונים לגבי תהליך ויעדי השיקום והשפעתו על תהליך השיקום.
- דילמת שיתוף הפעולה בן ה'קרבת' (מפונים) לבין הפוגע (הממשלה המפנה) בתהליך השיקום. יש לציין כי דילמה זו עשתה היפוך כאשר חלק מגורמי הסיוע נכנסו לעמדת הקרבת אל מול תביעות והאשמות המפונים.
6. דילמת ה'אלונקה' – (כינוי שנתן אחד המרואיינים) מצד אחד הצורך להביא את מסע האלונקות לקו הסיום לאפשר לקהילה להשתלב בנורמליות החדשה שלה. ומצד שני מבקש 'להכביד על האלונקה' כי שיקום מוצלח מייצג 'בגידה' בעבר (אחד המרואיינים דימה זאת להתחלת מערכת יחסים עם אישה חדשה בזמן שטרם התגרשת מהקודמת). יתרה מזאת קושי בשיקום (אלונקה כבדה) יכול להתפס כעדות מתמשכת לכישלון 'תכנית ההתנתקות' והרתעה מפני פינוי יישובים עתידי.
7. דילמת 'שמשון החלש' הצורך של המפונים להצטייר בעת ובעונה אחת כחלשים הזקוקים לסיוע וכחזקים העומדים בניסיון.
8. דילמת הטרמפיסטים - המתח בין הרצון של כל בעלי העניין להפיק תועלות נוספות (רווחים משניים) מתהליך השיקום לבין היעילות של השיקום עצמו.
9. עבר – הווה – עתיד

נספח ב' – רשימת המרואיינים

רשימה זו אינה כוללת מרואיינים שרואיינו במהלך ובצמוד לביצוע התצפיות.

כפר דרום (9) – שלמה אסרף, דרור אריה, נהרה דשבסקי, נאוה האיתן, הלל הורוביץ, נח וודקה, טלי סודרי, ישראל ציפילביץ, עוז קדמון, אביק שרייבר

הגוש המאוחד (6) – ברוך גוילי, עדי טוב, שמוליק כ"ץ, בת שבע סלב, יעל עמר, מרק שליו

ועד מתיישבים (6) - קובי בורנשטיין, דרור ונונו, חגית ירון, ליאור כלפא, רפי סרי, יגאל קמינצקי

ארגונים ממשלתיים (3) – בתיה אפללו, דניאל שטרול, לאה שלם

רשויות מקומיות (4) אשקלון – דוד וולפסון, שירה רייש, ריקי אוחנהוי, באר שבע – מיכל לנקרי

ארגוני סיוע אזרחיים (6) – למען אחינו – דוד אנסבכר, חמוטל כהן, חיים בר-חי, מהוו"ת – מרים שפירא, עדי טוב, פורום משפטי - נחי אייל

נספח ג' – הצעה לטיפול בקהילות 13/2/2006

הצעת ה להתארגנות מחודשת בטיפול הממשלתי בקהילות מתיישבי גוש קטיף

חגי דפנה, עדי טוב, שי בן יוסף – 13 בפברואר 2006

רקע

לאחר חצי שנה מאז כניסתנו לתפקיד היועצים לשיקום הקהילתי של מפוני גוש קטיף וצפון השומרון, נראה לנו כי הגיע הזמן להערכת מצב מחודשת לגבי הדרך האפקטיבית ביותר לאפשר לקהילות להגיע באופן מיטבי להתיישבות הקבע.

לא בטוח שלרשויות המארחות את המפונים באופן זמני יש הכלים והיכולת להתארגן לליווי נאות של הקהילות להתיישבות הקבע.

ההצעות המוגשות במסמך זה הן תמצית ניסיונו המקצועי בכלל ומעורבותנו כיועצים בגוש קטיף וצפון השומרון במהלך כל השנה האחרונה. אנו סבורים כי **מהלך התיישבות הקבע דורש התארגנות לטווח של שנים** ולא חודשים ושהיערכות מותאמת של הרשויות הממשלתיות והמקומיות תאפשר לטפל בו כראוי. **מטרת מסמך לסייע למקבלי ההחלטות לבנות מערכת אשר תאפשר :**

- 1. התנהלות קהילתית אפקטיבית לקראת התיישבות הקבע**
- 2. התנהלות קהילתית מיטבית בשלב המגורים הזמניים**
- 3. ניהול נכון של כלל הממשקים בין הקהילות לסביבתן מתוך תפיסה כוללת, בהיבט הפיזי, הארגוני, הרגשי והרוחני**

עיקרון מארגן

אנו מציעים כי העיקרון המארגן לכלל ההתארגנות הממשלתית, יהיה מתן הכלים הנדרשים והתנאים הסביבתיים הנאותים לקהילות כדי להגיע להתיישבות הקבע, בריכוז של גוף מטה אחד.

עיקר ההצעה

1. הקמת גוף לליווי הקהילות שיהיה אחראי ומוסמך לרכז את כלל המשאבים הממשלתיים הייעודיים לטיפול בקהילות בשלב המעבר בטרם התיישבותם בתחום הרשות המקומית הקולטת.
2. גוף זה יהיה אחראי :

- למימוש החלטות הממשלה, כולל תיקצוב כח אדם ופעילות לקהילות עצמן.
- התקשרות עם ספקי שירות חיצוניים כגון יועצים קהילתיים, מתכננים אורבניים, ייעוץ כלכלי

ומשפטי ועוד.

- במידת הצורך - תיאום פעולת **משרדי הממשלה ורשויות מקומיות** בהקשר הקהילתי.

3. לגבי קהילות המתגוררות בתחומי הרשות המקומית הקולטת ישמש גוף זה כמטה מקצועי מייצץ לליווי הרשויות המקומיות בתהליכי ההקמה של יישובי הקבע.

4. הגוף המוקם ירכז את הפעילות בתחומים הבאים :

- תכנון אורבני ברמת היישוב והמרחב

- תכנון ארגוני כלל ההיבטים הקשורים להתארגנות, ולהתאגדות הפורמלית והלא פורמלית של היישוב

- תיאום וייעוץ בנושאי קליטה ואכלוס, כלכלה, ייעוץ משפטי, תעסוקה, הקמת תשתיות חינוך, בריאות, שירותי דת ופנאי

- תכנון וליווי חברתי – לשמירת החוסן הקהילתי ויצירת ממשקים בריאים עם הסביבה

- בניית חזון היישוב גיבוש הערכים והנורמות

נספח ד' – טיוטת מסמך הבנות ממשלה- מתיישבים

מסמך הבנות בין ממשלת ישראל לנציגות מתיישבי גוש קטיף לשיקום הפרט, המשפחה והקהילה.

התחייבות ממשלת ישראל

- ממשלת ישראל רואה במחויבותה לשקם את מתיישבי גוש קטיף עניין מוסרי וחוקי.
- ממשלת ישראל פועלת ותפעל לשיקום מתיישבי גוש קטיף כפרטים, משפחות וקהילות.
- ממשלת ישראל רואה בהינתקות אירוע ללא תקדים הדורש היערכות לאומית מיוחדת, מאמץ ממשלתי מתמשך ומתואם.
- עיקרה של היערכות זו הנו ריכוז הסמכות, האחריות והתקציב לכל צורכי הפיצוי והשיקום בידי מנהלת סל"ע, הפועלת במסגרת משרד רוח"מ בכפוף למדיניות ועדת השרים להינתקות.
- ממשלת ישראל רואה במתיישבים ובנציגיהם המוכרים חלק בלתי נפרד מההיערכות לשיקום תוך מתן עדיפות לשילובם במנגנוני השיקום ובתהליכי קבלת ההחלטות.
- כל האמור לעיל אינו גורע מסמכות ממשלת ישראל לפעול כריבון ומחויבותה לכיבוד החוק וסדרי השלטון.

התחייבות נציגי המתיישבים

- נציגי המתיישבים נרתמים כעת, בראש ובראשונה לתהליכי השיקום ברמת הפרט, המשפחה והקהילה, יפעלו למען מטרה זו עם כל גורם ממשלתי או אזרחי המסוגל לסייע.
- נציגי המתיישבים רואים במנהלת סל"ע זרוע ממשלתית לסיוע שותפה נאמנה בתהליכי השיקום וההתיישבות מחדש.
- כל האמור לעיל אינו גורע מזכותם האזרחית של נציגי גוש קטיף לפעול למען קהילותיהם בכל דרך חוקית הנראית להם.

מוסכם בין הצדדים

1. להשתית את יחסי העבודה בין ממשלת ישראל, משרד ראש הממשלה, מנהלת סל"ע והנציגות המוכרת של מתיישבי וקהילות גוש קטיף, על בסיס אמון, כבוד הדדי ופתיחות, למען המטרה המשותפת.
2. ליצור מנגנוני ותהליכי עבודה מתואמים ומשותפים על מנת לשפר את מהות הסיוע ונגישותו.
3. לשמור על הפרדה מוחלטת בין פעולה משותפת לשיקום לבין קידום אינטרסים פוליטיים. זאת כחלק ממחויבותם של פקידי מינהלת סל"ע וממשלת ישראל עפ"י התקשי"ר מצד אחד, וכחלק מהכרתה ומחויבותה של הנהגת המתיישבים לא לערב פקידי ממשלה במגרש הפוליטי, מצד שני.
4. לפעול על בסיס תכנית העבודה המפורטת בנספח.
5. הסכמה זו אינה גורעת מזכותו של כל תושב, משפחה וקבוצת תושבים לפעול כראות עיניהם ולהיות בקשר עם נציגי הממשלה, ארגונים אזרחיים וכל גורם אחר, ללא קשר לנציגות המוכרת.

הנספחים שלהלן הם חלק בלתי נפרד מההסכם

נספח א' – תכנית עבודה

נספח ב' - רשימת נציגים מוכרים של קהילות וארגונים

נספח ג' – נוהל הכרה בקהילות, בארגונים ובנציגיהם.

נספח ד' –

ולראיה באנו על החתום

נציגי מתיישבי גוש קטיף ועד הרבנים : ועד המתיישבים : נציגי ועדים ומזכירות הקהילות :	ממשלת ישראל
---	--------------------

נספח ה' – הצעת החלטה להסכמות, כפר דרום

טיוטת הצעת החלטה לאספת חברי כפר דרום

1. האספה מאשרת את תוצאות ההצבעה ואת החלטת המזכירות בעקבותיה – וממנה צוות בדיקה להתיישבות עתידית באשכולות.
צוות הבדיקה ידווח למזכירות ולחברים על התקדמות המגעים אחת לשבוע.
2. קיימת קבוצת חברי כפר דרום אשר ממשיכים לבחון, באופן פרטי את חלופת כרמית, האספה מאחלת להם הצלחה .
3. אנו מעונינים :
 - לכבד את מורשת כפר דרום
 - לחיות חיי קהילה בריאים בהווה
 - לאפשר המשך שותפות בעתידומתוך כך פונים אל כל הפועלים להתיישבות קבע :
 - לעשות זאת באווירה טובה תוך שמירת יחסי אמון וכבוד הדדי .
 - לא להתאגד באגודות נפרדות כל עוד אין הכרח משפטי לכך (בטרם מימוש אופציית ההתיישבות).
4. אגודת כפר דרום תמשיך להוות, בשלב זה, מסגרת משותפת לכלל חברי הקהילה, כולל סיוע אדמיניסטרטיבי לקבוצות הפונות להתיישבות במקומות שונים.
5. לכשתתבהר התמונה המעשית לגבי התיישבות הקבע, נשאף להגיע להסכמה על התחומים שנמשיך להתנהל בהם במשותף ועל חלוקה מתאימה של הרכוש והזכויות שיתנהלו בנפרד.
6. במידה ויהיה צורך לחלוק את נכסי כפר דרום, מקובל כי יתמנו לכך שלושה בוררים מוסכמים (בשיטת זבל"א) מטעם המזכירות ובאישור אספת החברים.
7. האספה מאוחדת בתקווה לחזור ולהקים יחד את ביתנו המשותף בכפר דרום במהרה.

Bar Ilan University

"There is a solution for each Settler"

—

Community Aspects of Gush Katif Evacuees Rehabilitation

Shay Ben-yosef

Department of Sociology

Ph.D. Thesis

**Submitted to the Senate of Bar-Ilan University
Ramat-Gan, Israel , January 2010**

This work was carried under the supervision of

Prof. Yona Ginsberg

Department of Sociology Bar-Ilan University

Table of Contents

Abstract	ix
Introduction	1
Part 1 – Theoretical Background	7
Chapter 1: Community	8
Chapter 2: Community Aspects of Rehabilitation Processes	22
Chapter 3: System Theory – Complexity Approach	36
Chapter 4: Study Goals and Questions	46
Part 2 – Study Outline	49
Chapter 5: Research Method	50
Chapter 6: Study Procedure	53
Chapter 7: Study Population	58
Chapter 8: Research Tools – Models for Analyzing Findings	62
Part 3 – Findings	69
Chapter 9: Coping – The Days of the Disengagement, Displacement and Evacuation	70
Chapter 10: Recovery – Temporal Dwellings, Initial Organization	87
Chapter 11: Towards Rehabilitation - Temporal Dwellings, Towards Permanent Settlements	112
Chapter 12: The Settlers' Committee	138
Chapter 13: The Rehabilitation System – In the Context of Community	174
Part 4 – Discussion	205
Chapter 14: The Multi Dimensional Pattern	207
Chapter 15: Community	212
Chapter 16: The Rehabilitation System – Displaced Populations and Aid Organizations	224
Summary of the Discussion	231
Epilogue	235
Bibliography	236
Appendixes:	258
List of Tables	
Table 1: Partial Matrix of a Pattern Community (Geographical)	16
Table 2: Five Models for Communities	18
Diagram 1: Structure / Actions – Typology	27
Table 3: The TIIC Model	78

Abstract

The study on the topic of "Community Aspects of Gush Katif Evacuees Rehabilitation" examined the rehabilitation process undergone by the communities of "Kfar Darom" and "HaGush HaMeuchad". The study followed the rehabilitation process of the evacuees, beginning from the time of Israel's unilateral disengagement from the Gaza strip (hereinafter referred to as "the disengagement"), which took place during the Hebrew month of Av, in the Hebrew year of 5765 (August 2005), and till Av, 5767 (August 2007).

Study Background, Goals and Outline

Two fields of knowledge have been integrated into this study: Community and Rehabilitation of Populations.

The community is a vital and complex social entity (Bauman 2000, Gilchrist 2004). The rehabilitation process of displaced communities is characterized by a wide spectrum of tasks, a multitude of organizations that are involved, and multi dimensionality (Drabek & Evans, 2005; Quarantelli, 1985; Peterson, 1999). A successful rehabilitation process is based on cooperation and mutual accord between the affected communities and the aid organizations (Buckle 2001; Pyles 2007). Although the importance of communities in rehabilitation processes has been recognized, there is still a lot of knowledge missing, in order to understand the ways in which these communities operate, and the reciprocal relations that exist between them and aid organizations, over an extended rehabilitation process (Pyles, 2007; Rubin, 2009).

The goal of this study is to improve the understanding of the rehabilitation process undergone by displaced communities, while focusing on the following points:

- The role the community plays in the rehabilitation of individuals and families, and the role it plays in relation to the aid organizations.
- The communities' rehabilitation process – the reciprocal relations and the reciprocal influences existing between the communities and stakeholders that are involved in the process.

The study was conducted according to the Constructive - Qualitative method, which is appropriate for studying dynamic, multi dimensional social processes (Sabar Ben Yehoshua, 1999, 2001; Shkedi, 2003). The theoretical foundation on which the study is based is the Complex System Theory (Luhmann, 1995; Battram, 2003; Ritzer, 2006).

The study compares the rehabilitation process of communities with different background variables: the Kfar Darom community is a religious community. It fought against the disengagement and is a highly cohesive community. On the other hand, the community of "Hagush HaMeuchad" is loosely knit. It was formed on the basis of families that had followed the government's instruction. Both communities stayed in the city of Ashkelon for most of the duration of the study.

The examining of the "rehabilitation system" included the organization of the entire community of Gush Katif evacuees, as part of the "Settlers' Committee", the governmental aid organizations (ministries and local authorities) and the civilian aid organizations.

This study features five unique attributes:

- Community as choice – the evacuees were offered the option of an independent rehabilitation route, outside the framework of the community.
- A medium term study – most of the studies in this field focus on aid offered to the evacuees in the short term (immediately after being displaced). This study covers a period of two years.
- A duration study – this study followed the rehabilitation process for the entire duration of its first two years.
- Conducted in real time – the study documents the points of view held by the Stakeholders, as the events were taking place.
- A complex point of view – the use of Complex Systems theory and appropriate research tools enabled the identification of the effects of the complex reciprocal relations which exist between the parties with interest that are involved in the process.

Study Findings:

1. The most prominent finding was the evacuees' clear preference to remain within the communal framework, over taking the route of independent rehabilitation.
2. Communal rehabilitation occurs simultaneously in the material, organizational, emotional and value systems dimensions. All these dimensions ceaselessly influence each other in a reciprocal manner. This multi dimensionality is characteristic of the reciprocal relations that exist within the rehabilitation system. The government's activity was focused on the material aspects of the communities' rehabilitation and paid little attention to its other aspects.
3. Three models of communal behavior were observed during the rehabilitation process: "past based" communities, which rely on continuity and constancy; "future based" communities, which draw the strength to get through the rehabilitation process out of preparing themselves for a joint future; and "present based" communities that work towards achieving common interests, within the rehabilitation process.
4. It was found that the background variables of each community affected rehabilitation more than the level of prior preparation. These variables are: Locus of control, community resilience, social capital, socio economic status, values and beliefs.
5. Leadership – the status of the community leadership has been eroded throughout the rehabilitation process, mainly during the times of transition (the 'Moses Syndrome'). Both communities saw a rise in female leadership.
6. The functional division of leadership – the communities' leadership divided the responsibility within itself, according to the rehabilitation aspects mentioned above: spiritual leadership to handle the ideological aspect, task oriented leadership on the organizational and material fronts, and social leadership to deal with the emotional aspects of rehabilitation.
7. Social solidarity – support systems for weaker populations were developed and maintained in both communities.

8. Civilian aid organizations significantly supplement governmental aid. The organizations got organized quickly to provide aid. They were wise enough to make use of the displaced communities' systems, and were useful in many fields over a significant period of time.
9. Emergent aid organization – a few days after the day on which the disengagement occurred, the "Lemaan Acheinu" (literally translated as "For Our Brethren") aid organization was established. This organization directed thousands of volunteers in a wide range of activity fields. "Lemaan Acheinu" served as coordinator for a widespread aid network that included many civilian aid organizations, and was also in touch with governmental aid organizations. "Lemaan Acheinu" aided the leadership of the displaced communities in its rehabilitation, and served as the foundation for the establishment of the "Settlers' Committee".
10. A significant gap was revealed, between the intention declared by the government to support the rehabilitation of the communities, and its difficulty in preparing for and actually realizing this intention. This gap is due to three central reasons:
 - Governability – the government finds it difficult to perform activities that go beyond its routine procedures.
 - Intention – the government has fundamentally adopted the point of view of restitution, not rehabilitation.
 - Adaptation – the government finds it difficult to identify communities, recognize them as entities that are entitled to support, and adapt its activity to the various and changing needs of the different communities.
11. The Evacuees' Affect on Government Policy – the Settlers' Committee and representatives of the communities, in cooperation with the Lobby of Cross Partisan Knesset Members, forced the government to work towards rehabilitation within the communal frameworks. This was done consistently, from the stage of legislation, throughout the rehabilitation process, and till the signing of the "Knesset Members' Pact" and the establishment of a national inquiry committee.

Conclusions:

Community Conduct in Rehabilitation Processes – The community is an important and active factor in the rehabilitation system, and is one of the basic human needs of a displaced population. Community patterns that were in place prior to the event continued to characterize its conduct after the event had occurred. A community going through a rehabilitation process is simultaneously and intensely occupied with the past, present and future. For this purpose, the communities structurally adapted, as was demonstrated in the division of work teams for the purposes of commemoration, life in the present and planning for the future. The community leadership's conduct plays a significant role in the rehabilitation process. The community's leadership deals with challenges within the personal, communal and external realms. The various stages of the rehabilitation process each require the appropriate style of leadership, as well as the ability to balance the insistence on community interests, with need for making compromises, in order to maintain continuity throughout the rehabilitation process.

The Dynamics and Reciprocal Relations within the Rehabilitation System – Relationships based on trust within the communities, between the communities and the aid providing elements, and within the aid system, are necessary for ensuring a successful rehabilitation process. Lack of trust and the lack of a fundamental attitude of integration and connectivity within the rehabilitation system, have hurt the rehabilitation process. The bureaucratic structure of governmental organizations hinders their ability to provide effective aid to the communities, and work together with other aid organizations. Civilian aid organizations can serve as "middlemen" and are quick to construct multidisciplinary, cross sectorial aid networks.

The Emergent Aid Organization - the factors that enabled quick and effective organization were: the cultural proximity and good ties between the communities and the elements providing aid, operational simplicity, the decentralization of activity and the concentration of information.

Two research tools for presenting and analyzing the findings were developed and tested, as part of this study. They were found to be effective:

The TIIC Model – the TIIC model is a tool for analyzing differentiation (segregation) and integration within the rehabilitation system, according to four parameters: Tasks, Institutions, Integration and Connectivity. The use of this model enabled a comparison between the populations that were being examined, as well as the detection of changes of conduct throughout the rehabilitation process. It also enabled the examining of reciprocal relations among the elements involved, and served as a basis for comparison between the study findings and the relevant literature.

The Multi Dimensional Pattern – these four components - the material, organizational, emotional and value system dimensions – characterize the stakeholders that are involved in the rehabilitation process and largely influence the ability of these parties to establish effective reciprocal relations. Using this pattern helped in presenting the multi dimensionality of community rehabilitation. A model for studying and understanding the communal phenomenon may be proposed. Also, the model serves as a foundation for a qualitative approach to researching social networks.

Some of these conclusions call for further studies in order to strengthen the inclusion ability. The tools developed and applied in this study, i.e. the multi dimensional model and the TIIC model, are sure to improve the more they are used.